

Adolescència femenina i risc social.

**Un estudi d'itineraris biogràfics i estratègies culturals
des d'una perspectiva de gènere**

Adolescència femenina i risc social.

Un estudi d'itineraris biogràfics i estratègies culturals
des d'una perspectiva de gènere

Anna Berga i Timoneda

Premi Joventut 2005

Generalitat de Catalunya
Departament de la Presidència
Secretaria General de Joventut
Observatori Català de la Joventut

Barcelona, novembre 2006

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

© Generalitat de Catalunya
Departament de la Presidència
Secretaria General de Joventut

1a edició: novembre 2001
Tiratge: 750
Impressió: Romargraf
Disseny: Secretaria General de Joventut
Maquetació: Jesús Andinach Grífol
D.L.: B-52825-00
ISBN: 84-393-5329-4

ÍNDIX

PRESENTACIÓ

INTRODUCCIÓ

1. L'elecció del tema i fases del procés de recerca
2. L'objecte d'estudi: definició i objectius
3. Estructura de l'estudi

PRIMERA PART. PUNT DE PARTIDA TEORICOMETODOLÒGIC

1. ADOLESCENTS I JOVES EN SITUACIÓ DE RISC SOCIAL:
UNA MIRADA CRÍTICA I UNA PROPOSTA ANALÍTICA.

- 1.1 Adolescència en situació de risc: un problema masculí?
- 1.2 Posicions socials, respostes culturals i itineraris biogràfics: un model d'anàlisi

2. METODOLOGIA DE LA INVESTIGACIÓ

- 2.1 Fonamentació d'una metodologia qualitativa en clau biogràfica
- 2.2 El disseny del treball de camp
- 2.3 Desenvolupament del treball de camp
- 2.4 Anàlisi i tractament de les dades

SEGONA PART. ITINERARIS BIOGRÀFICS, SUBJECTIVITAT I NARRATIVES: CINC HISTÒRIES DE VIDA

3. FÀTIMA: EL REBUIG ALS ORÍGENS PATERNS

- 3.1 La duresa com a mecanisme de supervivència
- 3.2 Context familiar: *yo soy muy diferente a ellos*
- 3.3 Escola: *me pasaba el día enchufándome con alguna niña*
- 3.4 Amistat-lleure: *en mi barrio no tengo amigos*
- 3.5 Autoimatge i estil: *yo soy todo lo contrario a mi madre*
- 3.6 Els nois i les relacions amoroses: *yo no me enrolló con nadie que no sea mi novio*
- 3.7 Futur: *tengo unas ganas de irme de casa flipantes*

4. SANDRA: CRÉIXER DE PRESSA A LA RECERCA DE L'ESTIMACIÓ

- 4.1 Una cruïlla perillosa
- 4.2 Entorn familiar: *soy la oveja negra de la familia, la que nunca llegará a ningún lado*
- 4.3 Escola: *yo era muy lista pero no me lo quería sacar*
- 4.4 Amics i vida al carrer: *en el barrio de mi yaya podía hacer lo que quisiera*
- 4.5 Les relacions amb els nois: *para muchas era una de las putitas del barrio*
- 4.6 Futur: *todo me sale mal*

5.	LOLI: ESTAR DE TORNADA ALS VINT ANYS	
5.1	De pressa, de pressa	
5.2	Infantesa: <i>mis padres no han sabido educarnos</i>	
5.3	El centre: <i>creo que hicieron bien en meternos en un centro</i>	
5.4	Parella i maternitat: <i>si me volviese a encontrar en la misma situación decidiría diferente.</i>	
5.5	Convivència i ruptura: <i>lo veía tan bonito que ni siquiera me dí cuenta</i>	
5.6	Tirar endavant: <i>si vas mucho a la asistenta te pueden quitar a tus hijos.</i>	
5.7	Futur: <i>le tengo mucho miedo al futuro.</i>	
6.	ISABEL: LA PROFECIA NO AUTOCOMPLERTA	
6.1	El relat d'una supervivent	
6.2	La infantesa i el context familiar: <i>yo soy diferente</i>	
6.3	El centre: <i>allí tienes que sobrevivir como en la selva</i>	
6.4	Escola: <i>la gente de clase baja no tiene estudios</i>	
6.5	Desinternament i mercat laboral: <i>te encuentras muy sola</i>	
6.6	Parella i maternitat: <i>al casarme corté con mi vida de antes</i>	
6.7	Actualitat i supervivència: <i>ganarme la vida por mi y por mi familia</i>	
6.8	Futur: <i>que se acaben los problemas</i>	
7.	INÉS: FUGIR DEL PASSAT PER REFER LA VIDA.	
7.1	Un relat com a projecció de futur: <i>ahora soy muy feliz.</i>	
7.2	Infantesa i context familiar: <i>cuando eres pequeña no lo entiendes</i>	
7.3	La vida al centre: <i>si lo sabes llevar...</i>	
7.4	Adolescència: <i>cuando empecé la ESO ya me descontrolé</i>	
7.5	Desinternament: parella i embaràs: <i>quedarme embarazada supongo que me ha hecho crecer...</i>	
7.6	La maternitat i la vida de parella: <i>yo pienso mucho en los demás</i>	
7.7	Perspectives de futur: <i>que te quieran, sobre todo que te quieran.</i>	

TERCERA PART. PRÀCTIQUES, ESTRATÈGIES I CULTURES. DUES TESIS A PROPÒSIT DE LES NOIES EN SITUACIÓ DE RISC SOCIAL

8.	VIURE L'ADOLESCÈNCIA EN UN CONTEXT DE RISC: UNA MICROCULTURA ANTIACADÈMICA EN CLAU FEMENINA.	
8.1	Introducció	
8.2	L'entrada en el terreny: excitació, posada a prova i funcions no previstes de la recerca.	
8.3	Unides per la fama: <i>de lo peorcito del instituto</i>	
8.4	Les excepcions a la norma: <i>los castigados siempre son los chicos... y nosotras.</i>	
8.5	Jerarquies: <i>las que no han crecido y las que hemos crecido demasiado deprisa</i>	
8.6	El grup femení i les relacions amb els nois: <i>las chicas son más malas, más puñeteras.</i>	
8.7	Formes de resistència i desafiament a la cultura escolar formal: <i>lo que me he llegado a reír en dos años</i>	

8.8	La visió institucional: <i>l'atenció a l'adversitat</i>
8.9	Les famílies i la relació amb l'escola, el distanciament de dues realitats
9.	LA RÀPIDA I CONFLICTIVA TRANSICIÓ A L'ADULTESA. LA MATERNITAT COM UNA OPORTUNITAT.
9.1	De nenes de centre a mares adolescents: significats i vivències de la maternitat des de la perspectiva de les seves protagonistes
9.2	La maternitat com una estratègia plena de sentit
10.	LA CRUÏLLA ENTRE EL TEMPS SOCIAL I EL TEMPS BIOGRÀFIC.
	CONCLUSIONS
10.1	Introducció
10.2	La construcció social (i sexual) del risc
10.3	Cultures de la resistència i cultures de la supervivència
10.4	Narratives biogràfiques: edat, gènere i condicions de la recerca
10.5	Final
	BIBLIOGRAFIA.
	ANNEX METODOLÒGIC.

PRESENTACIÓ

AGRAÏMENTS

L'elaboració d'aquest treball ha estat el resultat d'una intensa aventura intel·lectual i personal que ha ocupat més de cinc anys de la meua vida. En aquest viatge iniciàtic m'hi han acompanyat moltes persones, cadascuna d'elles amb una funció essencial. En primer lloc, el meu agraïment a les seves protagonistes: la Loli, la Inés, la Isabel, la Sandra i la Fàtima. Els seus noms reals restaran en l'anonimat, però elles m'han fet confiança al llarg de mesos d'entrevistes, explicant-me la història de les seves vides. Així, han dipositat en mi una gran responsabilitat, que en tot moment he tingut present en l'elaboració d'aquesta recerca. A elles, els dedico aquest treball.

Hi ha algunes persones que han estat, sens dubte, puntals en la realització d'aquesta recerca. En primer lloc, el director de la tesi doctoral, el Dr. Salvador Cardús. Ell és un dels màxims responsables de la meua passió per la sociologia i haver comptat amb la seva feina de direcció, al llarg d'aquests anys de mestratge pacient i estimulador, ha suposat per mi un repte i un valor afegit a la feina feta. He d'agrair-li els seus comentaris lúcids, el seu rigor i la insistència perquè interrogués els arguments dues vegades abans d'escriure'ls i, en especial, la plena confiança que ha demostrat en tot moment vers el meu treball. Així mateix, vull reservar un espai preferent al mestre de mestres, el catedràtic Joan Estruch: les seves paraules, com a president del tribunal el dia de la defensa pública de la tesi, foren per a mi el millor reconeixement imaginable i un dels records més emocionants d'una jornada magnífica. Vull agrair també l'ajut de Roger Martínez, per les llargues i apassionants estones de conversa, així com per la seva iniciació generosa en la bibliografia dels *Cultural Studies*, i del Dr. Carles Feixa, per l'interès que ha manifestat en el meu treball i pels seus valuosos consells en diferents moments de la recerca.

Així mateix, vull agrair, a la Secretaria General de Joventut i al jurat del Premi Joventut 2005, l'oportunitat que em brinden de culminar aquest temps de recerca de la millor manera possible: la publicació del meu treball i l'oportunitat de donar-lo a conèixer més enllà dels cercles estrictament acadèmics.

En darrer lloc, vull agrair a tota la meua família el seu suport i el fet d'haver compartit amb mi, durant tot aquest temps, la il·lusió per aquest projecte. El meu agraïment més profund al Jordi: d'ell i del nostre fill Arnau -nascut durant la redacció del document final- trec cada dia el coratge i la força per afrontar els nous reptes.

Introducció

1. L'elecció del tema i fases del procés de recerca

Aquesta recerca parteix de l'interès d'analitzar, des d'una perspectiva de gènere, el que s'ha descrit com a processos de risc social en l'adolescència. L'objectiu genèric és l'anàlisi de, fins a quin punt, la socialització diferencial de gènere, i la construcció durant l'etapa adolescent de la identitat masculina o femenina, esdevé un factor rellevant per tal de comprendre les diferències en les trajectòries i formes d'expressió de noies i nois en situacions de risc o vulnerabilitat social. L'interrogant inicial sorgeix de la constatació que, en el tema de l'adolescència i la joventut en situació de risc, malgrat les diferents perspectives d'anàlisi, existeix una certesa compartida. Aquesta certesa, que he pogut constatar a nivell teòric, en les lectures i estudis sobre el tema, i també a nivell pràctic, entre els professionals que treballen amb els joves, es resumeix a donar per descomptat que els nois són els protagonistes d'aquesta categoria descrita com a risc o conflicte social. En aquest sentit, i partint del principi que res no és tan revelador des d'un punt de vista sociològic com el fet d'interrogar-nos per les evidències socialment compartides, em vaig plantejar indagar fins a quin punt era veritat aquesta certesa, així com analitzar quins fonaments la recolzaven.

El treball és el fruit d'un llarg procés de recerca, que ha durat més de cinc anys, durant els quals s'han anat seguint diferents etapes que considero important explicar per contextualitzar millor el treball que es presenta. Així, aquest interrogant inicial, encara poc concretat, va obrir un període de recerca bibliogràfica i elaboració teòrica per tal de definir el que havia de ser el projecte d'aquesta tesi. Un dels aspectes que vaig constatar de seguida és el buit existent a Catalunya, i a l'Estat espanyol, de recerques sobre aquest tema. Els estudis de joventut i, en concret, els estudis sobre joventut en situació de risc, no acostumen a incorporar la perspectiva de gènere. Això ha convertit la investigació en un projecte apassionant, i en un estímul el fet d'obrir una línia de recerca pràcticament verge al nostre país però, alhora, ha esdevingut en alguns moments un repte ja que no he pogut basar-me en cap referent teòric i/o empíric proper per orientar el meu treball.

Paral·lelament a aquesta recerca bibliogràfica es va definint la problemàtica, és a dir, la perspectiva teòrica que ha d'orientar la construcció del model d'anàlisi (que s'explica en el capítol primer d'aquest estudi) així com la recollida de dades. Des de l'inici, vaig considerar que era fonamental plantejar un estudi que, tot i la sòlida base teòrica que el sustenta, defugís l'especulació teòrica per donar pas a una recerca empírica de caire eminentment qualitatiu. Aquest empirisme esdevé, des del meu punt de vista, el punt fort d'aquesta recerca: un treball de camp realitzat durant vuit mesos d'entrevistes i recerca qualitativa que ha esdevingut apassionant i molt ric, tant per la seva aportació a nivell metodològic com pels resultats obtinguts. De fet, lluny d'haver-me saturat del tema, l'interès ha anat creixent a mesura que avançava el temps i confio continuar en aquest línia de treball, aprofundint molt del material no explotat per aquest treball i les possibilitats de futur que s'obren a partir d'aquest estudi.

En aquesta fase inicial vaig realitzar un estudi exploratori¹ a partir d'entrevistes a professionals que hauria de servir com a punt de partida en la definició de les hipòtesis inicials i orientar el que havia de ser el treball de camp pròpiament dit. Les entrevistes en profunditat semidirigides s'estructuraven a partir d'uns eixos temàtics que permetessin captar, per una banda, en què es concretava la diferent expres-

¹ Aquest estudi el vaig realitzar en el marc de l'assignatura optativa anual Pràctiques d'investigació, que vaig impartir el curs 2000-2001 dins els estudis d'Educació Social a les Escoles Universitàries d'Educació i Treball Social Pere Tarrés, de la Universitat Ramon Llull. La investigació que vàrem dur a terme va consistir en entrevistes en profunditat a 16 professionals del camp social i educatiu que treballen amb adolescents en situació de risc o conflicte social des de marcs molt diferents (centres de protecció de menors, educadors de carrer, justícia juvenil, programes de garantia social i unitats d'adaptació curricular). L'objectiu era analitzar quines són les diferències en les conductes i formes d'expressió dels nois i les noies que viuen sota unes condicions objectives de risc d'exclusió social.

sió entre nois i noies i, per una altra, quina era la interpretació professional, a partir de l'experiència, que s'oferia davant aquesta realitat. Les entrevistes s'iniciaven a partir d'uns interrogants oberts, que variaven en funció de si el professional era de l'àmbit de l'educació formal o de l'educació social. En el primer cas, es presentaven les dades d'estudis recents, que demostren que els nois presenten majors índex de fracàs escolar, i se'ls preguntava per la seva experiència i la seva interpretació. En el segon cas, a partir de dades sobre delinqüència juvenil, se'ls preguntava si realment creien que, tal i com afirmen les dades, existeix menys delinqüència femenina i, en aquest cas, com ho explicarien. Una de les principals conclusions d'aquest estudi exploratori és que, en gairebé tots els casos, els professionals, que en conjunt no dubtaven a constatar importants diferències en les conductes i formes d'expressió de nois i noies amb qui treballen, admetien que és una qüestió per la qual no s'havien interrogat abans. Aquestes diferències, per tant, es perceben com a naturalitzades i, en conseqüència, no es problematitzen. Aquest és un dels fets importants per comprendre l'absència de la perspectiva de gènere en les investigacions, i la invisibilitat de les noies, tant en els estudis com en les intervencions socials, i esdevé el punt de partida per a la fonamentació de l'objecte d'estudi d'aquesta tesi.

Un cop definits els interrogants i creada la "problemàtica"² s'inicia el treball de camp, que s'explica bastament en el segon capítol dedicat a la metodologia. Quan el treball de camp estava a la fase final vaig tenir l'oportunitat d'assistir al curs que Paul Willis va impartir dins el programa de doctorat de la Facultat de Sociologia a la Universitat Autònoma de Barcelona³. Aquest curs, i l'oportunitat de poder comptar amb els seus consells i discutir amb ell el meu treball, va esdevenir clau per resoldre els dubtes que es generaven a l'hora de decidir com posar un punt i final a les entrevistes i d'iniciar la darrera fase de la recerca: la codificació i anàlisi de les dades i, finalment, la redacció de la tesi.

2. L'objecte d'estudi: definició i objectius

Paul Willis comença el seu llibre més celebrat afirmant que el més difícil d'explicar sobre el perquè els nois de classe mitjana troben treballs de classe mitjana és saber per què els altres els ho deixen fer, i que el més significatiu per entendre per què els nois de classe obrera troben treballs de classe obrera és el fet que ells mateixos ho consenteixen (Willis, 1988). Aquesta, que sembla una pregunta formulada en clau de reproducció social, és el punt de partida de la recerca etnogràfica que l'autor planteja des de la perspectiva de la producció cultural, que dóna el protagonisme al subjecte i els grups en la creació de sentit i les pràctiques culturals. En aquest sentit, per l'autor assumir els rols subordinats que fixa el sistema capitalista és una forma d'autocondemna per als nois de classe obrera, però és important entendre per què, i a través de quins mecanismes, és viscuda pels seus protagonistes com un veritable aprenentatge, com a afirmació i apropiació i, fins i tot, com una forma de resistència.

El referent del treball de Paul Willis és present des del mateix plantejament de la tesi, tant pel que fa al tema com a l'enfocament metodològic per aproximar-me a l'objecte d'estudi. En aquest sentit, la recerca que es presenta parteix de la hipòtesi que moltes de les conductes descrites com "de risc" o "conflicte social" esdevenen, en realitat, formes de resposta i de resistència dels actors davant les restriccions materials de les seves vides. D'altra banda, però, i aquesta esdevé una aportació addicional d'aquest treball a les tesis de Willis, es vol demostrar que aquestes formes de resposta -que defineixen estratègies i expressions que adquireixen el qualificatiu de problemes socials- molt sovint esdevenen diferencials en nois i noies. El propòsit de la present recerca és, així, l'aproximació a aquest objecte d'estudi a partir d'una perspectiva de gènere, que ens permeti explicar i comprendre fins a quin punt moltes

² Quivy i Campenhoudt (1997) es refereixen a la "problemàtica" com la tercera etapa de tot procés de recerca en ciències socials, un cop definida la pregunta inicial i fet l'estudi exploratori, com a pas previ a la definició del model d'anàlisi i la recollida de dades.

³ El curs, al qual vaig poder assistir com a oient convidada pel seu organitzador, el professor Xavier Bonal, es titulava "*Making meaning of meaning-making. The ethnographic study of Everyday Culture*" i es va impartir dins el Programa de doctorat del Departament de Sociologia, a la Universitat Autònoma de Barcelona del 3 al 6 de juny de 2002.

de les conductes socialment considerades “de risc” en nois i noies responen a l'intent de negociar una identitat de gènere. En el cas dels nois són precisament les expectatives derivades del seu rol masculí (a la família, a l'escola, al grup d'iguals...) les que expliquen les seves conductes transgressores. Així mateix, mentre aquestes conductes masculines esdevenen definides com a problemes socials, les respostes i estratègies femenines davant les condicions de risc i vulnerabilitat esdevenen menys visibles, perquè són menys preocupants des del punt de vista de l'ordre social dominant, que és més capaç d'integrar-les.

A partir d'aquí es defineix l'objecte d'estudi, que s'estructura entorn als següents objectius:

- Analitzar fins a quin punt la variable gènere (en relació amb altres eixos d'estructuració de les desigualtats com la classe social) esdevé determinant per comprendre les formes d'expressió diferencials dels adolescents en situació de risc social.
- Conèixer quines són les respostes, les estratègies i formes de resistència que les noies utilitzen per afrontar la seva realitat vital i comprendre quin és el significat que donen a les seves vides.
- Reconstruir i analitzar, a partir de les trajectòries biogràfiques, la relació dialèctica entre els condicionants estructurals que expliquen els processos de risc social i els itineraris individuals i la construcció de sentit de cada subjecte

Aquests interrogants s'han concretat en un estudi empíric que, tal i com s'explica en el capítol de metodologia, combina la recerca biogràfica (a partir d'històries de vida) amb l'etnografia (a partir de diferents tècniques de recerca qualitativa com l'observació, entrevistes de grup...), i que es tradueix en un triple nivell d'anàlisi (estructures, cultures i biografies) que es desenvolupa en el capítol primer. Per tal de plasmar fins a quin punt el gènere incideix en els processos de risc social, aquest treball pretén anar més enllà dels condicionants materials i estructurals que expliquen les situacions de risc i, prenent-los com a punt de partida, fer incidència en com “es fan cos”, en primer lloc, en les biografies de les persones i, en segon lloc, com donen lloc a pràctiques culturals o estratègies diferencials.

Així en aquest treball es combinen dues mirades: per una banda, els subjectes, els seus itineraris i les seves relacions en un marc sociocultural determinat i, per l'altra, en el marc dels contextos institucionals i les condicions estructurals que els subjectes comparteixen, es volen fer emergir les pràctiques culturals, les formes de resposta i resistència que els agents implicats hi desenvolupen.

3. Estructura de l'estudi

L'estudi s'estructura en tres parts, cadascuna dividida en diferents capítols. La primera part constitueix el marc teòricometodològic de la recerca i es centra en la presentació de l'objecte d'estudi, els conceptes clau i la metodologia. Aquest bloc consta de dos capítols: el primer, on es presenta la construcció del model teòric que ha orientat la recerca i el segon, de caire metodològic, on s'expliquen tant els fonaments de la metodologia emprada com la seva concreció pràctica. La segona i tercera part, on es presenta l'anàlisi dels resultats de la recerca empírica, constitueixen el cor de la tesi.

La segona part, “Itineraris biogràfics, subjectivitat i narratives: cinc històries de vida”, consisteix en la reconstrucció dels itineraris individuals dels cinc subjectes principals i ens permet aprofundir en significats, orientacions i estratègies individuals a partir d'una anàlisi de la narrativa. Aquest apartat, que comprèn des del capítol 3 al 7, està dedicat a les històries de vida. S'hi segueix una estructura comuna que combina el criteri temporal, a partir de l'itinerari biogràfic de cada noia, amb el criteri temàtic, on es posa èmfasi en les relacions amb els diferents contextos institucionals i de socialització. El context i les relacions familiars, importants per comprendre tant la socialització de gènere com les condicions de risc i d'exclusió social, seran també l'eix d'aquest apartat, no de manera arbitrària sinó, precisament, perquè eren també centrals en els relats de les noies.

En la tercera part de la tesi, titulada “Pràctiques, estratègies i cultures: dues tesis a propòsit de les noies en situació de risc social”, les biografies individuals es creuen amb les col·lectives i és possible comparar les diferents trajectòries així com transcendir-les, reconstruint, a partir de les narratives individuals dels diferents agents implicats (noies, tutores, mares...) els contextos, les dinàmiques i les interaccions que tenen lloc en el context dels dos marcs institucionals (institut i centre de menors). Aquesta part s'estructura al voltant de dos eixos temàtics que ens permeten analitzar, des d'una perspectiva de gènere, les pràctiques i estratègies diferencials de les adolescents i joves, com a expressions d'una determinada cultura juvenil que es troba en un nivell intermedi entre les condicions estructurals i les biografies individuals. En el cas de les noies adolescents, l'eix és l'experiència escolar com un espai on emergeix una cultura antiacadèmica. En el cas de les joves, l'experiència de la maternitat com una estratègia clau per comprendre les transicions de les adolescents cap a l'adulthood.

En el capítol 8 es presenta, a partir del relat etnogràfic, el que he definit com “una microcultura antiacadèmica en clau femenina”. Aquí les dues noies adolescents, en el marc d'un institut de secundària, mostren que el marc escolar és un espai d'interacció ple de sentit, on es posen de manifest pràctiques transgressores diferencials a les dels seus iguals masculins. En el capítol 9, les tres noies que, en sortir del centre de menors, tiren endavant amb els seus fills en un context de dificultats i incertesa davant el futur, relaten la seva experiència, que es creua amb la de les seves tutores dins el centre i els seus familiars, i ens permeten analitzar el sentit que adquireix per a elles la maternitat. Per això aquesta tercera part de l'estudi es planteja com dues tesis al voltant de les noies en situació de risc. Així, a partir de dos conceptes clau, transgressió i normalització, es vol transcendir els casos concrets per tal de mostrar dos exemples de situacions socialment definides com “de risc”, com són el fracàs escolar i la maternitat adolescent que, en canvi, des de la perspectiva de les seves protagonistes, és viscuda de manera totalment diferent: en un cas com una voluntat de transgressió i, en l'altre, com la recerca d'una oportunitat per normalitzar-se. Aquesta tercera part es tanca amb un darrer capítol de conclusions, estructurat a mode de recapitulació teòrica, on es destaquen els resultats principals de la recerca a la llum del model analític que s'ha presentat a la primera part.

Primera part:
Punt de partida teoricometodològic

1. Adolescents i joves en situació de risc social: una mirada crítica i una proposta analítica

1.1 Adolescència en situació de risc: un problema masculí?

“Les aparences biològiques i els efectes tan reals que un llarg treball col·lectiu de socialització del biològic i de biologització del social ha produït en els cossos i els cervells s'uneixen per capgirar la relació entre les causes i els efectes i fer aparèixer una construcció social naturalitzada (els “gèneres” en tant que hàbits sexuals) com el fonament natural de la divisió arbitrària que es troba en l'origen mateix, no tant sols de la realitat, sinó de la representació de la realitat, i a vegades s'acaba imposant a la recerca.” (Bourdieu, 2000:11-12)

1.1.1 La invisibilitat femenina en els estudis de joventut

La percepció social de l'adolescència i la joventut com “un problema” no és una novetat. Els joves han esdevingut des de sempre un grup social objecte de preocupació per al món adult, que s'hi veu reflectit com en un mirall que els retorna una imatge no sempre agradable⁴. Els joves són, de fet, objecte d'exaltació i preocupació alhora i en aquesta paradoxa rau precisament la clau que fa de la joventut una categoria socialment construïda que sintetitza les contradiccions de la mirada adulta.

Aquesta visió alarmista dels joves s'ha concretat els darrers anys en el fet d'identificar-los amb alguns dels principals problemes socials percebuts des de la societat adulta: delinqüència juvenil, violència, tribus urbanes, drogoaddiccions, fracàs escolar... Davant aquesta realitat s'exigeix una resposta, tant a nivell polític com pedagògic i social. Es formulen molts interrogants sobre què li passa a la joventut actual i què ha fallat socialment però, en canvi, no es qüestiona per què aquesta joventut socialment definida com a “problemàtica” és, en realitat, majoritàriament masculina. Aquest és, a més, un fet que no es planteja ni en la majoria dels estudis sobre el tema ni en el disseny de les intervencions socials. Certament, les dades ens mostren que les conductes violentes, dins i fora de les aules, estan protagonitzades fonamentalment per nois. Així mateix, avui en dia les noies no solament estan obtenint millors resultats acadèmics que els seus companys, sinó que ells representen la majoria en els índexs de fracàs escolar. Quant a la delinqüència juvenil, a Catalunya els darrers informes mostren que el 87'3% de la població infractora de Justícia Juvenil és masculina, respecte al 12'7% que representen les noies⁵. Allò més significatiu d'aquestes dades és que, en proporcions molt similars, es mantenen en tots els països occidentals (Giddens, 1998: 254-255).

Són, però, escassos els estudis que intenten explicar aquesta realitat, aparentment tan reveladora, i en la majoria es continua parlant d'adolescència i joventut en risc, de forma genèrica. Aquest és un element significatiu ja que, mentre la majoria dels estudis sociològics realitzats sobre el tema destaquen la categoria socioeconòmica com una variable estructural que determina els factors de risc social, no es té en compte que aquests factors, experimentats per nois i noies, acaben produint respostes diferents. En aquest sentit, sovint les noies resten absents d'aquests estudis o, en tot cas, el seu paper es tipifica com a secundari, passiu o complementari al dels seus “iguals” masculins. Considero que aquesta absència de les noies en els estudis caldria analitzar-la amb deteniment perquè pot amagar una realitat que ens permeti preguntar-nos si, més que absents, les noies resten invisibles, donats els paràmetres que s'han utilitzat per tal d'estudiar la joventut des de les diferents perspectives d'anàlisi. Per exemple, els estudis que s'han centrat en el tema de les transicions a la vida adulta han definit els itineraris de transició a partir d'uns models considerats “normalitzats”, que defineixen l'adulthood bàsicament a partir de la incorporació al món laboral, però deixen de banda l'àmbit familiar o domèstic. També les investigacions sobre les cultures juvenils han focalitzat la seva atenció en aquelles manifestacions més “espectaculars”

⁴ Estruch i Cardús, en el seu celebrat estudi sobre les enquestes a la joventut de Catalunya (Estruch, J; Cardús, S., 1984), apuntaven aquesta idea que posteriorment ha estat a bastament manllevada per altres autors

⁵ Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada. 2005. “La reincidència en el delictes en la justícia de menors”. *Justidata*, nº 42. Barcelona. Generalitat de Catalunya.

dels estils juvenils, com les anomenades *tribus urbanes*, estudiades en els espais públics. Així mateix, la majoria dels estudis de caire criminològic parlen de delinqüència o violència juvenils de manera genèrica o, sinó, donant per descomptat que són conductes masculines que s'expliquen a partir de causes d'ordre físic o genètic. En un recent i celebrat estudi sobre joventut i conducta antisocial, un dels principals aspectes destacats com a causa de la delinqüència juvenil és precisament el sexe, fins al punt d'afirmar que *"ser varón és uno de los predictores más fuertes de la delincuencia que tenemos entre los atributos fácilmente mesurables"* (Rutter, 2000:352).

Els darrers anys diferents veus han evidenciat aquest silenci, en alguns casos atribuït simplement a la novetat dels canvis en els models de conducta de les noies, que des de fa un temps estan actuant de manera cada cop més assimilable als nois o, en canvi, explicat pel dominant biaix masculí dels investigadors en temes de joventut, que qüestiona com s'ha definit l'objecte d'estudi. Si partim del principi que res és tan revelador des d'un punt de vista sociològic com interrogar-nos per allò que donem per descomptat, per les evidències socialment compartides, haurem de qüestionar-nos, com apunta Berger (1986), aquestes definicions oficials de la realitat per tal de desemascarar què s'hi amaga al darrere. Així podem afirmar que el que ha estat majoritàriament estudiat no és tant la joventut, sinó el problema social. En conseqüència, els nois han esdevingut els protagonistes de les recerques mentre les noies, en canvi, han esdevingut invisibles. Com apunta Helena Wulff:

"L'estudi de les cultures juvenils a les societats occidentals ha tingut molt més a dir en relació als nois que a les noies. Això es deu, en part, al fet que els nois s'han implicat més en activitats delinqüencials –les seves cultures han estat alhora "problemes socials" (Wulff, 1988:165)

La sociologia feminista ha buscat una explicació a aquesta invisibilitat (tant en els estudis criminològics, com en els de les subcultures juvenils o transicions) basada en arguments que transcendissin la dimensió biològica i genètica, i intentant trobar una resposta a partir de les referències culturals i de la socialització. Com van destacar Garber i McRobbie⁶ en el seu article ja clàssic sobre les noies i les subcultures, la qüestió no és tan sols la presència o absència de les noies en les cultures juvenils, definides en termes androcèntrics, com les formes que elles utilitzen per interactuar entre elles i amb els altres per tal de negociar el seu propi espai, construint formes culturals específiques de resposta i resistència.

1.1.2 Una perspectiva de gènere

La pretensió d'aquest treball és proposar la incorporació de la variable gènere com a especialment significativa en l'estudi de la realitat de l'adolescència i la joventut en situació de risc d'exclusió social. Els factors socioeconòmics han esdevingut claus a l'hora d'analitzar l'impacte diferencial d'aquestes situacions sobre els grups socials. Així i tot, per comprendre les condicions de desigualtat a la nostra societat és necessari tenir en compte altres eixos d'estructuració social, com són la variable gènere, l'etnicitat o l'edat, que permeten explicar de manera més complexa les posicions de desigualtat dels individus i els grups en l'accés als recursos, siguin econòmics, laborals, culturals, simbòlics, etc. (Miguélez, 1996).

Així, com ha succeït en altres àrees de la sociologia, la definició i estudi de les problemàtiques d'exclusió social s'ha desenvolupat, majoritàriament, al marge d'un dels eixos d'estructuració social com són les desigualtats de gènere. Aquesta anàlisi obre un ampli camp d'investigació que pot desenvolupar-se en diferents línies de treball. D'una banda, l'estudi de la interrelació entre la classe social i el gènere pot desvetllar quins són els efectes que les transformacions del context socioeconòmic genera en les posicions que nois i noies ocupen amb relació a les condicions de risc social. Seguint aquesta premissa, que ha estat la línia de recerca més estudiada fins al moment, sembla constatar-se que avui en dia les

⁶ A. McRobbie i J. Garber. "Girls and subcultures", 209-222. A: *Resistance Through Rituals*. S. Hall i T. Jefferson (eds.) (Londres: Routledge, 2002). Angela McRobbie és una de les pioneres en la investigació de les cultures juvenils des d'una perspectiva de gènere. Pertany al corrent dels Cultural Studies, del Centre for the Contemporary Cultural Studies (CCCS) que es desenvolupa als anys seixanta a Birmingham, juntament amb Paul Willis i altres destacats autors. De fet, el seu article conjunt amb Jenny Garber, publicat en el llibre clàssic d'altres membres de l'escola, va sorgir com a crítica a la invisibilitat de les noies en l'estudi de Willis i ha esdevingut un referent per als treballs posteriors en matèria de cultures juvenils.

dones són un col·lectiu especialment afectat per les noves desigualtats generades en el context de la societat informacional. Les dones constitueixen un dels protagonistes de les noves formes de pobresa, fins al punt que el terme "feminització de la pobresa" ha servit a alguns organismes internacionals, com les Nacions Unides, per a denunciar que, actualment, la pobresa mundial té rostre femení. Així mateix, en els darrers anys alguns estudis s'han interessat per les diferents repercussions que, per als nois i noies, suposa afrontar aquest nou escenari socioeconòmic. En aquest sentit, Andy Furlong (2000), en un recent estudi sobre les transicions juvenils, conclou que les noies joves d'entorns socials desfavorits constitueixen un grup especialment vulnerable a la nostra societat.

Aquesta via d'anàlisi, que sovint s'ha considerat com la mostra de la introducció d'una perspectiva de gènere en els estudis sobre joventut, presenta nois i noies en dos grups separats, confonent el que implica una perspectiva de gènere amb l'estudi de la situació de les dones com a col·lectiu. Sens dubte, és una anàlisi necessària, sobretot per la informació que ens aporta sobre les conseqüències d'aquest model social i econòmic per a les dones. Així i tot, el punt de partida d'aquest treball és un altre: una perspectiva de gènere aplicada a l'anàlisi dels processos de risc social a l'adolescència no significa únicament estudiar o visibilitzar les noies, aplicant els mateixos paràmetres, sinó analitzar fins a quin punt els processos d'adaptació i resposta dels joves davant les condicions materials de vida està transversalment condicionat per la socialització diferencial de gènere.

El gènere com a categoria relacional

Aquest treball parteix de la conceptualització del gènere com una categoria relacional que, tot i tenir les noies com a protagonistes de l'anàlisi, no pretén tant estudiar-les com a grup sinó comprendre, com diu Mª Jesús Izquierdo, que el que passa a les dones té relació amb el que passa als homes (Izquierdo, 1998). Entenem per "gènere" la construcció psicològica, social i cultural de les característiques considerades femenines o masculines que s'atribueixen als membres de cada sexe. És, de fet, una construcció cultural i històrica que pot canviar d'una societat a una altra, d'una cultura a una altra (Brullet, 1996). En aquest sentit, entenem que els rols de gènere es construeixen en la relació entre homes i dones, una relació que, en una societat patriarcal, es basa en una relació jeràrquica de dependència. Els rols de gènere, per tant, no són complementaris sinó que impliquen relacions de poder (el domini del gènere masculí sobre el femení).

Així, si les noies han estat absents dels estudis sobre cultures juvenils també és cert que els estudis feministes que han criticat aquesta absència de les noies ho han fet, sovint, des d'una perspectiva essencialista del gènere. En aquest sentit, les noies apareixen com a subjectes passius davant la imposició de la cultura de masses en una societat patriarcal en la qual els homes ocupen sempre els espais de protagonisme i de dominació. Com afirma Roger Martínez,

"La idea és que les noies tendeixen menys a l'espectacularitat i més a la normalitat (...) Tanmateix, això no ens ha de fer oblidar que la majoria dels nois són "normalets", i que només una minoria tendeix a l'espectacularitat. A pesar d'això, la visió dominant identifica l'espectacularitat amb la virilitat, i la normalitat amb un cert efeminament, en el sentit que es percep com quelcom més passiu, amorf i conformista" (Martínez, 2002: 55)

Aquesta identificació de les expressions femenines amb la passivitat o conformitat social esdevé una mostra de la distància entre el punt de vista de qui observa i la realitat de les dones. Com diuen Carrington i Bennet:

"El esencialismo de género sigue una línea bien conocida de controversia feminista que sostiene que la sociedad patriarcal discapacita siempre y necesariamente a las mujeres, interpretándolas a imagen de los hombres, como las "otras" (...) Paradjóticamente, esta postura tiende a discapacitar a las mujeres, en vez de potenciarlas, pues ¡las interpreta casi por completo como productos desgraciados de la cultura patriarcal!" (Carrington i Bennet, 1999: 146)

En el nostre context diferents autores⁷ dins el mateix feminisme han manifestat les seves crítiques a aquests estudis que, amb l'objectiu de posar de manifest la situació d'opressió de la dona, han acabat reafirmant el seu paper secundari. Considerar que el gènere és una categoria relacional implica que homes i dones tenen un paper actiu en la construcció i el manteniment d'aquest sistema de gènere. Això vol dir, necessàriament, que a partir de la violència simbòlica exercida per la dominació masculina les dones participen de la seva posició de subordinació però, alhora, que les seves manifestacions i estratègies particulars com a subjectes actius han estat invisibilitzades.

Així, una perspectiva de gènere aplicada a l'estudi dels processos de risc social a l'adolescència ens ha de permetre visibilitzar les noies. D'una banda, explicant el perquè de la seva posició secundària i minoritària en aquelles manifestacions definides com a "conductes de risc"; en aquest cas, ens preocuparem d'analitzar com, a partir de la socialització diferencial de gènere, nois i noies que viuen sota condicions socials similars, aprenen formes diferencials d'expressió. De l'altra, caldrà interrogar-nos per aquestes definicions, que parteixen d'una mirada esbiaixada de la realitat que emmascara les particulars formes femenines d'expressió.

La socialització diferencial de gènere: construir-nos masculins i femenines

A través del procés de socialització ens construïm com a persones, creant la nostra identitat, i com a éssers socials, aprenent a ser membres actius de la nostra societat (Fernández, 1999: 41-64). És a partir d'aquest procés que, sobre la base de les diferències biològiques pròpies dels nostres atributs sexuals, assignats per naixement, es construeix la nostra identitat de gènere. Com apunta Brullet (1996), a través de la socialització diferencial de gènere els homes i les dones interioritzem les normes i valors "adequats al nostre sexe" en el context específic de la societat on vivim. Aprenem, per tant, a ser homes i dones. Així, segons Bourdieu (2000), a través de la socialització es transmeten els rols sexuals i la dominació masculina es legitima perquè es naturalitza, es dona per descomptada. Les conseqüències d'aquesta socialització diferencial, que atribueix un paper dominant al gènere masculí, acaben sent perjudicials a dues bandes, ja que es tendeix a *sobrevalorar*, *sobreexigir* i *infraprotegir* els nois, mentre a les dones se les tendeix a *infravalorar*, *infraestimar* i *sobreprotegir* (Poal, 1995: 40-53).

El procés de socialització, com apunta Berger (1986), suposa la interiorització del món social en el marc d'una estructura social determinada. És a dir, la interiorització dels elements socioculturals del nostre entorn es realitza mediatitzada per la posició social que ocupem en el marc de l'estructura social i pels valors de la cultura (o subcultura) pròpia del nostre context vital. La socialització és un procés que ens acompanya durant tota la vida, però és en la socialització primària, durant els primers anys de vida, quan el nen o la nena interioritza el món filtrat pels seus adults de referència i aquest passa a ser concebut com l'únic real i possible. A partir d'aquí s'obre el camí a futures socialitzacions en les quals intervenen altres agents, com són l'escola, el grup d'amics, els mitjans de comunicació, etc. que van adquirint rellevància a mesura que avança la nostra trajectòria biogràfica.

La família esdevé, per tant, el principal agent de socialització. En l'anàlisi de les condicions estructurals que determinen el risc d'exclusió social el paper de la família és determinant. De fet, és la seva rellevància el que explica que pugui ser considerada, alhora, una institució protectora, amb una funció preventiva davant unes condicions estructurals de vulnerabilitat i risc, com, d'altra banda, un important factor de risc en si mateixa. El paper clau de la família com a principal agent de socialització es correspon, també, amb la seva funció com a primera transmissora dels rols de gènere. És important, per tant, analitzar la relació entre la socialització en el marc familiar i els itineraris diferencials de nois i noies en situació de risc social. Un element recurrent en els estudis sobre el tema és l'argument sobre el paper de la família com a limitador de les possibilitats de transgressió de les noies, pel major control i protecció que pares i mares exerceixen sobre les filles, amb relació als seus germans (límit de diners, horaris, control d'amistats...). Les diferències, per exemple, en l'assignació de responsabilitats en les tasques domèstiques fan que als nois en contextos de classe treballadora, tradicionalment, se'ls ha deixat més llibertat per sortir al carrer, relacionant-se amb el seu grup d'amics i que hagin hagut d'aprendre abans

⁷ Entre elles, destacar des de la sociologia Mª Jesús Izquierdo (1998) i, des de l'antropologia, Dolores Juliano (1998).

a defensar-se sols, de manera que també tenen més possibilitats d'acabar desenvolupant un rol actiu (McRobbie, 2000). En aquest sentit, la socialització de gènere en el marc familiar actua com a "control social informal" (Miralles, 1983) garantint la interiorització de les noies del rol femení tradicional.

Els rols de gènere generen expectatives a nivell social (a l'entorn familiar, l'escola, el grup d'iguals...) a les quals hem de donar resposta, ja que actuen com a mecanismes de control social per evitar que es produeixin transgressions del rol assignat. No és, de tota manera, un procés lineal sinó contradictori i conflictiu en una societat plural i complexa com la nostra. La definició de la feminitat que s'aprèn a la família pot entrar en contradicció amb la de l'escola o amb la del grup d'iguals. Nois i noies han d'aprendre a negociar la seva identitat de gènere en múltiples i variats contextos.

Certament aquesta diferència en la socialització familiar és el resultat d'unes expectatives paternes influenciades pels estereotips de gènere. En una enquesta realitzada pel CIS⁸ sobre la percepció social dels riscos, on es preguntava a pares i mares sobre els riscos percebuts com a més preocupants per als seus fills, es reflecteix, de manera significativa, com les expectatives adultes canvien en funció del gènere. En el cas dels pares de nois, el risc que els seus fills cometessin un delictes era un dels més preocupants, mentre en el cas de les noies aquest era, precisament, el que ocupava el darrer lloc. Contràriament, per als pares de noies adolescents el risc de ser víctimes d'algun delictes o el fet d'implicar-se en un embaràs no desitjat eren percebudes com a preocupacions molt més importants que per als pares dels nois. Aquestes expectatives tenen finalment conseqüències en l'educació de nois i noies: no s'espera que les noies siguin un problema (a casa, a l'escola...) i, en conseqüència, no són vistes com a tal.

Així, el paper de la socialització familiar ha estat especialment destacat en el cas de les noies, com a explicació de la seva menor implicació en activitats antisocials, però en canvi ha estat la gran oblidada en el cas dels nois. Aquesta és, de fet, una de les principals crítiques que les feministes dels Cultural Studies formulaven a l'estudi de Willis:

"La família és l'altra cara de la dura cultura de la classe obrera, l'esfera més suau en la qual els pares, fills i xicots esperen ser, i són, emocionalment servits. És aquest lligam entre la imatge dura dels nois de cara enfora, i les seves experiències privades –relacions amb pares, germans i nòvies- la que encara necessita ésser explorada" (McRobbie, 2000: 31)

La masculinitat i la feminitat, per tant, es construeixen a través del procés de socialització. Així, no és només el rol femení el que s'explica per la socialització diferencial, com de vegades sembla deduir-se de la rellevància que els estudis atribueixen a la socialització de les noies. Com apunta Bourdieu, la virilitat és també fruit d'un llarg procés de socialització. Una socialització que implica diferenciar-se activament del sexe oposat.

"La virilitat –es veu ben clarament- és una noció eminentment relacional, construïda davant dels altres homes i per als altres homes i contra la feminitat, dins una mena de por del femení i, en primer lloc, d'un mateix" (Bourdieu, 2000: 71)

Així, els gèneres, ja que són categories relacionals, es construeixen a partir de les relacions tant internes, amb els dels propi grup, com amb els membres de l'altre gènere. Si la masculinitat implica distanciar-se d'allò femení, la construcció de la feminitat es produeix quotidianament en la relació entre les noies i amb referència als nois. És en aquest sentit que Mª Jesús Izquierdo (2001) afirma que la feminitat es construeix per a l'home i contra les altres dones.

Així, els estudis de les cultures juvenils que, com hem vist, estan fonamentalment protagonitzats per nois, han tendit a prioritzar l'esfera pública com a àmbit d'anàlisi, posant major èmfasi en el paper socialitzador del grup d'iguals que en el de la família. En aquest sentit, es produeix un doble oblit: així com les noies han estat invisibles en l'espai públic, l'esfera domèstica ha estat invisible en els estudis de nois. Certament, parlar d'adolescència implica necessàriament referir-nos a les relacions de grup.

⁸ *Enquesta Infància i Adolescència*. C.I.S. (1989). Citat a F. Casas, *Infància: perspectives psicosociales* (Barcelona: Paidós, 1998).

Són molts els estudis que han destacat la importància que, en l'etapa adolescent, adquireix la colla d'amics com a espai on l'adolescent es refugia davant la sentida incomprensió dels adults i la seva necessitat d'experimentar una identitat pròpia. D'altra banda, en contextos marcats per la precarietat i la marginalitat, davant la fragilitat que sovint adquireixen altres agents de socialització com la família o l'escola, el grup d'amics constitueix un marc clau que s'ha relacionat directament amb la iniciació en les conductes de risc i les carreres delictives (Funes, 1998). Sovint, no s'ha tingut en compte, però, per explicar aquestes conductes la incidència de la variable gènere.

La majoria dels estudis des del feminisme han incidit en la diferent ocupació dels espais com a argument que explica, en aquest sentit, les diferències en les formes de conducta femenines i masculines (Nava, 1984). Així i tot, l'argument sobre el protagonisme del lleure públic en els nois i el lleure privat en les noies ha estat discutit empíricament en alguns estudis. Per exemple, Helena Wulff (1988), en el seu estudi etnogràfic amb noies a Londres, constata que si bé és important, com reclamaven les feministes dels *Cultural Studies*, tenir en compte les característiques diferencials del lleure femení, circumscrit a l'espai privat i expressat a partir del que s'ha descrit com la "*bedroom culture*"⁹, no cal oblidar que també en les habitacions dels nois s'experimenten activitats similars, tot i que no s'han tingut en compte en les recerques en cultura juvenil. Així, en el seu estudi aquesta autora deixa constància que nois i noies, de fet, ocupen els dos espais, encara que puguin expressar-se de maneres diferencials.

En aquest sentit, proposem tenir en compte la presència en els dos espais de nois i noies, ja que la seva invisibilitat en algun d'ells parteix d'un per descomptat que, en realitat, resta complexitat a l'anàlisi. D'una banda, hem pogut constatar els efectes d'oblidar l'estudi de les noies en l'espai públic; per exemple, l'èmfasi en la socialització familiar ha fet que el paper socialitzador de les relacions de grup femenines sigui el gran desconegut. Cal també incidir en els efectes d'oblidar l'espai privat en els nois: el perill d'acabar naturalitzant determinades conductes que es manifesten en públic, construïdes en canvi per respondre en contextos de grup de les expectatives dels seus rols de gènere.

Així, quant a la presència femenina en l'espai públic, vull destacar la importància d'analitzar els grups femenins i les relacions d'amistat diferencials de les noies. Certament, el grup és l'espai privilegiat per a l'experimentació de la identitat de gènere durant l'adolescència. Els rols es construeixen en la relació amb els iguals del mateix sexe i, també, en el joc de miralls que comporta la interacció en els grups mixtos. Existeixen diferents masculinitats i diferents feminitats que estan jerarquitzades i, com apunta Connell (1989), cadascú ha de negociar en una dinàmica grupal basada en les relacions de poder quin és el lloc que hi ocupa. En aquest sentit, tant nois com noies participen d'aquests models i són els primers que, en els contextos de grup, contribueixen a mantenir aquest control sobre les conductes de l'altre sexe.

Així, la demostració de virilitat que els adolescents d'aquests contextos socioeconòmics han d'adoptar per tal d'integrar-se al grup d'amics, i com a escenificació davant les noies, ha explicat, per a molts autors, la relació entre masculinitat i delinqüència o entre masculinitat i refús a l'escola¹⁰. En contextos de grup els nois han de respondre a les expectatives que es deriven del seu rol masculí demostrant valentia, risc, força... i els dubtes sobre la seva virilitat poden ser el pitjor insult. Això significa que expressar sentiments d'inseguretat, por o tristesa, per exemple, no es considera apropiat pels companys de grup, però no vol dir que aquests sentiments no existeixin, sinó que han estat invisibilitzats. Anne Campbell ha descrit aquesta situació a partir d'un interessant concepte. Segons aquesta autora, podem parlar "*d'ignorància de la pluralitat*" per descriure aquesta pressió en grups masculins on cada membre creu que és l'únic que viu aquestes emocions, ja que no són considerades apropiades per a

⁹ La "*bedroom culture*" (cultura d'habitació) fa referència a les característiques de l'oci femení, circumscrit en l'àmbit privat i, de manera especial, en l'habitació de l'adolescent. Aquest és un espai que s'apropia i utilitza, sola o en companyia d'amigues, per experimentar amb la roba, el maquillatge, les revistes juvenils.... Per Angela McRobbie aquesta és una estratègia femenina alternativa a les subcultures juvenils espectaculars i expressades en l'espai públic pròpies dels nois.

¹⁰ Un exemple paradigmàtic és Paul Willis. A *Learning to labour*, el seu estudi clàssic sobre la cultura antiacadèmica dels joves de classe obrera, va constatar la importància dels valors de la masculinitat com a identitat i integració en el grup d'iguals.

la discussió en públic (Campbell, 1990). En aquesta línia, aquesta autora planteja la necessitat d'aprofundir en el paper del grup d'iguals femení com a agent de socialització que, a part de la família, té un paper fonamental en la construcció de la identitat adolescent. Com planteja aquesta autora, és l'estudi de les característiques diferencials dels grups d'iguals femenins el que ens pot aportar, probablement, dades rellevants per comprendre les diferències en les formes d'expressió de nois i noies i, en concret, el perquè de la seva menor implicació en activitats antisocials i delictives.

Transformacions dels rols de gènere i conseqüències per als joves en situació de risc

El context de la "nova modernitat" o de la "modernitat reflexiva" a la qual al·ludeixen autors com Giddens i Beck, té conseqüències evidents en els processos de socialització i construcció de les identitats personals. Els models de socialització són cada cop més plurals i flexibles i, en conseqüència, els adolescents actuals han de decidir com construir la seva identitat entre múltiples formes possibles. Les opcions i, per tant, els processos de decisió i de negociació individuals són indiscutiblement majors que en altres generacions. Això no significa que desapareguin els condicionants socials sinó que, malgrat que puguin ser tant o més determinants que abans, existeix una major consciència que cada persona pot, d'alguna manera, escollir el seu propi itinerari i que no existeixen models únics que prefigurin el camí.

Amb relació a les desigualtats de gènere, Beck (1998) es refereix a la transformació de l'ordre estamental modern sobre el que es basava la societat industrial (fonamentada no únicament en la divisió capitalista del treball, sinó també en la divisió sexual del treball) vers un nou model en el qual les relacions de gènere podrien ser cada cop més igualitàries. En aquest sentit podem afirmar que s'estan produint importants canvis en els models de socialització de gènere en les noves generacions. Uns canvis que, sobretot, estan protagonitzant les noies. Les noies joves creixen amb una concepció de la realitat considerablement diferent a la que va viure la generació de les seves mares i que es manifesta, per exemple, en un major èxit acadèmic i una incorporació massiva al mercat laboral. Si considerem, com hem dit, que el gènere és una categoria relacional, és necessari analitzar fins a quin punt les transformacions del rol de la dona tenen, i tindran, inevitables conseqüències per als homes.

En aquest sentit, algunes de les conductes considerades "de risc" en els joves poden explicar-se també a partir d'aquest context canviant en la socialització de gènere, i poden ser enteses precisament com a respostes dels nois joves a aquest nou escenari. Existeixen varis estudis a Anglaterra que segueixen en l'actualitat aquesta línia de recerca. Així, Paul Willis en el seu darrer treball es refereix a una crisi de la masculinitat entre els joves de classe obrera definida, segons aquest autor, a partir dels creixents índexs d'atur de llarga durada i les seves conseqüències per a l'eix sobre el qual construir la seva identitat masculina, com és arribar a ser el "breadwinner". Precisament, una de les formes de resoldre la crisi de masculinitat entre els joves, indica Willis, pot ser una afirmació agressiva de l'estil masculí, amb importants conseqüències, sobretot per a les dones (Willis, 2000). En un sentit similar s'expressa Connell (1997) quan parla de tendència actual a la crisi d'un ordre de gènere que pot provocar intents de restaurar una masculinitat dominant, per exemple a partir de la violència contra les dones. També Beatrix Campbell¹¹ fa referència a la violència i la delinqüència juvenils, fenòmens en els quals els nois són protagonistes, com una resposta a les tensions a les quals està sotmès el paper masculí avui en dia.

Així i tot, aquestes transformacions de rols i la tendència a una major participació de les noies joves en l'esfera pública i els espais d'autonomia en la creació de la seva identitat no s'estan produint de la mateixa manera en totes les classes socials. Si la resposta dels nois d'entorns de classe treballadora a aquest context canviant és, en molts casos, una afirmació de la masculinitat, en el cas de les noies es produeix una doble alternativa: d'una banda, la seva aproximació a espais i formes de conducta tradicionalment masculins, cada cop més accessibles a les noies, i de l'altra a partir d'estratègies que les reafirmen en el model femení tradicional.

¹¹ Citada a Giddens, *Sociologia*, 259.

Aquest estudi vol posar de manifest aquestes dues estratègies que, d'altra banda, no representen necessàriament grups diferenciats. A partir d'una anàlisi biogràfica podem constatar que són processos que esdevenen coincidents i, de vegades, consecutius en el temps. D'una banda, en l'etapa de l'adolescència, les respostes davant les condicions materials precàries poden manifestar-se a partir d'una conducta transgressora propera a formes "masculines", tot i que amb trets diferencials. De l'altra, i en el moment de la transició a l'adulthood, precisament les joves més transgressores poden tendir a orientar la seva vida vers un model convencional, que implica adoptar formes corresponents a una feminitat tradicional. L'exemple de la transgressió en el context escolar i de la maternitat adolescent, que es presenten en aquesta tesi, corresponen a aquestes estratègies.

1.2 Posicions socials, respostes culturals i itineraris biogràfics: un model d'anàlisi

"La sociologia, doncs, no parteix de problemes donats per descomptat, sinó que comença creant els seus propis problemes, posant en dubte les formes de coneixement ordinari, les evidències col·lectives i observant la realitat social no pas com una realitat natural, sinó com a resultat d'un procés vinculat a relacions de poder, interessos i desigualtats. És en aquest sentit que podem dir que fer sociologia comporta un procés de desnaturalització de la realitat social. I si, en la vida de cada dia, el sentit comú ordinari funciona com a marc previ impensat –és a dir, irreflexiu, inconscient- per a tenir tractes amb la realitat, la sociologia recorre a la teoria per tal de provocar la reflexivitat, per a problematitzar allò que es considera donat per descomptat, per a provocar l'evidència." (Cardús, 1999: 194-5)

En aquest apartat, previ al desenvolupament de la metodologia de la recerca que s'aborda en el proper capítol, vull presentar el model analític de l'estudi, construït a partir dels referents teòrics que fonamenten la tesi. En un treball de caire eminentment qualitatiu és precisament la construcció d'aquest model d'anàlisi el que ha orientat la creació de l'objecte d'estudi i ha permès una anàlisi sistemàtica i rigorosa de les dades obtingudes en el treball de camp. Així, aquestes pàgines han de servir per explicitar quins són aquells conceptes i categories teòriques que, al llarg dels propers capítols, s'utilitzaran en l'anàlisi i la interpretació dels resultats de la recerca qualitativa.

Aquest treball, com ja s'ha explicat en la introducció, vol incidir en les formes de resposta que els joves manifesten davant les condicions socials limitants en què viuen. En aquest sentit, proposo diferenciar en la línia del que plantegen Hall i Jefferson (2002), entre les posicions que els joves ocupen en el context d'una estructura social, marcada per diferents eixos de desigualtat (classe social, gènere, etnicitat...), i les *opcions culturals* que els joves tenen a l'abast per expressar-se, negociant o afrontant una posició de subordinació. Les cultures juvenils han de considerar-se, des de la perspectiva dels *Cultural Studies*, com una de les múltiples formes de resposta que els joves poden articular en el context de la situació material en la que es troben i cal ubicar-les en relació amb dos altres factors, com són les estructures socials i les biografies.

El model analític que proposo parteix d'aquests tres factors que són la base de la codificació de la informació recollida en el treball de camp i donen resposta a la voluntat d'aquest estudi d'aproximar-se a la realitat de l'adolescència en situació de risc d'exclusió social a partir de l'experiència i les narracions dels propis protagonistes, sempre situades, però, en el context d'unes determinades estructures socials, com són l'origen de classe social o la socialització de gènere. Partint d'aquest referent teòric, he incorporat nous conceptes d'altres autors, amb la voluntat de construir un model d'anàlisi a partir del qual transcendir la clàssica dicotomia entre les posicions estructuralistes i les teories individualistes de l'acció, i buscant precisament, com proposa Mills, la intersecció entre individu i societat.

Així, per aproximar-me a l'objecte d'estudi d'aquesta recerca proposo un model d'anàlisi estructurat en tres nivells que els anomeno: posicions socials, respostes culturals i itineraris biogràfics:

- les posicions socials corresponen al lloc que els joves ocupen amb relació als eixos de desigualtat que configuren l'estructura social (siguin de classe, de gènere...). Les estructures esdevenen, així, el marc en el qual es desenvolupen les estratègies que els individus desenvolupen per fer-hi front, i el context que determina les posicions socials i que dona sentit a les experiències biogràfiques. Els joves experimenten aquestes estructures en el marc de diferents institucions socials que, en la nostra

societat, actuen com a estructuradores de l'exclusió social. En concret, en aquest treball són dues institucions estatals, l'escola i els centres de menors, les que configuren el teló de fons a partir del qual s'escenifiquen les dinàmiques i estratègies col·lectives dels joves.

- les *respostes i/o opcions culturals* són aquelles pràctiques que els joves posen en marxa com a forma d'expressió i resposta a les condicions socials limitants en què viuen. Aquestes poden ser enteses com a *sub-cultures*, que sorgeixen com a mecanisme col·lectiu d'interpretació del món per part dels grups dominats, o bé com a *estratègies*, enteses com les pràctiques que, producte de les estructures objectives, els joves construeixen i prenen sentit en el marc de les relacions de la seva vida quotidiana.
- els *itineraris biogràfics* consisteixen en els camins que les biografies de cadascun dels individus dibuixen en el marc de les determinades estructures i cultures. Les biografies permeten identificar com els individus prenen decisions orientades per un *habitus*, resultant de la interiorització de les estructures però, alhora, ens permet mostrar la creativitat dels agents socials, la seva capacitat per trencar amb les determinacions derivades de la seva posició de classe o gènere.

Aquest és el model que justifica la utilització de les històries de vida com a metodologia central en aquesta tesi, perquè ens permet parlar de la complexitat del tema, acostant-nos tant a les condicions objectives que expliquen les posicions dels joves en l'estructura social com, sobretot, a aquelles respostes culturals a través de les quals s'expressen, així com als seus significats i experiències viscudes.

1.2.1 Les posicions socials: vulnerabilitat, risc i exclusió social en el context de la societat actual

L'objecte d'anàlisi d'aquesta recerca són adolescents i joves que formen part del que es coneix com "col·lectius en situació de risc", amb relació a unes determinades condicions socials objectives que comparteixen i que els converteixen en subjectes especialment vulnerables dins l'estructura social actual. L'objectiu de la tesi, però, no és explicar els factors estructurals que determinen els denominats "riscs d'exclusió social", sinó posar l'èmfasi en les formes creatives que els individus posen en pràctica per afrontar-los, a nivell individual i col·lectiu. Així, aquest treball no pretén aprofundir en aquest nivell d'anàlisi, corresponent als aspectes estructurals que determinen les posicions socials, donats els objectius de la recerca i perquè, precisament, ha estat el més tractat en la literatura sociològica. En aquest apartat considero, però, necessari presentar el punt de partida teòric i conceptual sobre la noció de *risc d'exclusió social*, així com ubicar les repercussions que el context emergent de la *societat del risc* té en les vides dels joves.

Vulnerabilitat i risc social: un aclariment conceptual

Els conceptes de *vulnerabilitat* i *risc* han adquirit els darrers anys una gran rellevància dins els estudis d'estructura social i ha deixat enrere, almenys parcialment, altres conceptes com *inadaptació*, *marginalització* o *desviació* que posaven l'èmfasi en la dimensió individual dels problemes. Sota el terme "risc social", però, s'hi acullen significats molt diversos, atesa la seva utilització des de diferents disciplines (especialment la pedagogia i la psicologia social). En aquest sentit, s'ha utilitzat tant per referir-se a aquelles circumstàncies en què l'individu o el grup pateix les condicions desfavorables de l'entorn en què viu (i en aquest cas, es parla de situacions de dificultat social) com per referir-se a les conseqüències que la seva conducta pot tenir per a la societat (fent referència a situacions de conflicte social). El risc es reconeix com una circumstància social resultant d'una dinàmica interactiva en el si d'una comunitat humana. Es parla del risc que es produeixin situacions de dificultat o conflicte social, ateses una sèrie de circumstàncies que es descriuen com a "indicadors de risc" (Casas, 1998).

Aquest concepte, però, no està lliure de crítiques. El terme "risc social" ha passat de ser un terme científic més o menys ambigu a una categoria pròpia del coneixement ordinari que, actualment, és present en tota la legislació en matèria d'infància i adolescència¹². De fet, els mateixos "experts" en

¹² Per aprofundir en el debat sobre la noció de risc social i la seva utilització com a categoria en la legislació en matèria d'infància és de gran interès la tesi doctoral d'Anna Jolonch (Jolonch, 2002).

lloc de problematitzar el concepte sovint han contribuït a la legitimació d'aquesta categoria i, amarat en una pretesa objectivitat científica, han construït "indicadors de risc" que serveixen posteriorment a l'Administració per detectar les problemàtiques, degudament classificades, susceptibles d'intervenció pública. En aquest sentit, parlar de "casos de risc" respon tant a les conseqüències d'unes condicions estructurals de desigualtat social com a la definició que, des de la societat, es formula al voltant dels problemes socials que es perceben com amenaçants. Com indica Castel (1997), referir-nos a individus o grups en situació de risc no deixa de ser una manera més d'etiquetar els grups que no responen a les expectatives de la societat majoritària i, més que servir per identificar els problemes socials sobre els quals actuar, la seva funció és definir-los i donar-los legitimitat. Com han demostrat altres treballs, aquesta és una categoria construïda que emmascara una determinada ideologia sobre la realitat. En paraules de Jolonch,

"El risc és allò que es fa visible, allò que es mostra a la superfície: una fórmula determinada per comentar i representar els problemes socials. Aquest centrament en la qüestió del risc emmascara altres problemes fonamentals, com ara la pèrdua de perspectiva política en el camp social i la incapacitat d'actuar. El risc, presentat com a problema, ja es converteix en la solució del problema" (Jolonch, 2002: 135)

Aquest debat sobre la qüestió del risc i la identificació dels sectors socials exclosos té un equivalent en el món anglosaxó en referència al terme "*underclass*". D'una banda, determinats autors, sobretot de tendències més conservadores, han apostat per anunciar l'emergència d'una *infraclasse*, entesa com un nou sector social marginal, protagonitzat en bona part per minories ètniques, que ocupa el nivell més baix de l'estructura social i viu amb una forta dependència dels subsidis. En canvi, hi ha molts sociòlegs crítics amb aquesta categoria, que han refusat precisament amb l'argument de la seva connotació política i la seva nul·la capacitat analítica. En aquest sentit, es planteja que parlar d'*infraclasse* no parteix d'una voluntat de comprensió de les estratègies de supervivència que orienten aquelles conductes socialment definides com a "problemàtiques", ni de la voluntat d'analitzar com les condicions materials d'existència delimiten el camp real de tries i opcions a prendre. Únicament contribueix a culpabilitzar determinats col·lectius i a legitimar polítiques restrictives i repressives a nivell social (Willis, 2000: 143)

La societat del risc i conseqüències per als joves

Des d'una perspectiva sociològica -i la que aquí utilitzarem- la noció de *risc social* està íntimament relacionada amb el concepte d'*exclusió social*, entesa no com un estat sinó com un procés que, a més, és multidimensional ja que parteix del fet que la posició de desigualtat dins l'estructura social no es limita als factors econòmics (com quan parlem de pobresa), sinó que inclou aspectes socials, culturals, educatius, etc. Així, referir-nos a l'exclusió social com un procés ens permet entendre millor a través de quins mecanismes les dificultats d'integració social són fruit d'una dinàmica de doble direcció. D'una banda els individus, que tenen o no dificultats per respondre a les expectatives socials, però de l'altra la societat que facilita o dificulta aquest procés d'inserció social, atesos els mecanismes macrosocials de desigualtat social, que generen marginació i exclusió, així com en funció de la resposta social (les polítiques, la intervenció pública...) que ofereix a les situacions de desigualtat.

La realitat de l'exclusió social es contextualitza en el marc d'aquest model emergent de la societat informacional que va acompanyat d'un canvi en les estructures socials i, a la vegada, de l'aparició de noves formes de desigualtat social. Així mateix, aquests canvis en les estructures impliquen canvis en la construcció de les identitats i els itineraris biogràfics individuals. Ulrich Beck va encunyar un concepte com el de « *societat del risc* » per il·lustrar aquest nou estadi en les societats modernes que, segons l'autor, caracteritza el que entén com una nova modernitat. En aquest marc les condicions socials dibuixen un escenari en què el risc i la inseguretat han passat a ser models dominants, davant la incapacitat dels mecanismes de control i protecció de la societat per contenir-los, en un context de crisi de l'Estat del benestar. A nivell econòmic es produeix una accelerada transformació del mercat laboral, cada cop més marcat per la precarietat i la inestabilitat, i que es tradueixen en una estructura social amb una tendència a la dualització. A un nivell cultural i ideològic els canvis són també molt significatius. El pluralisme és una de les principals característiques de la societat actual i això implica que els models de socialització són avui més flexibles. En conseqüència, els joves es veuen forçats a escollir com volen viure les seves vides. Com apunta Beck aquesta nova modernitat, que a un nivell estructural genera noves formes de desigualtats, té conseqüències en la creació de nous riscos biogràfics que afecten la vida quotidiana.

En aquest context, com indica Castel (1997), una part important de la població viu en el que l'autor denomina la *zona de vulnerabilitat*, caracteritzada per una inestabilitat que es manifesta en inseguretat i precarietat respecte a la seva situació laboral, i amb conseqüències en una fragilitat dels suports socials i familiars. Aquesta perspectiva permet entendre els processos que poden conduir les persones des de la *zona d'integració social* a la *zona d'exclusió*. L'exclusió social, així, seria el resultat d'un procés condicionat per diferents variables (laborals, econòmiques, culturals, socials, relacionals...) que actuarien com a factors de risc que poden portar els individus d'una zona d'integració social a les situacions de vulnerabilitat o, finalment, d'exclusió social. L'aportació principal d'aquesta nova perspectiva és que es passa de parlar de col·lectius exclosos, com un estat, per passar a incidir en els processos que en les trajectòries personals poden conduir a fenòmens de ruptura i crisi d'identitat, posant l'accent en la crisi del vincle social. Com indica Castel, el concepte d'exclusió social no pot legitimar l'existència de dos móns –els integrats i els exclosos– sense analitzar que existeix una relació d'interdependència entre ells.

Aquestes transformacions estructurals juguen un paper important en el canvi en les transicions a la vida adulta del col·lectiu juvenil. Les responsabilitats que la societat exigeix als joves per adquirir l'estatus adult (finalitzar uns estudis, accés al mercat laboral i independització familiar) no es realitzen de la mateixa manera que en les anteriors generacions. En aquest sentit, mentre als anys 60 aquestes transicions es produïen de manera ràpida, encara que dibuixant itineraris diversos en funció de la categoria socioeconòmica d'origen, en les darreres dècades aquest model està patint una clara transformació. Els itineraris de transició són cada cop més complexos i perllongats, ja que els moments d'assumir les responsabilitats socialment exigides no es produeixen de manera lineal: la formació es converteix en una necessitat permanent, és difícil imaginar un treball per a tota la vida i els models familiars són cada cop més diversos i flexibles.

Segons Joaquim Casal (1996), fins els anys 70 els itineraris obrers o les *trajectòries d'èxit precoç* eren models que, respectivament, caracteritzaven la transició de la majoria dels joves. A partir de la dècada dels 80 la transició s'ha produït, en el conjunt de la societat, de manera més lenta i els itineraris dominants es caracteritzen per la seva falta de linealitat. Així, les trajectòries d'*aproximació successiva*, les trajectòries en *precarietat* o les trajectòries *desestructurades* són modalitats emergents en el context de la societat informacional que, tot i les seves diferències i particularitats, tenen en comú el retard en l'emancipació plena dels joves.

En aquest context es produeix, a més, una dinàmica social perversa d'*individualització dels riscos* (Beck, 1998), mitjançant la qual la societat, emparada en el discurs de la igualtat d'oportunitats, atribueix només als individus la responsabilitat de l'èxit o el fracàs. En canvi, són els col·lectius més vulnerables els que tenen més dificultats per afrontar o evitar aquests riscos: joves sense formació, a l'atur o amb treballs precaris protagonitzen les emergents trajectòries en *precarietat* o *desestructurades*. Aquestes darreres són les que, segons Casal, configuren el camp real de l'exclusió social amb relació als joves que es veuen privats del marc estructurador de l'escola i la feina, que són les institucions bàsiques amb capacitat per oferir un marc referencial d'estatus i ubicació social i temporal.

Aquest és el model que caracteritza els casos escollits per aquest estudi: noies que viuen en entorns marcats per la precarietat que, a més, formen part dels col·lectius administrativament designats com "*en risc*". A través de les històries de vida podrem observar com actuen aquestes estructures socials en la determinació de les condicions de vida de les noies, més enllà de les experiències individuals de cadascuna d'elles. En les biografies és possible reconèixer el paper clau de les institucions socials en la determinació de les posicions socials dels joves. Així, començant per la família i passant pel mercat de treball o les institucions de l'Estat (com l'escola, els serveis socials o els centres de menors) se'ns mostra el paper contradictori que tenen moltes d'aquestes institucions que, en teoria, desenvolupen un paper de protecció contra l'exclusió social, però que poden esdevenir alhora reproductores de les condicions de desigualtat.

1.2.2 Les estratègies i respostes culturals: cultures juvenils, microcultures i resistències

En aquest context estructural, l'emergència d'aquesta modalitat de transicions desestructurades impacta en la vida dels joves, generant diferents estratègies i formes de resposta que, a nivell social, resulten problemàtiques. En aquest sentit, realitats com l'absentisme o el fracàs escolar, les conductes violentes, la delinqüència juvenil, la maternitat adolescent, etc. es poden descriure com a manifestacions que expressen les dificultats d'integració social d'aquests joves. Com indica Casal:

“La prolongación de la trayectoria implica la génesis de procesos de adaptación que o bien implican “reclusión y aislamiento” social del individuo, o bien generan procesos de desafección y violencia social. En ambos casos el sujeto se ve sometido a un proceso real de exclusión social” (Casal, 1996: 315)

Així, davant aquestes condicions estructurals que condicionen les seves vides els joves desenvolupen diferents respostes socials, mediatitzades per la seva procedència sociocultural. Des d'una perspectiva centrada en la producció cultural i la capacitat creativa dels actors aquestes conductes no poden ser vistes únicament com a “problemes”, segons la seva definició social, sinó com a respostes o “solucions” dels individus a les condicions estructurals en les que viuen. Per això, l'eix d'aquesta recerca és mostrar aquestes estratègies, partint que les accions dels individus són significatives i no poden reduir-se a una reproducció de les condicions estructurals globals. D'altra banda, considero que aquest nivell és particularment interessant per als propòsits de la recerca perquè és on es posen de manifest les expressions diferencials en funció del gènere. Nois i noies que comparteixen condicions materials similars, en canvi, s'expressen i posen en pràctica estratègies diferents. Les subcultures juvenils han estat estudiades com una d'aquestes possibles formes de resposta que els joves posen en pràctica davant les condicions materials de vida. És en aquest sentit que es poden considerar com una metàfora¹³ dels processos socioculturals que es produeixen en el col·lectiu juvenil, que elabora en termes culturals les seves experiències materials i estructurals.

Des de la perspectiva dels *Cultural Studies*, les cultures juvenils neixen en la intersecció entre la *cultura parental* (la cultura de classe a la qual pertanyen, amb la qual comparteixen la mateixa posició social i, per tant, entorns i condicions de vida) i la *cultura dominant* (que s'expressa a través de les institucions socials, que relacionen la cultura dominant envers la cultura subordinada, impregnant-la: escola, treball, institucions de control social...). Les subcultures juvenils de classe obrera són una forma de resposta a problemes que els joves comparteixen amb altres membres de la seva classe social (cultura parental), tot i que els puguin experimentar de manera diferent. Per a aquests autors, les subcultures juvenils són estratègies de “resistència simbòlica”, és a dir, a través dels estils juvenils els joves s'expressen i negocien col·lectivament les seves experiències socials, intentant “resoldre” en el pla cultural el que no poden fer en el pla material (Hall i Jefferson, 2002). Les “resistències” són, així, una de les possibles estratègies de resposta dels joves davant la dominació estructural. A partir d'uns valors juvenils alternatius, “penetren” les institucions (com l'escola) oposant-s'hi i, conseqüentment, generant un conflicte. Una altra possible forma de resposta és la “negociació”, entesa com un intent dels grups dominats d'obtenir espais d'autonomia en el marc de les institucions intermèdies, mitjançant la reinterpretació, a partir dels propis interessos i tradicions culturals, dels valors hegemònics que s'hi propugnen (Feixa, 1990: 28).

¹³ Hall i Jefferson van apuntar la idea de la joventut com a metàfora del canvi social. Al nostre país Carles Feixa desenvolupa aquest argument en la seva tesi doctoral i l'ha publicat en un dels seus llibres més interessants (Feixa, 1993).

¹⁴ Al nostre país Roger Martínez ha estudiat la relació entre cultura juvenil i gènere, proposant una mirada al que l'autor denomina “l'experiència femenina de la cultura juvenil”. Així expressions específicament femenines, com la “teeny-booper culture” o bé la “bedroom culture” -a les que havien fet referència autores com Angela McRobbie-, són analitzades, des d'una perspectiva de gènere, amb l'objectiu de comprendre la creativitat i el sentit que s'amaga en aquestes formes culturals, i qüestionant els prejudicis que han provocat la seva ignorància per part de la majoria d'estudiosos de les cultures juvenils (Martínez, 2002)

Aquesta perspectiva esdevé particularment suggerent, atès que possibilita analitzar aquelles conductes i expressions juvenils -percebudes únicament com a formes de "gamberrisme", "desviació social" o bé com a productes de la reproducció social- incorporant la significació que tenen per als agents socials, i fent èmfasi en la seva dimensió creativa. Com hem vist, però, aquests estudis han tendit a centrar-se en aquelles manifestacions espectaculars escenificades en l'espai públic, en les quals les dones eren invisibles, deixant de banda l'àmbit domèstic i la vida quotidiana. Així mateix, una de les crítiques que han rebut els teòrics de les resistències és l'excessiu romanticisme o ingenuïtat dels seus plantejaments, ja que identifiquen com a "resistència" o "formes creatives" amb potencialitat per al canvi expressions que, de vegades, són transgressions o simples provocacions plenes de contradiccions. Per exemple, el menyspreu vers altres col·lectius dominats, com les persones immigrades o les dones (Bonal, 1998).

Un altre element discutible és el fet que aquestes estratègies s'interpretin únicament com a formes de resposta davant la cultura hegemònica, però que es deixi de banda el seu significat en l'experiència quotidiana dels joves (Martínez, 2002). Aquesta recerca parteix de l'interès d'aproximació a les pràctiques culturals i les estratègies de resposta diferencials de les noies, però ubicant l'anàlisi a un nivell "micro", focalitzant en aquells espais de sociabilitat propers a la seva quotidianitat on es produeixen dinàmiques i interaccions que, tot i emmarcades en un context i unes variables estructurals, prenen sentit en elles mateixes. He trobat pocs estudis que parteixin d'aquesta perspectiva, però sí que voldria destacar aquí, un cop més, l'etnografia que Helena Wulff va realitzar a Londres als anys vuitanta (Wulff, 1988). És un estudi que ha estat referent per a la tesi, atesa la proximitat tant amb l'objecte d'estudi com amb la perspectiva teòrica i metodològica de la qual parteixo en el meu treball. És d'aquest estudi d'on he extret una de les categories d'anàlisi: el concepte de *microcultura*. Wulff parla de *microcultura* com una estructura col·lectiva de significat. El concepte permet posar atenció a aquells significats i formes culturals que apareixen en un grup reduït d'individus, que interactuen entre ells en una relació "cara a cara" (com és un grup d'amics, una família, les relacions de festeig...).

Aquest concepte és útil i identifica molt millor les pretensions del meu treball que el mateix concepte de cultures juvenils, d'altra banda molt connotat a nivell de gènere. Així mateix, i més enllà de la perspectiva cultural, el concepte de microcultura que proposo s'acosta a la perspectiva de l'interaccionisme i la sociologia del coneixement de Berger i Luckmann: una anàlisi de com es produeix la construcció de sentit en una societat a partir de contextos limitats en els quals es produeixen relacions "cara a cara". Les microcultures podrien considerar-se, en paraules de Berger, "*els petits tallers on uns grupets de constructors es fabriquen llurs models de l'univers*" (Berger, 1986: 146). Efectivament, les microcultures funcionen com a "*grups de referència*" i és en aquests contextos (pels quals, d'altra banda, anem transitant al llarg de la nostra trajectòria biogràfica) on la nostra afiliació social acompanya la nostra manera d'explicar-nos el món. En aquest sentit, la subcultura juvenil es pot entendre, per Berger, com una mostra d'aquesta necessitat del jove, igual que qualsevol persona, de trobar un referent a partir del qual trobar un sentit compartit a la realitat que vivim (Berger, 1986: 84). La mirada, per tant, se centra a fer emergir aquests significats compartits i les pràctiques culturals que els acompanyen. Tota realitat és una qüestió de definicions i, en aquest sentit, en aquest treball vull aproximar-me a realitats com les pràctiques antiescola o la maternitat adolescent, prenent en consideració quin és el sentit que aquestes estratègies adquireixen per a les pròpies protagonistes, quina "racionalitat" s'amaga darrere realitats que, des de la definició oficial, són enteses com a pràctiques de risc.

Així la meua pretensió en aquest nivell és posar de manifest aquelles *estratègies*¹⁵ de les noies que en contextos de classe treballadora emergeixen d'una particular cultura femenina informal i que, sovint, han estat invisibilitzades pel mateix feminisme, evidenciant la distància entre el moviment i les pràctiques quotidianes de les dones a les quals, en teoria, es representa. Com afirma Dolores Juliano,

¹⁵ Enteses, en el sentit de Bourdieu, com "*les línies d'acció objectivament orientades que els agents socials construeixen sense parar, en la pràctica i pràcticament, i que es defineixen en la intersecció entre l'habitus i una conjuntura particular del camp, cosa que, a més, buida de sentit la qüestió de la consciència o de la inconsciència de les estratègies, i de la bona fe o del cinisme dels agents, que tant interessa al moralisme petitburgès*" (Bourdieu i Wacquant, 1994: 106).

“Las mujeres de los sectores populares, escasamente familiarizadas con las propuestas teóricas, siguen librando cada día la batalla de la supervivencia, obteniendo en ella pequeños triunfos que nadie teoriza: mandar a estudiar una hija, obtener una relación sexual satisfactoria, negarse a una boda impuesta u obtener la satisfacción y el orgullo de la autosuficiencia económica. Para conseguir estos logros negocian con los hombres, recurren a fuerzas sobrenaturales y fundamentalmente organizan redes de mujeres que funcionan como mecanismos de auto-ayuda. Muchas veces la eficacia de su estrategia reside en su invisibilidad, ya que la sociedad patriarcal les permite más fácilmente el ejercicio de ciertas cotas de poder, si éste se disfraza de sumisión.” (Juliano, 1998: 19)

Així, les pràctiques culturals que emergeixen en els contextos d'aquestes microcultures prenen sentit, al meu entendre, com a “estratègies de supervivència”, és a dir, aquelles estratègies que els individus posen en pràctica per afrontar les situacions difícils en la seva vida quotidiana, i que estan condicionades per la seva posició social respecte a variables estructurals, com la classe social o el gènere. Les formes de provocació i transgressió dels joves, que s'expressen a partir de conductes “antisocials” (violència, conductes delictives, desordres...), neixen del malestar o del fora de lloc que pateixen en el context social en el que viuen. Aquestes expressions són definides socialment com a “desviacions” però, en canvi, des de la perspectiva dels agents socials i en el context de la seva vida quotidiana, són estratègies plenes de sentit que de vegades, paradoxalment, van a la recerca de la incorporació social.

Per això, davant la perspectiva dominant del *risc*, que prescindeix de la significació que s'amaga darrere les expressions dels adolescents i joves, proposo entendre que adquireixen significat, precisament, com a estratègies sovint lligades a la necessitat d'identificació i de pertinença, contràriament als plantejaments que volen analitzar-les com a símptomes patològics d'una infraclasse. Efectivament, és oportú fugir de generalitzacions sobre les denominades “pràctiques de risc” que protagonitzen els joves i alarmen la societat adulta. Una mateixa pràctica pren un sentit diferent en funció del context socioestructural. En aquesta línia, es refereix Salvador Cardús al presentisme, com a concepció de la vida cada cop més comuna entre els joves que, en canvi, amaga significats diferents en funció de quina sigui la seva realitat:

“Hi ha qui viu un carpe diem amb la xarxa de protecció a sota, perquè compta amb un futur garantit pels papàs. Per a d'altres, el carpe diem és l'alliberació de la pressió absurda d'haver de lluitar per un futur que saben perfectament que no és per a ells.” (Cardús, 2000: 342-43)

Aquestes pràctiques o estratègies adquireixen també sentit en funció del moment de la trajectòria biogràfica, com he apuntat amb referència als canvis en els rols de gènere. Així, mentre durant l'adolescència es poden desenvolupar estratègies de contestació, on la transgressió esdevé un mecanisme que adquireix sentit, per exemple, com a mecanisme d'integració dins un grup, en el procés de transició a l'adulthood l'estratègia pot ser, en canvi, la voluntat de deixar enrere una pràctica transgressora per cercar, a través de diferents mecanismes de supervivència, la possibilitat de normalització a nivell social.

1.2.3 Itineraris biogràfics i narratives: el risc com a dimensió viscuda

El darrer nivell del model d'anàlisi que proposo és el de les biografies. La fonamentació de la pertinença de les històries de vida com a metodologia d'investigació central en aquesta tesi es desenvolupa en el proper capítol. En aquest apartat, en canvi, presento els referents conceptuals que justifiquen una aproximació a les biografies com a categoria sociològica clau per als objectius d'aquesta tesi.

Les biografies recullen el conjunt de circumstàncies personals i les decisions que els individus prenen al llarg del seu itinerari biogràfic, en el context de les determinacions estructurals i sota un univers limitat d'opcions culturals. En els estudis sobre joventut sovint s'ha tendit a aplicar una perspectiva sociologista, que explica l'exclusió i el risc com a reproducció d'unes condicions estructurals, deixant a l'individu com un ens passiu i totalment determinat per les seves circumstàncies socials. D'altra banda, però, trobem en aquest camp molts estudis que, en l'altre extrem, i orientats per una perspectiva més psicològica, atribueixen a circumstàncies personals el que descriuen com “factors de risc”, reduint els problemes socials a formes patològiques identificables en les biografies individuals. Així, l'explicació basada en categories com les anomenades *famílies desestructurades*, la manca d'autoritat paterna, el consum de

substàncies tòxiques, relacions conflictives amb els progenitors, etc. són recurrents en fenòmens com el fracàs escolar o la maternitat adolescent que abordem en aquest estudi. Aquesta és a més, com s'ha apuntat, la perspectiva dominant a nivell legal a l'hora de definir uns indicadors de risc.

Sens dubte, a partir de les històries de vida es fan palesos factors purament biogràfics que no poden obviar-se, ja que esdevenen claus per entendre els itineraris de les protagonistes: la mort o l'abandó patern, el patiment d'abusos, les relacions conflictives amb la mare, etc. Són elements que, a més, les pròpies noies utilitzen per argumentar reflexivament el perquè de les seves decisions. És en aquest punt precisament on considero que prenen especial rellevància sociològica els aspectes personals de les biografies. Malgrat que considerem que aquestes categories serveixen més per etiquetar que per explicar realment les conseqüències que prenen en la vida de les noies, si a nivell social es considera que determinades circumstàncies personals són susceptibles de ser descrites com a "indicadors de risc" efectivament aquesta categorització tindrà efectes pràctics. Així mateix, més enllà dels fets objectius de la biografia, esdevé rellevant com són viscuts per les pròpies noies i com els interpreten, ja que això tindrà en el seu itinerari biogràfic efectes inevitables en les seves accions. Podem aplicar aquí el clàssic principi sociològic de Thomas, segons el qual tot allò definit com a real és real en les seves conseqüències. En aquest cas, per exemple, una definició social com a "cas de risc" pot justificar una intervenció pública, a l'escola o des dels serveis socials.

Per tant, a través de l'estudi dels itineraris biogràfics és possible aproximar-se a la dimensió viscuda del risc social. Donant veu a les persones que normalment no en tenen, atesa la posició que ocupen dins l'estructura social, podem qüestionar-nos fins a quin punt aquestes categories socialment construïdes es corresponen amb l'experiència subjectiva dels seus protagonistes. Així, aquelles pràctiques qualificades "de risc" o com a "problemes socials", poden ser viscudes de manera totalment diferent pels agents socials i adquirir una significació que ens interessa conèixer si volem comprendre'n les causes. Estaríem d'acord, per tant, amb el que plantegen Tejero i Torrabadella quan afirmen:

"A través de les biografies podem fer emergir la cara oculta de l'exclusió. No l'exclusió que es deriva de les estadístiques en funció d'uns criteris "objectius" (beneficiaris del PIRMI, immigrants il·legals, etc.), sinó una exclusió viscuda o patida, més enllà de les definicions institucionals. Finalment, la perspectiva biogràfica possibilita entendre l'exclusió no com un estat immutable, sinó com un procés que es pot viure de manera discontinua al llarg del cicle vital, i permet contextualitzar de manera temporal i espacial les vides dels individus" (Tejero i Torrabadella, 1999: 196)

Així mateix, l'aproximació a aquest nivell biogràfic que parteix de l'experiència dels individus ens permet destacar un aspecte que considero particularment interessant, i que els sociòlegs hem tendit a bandejar, com és la capacitat dels agents socials de resistir les determinacions socials i, fins i tot, canviar el que semblen els seus destins. A través de les històries de vida com les que es presenten, en les quals els condicionants estructurals són equiparables en els diferents casos, podem constatar com diferents persones, tot i viure sota unes mateixes circumstàncies, poden acabar prenent decisions diferents. És així precisament perquè, més enllà de les condicions objectives, el que orienta les pràctiques socials és com les persones interpreten la seva realitat.

Ahora, un element particularment rellevant d'aquesta dimensió viscuda del risc correspon al nivell de la subjectivitat, és a dir, analitzar els efectes en la construcció de la identitat dels individus. Així, la interiorització d'aquestes etiquetes socials té un efecte determinant en les biografies dels individus que creixen en contextos desfavorits. La consciència de ser "una nena de centre", la vivència de "ser mora", l'etiqueta de "puta"... són experiències que adquireixen gran rellevància en la vida de les noies i constitueixen factors explicatius en la definició dels seus itineraris. En aquest sentit, aplicant el concepte d'estigma de Goffman podem entendre fins a quin punt la construcció de la identitat "des dels marges" condiciona l'autopercepció dels individus i el curs de les seves trajectòries biogràfiques.

L'aproximació a aquest nivell biogràfic ens permet entendre, per tant, que el que ens interessa d'una biografia no són únicament els fets "objectius" que configuren la vida d'un individu. Així, aquest estudi no pren les biografies únicament com a instrument metodològic a partir del qual obtenir les dades que ens permetin descriure la realitat del risc d'exclusió social. La nostra pretensió és prendre, també, la mateixa narració com a font de coneixement. De fet, si entenem com afirma Berger (1986) que *"la memòria és un acte reiterat d'interpretació"*, ja que reinterpretem el passat d'acord amb la imatge pre-

sent que ens interessa mantenir de nosaltres mateixos, una aproximació biogràfica esdevé rellevant tant pel contingut dels esdeveniments que constitueixen una biografia com per la forma en què són narrats (on es posa l'èmfasi, què es silencia, com es justifica determinada decisió...). En aquest sentit, és oportú distingir entre els fets que constitueixen la història de vida i, de l'altra, l'estudi de la narració en si, és a dir, com són expressats i valorats pels propis protagonistes.

Des del punt de vista de les experiències viscudes cal contextualitzar les problemàtiques personals dins una dimensió estructural que, més enllà dels casos particulars, permeti comprendre aquestes fenòmens en clau de desigualtats socials (de classe, de gènere...) així com en clau cultural, pel significat que adquireixen per als individus com a mecanismes o estratègies, sovint inconscients, de resposta a aquestes determinacions. Precisament, és el nivell de les biografies individuals el que esdevé la síntesi dels altres dos (estructures i cultures), ja que la vida de cada individu, única i irrepètible, i les seves opcions al llarg de la trajectòria, és possible ubicar-la en funció de la posició que aquest ocupa i dels referents culturals disponibles. Així, en el nivell dels itineraris biogràfics podem constatar com aquestes trajectòries individuals que els individus emprenen estan marcades per les seves posicions en un context estructural i cultural determinat. En aquest nivell, són precisament identificables els habitus, entesos en el sentit de Bourdieu, com un sistema de disposicions interioritzades pels agents socials a partir d'un procés de socialització que dóna com a resultat la penetració de la institució social en els cossos.

Per tant el nivell biogràfic esdevé reflex de la dialèctica social que ens identifica alhora com a productors i producte de la societat en la que vivim. Ens permet mostrar l'ésser humà com a agent social, protagonista de la seva vida però que, com deia Sartre, es fa a si mateix a partir del que els altres han fet d'ell. Així, si partim de la perspectiva de la societat no com una realitat externa i aliena, sinó com una experiència que fem nostra entendrem que una biografia només pren sentit en el context social en el qual es produeix. Com planteja Joan Estruch:

"La nostra biografia és la història d'aquesta experiència que és la societat. Es tracta d'una biografia construïda en relació amb els altres i, per tant, social. I és alhora una biografia que s'inscriu en la història d'una societat que és anterior a nosaltres i que ens sobreviurà. Al mateix temps, el coneixement que tinc de la història i de la societat és un coneixement adquirit biogràficament. En l'espai i en el temps, la biografia és la història de la nostra trajectòria en la societat" (Estruch, 1999: 32)

D'altra banda, l'anàlisi del que es recorda i com s'explica el passat (la narració) està també lligat inevitablement a categories socials que condicionen com les persones interpretem el món. En aquest sentit, no és independent de la nostra posició de classe social o de la socialització de gènere el fet que ens expliquem de determinada manera la realitat. Així, des d'una perspectiva de gènere, esdevé particularment important tenir en compte les característiques diferencials de les narratives masculines i femenines. Com apunta Bertaux-Wiame:

"La diferencia entre hombres y mujeres, respecto a la lógica social de sus vidas, aparece tanto en las historias de vida como en la manera en que las cuentan" (Bertaux-Wiame, 1993: 273-4)

Les característiques diferencials del llenguatge masculí i femení són fruit de la mateixa socialització de gènere. Per tant, la manera en què els homes i les dones relaten la pròpia vida ens aporta, en si mateixa, coneixement de la posició social que unes i altres ocupen a nivell social. Els estudis mostren, per exemple, que mentre els homes utilitzen la primera persona, les dones parlen sempre en termes col·lectius. D'altra banda, les històries de vida femenines acostumen a ser relats de relacions que, com les nines russes, contenen altres històries de les persones properes, en contraposició a les històries masculines, que es presenten a partir d'un "jo" autònom. Així mateix, com apunta Dolors Comas d'Argemir, mentre les dones destaquen els fets familiars com a més significatius, els homes acostumen a centrar-se en l'àmbit laboral:

"Les dones recorden els esdeveniments familiars com a fites que marquen les etapes de la seva vida; els homes, en canvi, en destaquen més les trajectòries laborals. No és que hi hagi una memòria "femenina" i una de "masculina", diferenciables intrínsecament. Lluny d'això, els tipus de fets seleccionats mostren les esferes d'actuació diferencials, el lloc social que dones i homes ocupen. Les dones acostumen a tenir una memòria familiar molt rica perquè la seva esfera social

és la reproducció. I, com més segregats estan els papers femenins i masculins, i més dissemblants són les respectives pràctiques socials, més es marquen les diferències en l'estructura de la memòria, en el saber respecte a l'entorn, en les relacions amb la vida" (Comas d'Argemir et al., 1990: 12-13)

Aquests són, sens dubte, elements sociològicament significatius dels relats biogràfics perquè ens donen accés, més enllà dels fets, a les representacions simbòliques, pròpies d'una determinada cultura, a partir de les quals els individus interpreten la seva vida. A partir de la narrativa ens donem a conèixer, amb el relat de les experiències de la nostra vida i el sentit que nosaltres els atribuïm. De fet, és mitjançant estructures narratives que ens representem la realitat i, alhora, construïm la nostra identitat. En paraules de Cristina Borderías:

"A través de las diversas formas de relatar, la propia biografía se muestra además como un acto social productor de efectos prácticos, sien do el primero un efecto configurador de identidad" (Borderías, 1997:195)

És a través del llenguatge que construïm la pròpia biografia, interpretant les nostres experiències a la llum del que hem viscut, i projectant-nos de cara al futur. Com afirmen Berger i Luckmann, "l'home necessita parlar d'ell mateix per tal d'arribar-se a conèixer ell mateix" (Berger i Luckmann, 1988: 61). Per tant, el mateix relat biogràfic és, en si mateix, una construcció social que ens permet, finalment, objectivar els propis significats subjectius i fer-los coherents i, en aquest sentit, cal incorporar-lo a l'anàlisi.

2. Metodologia de la investigació

2.1 Fonamentació d'una metodologia qualitativa en clau biogràfica

*"Ethnographic methode is about making meaning about other people's meaning making"*¹⁶

Aquesta investigació es basa en un treball empíric de caire etnogràfic. La metodologia d'una recerca està íntimament relacionada amb els objectius que es volen assolir, amb l'objecte d'estudi i, alhora, amb la manera d'encarar el problema, és a dir, els paradigmes teòrics de partida. En aquest sentit és ineludible la referència a C. Wright Mills, que proposa una concepció de la sociologia amb la que em sento plenament identificada i que fonamenta, en bona part, l'orientació metodològica de la recerca. Segons Mills *"la ciència social s'ocupa dels problemes de la biografia i de la història, i de llurs interseccions dins les estructures socials"* (Mills, 1987:177). Aquesta permanent dialèctica entre estructura social i acció humana es troba en el nucli dels dilemes teòrics dins la sociologia, des dels clàssics fins avui. Per a Mills, amb una aportació que esdevé plenament vigent a l'actualitat, el nostre objecte d'estudi com a científics socials es troba precisament en l'anàlisi d'aquestes interseccions.

La decisió de fer un estudi etnogràfic basat fonamentalment en històries de vida em va semblar des de l'inici que era el plantejament metodològic que responia millor als objectius de la recerca: d'una banda, analitzar les condicions objectives que caracteritzen les situacions descrites com de *risc i vulnerabilitat* en adolescents i joves, i la seva correlació amb la variable gènere i, de l'altra, comprendre quina és la vivència i el significat que els subjectes donen a les seves vides i quines són les estratègies que desenvolupen per tal de donar-hi resposta. Per tant, calia optar per un mètode que em permetés aproximar-me tant a la comprensió de les condicions estructurals, que marquen els límits i les possibilitats dels individus en el marc de la societat en la que viuen, com a les trajectòries individuals i les subjectivitats, que ens mostren com aquestes estructures socials es "cossifiquen" en cadascun dels subjectes un cop són interioritzades i donen pas a expectatives, actituds i estratègies particulars, concretades en els itineraris biogràfics. En aquest sentit, considero que, a partir d'una metodologia basada en les trajectòries biogràfiques, es pot transcendir aquesta permanent dialèctica entre societat i individu i desvetllar que, com a actors socials, no som només producte sinó també productors de les nostres condicions socials d'existència. La perspectiva biogràfica ens aproxima a la dimensió viscuda dels límits que les estructures imposen als individus però, alhora, a les formes de vivenciar aquests límits i les estratègies per a subvertir-los.

És un repte per a qualsevol investigador social enfrontar-se cara a cara amb un subjecte, actor social únic i irreplicable, i analitzar a partir d'una biografia, signe per excel·lència de la subjectivitat, no simplement com l'individu experimenta els fenòmens socials sinó, com apunta Bertaux, anar més enllà i mostrar com determinades condicions estructurals (com la classe social o el gènere) tenen conseqüències en les pràctiques quotidianes, les condicions de vida i les trajectòries vitals de les persones que viuen sota aquestes condicions socials de desigualtat (Bertaux i Bertaux-Wiame, 1993: 233). Iniciei aquest capítol amb unes paraules de Paul Willis sobre la pertinença del mètode etnogràfic per donar resposta a la sociologia preocupada, fonamentalment, per comprendre i mirar de fer intel·ligibles les formes humanes de creació de sentit. Willis parteix de la mateixa perspectiva que Mills, en el sentit de transcendir la dualitat societat-individu, però apunta que, entre les estructures i les biografies, podem parlar d'un nivell intermedi que ell defineix com "everyday culture", és a dir, aquesta "esfera simbòlica" que és en part resultat de la creativitat pròpia dels agents però alhora, i per això, els produeix i reproduïx (Willis, 2000). És aquest nivell cultural que, com diu l'autor, *"no se reduce a un conjunto de estructuras internas"*

¹⁶ Aquesta és una mostra de les paraules pronunciades per Paul Willis durant l'excel·lent curs, ja esmentat, que va impartir dins el Programa de doctorat del Departament de Sociologia el juny de l'any 2002. Certament tant el programa del curs com, de manera especial, l'oportunitat que, gràcies al Roger Martínez, vaig tenir de conversar amb Willis sobre els problemes metodològics del meu treball de camp, que en aquells moments estava acabant, van ser un estímul i, com diria ell, un "enlightment" fabulós per a aquest capítol.

transferidas (como ocurre en las nociones normales de socialización) ni el resultado pasivo de la acción de una ideología dominante (como en ciertos tipos de marxismo) sino que, al menos en parte, es el resultado de la praxis humana colectiva" (Willis, 1988: 15).

Ens referim, així, al marc de la vida quotidiana entès, com explica Estruch, com "el nostre món" on es desenvolupen les nostres experiències socials (Estruch, 1999: 36). La realitat de vida quotidiana apareix, com apunten Berger i Luckmann (1988), ordenada espacialment i temporalment. És en aquest sentit que espai i temps esdevenen dues categories d'anàlisi clau en aquest treball, que pretén aproximar-se al coneixement de l'experiència subjectiva de la vida quotidiana, així com analitzar el marc estructural i institucional en el qual es desenvolupa, presentant-se com a realitat objectiva i evident.

Seguint Bertaux, podem diferenciar dues dimensions bàsiques de les històries de vida: la dimensió estructural o sistèmica i la dimensió sociosimbòlica o cultural. La primera fa referència a les "posicions" mentre que la segona es refereix a les "representacions" (Bertaux, 1993). Tradicionalment els diferents corrents teòrics (des dels estructuralistes als corrents més hermenèutics) s'han inclinat cap a una d'aquestes dues dimensions. Sense ànim de reproduir en aquestes pàgines quin ha estat el debat metodològic sobre el mètode des dels diferents paradigmes, em sembla important destacar-ne algun punt per tal de presentar quina és la perspectiva que orienta el desenvolupament d'aquesta investigació.

D'acord amb els objectius i el model d'anàlisi de la recerca que he presentat, les estructures i les biografies no són dos ens independents. Precisament Bourdieu ha estat un dels principals crítics de les tendències més hermenèuticointerpretatives del mètode, amb la seva ja clàssica denúncia de la "il·lusió biogràfica" que, segons l'autor, comporta el perill de confondre "història de vida" amb "vida" i de perdre de vista les condicions estructurals que emmarquen la trajectòria vital dels individus:

"Intentar comprender una vida como una serie única y suficiente en sí misma de acontecimientos sucesivos sin otro nexo que la asociación a un "sujeto" cuya constancia no es sin duda más que la de un nombre, es por lo menos tan absurdo como intentar dar razón de un trayecto en el metro sin tomar en cuenta la estructura de la red, es decir, la matriz de las relaciones objetivas entre las diferentes estaciones" (Bourdieu, 1989: 31)

En aquesta recerca es pretén treballar de manera equilibrada les dues dimensions (estructural i simbòlica) entenent que s'estableix una relació dialèctica entre les estructures, les accions dels individus i les seves formes de representació cultural. Així, com diu Bertaux,

"si los relatos de vida (y, claro está, las autobiografías) nos interesan, no es porque sean historias personales (con las que no tenemos nada que hacer), sino porque esas historias "personales" no son sino el pretexto para describir un universo social desconocido. Esto significa que, una vez adquirida, la postura autobiográfica debe transformarse; que la mirada "autobiográfica" debe transformarse en mirada "etnográfica". (...) A través de los ojos del narrador, no es a él a quien queremos mirar, sino al mundo; o con más precisión, a su mundo" (Bertaux, 1993: 167)

És en aquesta conjunció entre recerca etnogràfica i perspectiva biogràfica que emmarco el meu estudi. Les unitats d'anàlisi no són només els individus sinó que ho són també, de manera, especial els grups. Ferrarotti, un dels principals referents en el treball amb aquesta metodologia, planteja la possibilitat d'ampliar l'horitzó del que concebem com històries de vida lligades a la narrativa individual. Per aquest autor, el grup primari és la mediació fonamental entre l'individual i el social i, per això, proposa aplicar el mètode biogràfic no només a reconstruir la història de l'individu, sinó la del grup de referència

"El grupo primario se revela a sí mismo como una mediación fundamental entre lo social y lo individual (...) Se presenta a sí mismo como una zona saturada en la que hay una articulación recíproca y una emergencia mutua de lo público y lo privado, de las estructuras sociales y del yo, de lo social y lo psicológico, de lo universal y lo singular. Es este terreno de lo universal singular el que se nos aparece como del método biográfico, tal y como nosotros lo entendemos" (Ferrarotti, 1993: 126).

Certament és en el context del grup primari i en la relació amb els *altres significatius*, com diria Mead, on tenen lloc els processos de socialització. L'aproximació a aquests contextos es fa difícil i, probablement

per això, la majoria dels estudis s'han centrat en institucions, com les escoles, que són àmbits públics de més fàcil accés que la família o el grup d'amics. L'etnografia ens permet accedir a l'observació dels individus i els grups en diferents contextos i copsar aquesta dimensió cultural que es troba entre la subjectivitat i les estructures. Les entrevistes biogràfiques ens donen accés a la reconstrucció dels itineraris vitals, a partir de les quals podem identificar elements biogràfics significatius en les trajectòries dels individus que ens aproximem a la dimensió viscuda del risc social i als moments claus en la socialització de gènere.

L'observació directa i la relació que s'ha establert amb les informants fan possible oferir una mirada de detall per tal de desvelar com, sota unes condicions similars, els subjectes poden acabar desenvolupant respostes diverses i, alhora, com respostes que d'entrada podríem qualificar com a idèntiques, adquireixen sentits molt diversos si n'analitzem les motivacions que hi ha al darrere.

2.2 El disseny del treball de camp

"Per suposat, el punt d'abordar el treball de camp, allò que t'impulsa a afrontar les dificultats, dilemes i perills, és donar-te l'oportunitat de ser sorprès, de tenir experiències que generin nou coneixement no completament prefigurades en les teves posicions de partida. Però és en molts aspectes la "confessió teòrica" la que permet aquesta possibilitat. Tu no podries ser sorprès si no pensessis que saps, o assumissis, alguns fets, que seran després refutats, o potser refermats, o desviats positivament, o acomplerts en elegants i inesperades vies" (Willis, 2000: 113)

2.2.1 Criteris de selecció dels casos

Si, en certa manera, el mètode ens escull (a nosaltres o al nostre objecte d'estudi) més que nosaltres al mètode, això implica també la tria de l'objecte d'anàlisi, és a dir, la població sobre la qual es centrarà la recerca empírica. El plantejament d'una recerca etnogràfica basada en històries de vida comporta canviar el discurs de la representativitat estadística per passar a parlar en termes de *significació* amb relació a un determinat context social i cultural que es vol comprendre. Si, com diu Ferrarotti (1981) es pot llegir una societat a través d'una biografia la pretensió d'aquesta recerca és, a partir d'aquesta aproximació biogràfica, poder copsar de manera aprofundida les constriccions objectives i subjectives que limiten els individus i, alhora, posar de manifest els seus instruments, recursos i estratègies per afrontar-los. En aquest sentit, no s'ha pretès construir una mostra representativa atès que no s'està analitzant un sector de població concret i definit perquè, precisament, aquest és un dels punts que aquesta recerca vol posar en qüestió: considerar el *risc social* com la característica de determinats col·lectius que responen a uns indicadors oficialment establerts.

El plantejament de la recerca és una aproximació a aquesta realitat a partir d'un estudi de casos, amb la finalitat d'obtenir una mirada intensiva i comprensiva sobre alguns subjectes i les seves relacions amb el seu context sociocultural, que ens permeti anar més enllà de la descripció de les estructures socials de desigualtat i copsar com són viscudes, negociades i/o reproduïdes per les persones protagonistes d'aquests processos. Així mateix, aquesta tècnica dóna resposta a la voluntat d'aquesta recerca de desvelar tota la complexitat del tema i permetre obrir línies d'investigació, en lloc de presentar-lo com una realitat tancada.

D'altra banda, els resultats de la recerca no constitueixen una mera exemplificació d'unes hipòtesis teòriques prèviament definides, sinó que s'estableix una relació dialèctica entre les hipòtesis o els interrogants inicials i els resultats que s'obtenen a mesura que avança el treball de camp. No podria dir-ho millor que Willis a la cita que encapçala aquest capítol: quan ens enfrontem a una recerca de caire etnogràfic hem d'estar disposats a deixar-nos sorprendre, a capgirar molts dels plantejaments previs abans d'encarar la recerca empírica. Tot i així, de la mateixa manera que és un ús força pobre de la recerca qualitativa limitar-se a buscar exemples que confirmen les nostres hipòtesis inicials, és ingenu creure que les dades parlen soles i que ens hem d'aproximar a la realitat simplement amb una ment oberta esperant descobrir alguna revelació. Com apunta el mateix Willis, de fet només podem sorprendre'ns quan partim d'una determinada perspectiva teòrica, uns interrogants inicials que, un cop en el camp, ens criden l'atenció perquè són refutats o àmpliament confirmats o perquè se'ns n'obren de nous.

Així, com diu Pujadas (1992), el criteri principal per escollir els casos és que s'ajustin als criteris de validesa (per la seva adequació als objectius de la recerca) i representativitat (perquè el subjecte correspongui al tipus de persona que exemplifica un determinat tipus social, prèviament definit). En aquest treball, el procediment per definir els casos ha estat de caràcter tipològic, és a dir, els subjectes han estat seleccionats a partir d'una sèrie de categories prèviament definides a nivell teòric, amb relació als objectius de la recerca i a les primeres hipòtesis, sorgides a partir de les entrevistes exploratòries amb els professionals.

En primer lloc, cal dir no es va plantejar la recerca de casos individuals aïllats, sinó que ha estat des del principi una prioritat fer recerca etnogràfica, és a dir, observació del context, de les interaccions i, per això, considerava que no estava escollint cinc individus sinó dos micromóns amb subjectes en certa manera independents, tot i que cadascun amb vincles i xarxes de relacions comunes. Aquest fet considero que ha estat clau perquè, malgrat que en algun aspecte els casos puguin semblar d'entrada redundants, lluny d'això m'ha facilitat la realització d'entrevistes creuades sobre una mateixa experiència viscuda i, alhora, m'ha permès una comprensió molt rica de la diversitat que els individus tenim en les formes de negociar amb les estructures socials.

Com he dit, l'espai i el temps estructuren el marc de la vida quotidiana. Per això, espais (com a escenaris i contextos) i temps (com a moments clau en la trajectòria biogràfica) han estat criteris bàsics per a la construcció de les tipologies. Així, les cinc noies protagonistes de la recerca són representatives de dos grups escollits, fonamentalment, a partir del criteri de l'edat (i, per tant, el moment present en la seva trajectòria vital) i, de l'altra, la seva relació amb un context institucional determinant, tant per la seva trajectòria i posició en l'estructura social com per la socialització de gènere.

Aquesta recerca, per tant, es basa en les històries de vida dels cinc subjectes principals (tres en un cas i dos en l'altre) i constitueix un estudi de dos submóns (exemplificadors de pràctiques i estratègies femenines en el marc de dos contextos diferenciats: escola i centre de menors). Es complementen, a partir de la tècnica de la triangulació, amb la participació de múltiples persones entrevistades, que són agents de socialització claus al llarg de la trajectòria dels individus (mares, germans, amics, professors, educadors socials...). Així, les variables que s'han tingut en compte a l'hora d'escollir els casos han estat les següents:

Sexe i gènere

Aquest és un estudi on les protagonistes són les noies. Els cinc subjectes principals són noies, ja que pretenia fer emergir les veus que normalment resten silenciades i visibilitzar alguns aspectes de les trajectòries i les estratègies de resposta que són específicament femenins, que puguin contrastar amb el que altres estudis realitzats, centrats de manera majoritària en nois, han posat de manifest. D'altra banda, però, no és únicament un estudi "de noies" sinó un estudi des d'una perspectiva de gènere, entesa com a categoria relacional que, necessàriament, posa en relació els papers dels uns i les altres, les seves imatges i les seves expectatives. L'anàlisi es planteja, per tant, a partir de la relació entre masculinitat i feminitat (i no només entre homes i dones). Així, la recerca es focalitza en les trajectòries de les noies, encara que complementada amb microentrevistes d'entorn amb nois (companyans, nois o parella, germans...) que serveixen en molts moments com un contrast interessant per entendre les diferències en les trajectòries i els processos de construcció de la identitat.

Edat

L'edat és un criteri clau en la definició tipològica dels casos. Es buscava tant noies en plena adolescència com noies joves, ja que l'objectiu és analitzar un moment clau per a la definició de la identitat i les opcions de vida, que poden condicionar els futurs itineraris i, alhora, les trajectòries i els processos de transició a l'adulesa en condicions de dificultat social. Per això per a un dels grups s'han buscat noies que es troben en plena adolescència (quinze anys) i, en l'altre, noies joves (entre divuit i vint-i-dos anys) que acaben de deixar enrere l'etapa adolescent i que es troben en un moment clau de la seva transició a l'adulesa i procés d'incorporació social.

La diferència d'edat crec que aporta elements molt interessants per a l'anàlisi, de manera que es pugui fer confluïr les dues perspectives principals en els estudis de joventut, l'estudi de les transicions i el de les cultures juvenils. D'una banda, cada grup d'edat reflecteix, de manera més directa i sense els filtres

de la mirada retrospectiva, els elements clau que intervenen en el moment present. En el cas de les adolescents, la importància dels estils, el consum i les relacions amb el grup d'amics i amigues com a expressions per negociar una determinada identitat femenina. En el cas de les noies joves elements com la parella o la maternitat com a eixos clau de la seva transició a l'adulthood. D'altra banda, els dos grups poden ser comparables en el sentit que les adolescents viuen en unes condicions que, en algun moment de la seva trajectòria vital, les ha posat "al límit" de poder ser internades en un centre de menors, mentre que les noies majors d'edat, uns anys enrere, van viure experiències molt similars a les que actualment estan vivint les adolescents.

Condicions de vida i context institucional

Com s'ha dit, el terme "risc social" sovint contribueix a legitimar les intervencions sobre determinats col·lectius o situacions i, sens dubte, està connotat pel gènere. Per això, a l'hora de definir els casos no em semblava encertat fer una tria dels subjectes a partir d'aquelles característiques que defineixen el que socialment es dona per evident sobre el que hem d'entendre per "risc social" (delinqüència, prostitució, immigració...) Així mateix, no em centro en noies de centres de justícia juvenil perquè parteixo de la idea que, per estudiar la delinqüència i les seves causes, no hem de recórrer precisament als casos institucionalitzats que ja s'han descrit com a tals. Si només mirem en els espais on hi ha majoria masculina trobarem aquelles noies minoritàries que han derivat cap a "conductes masculines", però no entendrem què ha passat amb la resta de noies que, potser sota les mateixes condicions socials, han seguit trajectòries diferents (que no vol dir no transgressores) condicionades per la seva socialització diferencial de gènere.

El criteri ha estat, així, buscar dos contextos institucionals que es consideren claus com a escenaris i contextos de socialització i que, alhora, poden ser estructuradors de condicions de risc d'exclusió social. Per una banda l'escola (en aquest cas, l'institut de secundària), que esdevé el marc institucional central per a les adolescents i, de l'altra, un centre de protecció de menors que ha esdevingut el context clau per a les noies joves. Així, com he dit, una característica particular de l'estudi és que no parteix d'individus independents entre si, sinó que s'han definit els dos grups prenent com a referència que els subjectes fossin o haguessin estat grup primari. Això ha permès neutralitzar algunes variables institucionals, que eren rellevants per a la comprensió de la seva incidència en la trajectòria de l'individu, però que en cap moment es pretenia que fossin per se l'objectiu de la recerca. No s'ha volgut, així, escollir casos de diferents instituts o centres de menors perquè l'objectiu no és plantejar un estudi comparatiu de diferents marcs institucionals. En canvi, centrar l'estudi en un sol institut i en un sol centre de menors, dins dels quals les noies han estat relacionades de manera simultània, introdueix al meu parer un atractiu especial a l'estudi convertint-lo, en certa manera, en una doble etnografia.

Pràctiques i estratègies

Amb relació al gènere, l'edat i el context institucional compartit, que actua com a context i escenari, es desenvolupen unes pràctiques i estratègies que s'han escollit com a eixos analítics de la recerca. D'una banda, el cas de les noies adolescents en el context de l'institut de secundària, on es pretén analitzar l'especificitat de les formes de resistència femenines a l'escola. De l'altra, la maternitat com a estratègia de les noies joves en el seu procés d'incorporació social en sortir del centre de protecció de menors.

2.2.2 Presentació dels casos i les unitats d'anàlisi

A partir d'aquestes variables es defineixen els casos que, en tant que representatius de dos grups diferenciats per les edats, els contextos institucionals i les pràctiques i estratègies específiques, ens permeten definir dues unitats d'anàlisi de la recerca. Introdueixo aquí només els trets més significatius i, posteriorment, en les històries de vida i els capítols sobre la microcultura antiacadèmica i la maternitat adolescents, en faré una presentació detallada¹⁷.

¹⁷ A l'annex metodològic (annex 1) afegeixo un quadre-resum de les informants entrevistades, on consten els descriptors bàsics.

En primer lloc, les adolescents (fan els quinze anys durant el treball de camp) que estan cursant 3r d'ESO en un institut de secundària. S'han buscat noies que, en el context de l'institut, eren considerades des de l'equip docent i psicopedagògic com a casos "de risc" caracteritzat per: absentisme i fracàs escolar, alta conflictivitat, acumulació d'expedients, entorn familiar inestable, precarietat econòmica... Expressament es busquen en un institut i fora dels contextos d'assistència social per mostrar els inicis d'un itinerari encara no institucionalitzat i posar de manifest la importància del context escolar en la definició de les "transicions desestructurades" d'aquells adolescents que en queden "al marge".

Em semblava interessant recollir aquests casos per tal de mostrar unes adolescents "visibles" en tot allò relatiu a les seves conductes "masculines" (agressivitat verbal i física, conflictivitat...) per, a partir d'aquí, fer emergir i analitzar els elements significatius de la seva socialització de gènere, que expliquin tant les seves orientacions i expectatives en els itineraris de transició, com les formes de resistència i producció cultural específiques de la feminitat (estils, romanticisme, amistat íntima, violència invisible...). Les dues noies plantegen una doble casuística interessant que ens permet creuar les variables de classe social i origen cultural amb el gènere. El cas de la Fàtima, amb l'especificitat dels seus orígens culturals (i el seu rebuig) i el cas de la Sandra, en un context familiar i relacional marcat per la precarietat econòmica i la marginalitat.

El segon grup està format per tres noies d'edats entre divuit i vint-i-dos anys (la Isabel, la Loli i la Inés) que viuen un ràpid procés de transició a l'adulthood a partir de l'experiència de ser mares en sortir d'un centre de protecció de menors. Aquest grup caracteritza, per una banda, un sector més clàssic del que significa a nivell social el desemparament familiar. Així mateix, s'ha buscat que fossin mares, ja que aquest és un element clau que permet mostrar una de les trajectòries que condiona de manera més específica les noies i que permet mostrar una altra cara, sovint oblidada i invisible, dels estudis de les transicions juvenils: l'esfera domèstica. Així i tot, com veurem, a l'hora d'escollir els casos no se'ls explicitava que el motiu era la seva maternitat, amb la voluntat que aquesta experiència emergís en el seu propi relat, amb els mínims condicionants possibles, emmarcada en el conjunt d'una determinada trajectòria biogràfica.

Per altra banda, aquestes noies joves representen un col·lectiu "invisible" socialment, que no distorsiona i que sovint s'estudia únicament des de la perspectiva de la reproducció social. En canvi és interessant, a part de posar de manifest els condicionants estructurals i les dificultats que comporta, en condicions de precarietat i manca de suport, tirar endavant un fill, descobrir quines motivacions i significats atribueixen les noies a la seva experiència de maternitat, i com viuen dia a dia aquestes condicions socials d'existència. Des de la perspectiva biogràfica, el fet de la maternitat adquireix una gran rellevància que dóna sentit al mètode utilitzat. Una de les hipòtesis inicials d'aquest estudi és si, en el cas de les noies en situacions de dificultat social, la maternitat lluny de considerar-se simplement com un factor més de risc esdevé una forma de resposta i una estratègia davant aquesta situació. Per això, aquest serà un dels eixos de la recerca que, de fet, actuarà com a metàfora de les formes de resistència pròpies de la cultura femenina.

2.3 Desenvolupament del treball de camp

"El sociologo no puede ignorar que lo propio de su punto de vista es ser un punto de vista sobre un punto de vista. (...) Y sólo en la medida que es capaz de objetivarse a sí mismo puede, al mismo tiempo que permanece en el lugar que inexorablemente se le asigna en el mundo social, trasladarse con el pensamiento al lugar donde está colocado su objeto (que también es, al menos hasta cierto punto, su alter ego) y captar así su punto de vista, es decir, comprender que si estuviera en su lugar, como suele decirse, indudablemente sería y pensaría como él" (Bourdieu, 1999: 543)

2.3.1 L'accés al camp

Atesa la meua experiència professional com a docent de futurs professionals de l'educació i el treball social, l'accés a centres que treballen amb adolescents en situació de risc ha esdevingut relativament fàcil, tot i la dificultat que implica qualsevol pas sempre que es tracti de fer recerca amb menors d'edat

o amb persones que han estat sota la tutela de l'Administració. Així mateix, a partir de les entrevistes exploratòries que es varen realitzar amb els professionals, vaig poder acotar millor en quins contextos centrar la recollida de dades. El contacte per accedir als casos va ser diferent en els dos grups.

Quant al grup d'adolescents vaig escollir un institut de secundària pública, ubicat a la ciutat de Barcelona, que compta amb un alumnat amb un perfil socioeconòmic de classe treballadora. De manera intencional es va buscar que no fos un institut amb majoria de població "marginal", ja que es pretenia accedir a les situacions de risc d'exclusió social, sense entrar en contextos d'extrema pobresa. A partir d'una entrevista amb el director de l'institut per presentar els objectius de la recerca se'm va derivar al responsable de l'àrea d'orientació escolar que em va acollir i donar totes les facilitats per treballar, i va ser qui em va proposar els dos casos de noies que el conjunt del claustre considerava en aquell moment com "les més problemàtiques". La Sandra i la Fàtima han estat les protagonistes de la unitat d'anàlisi sobre la microcultura antiacadèmica, que es presenta en el capítol 8 del treball.

Quant al centre de protecció de menors es tracta d'una entitat de titularitat privada que és centre col·laborador de la DGAIA i es troba en una població de l'àrea metropolitana de Barcelona. El contacte el vaig establir a través del director del centre, a qui vaig exposar els objectius de la recerca i el meu interès per entrevistar noies recentment desinternades, per tal de dur a terme una història de vida. En aquells moments els únics criteris que vaig apuntar-li varen ser el sexe i l'edat: havien de ser noies i recentment desinternades, per tant, entre divuit i vint anys. També vaig comentar-li que m'interessaria entrevistar-ne alguna que fos mare ja que, des del moment de plantejar els criteris per definir els casos, tenia clar que un element clau a tractar havia de ser el de la maternitat. Ell mateix em va corroborar el que ja havia parlat amb altres professionals: moltes de les noies que surten de centres de menors són mares abans dels vint anys. Així, el que havia de ser un element important de l'anàlisi va passar a ser un dels eixos clau, ja que vaig decidir-me a centrar el cas de les noies joves en l'eix comú de la maternitat. El primer contacte amb les noies el va establir el director del centre, que em va respondre que les quatre noies a les que ho havia plantejat s'havien mostrat molt interessades a participar-hi. Una de les noies tenia ja vint-i-cinc anys i vaig considerar que era massa gran, atès que volia prioritzar les noies que havien sortit de la institució recentment. Així, vaig començar el contacte amb la Inés, la Loli i la Isabel, que han estat les protagonistes de la unitat d'anàlisi sobre la maternitat, que es presenta en el capítol 9 d'aquest treball.

En cap dels casos, ni en les meves converses amb el psicòleg de l'institut o amb el director del centre de menors, vaig demanar tenir informació sobre les noies prèvia a la realització de les entrevistes. No va ser fins la darrera fase del treball de camp, a partir de les entrevistes de triangulació amb professionals, tutors, familiars... que vaig començar a contrastar les seves veus i construir la polifonia. Pensava que era fonamental per a mi i per a les noies que, tot i que aquests professionals sabien molt sobre la seva vida, accedís a elles amb la mirada al més neta possible, preparada per a la sorpresa, tal i com ens explica Willis.

La primera entrevista la vaig realitzar un 4 d'octubre de 2001 a les dues del migdia, en un bar d'un barri barceloní que em resultava totalment desconegut. Havia quedat amb la Inés per telèfon. El director del centre li havia explicat la investigació que estava fent i estava disposada a col·laborar. Quan la vaig trucar em va dir que treballava en una botiga i que al migdia era la millor hora per quedar, perquè no tornava a la feina fins a les cinc, tot i que no volia apurar massa per tenir temps de passar per casa a veure la seva filla de tres mesos. La Inés tenia divuit anys. Per telèfon vaig fer-li broma sobre com ens reconeixeríem enmig de la resta de clients i em diu "soy más bien rubita, llevo siempre una coleta, no soy muy alta..". Jo quan la vaig veure vaig pensar que hi hagués afegit "i aparento tenir només quinze anys". Aquella entrevista va anar molt bé, de fet va ser el meu particular ritus d'iniciació. Recordo els nervis d'estar asseguda en una taula d'un bar de menús en hora punta, vigilant de cara a la porta per veure si entrava la que havia de ser la primera informant de la meua recerca, sense saber si era convenient treure la gravadora per no intimidar-la, si deixar o no a la vista el meu bloc amb el guió temàtic... quan, als cinc minuts de coneixe'ns, es va produir un efecte sorprenent per a mi en aquells moments, però que es va anar repetint en tots els altres casos, i que em va generar un sentiment de gran responsabilitat que, de fet, m'ha obligat a un continu procés de reflexivitat: aquella persona em feia dipositària d'unes confessions sobre aspectes íntims de la seva vida. A partir d'aquell dia el mateix bar i la plaça que hi havia al davant van ser l'escenari de successives entrevistes, un cop per setmana.

A principis de gener vaig quedar amb la Isabel. Era la més gran de les tres i no estava segura de si hi encaixaria ja que excedia els límits que, d'entrada, m'havia posat als vint anys. Em va proposar de veure'ns en un bar del seu barri i va venir amb el seu fill de divuit mesos. Aquella xerrada va durar més de tres hores, pràcticament sense la meua intervenció, mostrant una necessitat de fer-se sentir i ser escoltada que, com en altres casos, em va semblar apassionant però que, alhora, em va fer conscient que la tècnica no és neutra sinó que, en certa manera, pot ser transformadora per als subjectes i, paral·lelament, generar molts efectes no previstos que caldrà que siguin tinguts en compte en l'anàlisi. La Isabel era una informant excel·lent, per la seva gran capacitat per explicar-se i per les característiques del seu cas, un exemple de profecia no autocomplerta.

Dies més tard em va trucar la Loli a casa. Feia dies que la buscava sense èxit i la Isabel li havia donat el meu número de telèfon. El somriure encara se'm dibuixa als llavis quan penso en aquella conversa on ella, nerviosa per la situació, em va dir "hola Ana, soy Loli, ya sabes, amiga de Isabel. Te llamo porque también quiero que me hagas una tesis..." Els ulls de la Loli reflectien tot el patiment viscut i el que estava passant. Tenia vint anys i ara tornava a viure, amb la seva filla de tres anys i els seus germans, amb els pares dels quals va ser separada als vuit anys per decisió administrativa.

El 4 de desembre vaig anar a l'institut per primer cop. Després de les meves converses amb el psicòleg del centre havia quedat un dimarts, després de l'hora del pati, per conèixer la Fátima i la Sandra i mantenir amb elles la primera entrevista per presentar qui era i què pretenia fer. Elles em van dir que estaven encantades de participar-hi, "mientras sea en hora de clase..." -puntualitzà la Sandra. Aquesta sinceritat em va deixar preocupada, però de seguida em vaig adonar que, almenys en aquest punt, hi havia una total coincidència entre els interessos de les nenes i els del centre. Després d'agrair-li la facilitat que em donaven, oferint-me un espai i unes hores per realitzar les sessions, vaig preguntar al psicòleg si les professores autoritzaven que les nenes es perdessin hores de classe. Ell em va respondre: "les tutores seran les persones més felices del món si les traïem de la classe unes hores: així la resta podran treballar tranquils".

2.3.2 Estratègia metodològica de la la recerca

Temporalització

El treball de camp s'ha desenvolupat durant deu mesos, des d'octubre de 2001 a juliol de 2002. Des de desembre fins a juny les entrevistes s'han dut a terme de manera simultània amb els dos grups. La recerca a l'institut va començar a principis de desembre de 2001 i va acabar a finals de juny de 2002, coincidint amb la finalització del curs escolar. Als inicis del treball la meua presència a l'institut era fixa de dos cops per setmana i, passats els dos primers mesos, la periodicitat ha estat d'un dia a la setmana. Les sessions es feien en un despatx o en alguna aula que quedava lliure i moltes, sobretot de cara al final, es varen realitzar assegudes als bancs de la porta del centre o en algun racó del pati. Amb les noies joves, després de la Inés, que va ser la primera a començar, i amb qui vàrem fer una aturada després de la quarta entrevista per motius que mesos més tard esbrinaria, vaig anar quedant de manera paral·lela un cop per setmana o cada quinze dies. Els espais de trobada eren normalment alguna cafeteria o, sobretot, el parc on podíem estar tranquil·les tant nosaltres com els seus fills, que quasi sempre les acompanyaven. Ni per a la Inés ni per a la Loli casa seva era un lloc adequat per dur a terme les entrevistes perquè, com es veurà en la història de vida, no era un espai on tinguessin privacitat ni que elles sentissin com a propi. En el cas de la Isabel, l'única de les tres que està casada i viu sola amb el seu marit i el fill, sí que vàrem quedar a casa seva en alguna ocasió.

Les tècniques de la recerca qualitativa

L'entrevista biogràfica ha estat la principal tècnica utilitzada en la recerca, tot i que s'ha complementat amb altres tècniques pròpies de la recerca qualitativa com les entrevistes de grup, l'observació participant i les entrevistes de triangulació amb persones de l'entorn dels subjectes protagonistes (que explicaré en el proper apartat).

Les entrevistes, que he realitzat jo mateixa en tots els casos, s'han desenvolupat a partir d'un llistat temàtic inicial, que neix dels objectius i el model analític presentats en els anteriors capítols, que estava obert a anar-se revisant i ampliant a mesura que avançava el treball. La primera entrevista consistia a plantejar a les noies de manera oberta que es presentessin i que expliquessin aquells moments més

significatius de la seva vida. A partir d'aquí es van anar desenvolupant sessions per aprofundir en alguns dels temes i moments que elles havien plantejat, o per tractar-ne d'altres, a proposta meua, que s'havien deixat de banda i que es consideraven claus per als objectius de la recerca. L'estratègia metodològica ha estat diferent en els dos casos, per les característiques de la població i el context que constituïen les unitats d'anàlisi.

Les noies joves, que han viscut talls biogràfics significatius, tenen una major capacitat de reflexió per narrar la pròpia trajectòria, els moments vitals que les han marcat i han definit la seva realitat actual. Amb elles la tècnica principal ha estat l'entrevista biogràfica, a partir de les narracions que serveixen com a relats de vida en primera persona, així com a informants d'un context institucional que varen viure les tres alhora¹⁹. A més, com que la recerca ha estat perllongada al llarg del temps, s'ha pogut fer un seguiment dels casos i, per això, ha estat molt útil el diari de camp, on des del primer dia anava recollint les observacions que feia (el llenguatge no verbal, la seva relació amb els fills, el barri, casa seva...)

Les noies adolescents, en canvi, viuen "al dia" i estan en plena fase de canvi i definició de la pròpia identitat, en un moment clau per a la seva futura trajectòria. Amb elles es combinaven les entrevistes individuals amb les entrevistes conjuntes (amb l'objectiu de treballar el grup primari). També s'ha dut a terme observació participant, sistematitzada en un diari de camp, i sessions d'entrevistes grupals més àmplies, on participaven nois i noies del grup dels "conflictius", així com algunes entrevistes més informals amb companys i companyes de classe.

En les primeres sessions vaig combinar les entrevistes individuals en clau biogràfica amb les entrevistes conjuntes, en les que es reconstruïa la biografia del grup primari i, alhora, es posaven sobre la taula temes que per a elles eren significatius. Com va dir la Fàtima el primer dia "...yo creo que lo que más valora una persona, una chica, es el amor, el amor, la amistad y el cómo está en su casa las tres cosas básicas, son esas tres cosas básicas, luego pues..., luego alguna se preocupa más de los estudios y esas cosas..." Certament aquests van ser eixos temàtics en les entrevistes. A mesura que avançava el temps i havia guanyat la seva confiança vaig preparar alguna sessió grupal a partir de materials que sabia que eren significatius per a elles, com les revistes per a adolescents, les seves agendes escolars (com elles deien utilitzades per a tot menys per apuntar deures) o la discussió sobre algun programa de televisió.

A poc a poc vaig passar a ser coneguda pel conjunt de la classe i les noies aprofitaven els espais del pati o la sortida de l'institut per presentar-me les seves amigues i companyes de curs. Amb algunes vaig mantenir entrevistes, en algun cas gravades i moltes d'altres informals, que em van ser de gran utilitat per complementar i contrastar algunes de les descripcions que les noies m'havien fet sobre la realitat de l'institut, la seva posició dins el grup classe i alguns dels moments conflictius que es van anar succeint a mesura que avançava el treball de camp.

Quan encara estava rumiant com podria, més endavant, organitzar algun grup de discussió amb nois de la classe, ja que em semblava fonamental la seva aportació com a grup de contrast, es va produir de manera imprevista l'espontània incorporació d'un grup de tres nois un dia que fèiem sessió conjunta. Dos d'ells van aprofitar que estaven castigats al passadís i l'altre estava fora de l'institut, en una UEC²⁰, però enyorava l'ambient de l'institut i molt sovint "apareixia" a l'hora del pati. Aquella que havia de ser una situació excepcional es va repetir quan, a la setmana següent, m'estaven esperant els tres a la porta del despatx on feia les entrevistes amb les noies. Em vaig veure obligada a limitar aquesta dinàmica, ja que em convertia sense voler-ho en còmplice del seu absentisme, però en diverses ocasions vaig demanar el permís al cap d'estudis perquè es poguessin incorporar a les sessions. Cal dir que el fet de veure'm envoltada per tots aquells que, de portes endins, eren considerats com els Casos (amb majúscula) de l'institut va generar una barreja de simpatia, astorament i compassió entre el conjunt de la comunitat escolar.

¹⁹ De Miguel, en aquesta línia, ens defineix les històries de vida com a "miralls" i com a "finestres", aquest doble caràcter de mirada endins, a la pròpia vida, i enfora, a la visió del món (De Miguel, 1996).

²⁰ Les UEC són Unitats d'Escolarització Compartida.

Triangulacions

Quan la recerca es trobava a la fase final poc a poc vaig anar espaiant les sessions amb les noies, paral·lelament a la meua aproximació a aquelles persones del seu entorn que esdevenien significatives per a elles, actualment o al llarg de la seva trajectòria. El fet d'entrevistar persones del seu entorn va ser, com he explicat, un dels plantejaments previs a l'hora de dissenyar el treball de camp. Per una banda, em semblava important poder contrastar les narratives particulars de cadascuna amb aquells informants que podien complementar la informació des d'un altre punt de vista, per tal d'aconseguir una anàlisi de context matisada pel contrast amb altres opinions. Així mateix, un altre dels objectius de les entrevistes d'entorn ha estat considerar que, per comprendre la trajectòria de l'individu, esdevé fonamental escoltar les veus d'aquelles persones que han esdevingut, al llarg de la seva trajectòria vital, agents de socialització claus. La imatge que aquests tinguin sobre el subjecte necessàriament contribueix a entendre fins a quin punt es produeix o no un efecte de "profecia autocumplidora".

Aquestes entrevistes es poden classificar en dos grups. Per una banda, entrevistes a persones del seu entorn familiar més immediat que podem definir com "altres significatius" (mares, germans, novios i marits...) als quals s'ha entrevistat des d'una doble vessant: breu entrevista en clau biogràfica i, alhora, com a informants sobre elements significatius de la vida de la noia i la seva relació en comú. De l'altra, entrevistes a professionals (educadors socials, mestres, psicòlegs, cap d'estudis, tutores...) que esdevenen tant informants qualificats per tal de contrastar, contextualitzar i complementar, des d'una altra perspectiva, el relat de les noies com, d'altra banda, protagonistes per tal d'analitzar el paper que juga la intervenció social en la definició dels processos de risc social.

Aquestes entrevistes es van realitzar sempre amb el coneixement i el consentiment previ de la noia, a qui se li demanava que proposés algunes persones significatives per a ella per tal de ser entrevistades. Es va plantejar entrevistar totes les mares perquè, a partir de les seves narratives, la mare esdevenia clarament un referent protagonista de les seves vides. Tot i que quan els vaig plantejar el tema la relació que s'havia establert amb les noies era força estreta i basada en un alt grau de confiança que, es va demostrar en molts moments, no va resultar gens fàcil, en alguns casos, poder accedir a fer les entrevistes amb les mares i, de fet, en dos dels cinc casos finalment no va ser possible²¹. La realitat dels pares serà analitzada en el seu moment, però en cap dels casos era possible plantejar fer una entrevista perquè eren "absents", o bé físicament, per mort o llunyania, o bé efectivament, perquè no constituïen algú significatiu per a la noia. La informació que s'ha extret de les entrevistes de triangulació esdevé una informació cabdal en l'elaboració dels dos capítols analítics sobre la microcultura antiacadèmica (cap. 8) i la maternitat (cap.9)²².

2.4 Anàlisi i tractament de les dades

"La meta declarada, loable y progresista, de devolver la palabra a los pobres, hacerles hablar en primera persona lo que tienen que decir, es en realidad una fórmula aceptada porque tiende a subjetivizar la miseria, reduciendo las situaciones objetivas al subjetivismo de las declaraciones personales" (Ferrarotti, 1993: 134)

En total s'han enregistrat prop de cent hores d'entrevistes, setanta amb les noies, tant individuals com grupals, i les trenta restants amb les persones del seu entorn (mares, professors, educadors socials,

²¹ Es corresponen a dos de les noies joves, que han viscut tota la infantesa en un centre de menors després que els serveis socials retessin la custòdia precisament a les mares. En un cas (la Loli) es tractava de la negativa de la mare a ser entrevistada, barrejada amb el recel de la pròpia noia que es realitzés l'entrevista, per la situació delicada de la salut de la mare i la difícil relació que mantenien l'una amb l'altra. En l'altre cas (la Isabel) la dificultat estava en la situació actual de la mare (fills i néts al seu càrrec i procés de trasllat a una altra província) que feia molt difícil la possibilitat de ser entrevistada.

²² Per qüestions d'espai en l'edició d'aquest llibre no s'ha inclòs l'apartat "altres veus", que en el text original de la tesi doctoral conclou cadascuna de les històries de vida amb aquelles cites més significatives de les entrevistes de triangulació corresponents a cadascuna de les cinc protagonistes.

tutores, germans, novios...) Totes les entrevistes han estat transcrits i categoritzades i, si s'afegissin a aquest treball, ocuparien un volum aproximat de dues mil pàgines. Les entrevistes s'han transcrit de manera literal, mantenint el llenguatge original amb els girs lingüístics o l'argot -amb les mínimes correccions per tal de permetre'n la legibilitat- ja que considerava que era important per tal de preservar la fidelitat a la forma d'expressar-se. Ha calgut, però, tergiversar algunes dades, com els noms de les persones o dels llocs, per tal de garantir l'anonimat de les informants. En aquest cas, he optat per canviar els noms reals de les informants principals, i tots els altres que apareixen, per altres d'inventats. En el cas dels professionals, el criteri ha estat mantenir la inicial del nom.

Considero que les entrevistes han de servir per il·lustrar els arguments i per entrar en diàleg amb un plantejament teòric que proposa oferir una mirada sobre aquesta realitat que visibilitzi alguns elements que han quedat ocults o en un segon pla en altres recerques. Per tant, no es tracta de "demostrar" sinó de "mostrar" i, per fer-ho, és important partir de les veus de les protagonistes però no amb la pretensió, com diu Ferrarotti, de subjectivitzar la misèria, sinó precisament de comprendre i contextualitzar unes determinades trajectòries, biografies particulars i úniques, en una xarxa de relacions objectives de les quals són productores i producte alhora.

Tot i que la investigació es basa, sobretot, en l'entrevista biogràfica con a tècnica d'investigació, ja he explicat que l'eix analític de la recerca no són únicament les narracions individuals. Aquestes esdevenen la base per tal d'aproximar-me a les pràctiques i estratègies definides pels agents socials en el marc d'aquells escenaris principals de la trajectòria vital dels individus. Per tant, a l'hora de definir les categories d'anàlisi s'han tingut en compte aquests dos factors principals. D'una banda, identificar els escenaris socials que serveixen de contextos pròxims i específics on es produeixen les interaccions que emmarquen els processos vitals, el desenvolupament dels quals esdevé el centre de la nostra investigació. En aquest cas, família i grup d'amics esdevenen dos eixos fonamentals per explicar tant les trajectòries descrites com "de risc" com la socialització en el gènere. Aquests grups primaris, claus en la socialització de l'adolescent, entren en contacte amb uns marcs institucionals que intervenen de manera decisiva com a escenaris i, alhora, com a agents actius dels processos d'exclusió o d'incorporació social: la institució escolar i els centres de menors. De l'altra, l'interès per les trajectòries personals en el marc d'aquests contextos, l'estudi de les estratègies i pràctiques culturals. Per això la perspectiva biogràfica, acompanyada de l'observació participant, esdevé una tècnica molt útil per descriure aquests processos al llarg del temps i les decisions que els individus han anat prenent, davant els límits de caràcter socioestructural que anaven afrontant durant el seu itinerari biogràfic. En aquest sentit, per tal d'estudiar els processos de reproducció social i/o de canvi considero que el mètode biogràfic, quan es realitza acompanyat d'entrevistes creuades (a familiars, tutors, professionals...) és una eina excel·lent que ens permet copsar de manera diacrònica com, a través de les generacions, es mantenen o canvien les pautes culturals de la cultura parental i de classe. Aquests moments clau són, en alguns casos, específics i en altres coincidents entre els casos: la "sortida d'escena" del pare, el pas de l'escola a l'institut, el desinternament del centre, la maternitat...

Aquesta doble vessant en l'anàlisi de les històries de vida (espais i temps) l'he creuat de manera transversal amb els tres nivells de l'esquema analític proposat en el primer capítol del treball: condicions socioestructurals, respostes culturals i vivència o significats subjectius. Les biografies, com he dit, no són purament individuals, sinó que mostren les trajectòries que les vides de cada individu dibuixen a través dels espais determinats de les estructures i cultures en les quals estan ubicats. Cadascun dels espais i temps de les biografies individuals està relacionat amb el fet de pertànyer a una determinada cultura i viure sota unes condicions socials.

Marinas y Santamarina (1995) apunten que hi ha diferents maneres de plantejar la producció i anàlisi de les històries de vida condicionades, fonamentalment, per la perspectiva teòricometodològica de la qual partim. Així, entre les metodologies de caire estructuralista i les hermenèutiques, els autors proposen el que denominen una "producció dialèctica" de les històries de vida, que concep les històries com un sistema en conflicte i es correspon amb una anàlisi denominada pels autors com "comprensió escènica" de les històries de vida. Des d'aquesta perspectiva les narracions biogràfiques no es deslliguen del context de producció, condicionades tant per la posició actual del subjecte com pel mateix context de l'entrevista. D'acord amb aquesta perspectiva es poden diferenciar "escenes" en el treball d'interpretació de les històries de vida:

- escenes viscudes en el passat: constitueixen els fets biogràfics i els referents socials dels subjectes entrevistats.
- escenes del present: xarxa de relacions socials actuals dels subjectes, des de les quals es produeixen els relats d'acord amb la seva pertinença o sentit per al moment present.
- escenes de l'entrevista: l'explicació de la pròpia història no és neutral ni consisteix només en una transmissió, sinó que és una construcció en la qual participa de manera activa el propi investigador.

En aquesta comprensió escènica caldria afegir, des del meu punt de vista, els escenaris de futur. Més enllà dels fets viscuts o del temps present, és fonamental tenir en tot moment clara la projecció de cara al futur de les noies, que orienta les seves pràctiques i estratègies vitals.

La incorporació de les escenes de l'entrevista a l'anàlisi em sembla molt rellevant per saber interpretar la història de vida de manera contextualitzada i per dominar, com diu Bourdieu, de la manera més acurada possible, els actes necessaris de construcció i els efectes que produeixen. Només així evitarem caure en la il·lusió positivista de la recerca de la neutralitat i, en canvi, podrem portar a terme un procés d'objectivació per passar a "posar-nos en la pell de l'altre" i entendre, a partir de la seva realitat present, la reelaboració del sentit dels processos vitals que ens narra o que ens silencia.

Segona part:
Itineraris biogràfics, subjectivitat i narratives:
cinc històries de vida

3. Fàtima: el rebuig als orígens paterns

*Ojos grandes, grandes miedos
quedan tantos sueños por cumplir
sólo intento ser sincero
sé que no soy bueno para tí...
no te enamores del primero
tienes que cuidar tu corazón
aunque a veces no me creas
el príncipe que esperas no soy yo...
perderse entre tu pelo
es demasiado fácil para mí...*

*y yo no seré el que robe tus quince años
ahora cuando empiezas a vivir...
y yo no seré el que descubra el sabor de tu cuerpo
tal vez resulta extraño ya lo sé
no quiero hacerte daño, sin querer...*

*la vida tiene lo que esperas
no dejes que te engañe la ilusión
hay un tiempo para todo
esta no es la hora del amor...
perderse entre tu pelo
es demasiado fácil para mí...*

*y yo no seré el que robe tus quince años
ahora cuando empiezas a vivir...
y yo no seré el que descubra el sabor de tu cuerpo
a pesar de que me olvides sin saber
que estoy enamorado sin querer
que estoy enamorado, ya lo ves...*

Alejandro
Quince años

3.1 La duresa com a mecanisme de supervivència

La Fàtima té catorze anys quan la conec. El seu aspecte físic sobresurt entre les seves companyes de classe. És la més alta, de constitució robusta, amb una llarga melena plena de petites trenes, va maquillada i vesteix un *top* i uns pantalons ajustats que deixen a la vista un *piercing* al melic: estil "fashion" o espectacular, com el defineix ella.

El cognom de la Fàtima és complicat de pronunciar. És un cognom d'origen marroquí que, de fet, ella prefereix no utilitzar per presentar-se: "*Fátima a secas, ya está bien*" em diu el primer dia que ens coneixem. El seu pare és marroquí i la seva mare és de Melilla, filla d'una família de la comunitat musulmana de la ciutat. La Fàtima ha nascut a Catalunya i, sens dubte, la seva aparença i el seu estil de vida no deixen entreveure una diferència cultural que, en canvi, ella viu amb una gran contradicció. És cert, però, que el primer que m'esmenten des de l'institut, quan em descriuen el seu com un cas "de risc", són els seus orígens paterns i els "trets marroquins", juntament amb els seus problemes conductuals que associen a problemes psicològics. La seva història permet mostrar com pateix aquesta diferència que, encara que construïda, és viscuda com a real, i la seva lluita per diferenciar-se de la seva família negociant una identitat femenina i, alhora, unes aspiracions d'ascensió social que, dia a dia, es topen amb els límits reals del seu entorn i de la seva trajectòria biogràfica.

El to que utilitza en la primera sessió d'entrevista és sec i a la defensiva. De seguida m'adono que no podré realitzar una història de vida ortodoxa, ja que primer és fonamental guanyar-me la seva confiança, plantejar converses més informals a partir de les quals pugui anar descobrint quin és el seu món, què és allò més rellevant en la seva vida. La clau, però, me la dona el primer dia quan davant la pregunta sobre què és el que considera més significatiu en la seva vida em respon els eixos principals del contingut de les nostres entrevistes successives:

Yo creo que lo que más valora una persona, una chica, es el amor. El amor, la amistad y el cómo está en su casa, son esas tres cosas básicas. Luego, pues, luego alguna se preocupa más de los estudios, alguna que otra, ¿no? Y hay otros, pues que nada, que vale, se tiran y ya está ¿no? Y ya está (silenci). Házme otra pregunta.

Amor, amistat i família són els tres eixos bàsics, i en un pla secundari els estudis. Setmanes més tard, quan li recordo els temes que ella m'havia esmentat, afegeix un tema que, certament, esdevé important al llarg de les nostres converses: "y su físico, la moda y esas cosas".

La nostra relació esdevé cada cop més estreta i em mostra en molts moments la fragilitat que s'amaga darrere la duresa de la seva actitud. Tot i així, hi ha determinats temes familiars que no vol remoure. Així mateix, el meu rol com a investigadora, que ella té clar en tot moment, no exclou que es posin en joc els sentiments i vincles inevitables en tota relació que, al meu parer, són absolutament necessaris en el procés de construcció de la història de vida i que, alhora, han acabat produint efectes no esperats amb els quals he hagut d'anar convivint i controlant com he pogut. Ella que, des de fa anys, i obligada per la seva mare, és visitada per una psicòloga que li ha diagnosticat "trastorns del comportament", em confessa que no vol anar més amb aquesta professional perquè és algú amb qui no té cap confiança i que, al seu parer, no l'ajuda gens:

Yo, a ver, a ti te he contado muchas cosas, en cambio a ella cosas personales más nunca, nunca, nunca le he contado, es que nunca... es que yo cosas más sentimentales... Y yo a ver, de mi novio nunca...,yo qué sé, cosas,... juna vez le dije que fumaba y ya está!, es lo mas así que le he dicho, muchas cosas de mis amigos que no se las he dicho...

Així, la meua arribada a l'institut sembla que serveix de coartada a diferents bandes: en primer lloc a ella mateixa, que utilitza davant la seva mare l'argument de les nostres sessions de treball per deixar d'anar a les visites terapèutiques.

F: No le tengo una confianza así como pa' que, no sé, a ver... Yo es que mi madre no quiere, "no, no, tienes que ir con esa" y como a ella le fue bien, porque cuando era joven ella iba allí ¿vale? porque a ella le iba bien me tiene que ir bien a mí, pues no ¿no? Y, yo es que la pava esta la tengo... yo qué sé, tope...yo qué sé, no es la confianza que puedes coger para contarle las cosas ¿sabes? por mucho tiempo que voy a ir yo, a esa no le cuento yo mis problemas, eso está claro. Son de estas súper cursis, ahí tope de... ¿sabes? No, no voy...(...) Mi madre es que me obligó, porque al principio me obligaba a ir, luego ya... pero como me perdía las clases pues iba, ¡está clarísimo!, pero para ir allá, veinte minutos pateando ¿no? desde mi casa y luego ¡pos igual nen!, pues, como que no...

A: Y tu madre se enfadaba...

F: Sí... si no hubieras venido aquí tú no... le hubiera dicho "no quiero ir y punto".

Així mateix, però, el psicopedagog del centre i les tutores reben amb els braços oberts que pugui fer un treball d'aquestes característiques que, al cap i a la fi, implica que ella i la Sandra surtin unes hores de la classe. Els meus esforços per recordar constantment a les noies la diferència entre els psicòlegs i els sociòlegs és una batalla que, finalment, gairebé dono per perduda quan, fins i tot bona part del personal del centre m'acaba coneixent com "la psicòloga ajudant del psicopedagog". El que, en canvi, no podia sospitar és que a mesura que passava el temps els efectes del treball poguessin esdevenir certament "terapèutics" en algun sentit quan, a parer tant de la tutora, el psicopedagog del centre i també la seva mare, es constata una millora en l'actitud de la Fàtima, que coincideix amb l'inici del meu

treball. Aquest és un punt que em farà reflexionar tant sobre la responsabilitat i els efectes no esperats de la metodologia de recerca, com sobre les necessitats de les noies, i considero que mereix una atenció específica que voldré reprendre a les conclusions del treball.

3.2 Context familiar: *yo soy muy diferente a ellos*

La Fàtima em demana de sobte quina hora és si, enmig d'una conversa distesa, li pregunto alguna cosa referent al seu pare. Altres dies retorça nerviosament el paper que en aquell moment tingui a les mans o desvia la conversa passant, de cop, a preguntar-me si li queda bé el maquillatge. Ella pràcticament mai no m'esmenta el seu pare i quan li pregunto per ell reacciona tancant-se en banda, insistint en la manca de comunicació que existeix entre ells:

De mi padre ya te digo que no tengo ni idea de nada, es que nunca hablo con mi padre, yo con mi padre...sólo el nombre ¿sabes? él va por su parte y yo a la mía, además es que no me hablo con mi padre, no tengo ningún tipo de relación con mi padre.

A poc a poc aquest silenci deixa entreveure dos dels motius de la seva negativa. D'una banda, la distància generacional atesa l'edat del seu pare, que ella gairebé no s'atreveix a confessar. De l'altra, una dificultat de comunicació que està relacionada amb l'idioma i amb la convivència entre els seus pares. Com ella em diu, "*yo nunca estoy en sus conversaciones*":

F: Es que mi padre es muy mayor ya ¿sabes? Y ya como que, yo qué sé, que no está en la onda... que no... sí es que no sabría como decirte... es que no sabría como decirte la verdad no... Es que mi padre no ve, no entiende como que digamos..., yo qué sé, es que no sabría decirte... no es que, la verdad no sé lo que decirte sobre mi padre...(...) Es que, a ver, de mi padre como que casi no sé nada. Ni siquiera, a ver, ni si quiera sé cuántos años más o menos exactamente puede tener, o sea, mi madre sí, mi madre sí que lo sé, pero ya de mi padre es diferente...

A ¿Qué edad tiene tu madre?

F: Cuareenta y dos creo...y mi padre tiene casi seten, setenta o sea que...

A: Pero ¿lo ves un problema que sea tan mayor?

F: silenci) ehh..., a ver..., yo es que a ver, mi padre como que... que tampoco es que hable muy bien el español ¿sabes? Yo qué sé, y yo árabe como que no sé hablar ... yo qué sé...

A: Pero tu madre, entre ellos ¿hablan en árabe normalmente?

F: Sí, y yo como que... ¡yo a mi rollo!

La Fàtima descriu la relació entre els seus pares com freda i distant. Els termes amb què parla del seu pare són com d'un desconegut amb qui comparteix sostre però que no té cap rellevància en la seva vida, més enllà de donar-li diners sempre que els hi demana. Ella deixa clar que el seu pare no és qui la controla ni qui la priva de res. De fet, explícita que el seu pare no compta per a res a casa:

Mi padre pasa de todo, no es de juergas y tal, pero sólo sirve para sacar el perro y estar en el sofá. Todo, todo lo hace mi madre.

Això vol dir que no es posa en res del que ella fa i que a casa seva qui realment porta la batuta és la seva mare:

F: Lo que pasa es que mi padre como que tiene miedo a mi madre, en mi casa la que manda es mi madre pero bueno...

A: ¿Crees que hay algo en lo que mande mas tu padre?

F: En nada, no...

A: *O sea quien toma las decisiones importantes...*

F: *Todo, todo mi madre*

Els seus pares van immigrar fa més de vint anys “*vinieron de viaje de novios y se quedaron*” explica la Fàtima. En arribar a Barcelona vivien al barri antic i, anys després, es van comprar un pis petit al barri on viuen ara, un barri de classe treballadora als afores de la ciutat. Fa tres anys van comprar el pis actual: un pis de protecció oficial del qual ella se sent molt orgullosa. El pis és de compra perquè, com em diu, apuntant uns valors de classe treballadora amb voluntat de mobilitat ascendent: “a mi madre el alquiler no le va”. La Fàtima des de petita ha dormit amb la seva mare. Ara, per això, per fi tenen un pis gran, amb una habitació per a ella sola. El pis del qual, com explica satisfeta, va lliurar-los les claus el mateix president de la Generalitat, té tres habitacions, cadascuna amb un televisor. La seva és una família de classe treballadora que, a poc a poc, ha anat millorant d'estatus i, malgrat les dificultats, poden viure còmodament, encara que sense luxes. Quan li pregunto com definiria ella la classe social a la qual pertany em diu “*económicamente nivel medio... bueno, medio tirando a bajo...*”

Ella estableix una distinció clara entre el nivell econòmic i altres tipus d'elements, que podríem considerar com capital social o cultural, que li permeten determinar la “normalitat” enfront als grups marginals també presents al seu barri:

F: *De mi portería no me puedo quejar, son gente normal, no me puedo quejar de mi portería, yo qué sé, ya luego..*

A: *¿En qué trabajan la gente en tu bloque?*

F: *Yo qué sé, señoras de la limpieza, cosas así,...*

Així, es distingeix d'altres grups socials del seu barri i estableix una frontera clara entre “ells” i “nosaltres”. Per a ella, a la seva escala són gent “normal” i utilitza un to agressiu per marcar una frontera entre els que treballen honradament i la resta de persones, que aparentment són de classe inferior, però, en canvi, tenen un nivell econòmic més alt, fruit d'activitats il·lícites.

Del barrio no me puedo quejar, hay barrios peores...lo que a mi no me gusta son los gitanos tío, ¡todo el día dando pol culo! (...) parecen cucarachas, no los ves y a los cuatro días ya hay cuatro más, se reproducen como cucarachas, te lo digo yo, ¿eh? ¡es pa flipar! [...] ¡Los gitanos están forrados! tienen móvil, cinco coches, y cuando se va un coche ponen una moto, tienen dos motos, furgonetas.. yo flipo ¿eh? y ninguno trabaja, esto es lo bueno...(..) ¡Ya ves!, llevan gargantillas de oro, no sé qué, y los demás que trabajan honradamente nada...

Des de petita, la Fàtima ha viscut en un context familiar en què els seus pares es comunicaven entre si en àrab, però en canvi ni ella ni el seu germà l'han après. El seu pare té moltes dificultats per expressar-se en espanyol i la seva mare, que té l'àrab com a llengua materna, és qui ha exercit des de sempre com a cap visible de la família. Quan va arribar a Catalunya parlava l'espanyol però no el sabia ni llegir ni escriure, ja que tota la seva infantesa a Melilla la va passar a casa seva, ajudant les feines de casa i pràcticament sense anar a l'escola. Al cap d'uns anys d'arribar va anar a una escola d'adults a classes d'alfabetització, que li han servit per tenir unes nocions bàsiques per moure's socialment. La seva mare fa tres anys que ha començat a treballar a jornada completa en una empresa de neteja. El seu horari laboral l'obliga a llevar-se a les quatre de la matinada i treballa fins a les tres de la tarda, excepte dos dies a la setmana que acaba a les onze de la nit. Abans havia treballat fent hores en una empresa tèxtil i, durant set anys, en una pastisseria. El seu pare durant tots aquests anys ha treballat de nits en un quiosc en una zona turística de la ciutat. Actualment, tot i que està jubilat, continua anant a treballar i els diners que guanya els envia cada mes a la seva família al Marroc.

De la seva infantesa el record familiar més feliç són les sortides que alguns diumenges feien a la muntanya amb els seus pares i altres famílies. Ella explica que quasi mai no han fet coses tots junts i recorda com un cas excepcional el dia que, fa uns anys, van sortir els quatre a dinar en un restaurant. És molt difícil, així i tot, que parli de la seva infantesa relacionada amb la seva família i la majoria dels records que m'esmenta tenen a veure amb l'escola on parla sempre de les seves transgressions i els càstigs. El primer dia, quan m'explica que ella sempre ha estat castigada al col·legi, li pregunto per casa seva

i em diu: "en casa me han castigado muchísimas veces... pero prefiero dejar este tema aparte..." Per això, sense fer una al·lusió directa a la seva experiència, ella diferencia els models de família en funció del tipus de càstig que imposen als fills i deixa entreveure un element que serà recurrent en la seva narració: el sentiment de desenaix respecte a la seva família:

Hay castigos que son de niños mimados, no sé qué, que les dices "venga un día sin Play Station", porque a ver, hay niños que los castigan sin Play Station o sin salir, o sea... sin salir son la gran mayoría, o hay otros padres que no, que a ostia limpia ¿sabes? a galletas limpias... en la familia sí, son este tipo de castigos..

És més endavant que m'esmenta els càstigs físics de la seva mare com un dels pitjors records d'infantesa. Per això, quan li pregunto què faria diferent ella amb els seus fills:

¿Diferente?, (Silenci), yo qué sé, (silenci), le pegaría menos a mis hijos, qué más...mmh..., intentarían hablar con ellos, porque yo con mi madre no hablo ni de coña ¿sabes?, con mi padre tampoco..., yo qué sé,..

Aquesta dificultat per parlar a casa seva i el recurs habitual al càstig físic de la seva mare esdevé rellevant per entendre com, des de petita, a les diferents escoles se li retreu precisament la seva agressivitat física com a substitut del diàleg en la resolució de conflictes:

A: Un día cuando te pregunté si cuando tú seas madre intentarías hacer algo diferente me dijiste que intentarías hablar más con tus hijos, comprenderlos mejor y...

F: Sí, y pegarles menos...

A: Y pegarles menos...¿me lo puedes explicar un poco Fátima?

F: ¿El qué?

A: ¿Que quien te ha pegado a ti...?

F: Hombre, mi madre siempre me metía alguna que otra, ¿eh?...

A: ¿Cuando te portabas mal o...?

F: Sí...

A: ¿Pero tú crees que ha intentado hablar contigo?

F: Mi madre eso de hablar no es lo suyo, no...

A: ¿Y tu padre te ha pegado alguna vez?

F: No, mi padre nunca me ha puesto la mano encima.

A: O sea que tú crees que hablando se solucionan más los problemas que pegando..

F: Sí, yo se lo he dicho a mi madre "tú no sabes hablar, tú lo único que sabes es pegar" y bueno, no le digas eso que se pone peor, pero vamos...

A: A tu hermano también...

F: ¡Ni muchísimo menos, no!... alguna vez si que le ha pegado pero cuando era pequeño, hace ya mucho... ¿Cuál te gusta más, el azul o el marrón? (m'ensenya el rimel)

El tema de la manca de comunicació és recurrent en el seu relat. Així, la negació respecte al seu pare es converteix sovint, en el cas de la seva mare, en una descàrrega d'agressivitat verbal. La Fátima veu que la seva mare porta el pes de la casa i és el cap de família real però, en canvi, li retreu que no sigui capaç

de cuidar més la seva imatge, tenir una ment més oberta i ser més independent. Per a ella la seva mare té poc caràcter, sempre està nerviosa i patint per tot. Per això quan li pregunto com la definiria:

Una històrica, siempre está de los nervios mi madre, se toma muy a pecho las cosas, por eso va a la psicóloga mi madre porque toma pastillas para, para ¡yo qué sé! para los nervios mi madre, ya hace muchos, ya hace años... Y no sé, una històrica, se toma muy a pecho cosas que no, ¿sabes? Tendría que..., siempre está enfadada, siempre está gritando, bueno siempre está... bueno sí, siempre está gritando las cosas como son...

La seva mare rep tractament psicològic des que estava embarassada de la Fàtima i actualment continua visitant-se. La Fàtima des de petita ha anat també regularment a la visita de la mateixa psicòloga que tenia la seva mare. Ella recrimina haver d'anar al psicòleg perquè, segons la seva mare, té problemes però, en canvi, no hi va a gust i considera que, tots aquests anys, la visita al psicòleg no li ha servit de res. Ella sap que a la seva mare la seva conducta poc dòcil i fins i tot agressiva li representa una dificultat i que, sovint, li fa perdre els nervis. El segon dia que ens trobem, en una conversa de grup amb la Sandra, em pregunta interessada pel funcionament dels centres de protecció de menors. El motiu del seu interès, ella que sovint insisteix en les ganes que té de marxar de casa, és que la seva mare va preguntar a la psicòloga si era possible internar-la en un centre de menors, perquè es veia desbordada amb ella a casa. Per a ella, la seva mare únicament es preocupa de controlar-la i procurar que no faci tot allò que ella considera propi del lleure i la diversió de les noies de la seva edat: sortir amb nois, anar a les discoteques, fumar i beure... Ella ho atribueix al seu caràcter feble i, d'altra banda, a una excessiva preocupació pel fet que ella és una noia, que ve donada per un tipus d'educació tradicional rebuda en el seu context familiar, i que contrasta amb el tracte molt més permissiu que rep el seu germà.

Mi madre aún se piensa que soy una cría ¿sabes? Yo qué sé, ve a niñas por la calle con su novio, yo qué sé, de quince, dieciséis o así ¿no?, "oh, pero bueno, no sé qué, yo oh! ¿dónde va? ¡Madre mía! pero ¿dónde va? con noviete aquí por, ¡madre mía! ¡qué salidas!" -se pone- "madre mía, madre mía, ¿dónde van?" ¿Sabes? no sé cosas así ¿no?

La seva mare està preocupada perquè ella no surti amb nois, que no fumi i no es posi en problemes, mentre que el seu germà està embolicat amb problemes de drogues, que la seva mare coneix encara que tanqui els ulls a la realitat o bé no sàpiga com afrontar-la. Per això, el caràcter de la seva mare és, una vegada més, l'argument que ella utilitza:

A: *¿Tu hermano ha ido alguna vez al psicólogo?*

F: *¡Ni de coña! mi hermano es el don perfecto de la casa, que no lo es porque mi hermano se harta de fumar porros en el comedor...pero bueno... él es el súper macho de la casa, el súper mejor, ¿sabes? mi madre lo tiene mas mimadito que no veas..., mi madre no ve la realidad, mi madre, o sea que... si lo viera cambiarían muchas cosas, muchas cosas (...) Le pondría los puntos sobre las íes, y le llevaría a un centro porque yo sé que mi hermano... porque en mi casa delante de mi madre no ha fumado ni tabaco ni nada, ni ha fumado ni ha bebido, pero entras en el comedor y la peste echa pa' tras ..a ver, él fuma porros en casa...*

A: *¿Pero ella lo sabe pero hace como que no lo sabe...?*

F: *Sí que lo sabe sí... dice "oye, no fumes porros en el comedor" (to fleuma) se lo dice así y mi hermano, ¡venga! se lo pasa por... y además ves el cenicero y está lleno de porros, ¡a mi no me jodas!... yo sé que mi hermano se tiene que meter... no sólo porros, yo a mi hermano no le he visto meterse nada, ¿no? pero yo sé que mi hermano se mete de todo, vamos... ¡de todo!, porque lo sé. Y además una vez tenía una bolsa llena de pastillas... y lo vio mi madre también y dijo (to fleuma) "niño, no quiero ver pastillas en casa". Bueno, llevo a ser yo y no estaría aquí para contarlo.*

El germà de la Fàtima té tres anys més que ella. El record de les seves baralles arranca des de la primera infantesa, i les poques paraules amables només les pronuncia quan recorda les estones que passaven de petits jugant a jocs de rol.

Mi hermano y yo sólo nos hablamos para insultarnos, eso está clarísimo, "gilipollas tú, ven pacá

no sé qué” yo le llamo a él gilipollas y él me llama a mi bombola, o sea que....(riures) le llamo “¡gilipollas ven pacá!” “¡bombola vete a la mierda!”

El seu germà sempre surt a la conversa quan es tracta de reflectir fins a quin punt és diferent a casa seva el fet de ser una noia o un noi. Ell als quinze anys ja s'havia quedat moltes vegades a dormir a casa d'amics, sortia a la nit i, a més, la seva mare li havia comprat moltes més coses que a ella. Per això ella retreu que, a casa seva, el seu germà tot i que s'excedeix i incompleix les normes, està protegit per la seva mare. Ella, en canvi, està totalment controlada i únicament compta amb el suport del seu pare. Un suport, però, que es limita exclusivament al nivell econòmic:

Mi madre es que tiene mimado a mi hermano y mi padre pues me tiene más a mi. Si quiero algo mi padre va a comprármelo, mi padre me da mi dinero, y paga él. Mi madre como me..., “mamá dame ésto” “no, punto”. Luego viene mi hermano que trabaja y que luego en una noche, mi hermano cuando se va de farra se gasta todo el dinero del mes se lo gasta en una noche, ¿sabes?. “Va mamá dame dinero, no sé que”, “venga toma”. Encima yo que no trabajo ni nada, ¿sabes?, pues a mi no me da... Y el nene, mi hermano se compró una moto y a la semana, por idiota, porque se la había dejado a la una de la noche, de la madrugada, se la dejó en la calle de la exnovia, ¿sabes?, se la dejó en la calle sin atar, sin nada. ¡Aha, una moto nueva! una Yamaha ZR, que vale más de medio millón de pesetas, la moto nueva, va ¡bueno, ni sombra de la moto! ¿sabes? Se la robaron, luego con la tontería mi madre va y le compra otra moto, ¡va mi madre y le compra una moto, claro!

El seu germà treballa en una cadena de menjar ràpid i, segons ella retreu, no ajuda a casa. Les tasques domèstiques són responsabilitat exclusiva de la seva mare i d'ella. D'altra banda, ell el cap de setmana desapareix de casa i es gasta tots els diners que guanya en discoteques i capricis. En lloc de contribuir a l'economia familiar, encara demana constantment diners a la seva mare que no sap com posar límits a les seves demandes. Per a ella l'argument principal, del qual ell presumeix, per consentir-li aquesta actitud és que és un home i que, per tant, això vol dir que gaudeix d'una sèrie de privilegis. La Fátima es rebel·la en contra d'aquesta discriminació que considera injusta però alhora mostra, molt significativament, que aquesta superioritat, i la masculinitat de la qual presumeix, és únicament una façana de cara a l'exterior. En el fons, i sobretot dins el context familiar, el seu germà és molt més infantil i dèbil que ella:

Mira, el pobre es más tonto no puede ser, se cree muy macho pero es un crío, ¿sabes?, siempre diciendo (veu foteta) “¡Ay yo no bajo ésto porque soy un hombre, yo no voy a comprar porque soy un hombre!”, Claro él es un hombre, ¡pero mi hermano me roba mis revistas de la Superpop, para ponérselas a leer! ¿sabes?, o se pone por las mañanas a ver la tele, ¡Ah, y come papillas mi hermano! (riem) ¡Come papilla, te lo juro!, las Nestles, se tira, las Nestles con cereales al cacao. Claro el nene... Mi madre se lo compra, y si va a la peluquería, porque el nene tiene que ir a la peluquería, le tengo que acompañar yo, porque dice que si va sólo le da vergüenza decirle lo que quiere. Luego, ¿que más?, se depila el nene las cejas ¡claro está!... no sé, mi hermano está medio atontao el pobre...

Aquesta debilitat l'explicita de manera clara quan parla del seu germà, i de retruc de la seva mare, com a models de fracàs dels quals vol distanciar-se. Per això, malgrat aquests privilegis i diferències de tracte, ella deixa clar que els seus arguments no estan basats, com sempre li recrimina la seva mare, en l'enveja:

F: ¿Yo envidia de mi hermano?, ¡ni de coña!, así de claro. Mi hermano, a ver, es que yo soy... yo tengo lo ojos más abiertos que mi madre, es que en todo, yo le echo más valor a las cosas, mi madre no, cuando pasa algo se esconde y ya está, yo qué sé ¿no?, o se pone a llorar o cualquier cosa, “¡céntrate!” yo qué sé ¿no? Siempre, a ver, no sabe ya preguntar las cosas. Y yo qué sé ¿qué más? mi hermano, a ver, mi hermano, yo siempre he dicho que va a ser un fracasado, a mi que no me digan na', que no.

A: Para ti ¿qué es ser un fracasado?, creo que te entiendo pero...

F: Cuando dices “éste no va ser nada en la vida”. Lo que mi madre quiere es que se cambie del Pans & Company, porque hace dieciséis horas cada semana, ¿sabes? y mi madre quiere que

se vaya de allí ¿no?. Que le fue a mirar, que en el Ayuntamiento están buscando a gente, porque mi hermano tiene estudios de electrónica, ¿vale? "Jose ves al Ayuntamiento y infórmate, ¿no? qué están haciendo" (imita la veu) "Ves tú a preguntar por mí, ves tú y llama, no sé qué...", y mi madre como tonta va. ¿Mi madre es la que le tiene que buscar el trabajo a él?, ¡pero de qué va!. Y luego cuando cobra a mi madre no le da un duro, jeso está claro!, mi hermano se lo gasta todo, de discotecas claro, de discotecas. Pero bueno ¿qué se le va hacer?

Així, la Fàtima no troba en el seu context familiar models dels quals s'enorgulleixi. Ella se sent diferent a la seva família i, per això, ella orienta el seu futur amb la voluntat d'apartar-se de la norma familiar. D'altra banda, l'exemple del seu germà i el seu pare li serveixen per desemascarar una pauta cultural de la qual renega. Segons la seva vivència, a la pràctica els homes no són ni superiors ni és cert que tinguin el poder en tots els àmbits, però en canvi són els que en realitat ocupen una posició socialment legitimada de domini. Ella, en més d'una ocasió, s'autodefineix com a feminista, com una manera més de distanciar-se d'aquest model que ella associa a uns orígens culturals que viu com a problemàtics i que considera que són especialment limitadors per a les dones:

A: ¿Pero tú te consideras mora, Fátima?

F: No, no quiero, no, a ver, yo soy más que nada por obligación, ¿no? porque quiera o no, pues tengo a mi padre... pero si pudiera elegir no lo sería (...) ¡porque esta gente tienen muchas paranoias nen!, porque no pueden hacer el amor antes de casarse, no pueden beber y fumar, y yo bebo y fumo, ¡no te jode!, no puedes comer cerdo, yo como cerdo, no puedes, no sé (...) Porque yo he nacido aquí y me he criado aquí y yo tengo la manera de pensar de un español.

A: ¿Tu hermano lo ve igual que tú? quiero decir si se siente implicado con el origen...

F: ¡Mi hermano es un hombre, no se puede quejar! (...) porque, ellos pueden hacer lo que les dé la gana, los hombres pueden hacer lo que les dé la gana, lo que les dé la gana, y encima son los que mandan ¡pues no!. Mira la Jennifer, una amiga mía de clase, tiene un amigo que tiene dos hermanas, van tapadas hasta aquí, con el pañuelito, no se pintan, no pueden salir solas a la calle si no van acompañadas de un hombre, luego ¿qué más? no estudian, no pueden estudiar, no pueden salir a trabajar fuera, pasa algo y tienen que defenderse ellas solas prefieren morirse antes que hacer algo, ¿sabes? Y yo una vez cogí a la Jennifer y le dije "dile a Hassan que les ponga una correa y las ate", y me dijo "¿se lo digo?" y le dije "pues ya se lo puedes decir, sí sí, díselo" Y se ve que le dijo que me dijera de su parte que nunca se casaría con una mora como yo porque le daría vergüenza, porque esto no es ser moro, y digo "¿qué quieres? ¿que me quede todo el día en camita y que si tu no me das de comer me tenga que morir yo de hambre?, digo ¡pues lo llevas claro! No lo conozco, sólo de fotos. Y yo qué sé, pero es que yo soy muy feminista.

La Fàtima ha de negociar la seva identitat en un marc que no li posa gens fàcil. Per una banda, el seu context familiar aparentment flexible i gens estricte quant a la seva educació en una normativa per preservar la identitat religiosa i lingüística ha generat, paradoxalment, un rebuig a uns orígens que a casa seva no ha viscut amb orgull. El seu pare, de qui mai no parla, és l'únic que manté algunes pràctiques religioses així com una imatge, pel fet de vestir *xilaba*, que mostra públicament. Ella insisteix, però, a deixar clar que la seva mare ha nascut a Espanya i que, malgrat les seves idees tradicionals, no porta mocador ni practica el Ramadà.

Els seus pares tampoc no comparteixen les vacances d'estiu. Des de sempre el seu pare ha marxat sol al Marroc, un parell de mesos a l'any, i ells no l'han acompanyat mai. La seva mare no manté cap relació amb la família del seu marit i, de fet, la Fàtima explica que sovint han estat motiu de discussió a casa seva els intents que el seu pare ha fet de portar la seva família a Catalunya:

F: No la quiero conocer porque sólo llaman para pedirle dinero...mi padre todos los meses manda dinero y el hijo más pequeño que tienen tiene 20 y pico, casi 30 años o sea ¡fíjate!, y no sé si tiene hijos y todo y les tiene que mandar dinero mi padre porque... a ver.. los señores como que eso de trabajar no... no es lo suyo, ¿sabes? "oh, es que no hay trabajo.." ¡jo, si no lo buscáis, como que no tampoco...!

A: Ellos están en Marruecos todavía...

F: ¡Y seguirán en Marruecos!

A: No quieres conocerlos...

F: ¡Ni de coña! ¡como vengan les doy una patada al culo a cada uno! porque mi padre se los quería traer, ¿sabes? Bueno, como vengan aquí es que, bueno ¿sabes?

A: ¿Tú crees que lo hará de traerlos...?

F: ¡Yo qué sé!, no... ya hace años, no lo sé... pero yo te digo, yo te digo "¡zas! ¡toma, les doy! ¡buagh!" a mi me da igual, ¿sabes?

A: ¿Tu madre lo quiere que los traiga o..?

F: ¡Ni de coña! mi madre se ha peleado mas de una vez con mi padre por esto, ¡ni se lo menciones, vamos!

De fet, la Fàtima explica que, per a ella, la seva família al Marroc és com si no existís. Les seves respostes davant el tema de si voldria anar a conèixer la seva família paterna són contundents:

Es que yo..¡vamos, ni de coña voy yo! mi madre me lo dijo una vez "¿quieres irte de vacaciones a Marruecos con tu padre? ¡sí, al igual! ¡ahí con las cabras, nen! esos sí que son... moros de esos ahí tope de raros, ¿sabes? ¡no, nen! ¡son capaces de dejarme allí, nen!

Ella va amb la seva mare un cop cada dos anys a Melilla, on viu la seva àvia materna, les seves tietes i cosins. Malgrat el seu afecte per la seva àvia materna, cada cop més aquest viatge és un càrrega per a ella. La visita a Melilla la posa en contacte amb uns orígens dels quals vol fugir. Allà es troba sempre amb els retrets que les seves tietes fan a la seva mare sobre la seva forma de vestir, el maquillatge, o els piercings.

Yo soy muy diferente, soy muy diferente a ellos, a ver, tienen una manera de pensar yo tengo otra..., a ver, no sé, yo es que soy muy diferente a mi familia, yo soy... a ver cómo diríamos, la oveja negra ¿sabes? (...) Mi familia en Melilla como casi no me pueden ver, a mí por lo menos, y no sé, hombre yo con mi abuela me llevo muy bien y bueno cuando voy y igual que mis tíos ¿no? pero que digamos, a ver... no ahí tope de colegas, yo que sé, a más como los veo un mes así cada dos años como que tampoco es que tenga mucho...

A Melilla se sent com un peix fora de l'aigua, sense amics amb qui compartir gustos. Ella s'emmiralla en un model de societat de consum, urbà i occidental, i es troba que els seus cosins i cosines tenen un estil de vida diferent i que, a mesura que passa el temps, el contrast es va fent més evident:

No, porque yo no voy con mis primos porque ahí es lo que te he dicho los hombres son ¡uau! tope machotes ahí de ¡bueh! ¿me entiendes? son los que van muy así de "yo soy el hombre de la casa yo soy el ¡bueh!", ¿me entiendes? No, no, a mi no me va ese rollo, yo soy muy feminista... Y "no te pongas esa camiseta tan escotada, ¿qué va a pensar la gente?, que se te ve todo, no hables así porque es de mala educación, no sé qué, las mujeres no sé qué, las mujeres no sé cuantos" y a mi eso me ralla mucho, ¿no? si no, no es plan... Y además que no hay tiendas, yo si no hay tiendas me rallo ¡no puedo estar en un sitio donde no hay tiendas! Hay unas cuantas tiendas en el centro y no es por ser como una niña pija, ¿no? pero no hay ni la Bershka, ni Zara, no hay nada, ¡no hay Mcdonalds! con lo que me gusta a mi ir al McDonalds, ¡no hay Mcdonalds! (riem)

Un dels elements en el que posa més insistència és en el refús als models tradicionals de gènere que representen els seus cosins i cosines, que identifica amb una determinada imatge, uns valors i unes actituds:

F: No, mis primas son unas catetas todas, son súper catetas, niñas súper gordas así tope de gordas, allí en Melilla son todas gordas, ahí, tope de culo y no sé...y encima, eso no lo trago,

tope de gordas se pasan el día sentadas comiendo (..) ¡No sé, nen! que parecen de pueblo, ¿sabes?

A: Ya, que no deben ir nunca ni a discotecas ni...

F: ¡No por favor, qué va! ¿discotecas? ¡en casa fregando!, ¡dónde vas nen!

A: ¿Se ve mucho la diferencia entre las chicas y los chicos allí en Melilla?

F: Allí son machistas, machistas, hasta las mujeres son machistas, “es que claro es un hombre, y claro los hombres...” allí lo más del machismo, claro son moros, ¿sabes?

A: ¿Tú crees que el hecho de la religión marca el hecho de ser machistas?

F: ¡Vamos! ¡los moros los más machistas de todos!

La seva família materna representa uns valors i una realitat que ella refusa, mira amb menyspreu i que ella mateixa se'n distancia atribuint-se el qualificatiu d'ovella negra. D'altra banda, ella insisteix que els seus pares, sobretot la seva mare, també estan distanciats d'aquest model cultural perquè fa molt temps que viuen aquí. Darrere aquesta insistència s'amaga un sentiment d'inseguretat generat per un discurs, més o menys explícit, que ella ha anat sentint des de sempre: encara que és espanyola de ple dret en el fons és “una mora”.

La seva reacció davant aquest sentiment de diferència és, d'una banda, el “maquillatge” del seu cos, en el sentit real i figurat del terme, per tal d'amagar i distanciar-se del model matern i, de l'altra, fer ostentació d'una ideologia xenòfoba que l'allunyi de qualsevol vinculació amb els seus orígens. En el seu context social “ser mora” és un atribut rebutjat, i així ho ha viscut des de petita. Per això, la vivència d'un rebuig i la manca d'encaix a nivell social l'exterioritza amb una forta agressivitat vers el més dèbil com un mecanisme de supervivència.

F: Los moros y los negros parecen cucarachas ¡se pasan el día pariendo, nen! los moros, yo te lo digo, por lo menos tienen diez hijos cada uno, ¡esto te lo juro que es verdad!, tú vas a Melilla o Marruecos y todo niños, todo niños, toodo niños, ¿sabes? ¡en Marruecos ni te cuento, vamos! ¡todo niños, todo niños, to' moros!

A: ¿Y tú crees que está mal tener tantos niños...?

F: A ver es que este tipo de gente... a ver, yo soy mora pero, no es que sea racista, ¿vale?, lo que pasa es que tienen mucho morro, vienen pidiendo papeles, y les dan papeles a casi todos, luego que si quieren trabajo, luego que si quieren casa, quieren no sé, quieren ayudas, quieren no sé qué, quieren no sé cuantos... y los demás que estamos aquí y tenemos muchas dificultades, ¿no? casi todos, ¿no? pues ellos quieren... ¡pues no señor! “venga quiero los papeles, quiero trabajo, quiero casa, luego quiero traerme a no sé quien, quiero traerme a no sé cuantos...”. Y ahora están con los colegios quieren que, a parte de lo del pañuelo, quieren que haya clases de religión especialmente para ellos, ¿sabes? y luego encima quieren que hagan mezquitas, quieren que todo les salga gratis especialmente para ellos...(...) A ver, a mi no me importa que se queden si están bien, ¿sabes? pero ellos no, ellos tienen que ser ellos y sus leyes por delante, ¿sabes? los que mandan tienen que ser ellos, ¿sabes? no pueden acomodarse a lo que hay, no, lo que hay se tiene que acomodar a ellos. Yo te lo digo, dentro de un par de años, dentro de unos cuantos años ya te digo que España será de los moros, ¡así de claro! con los hijos que tienen y sus leyes por delante será de ellos, y como los del gobierno les dan todo a ellos pues, a ver si me entiendes, se ve venir, porque aquí en España se tienen muy poquitos hijos, ¿sabes? y ellos ¡pues venga!

En aquest discurs d'“ells” i “nosaltres”, ella mateixa es defineix com a mora però, com aclareix, és mora per obligació. La seva vivència de la identitat ètnica és gairebé la d'un estigma que et ve imposat, del qual no pots deslliurar-te'n i que, com a màxim, pots amagar en alguns aspectes. Per això, distingeix clarament entre “ser mora” i considerar-se'n:

F: ¡No!, como cerdo, voy a discotecas, bebo, fumo, ¡buh! hago lo que me da la gana...

A: ¿Entonces en qué te puede limitar o condicionar el hecho de....?

F: ¡Pues que tengo que ser virgen hasta que me case y me tengo que joder! Y... yo qué sé, poco más... es que me tengo que joder, sino no me puedo casar, ¿eh? pero yo... ¡vamos! si bien, bien, y sinó ¡que les jodan y les den pol culo, nen!, ¡yo a mi vida, nen! ¡casarme es mi vida y no de toda la familia!

A: ¿Entonces si tú lo haces será porque estás convencida o por la religión...?

F: ¡Por la religión, nen! sino... ¡no veas! no veas...

A: ¿Comer cerdo lo haces igualmente porque con esto, por ejemplo si en el hecho de crees que no...?

F: Porque lo del cerdo lo puedes tapar, ¿sabes? pero lo otro es una vergüenza, ¿sabes? no...

A: ¿Por qué, qué podría pasar?

F: ¡Yo qué sé, nen! me parece a mi que te obligan a divorciarte o algo así ¡una mierda hombre!, además que si sería la vergüenza de la familia, no sé... porque hasta me puede dejar de hablar mi familia, ¿sabes? solamente por casarme con un español ¿pero tú te crees que a mi me importa?, es que los veo cada dos años, dos semanas o tres para mi, como si no tuviera familia, ¿sabes? si he vivido sin familia...

A casa seva està prohibit fumar i beure, encara que aquesta norma tant ella com el seu germà la transgredeixen contínuament. Alhora, però, ella sent que en alguns temes els seus orígens condicionen el seu futur i s'hi rebel·la. El que fins ara havia estat una reacció de rebuig davant uns orígens viscuts de manera contradictòria, ara en plena adolescència es converteix en múltiples interrogants. Ella viu amb una gran confusió, en un moment de descoberta del cos i de negociació d'una identitat sexual, que poden implicar els valors i la normativa familiars en temes com la sexualitat o les relacions amb els nois.

3.3 Escola: me pasaba el día enchufándome con alguna niña

La Fàtima sempre ha estat la nena que tot el claustre coneix com a problemàtica. Com ella diu "hombre, yo siempre me he portado mal en el colegio, ¿no?". Un dels records més recurrents de la seva infantesa és el de la seva primera escola on cursa des de la llar d'infants fins a sisè curs de primària. En aquesta escola, que és al seu barri, la Fàtima mai no va acabar d'encaixar entre les companyes de classe.

Nada, pues allí no tenía muchas amigas porque eran muy diferentes a mí y yo, no sé, yo iba mas a mi rollo y ellas hacían su grupito y como siempre, todo me caía a mi...

En la seva narració procura amagar qualsevol sentiment de tristesa ni lamentar-se'n, ans al contrari: es recrea en el seu relat de les agressions físiques i verbals contra aquestes companyes culpables de la seva solitud i aïllament.

A: ¿Tienes algún recuerdo que quieras destacar de tu infancia?

F: No sé... (riu) me pasaba el día enchufándome con alguna niña, ¡lo que más me gustaba vamos!, mi hermano les decía a sus compañeros "mi hermana, vamos, a todos los del colegio los tiene a raya, como no hagan lo que ella quiere ¡toma paliza!" Me acuerdo que había uno que se llamaba Salvador, ¿vale? que era el que tenía a todo el colegio atemorizado aquello de "hay que hacer lo que el Salvador diga porque sino..." ¿sabes? y nadie se atrevía a decirle nada y un día se me puso tontito y (riu) ¡le metí un patadón en la mandíbula que flipas!

El tema és molt recurrent al llarg de les nostres trobades i només en algun moment deixa entreveure que la causa de la seva agressivitat, de la qual més aviat fa bandera, és el seu sentiment de ràbia davant un altre tipus d'agressions que rebia però que, en canvi, eren imperceptibles als ulls dels professors:

F: Yo qué sé, las de mi clase eran una primas, siguen siendo tontísimas, son tontísimas, eso de (veu foteta) "ay, ay..." ¿sabes? "jo, tía, no sé qué..." ¿sabes? como que no... y yo qué sé... les pegaba bastante, pegaba bastante yo a la gente de pequeña, iba metiendo ostias a la peña...

A: ¿Y por qué crees que las pegabas, en lugar de solucionarlo de otra manera...?

F: ¿Con esas? son muy falsas, intentaban joder, ¿sabes? siempre estaban ahí tope de...yo qué sé.. luego decían a la profe que era mentira, no sé qué... Una vez enganché a una, a la Miriam esa, y le empecé "¡zas, zas, zas!" empecé a meterle ostias y le trinché la cara y todo... No sé... hombre, ahora no voy pegando por ahí a la gente, pero no sé, ¡era pequeña, nen!, y ellas eran muy tontas eso tiene explicación (...) Eran repipis, repipis, repipis...mmh...yo qué sé...decían, yo qué sé, hacían algo y decían "ay, profe, es mentira" las empollonas chupaculos no sé qué, ¿sabes? Y las creían a ellas no a mí, y me daba rabia, me rallaba y...se te quitan las ganas de... o sea, se te quitan las ganas de todo y pues...decían cosas que no eran y pues...no sé.. ¡jiban recibiendo!

En el joc de lideratges dins la classe ella era la figura d'aquell que està rebutjat pel grup i rep contínuament aquestes *agressions invisibles* que, sobretot, fereixen l'autoestima i els sentiments d'acceptació grupal. Si les seves companyes convocaven una festa d'aniversari ella mai no hi estava convidada; si totes es trucaven per telèfon per anar a l'escola amb faldilla, ella en quedava al marge... Davant aquests fets quotidians, que sovint quedaven impunes, la seva reacció sempre era l'agressivitat a nivell verbal i física que, al cap i a la fi, no feia més que alimentar el rebuig per part del grup. El llenguatge, l'estètica, les actituds d'adhesió a l'escola... en definitiva, els codis relacionals dominants dins el grup de nenes, són codis que ella no domina. Així, tot i la seva voluntat de sentir-se integrada, no té les eines per aconseguir-ho.

Va compartir escola amb les mateixes companyes des dels quatre fins als onze anys, i explica que des dels vuit o nou anys ja recorda les primeres agressions físiques. Ella ha passat els cursos de primària castigada sola al passadís:

En el A. M. no me expulsaban, me pasaba todo el día en el pasillo... (...) por cualquier cosa... me dedicaba a hacer graffitis en las paredes, y firmaba a abajo "Fátima -¿sabes?- hijo de puta no sé quien", todo el día en el pasillo, todo el día en el pasillo...

D'aquesta escola únicament guarda el record d'una professora a tercer de primària que, al revés de la resta de professors, la feia sentir valorada i trencava la dinàmica de lideratges a la classe:

En tercero tuve una profesora que me llevaba con ella tope de bien, ¿vale?, y siempre me defendía a mí ¿vale?, decía: "¡Ay mira, Fátima tienes mejor letra que la Miriam, no sé qué!" Y la otra ya ves, ya se ponía, ya iba corriendo así a decirle: "Ay profe pues a mí no me parece eso, la Miriam tiene muchísima mejor letra que ella". ¡Anda niña!, o decía: "Miriam has echado mucho pegamento no sé qué a esta cosa, mira la Fátima lo ha hecho perfecto" ¡Guau! eso le corroía, eso vamos la comía por dentro.

La seva mare, que en aquell moment treballava als matins en una pastisseria, estava força implicada en les activitats de l'escola. A sisè, però, va decidir canviar-la a un col·legi fora del barri per cursar el darrer any de primària a l'escola que està concertada amb l'institut actual. L'entrada a l'ESO és el punt d'inflexió en la davallada del seu currículum acadèmic. Així com durant la primària va anar traient els estudis, sempre amb alguna assignatura pendent que acabava recuperant, a partir de primer d'ESO s'inicia una carrera de fracàs que la conduirà fins a la situació actual:

Como que hace ya años que me he quedado atrás en esto de los estudios, bueno desde primero de la la ESO que me quedado atrás ya como que...(..) Yo, en sexto, en sexto aprobé todas y en primero suspendí todas, o sea que ¡fíjate si hay cambio!

Els problemes de relació amb les companyes van canviar pel fet d'entrar en un context nou, però la seva entrada a l'institut va marcar des del primer dia la seva relació amb el professorat, especialment amb l'equip de direcció:

¿La M.? a mi cuando hacía primero me cambiaron de clase porque tenía a la M. y en vez de hacer clase la M. me decía "tu ets tonta, nena, tu ets tonta nena," y yo "¡venga!" y ella "tu ets tonta" y yo "¡a mi no me insultes!" no sé qué "tonta, no sé qué, no sé cuantos" todo el día peleándonos, y la gente de la clase así, en medio de clase gritándonos de todo...oye, que yo también la insultaba, ¿eh? me decía de todo ella, también, me ha dicho de todo ella también...

Explica orgullosa que fa dos anys que no fa deures i la seva entrada a les classes cada cop és més esporàdica, fins al punt que aquest curs no s'ha presentat als exàmens i, per tant, no li han donat les notes en cap avaluació. D'altra banda, des del primer curs el seu expedient acadèmic està marcat per les múltiples amonestacions i expulsions, la majoria per falta de respecte als professors. Tot i que ella és plenament conscient d'aquesta realitat, el mateix dia que em diu que sap que s'està quedant enrere amb els estudis i que, de fet, ja és difícil que pugui reenganxar-se, m'explica convençuda que ella vol estudiar psicologia i que el seu interès és treure's l'ESO per passar a batxillerat. És un interès que, de fet, té des que va entrar a la secundària. Haver d'estudiar, però, és una tasca que se li fa molt costa amunt:

Hombre los estudios van, yo siempre he dicho lo que voy a estudiar ¿no? pero... yo qué sé, me cuesta mucho, ¿no? no, no por lo, no por hincar codos, ni yo qué sé (silenci) Que a ver que, es que yo qué sé, cuando me pongo a estudiar y no sé es como si... (rebufa) yo qué sé..., es como si de repente ya me hubiese cansado ¿sabes? Ya no, ya no puedo hacer nada, pues si estoy atenta ya, yo qué sé, estoy súper agobiada, yo qué sé, estoy tope, hombre agobiada no pero como aburridísima ¿sabes? No sé...

A poc a poc les seves expectatives es van reajustant i, sota l'assessorament del psicopedagog del centre, s'inclina vers un Programa de garantia social que, des del centre, procuraran que comenci tot just faci els setze anys, encara que això vulgui dir deixar inacabada l'educació obligatòria. Ella es considera una persona intel·ligent, i ho argumenta dient que en el seu primer col·legi sempre li deien que ella podia treure's els estudis perfectament i que, actualment, la seva tutora també li diu. Són alguns dels seus professors des que va començar l'ESO que no paren de repetir-li que és tonta i que no serveix per estudiar. Ara el seu argument per no treure's els estudis és que ja és massa tard, com ella em diu:

¡ya ha pasado mucho tiempo y ahora ya no hay remedio, hombre!

La seva bona autoimatge es basa en el convenciment que ella podria treure-s'ho però, en canvi, és rebel i no vol estudiar. És una imatge que té impacte entre els companys, però que caduca a mesura que s'acosta el final de l'ESO i van abandonant altres membres del grup, mentre els que es queden es van conscienciant que han de treure's el títol.

3.4 Amistat i lleure: en mi barrio no tengo amigos

La Fàtima m'explica el primer dia que ens trobem que l'amistat és una de les coses més importants per a una noia de la seva edat. Per a ella, però, aquesta és també una experiència delicada que arranca des de la seva vivència infantil a l'escola. Les seves relacions es limiten bàsicament a un grup de companys de l'institut. Les antigues companyes de la primera escola, amb qui es troba sovint pels carrers del barri, les esquivia i no vol saber-ne res. Al seu barri no hi té amics i acostuma a passar de llarg quan veu els grups de nois i noies que passen estones asseguts al parc. De fet, un dels elements més positius del canvi d'escola ha estat haver trobat aquí un grup d'amics. Així i tot, ella no surt normalment els caps de setmana i quan ho fa amb els amics de l'institut són només dies puntuals:

Yo cuando salgo de aquí me voy a mi casa y estoy viendo la tele, no suelo salir...alguna vez pues quedo con alguna compañera de clase, así por mi barrio no tengo ninguna amiga así, porque todas mis amigas las... las hago aquí, no sé, no tengo amigas... en mi barrio no tengo amigos yo. Luego tengo las de clase, que las de mi grupo que vienen y se van, o viven tope de lejos o pre-

fieren irse con su novio o tienen su grupo de amigos y a ver... Alguna vez hemos quedado todos para irnos al cine o a la playa pero días concretos. Por ejemplo el día de final de curso nos fuimos todos los de mi grupo a la playa, em..., no sé, a principio de septiembre nos fuimos al cine, ¿no? pero no es así, no es así un viernes o un sábado cualquiera, tienes un día que...y ya está.

La vivència de l'amistat és molt complexa. D'una banda, quan comencem les sessions, em comenta que finalment en aquest institut ha pogut trobar un grup d'amigues. A mesura que passa el curs, però, sóc testimoni de les baralles i desenganys amb les que considerava amigues íntimes. A més, les amigues de l'institut porten un altre ritme els caps de setmana, sovint amb grups d'amics paral·lels als de l'institut, i ella es queda al marge. El fet de faltar tant a classe, cada cop més en solitari, fa que es vagi quedant una mica més distanciada del grup:

porque no voy a clase y no me quedo a dormir ni nada y me he distanciado un poquito, sí...

Es queixa que, en comparació amb les seves amigues, sempre ha estat molt més controlada a nivell d'activitats o horaris. La seva mare pràcticament no la deixa sortir i només un parell de cops ha pogut anar a dormir a casa d'una amiga i perquè la seva mare coneixia bé els seus pares. Els seus moviments estan força limitats i sovint quan surt ho fa acompanyada de la seva mare, amb qui va al cinema o al Mcdonalds. Es queixa que la seva mare es pensa que encara és una nena i que els seus gustos són molt antiquats:

Son súper infantiles las que le van a ella, súper infantiles. Y ya está... Bueno no le gusta las películas normales porque no puede ver, no puede ver que en una película se den un beso, no puede ver que se den un beso en una película porque vamos, no le gusta nada.

Ella retreu a la seva mare que els caps de setmana es tanca a casa seva i que no vol sortir mai. D'altra banda, ella normalment passa el dissabte i diumenge, després d'ajudar a les tasques domèstiques, mirant la tele o llegint. La seva afecció per la lectura contrasta amb les dificultats de concentració amb relació als deures escolars. Li agraden sobretot els llibres de vampirs però, alhora, tot i que els qualifica d'infantils i per això no en fa ostentació pública, ha llegit varies vegades els llibres de *Harry Potter*. La seva principal afecció, però, són les revistes per a adolescents. El *Súperpop*, la *Bravo*, la *You*.. cada setmana se'n compra varies amb els diners que li dona el seu pare i passa llargues estones llegint els consultoris amorosos o assajant davant el mirall els trucs de maquillatge.

La Fàtima, a més, no acostuma a portar amics a casa seva. Fins i tot la festa d'aniversari la va celebrar a casa d'un company de l'escola. Ella ho justifica dient que no està còmoda amb el seu pare voltant per casa i amb l'actitud del seu germà, sempre controlant les seves amigues. El seu pare es passa bona part del dia dormint, fet que la Fàtima retreu i presenta com un dels arguments més del seu sentiment vergonyant. Per això ella deixa clar que no la deixen anar a dormir fora però, en canvi, és ella qui no vol portar amigues a casa:

Con mi padre y mi hermano como que no se puede.... pues bueno..., no es porque mi padre no quiera o algo así ¿no?, mi padre siempre está durmiendo, porque a ver, porque por la mañana siempre está durmiendo, luego se levanta, no sé qué, ¡yo qué sé!, da un palo ¿no? ahí, "¡mira el padre paseándose por la casa con pijama, nen!". Y luego que se tiene que poner a comer en la cocina, no sé qué, que no, que a las seis de la tarde está mi padre ahí, no sé qué...

Bona part de les discussions a casa seva són per guanyar espais de llibertat i poder seguir l'estil de lleure de les companyes del seu grup, que surten més dies a la setmana, ja van a la discoteca o de concerts. A poc a poc, els continus estira i arronsa amb la seva mare perquè la deixi anar a la discoteca de tarda amb les amigues, o quedar-se a dormir fora, van donant resultat. El control familiar no evita que ella busqui els seus mecanismes per transgredir la normativa familiar. Així fumar tabac, i porros de tant en tant, beure alcohol, quedar amb algun noi... són activitats que fa d'amagat.

3.5 Autoimatge i estil: *yo soy todo lo contrario a mi madre*

La Fàtima està molt preocupada per la seva imatge. Molts matins arriba tard a l'escola perquè es passa una hora sencera per arreglar-se. Aquest és sempre un motiu de discussió amb la seva mare.

¡Oh, mi madre pilla un cabreo todos los días! (riures) Mi madre dice que estoy obsesionada, que tengo que ir a la psicóloga porque dice que sólo puedo ver mi imagen, que sólo estoy, dice que no puedo hacer otra cosa que no sea pintarme, no sé qué, no sé cuantos (...) ¡Fijo que un día de estos me encuentro sin pinturas!, y es que la conozco y sé que un día de estos me las va tirar o algo ¿sabes? Y ya, y, y cada día me compro algo, cada día me compro algo, cualquier cosita, ¿no? ayer por ejemplo me compré un pinta uñas, un pinta pestañas, unas brochas de maquillaje, quita esmalte y unos pendientes ¿sabes?

Quan ens coneixem porta un *piercing* al melic i, en acabar el curs, s'ha posat un altre *piercing* al nas i un tatuatge "provisional" a l'esquena. Ella explica quines són les negociacions que ha de tenir amb la seva mare per tal que li deixi fer aquests canvis d'imatge, i els seus mecanismes per escapar del control:

A: *¿Lo del pearcing, por ejemplo cuando te lo hiciste.?*

F: *Un día antes de que me dieran las notas de este verano pasado, porque dice mi madre: "no, no, espérate a mañana, que cuando vea las notas te acompaño yo a hacerte el pendiente". "No, no mama que mañana es el último día y yo quiero llevar el pendiente no sé qué", ¿sabes?, me dice "bueno, bueno", y al día siguiente llevaba todas suspendidas, ¡vamos! ahora, el pendiente ya lo llevaba, ¿no?.*

De fet, per a ella el fet de tenir cura de l'estètica i l'experimentació amb el cos és un element que li permet negociar una identitat femenina que es distancia de la imatge de la seva mare i el que impliquen els seus orígens culturals:

es que mi madre no, es todo lo contrario, nunca, nunca se pinta, nunca ¿sabes? y yo soy todo lo contrario a ella.

Aquesta afecció pel maquillatge i el vestuari provocatiu és relativament recent. Des que va entrar a l'institut ha anat canviant molt d'imatge. Ella ha passat de vestir, quan va arribar a l'institut, un estil que ara defineix com a infantil per, al poc temps, començar a adoptar una estètica skin que era la que, en aquells moments, portaven els més "enrotllats" de la classe:

En primero daba miedo, además yo con mi carita de niña buena, ¿a qué tengo carita de niña buena? daba miedo, es que daba miedo, con mis botas militares esas, que son botas de montaña pero las llamo militares y los pantalones así tope de ¡bueh! con los bolsillos ahí al lado, una camiseta un top así tope de ¡ueh! ahí con dos dragones, los moñitos no sé qué...

Per a ella unir-se al grup dels "diferents", els que es fan respectar, ha estat una estratègia per tenir un lloc dins l'institut. D'altra banda, si en alguns moments el fet d'anar amb el grup dels "pelats" feia que els seus orígens fossin viscuts encara de manera més problemàtica, sovint li servia precisament per reafirmar-se públicament en el seu rebuig. Molts dels seus amics dels dos primers anys de l'ESO van deixar l'any passat l'institut, la majoria expulsats o derivats a un altre centre. I és principalment aquest curs quan vol distanciar-se d'aquesta estètica, encara que continuï sent la de molts dels seus amics. Ella fa referència al seu canvi d'imatge com una evolució per la seva major maduresa:

Yo qué sé... yo me veo más madura, y no sólo por el físico, que ya por si solo ya destaca, sino por otras cosas, no sé, yo me comporto... pienso en otras cosas, mis amigos dicen que estoy un poco loquilla, ¿sabes? porque soy, no sé, muy alegre soy muy cachonda como dicen aquí ahora, ¿sabes? pero, yo qué sé, en la forma de vestir también, las niñas de ahora van de peladas y no sé, a mi me gusta ir de otra manera, con escotes y con cosas así...

El seu físic, que fins ara era més aviat un problema que volia cobrir tapant així també qualsevol referència als seus orígens, passa a ser potenciat. Deixa enrere l'estètica més "masculina" de les seves amigues *skins* per passar a vestir de manera plenament femenina, lluint un cos en plena transformació.

En realitat els canvis en la imatge són un element més que mostra una distància respecte als gustos de les companyes de l'institut que, com ella, "passen" dels estudis. A elles els agrada la música màquina i el flamenc, i vestir amb una estètica o molt dura o molt extremada, mentre ella es *fan* del cantant pop Raúl i cada cop més s'identifica amb una imatge femenina i sensual, però fina i arreglada. Així mateix, es continua distanciant de les "pijes", a qui atribueix actituds conformistes a l'escola i gens transgressores en l'espai del lleure. La seva imatge, que sempre li ha servit per experimentar i mostrar cara enfora els processos de canvi personal, ha passat de buscar l'impacte per "fer por" a una imatge per agradar. Probablement una mostra més de la seva voluntat, que també la distància de les seves companyes, de trencar amb uns valors parentals.

3.6 Els nois i les relacions amoroses: *yo no me enrollo con nadie que no sea mi novio*

El fenomen de la primera edició del programa *Operación Triunfo* ens agafa de ple. Quan li pregunto a la Fàtima una cançó que li agradi i amb la que ella se senti identificada m'explica això.

Una canción...la de Alejandro de Operación Triunfo, la de "Quince años".. me la dijo la Alicia ¿sabes? ella dice que parece que me la haya escrito a mi..(...) Te explico de qué va, ¿vale? Va de una niña de quince años que se enamora de un chico mayor.. pues este chico le dice que ella no es para él, ¿sabes? que aunque no se lo crea no es su príncipe azul porque...porque no, ¿no? porque ella tiene la vida por delante y él no quiere quitarle esa vida y aunque la chica luego le olvide, porque para sentirse apoyada ha utilizado a un chico de su edad, ella nunca sabrá que este chico estaba enamorado de ella.

Cap al final de les nostres sessions d'entrevista moltes de les trobades les hem fet al banc davant de l'institut, esperant si passa el guarda de seguretat del qual s'ha enamorat. Darrere l'actitud agressiva i dura, que contínuament fa referència a les baralles i l'enfrontament amb els professors, s'amaga una gran vessant romàntica. A sisè de primària va tenir el que ella defineix com "el primer amor", un antic company de classe amb qui, malgrat canviar-se d'escola, encara manté una bona relació i contactes telefònics esporàdics. Després d'ell ha sortit un temps amb un altre noi, amb qui acaba de trencar quan ens coneixem, segons ella per culpa d'una de les noies de classe amb qui ha arribat a les mans. El seu noi ideal s'aparta dels gustos de moltes de les seves amigues a qui agrada el model de noi fort i musculat. Ella busca en un noi algú sensible, carinyós i que l'estimi per damunt de tot. Aquest és un altre element que la distància respecte a les seves companyes: mentre elles han sortit amb molts nois, ella quasi no ha sortit amb cap.

Com hem vist, ella sovint s'autodefineix com a feminista i aquesta afirmació li serveix per contraposar-se al que ella identifica com el model propi de la cultura dels seus pares, en què els rols masculí i femení estan molt marcats, i la relació de parella es basa en un model tradicional. Ella, en canvi, s'identifica amb un model modern de la relació de parella, basat en l'amor i l'ideal de la família feliç. En aquest model, però, continuen les relacions jeràrquiques entre els gèneres. En les revistes que llegeix assíduament, les noies sempre són les que han d'esperar que els nois facin el primer pas i les que somnien trobar el seu príncep blau.

Em diu que la meitat de la seva classe, i quasi totes les seves amigues, ja han tingut relacions sexuals i que sovint l'esbronquen perquè encara no ha fet el pas. Ella deixa clar que no està d'acord d'"enrollar-se" amb un noi per divertir-se i que sap que això la fa diferent de les seves amigues.

F: ¿Que qué me gusta de un chico..? (riu) yo qué sé, que sea sincero, que me demuestre que me quiere y no con palabras, yo qué sé ¡que no me ponga los cuernos! no pido mucho más, no pido ningún físico espectacular, ni a Raúl, ¿sabes? pero bueno... un tío sencillito pero que me demuestre que me quiere y que no me vaya en plan rollito porque a mí lo del rollito me fastidia

A: ¿Qué quiere decir ir en plan rollito?

F: *Pues hombre, hay dos formas, o salir en serio o en plan de rollito, sólo para pegarse el lote y ya está y luego si te he visto no me acuerdo.*

A: *Vale... ¿te has encontrado con algún chico que viniese así en plan rollo?*

F: *Hombre, rollo sí que me han pedido, en vez de decirte "¿quieres salir?" te dicen "¿quieres rollo?" ¿sabes? (...) Yo siempre digo que no, siempre digo que no, yo no me enrolló con nadie que no sea mi novio.*

Viu les relacions amb els nois en un nivell purament fantasiós, recreant-se amb la música, les lectures de les revistes, i somniant un futur que fins ara veia llunyà, però que cada cop viu com a més proper. Per això experimenta amb una gran contradicció la normativa estricta que en aquest terreny rep a casa seva sobre allò que és apropiat per a una noia com ella i el que ella vol per al seu futur.

A: *¿En qué consiste salir con un chico, cuéntame?*

F: *¡Joder, has ido a hablar con la persona menos indicada! (riem)*

A: *Bueno, pero ahora imagínate que te pidiera para salir... ¿qué harías?*

F: *Quedar a solas, hablar de nuestras cosas, no sé...pegarse el lote....mmh....*

A: *¿Lo de pegarse el lote tiene niveles?*

F: *Sí, hay diferentes tipos de niveles (riem)*

A: *¿Qué niveles hay?*

F: *¡Joder! pegarte el lote ""mmhmmh..." y pegarte el lote de otra manera, que es pegarte el lote pero.. el lote completo, ¿no?*

A: *El lote completo... ¿hay muchas chicas de tu edad que se hayan pegado el lote completo?*

F: *¡La mitad de mi clase! (riu)*

A: *Pero tú, para darte eso que dices del lote completo con alguien tendría que...¿qué condiciones tendrías que tener?*

F: *Una, no puedo darme el lote completo hasta que me case y dos si me lo hiciese con alguien tendría que estar bastante tiempo saliendo, en serio y estando segura que lo que quiera hacer y quererle mucho, ¿no? No lo voy a hacerlo con el primero que pille, tipo Jessica, no.*

La seva insistència a rebel·lar-se contra les restriccions que la normativa familiar li imposa en les seves relacions amb els nois es limita a una resistència verbal que no es tradueix en una actitud transgressora real, com en altres terrenys. Serà en un futur quan es veurà fins a quin punt pesa més el referent familiar o el d'una cultura juvenil que l'empeny a la desinhibició i a trencar unes normes que no té interioritzades:

Tienes que ser virgen hasta que te cases, no sé qué, tienes que casarte con un moro, puedes elegir el moro pero no puedes... tiene que ser moro ¡una mierda, nen! yo a los hombres moros los odio, vamos, yo no los puedo ver. Soy un poco racista en esto pero vamos, a ver, me dan...me dan cosa, se creen muy machos, ¿sabes? y no, no me da la gana, me caso con quien me da la gana, ¿tiene que ser moro?, ¡pues no!

3.7 Futur: *tengo unas ganas de irme de casa flipantes*

Per a la Fàtima existeix un futur a mitjà o llarg termini, que m'explica amb tota mena de detalls quan li pregunto què s'imagina que farà quan tingui 18 o 20 anys, i un futur immediat que, en canvi, té molt poc definit. Es troba en un moment clau en què escollir un camí o un altre pot condicionar la trajectòria de la seva vida. Té quinze anys i, per tant, segons la llei li queda un any d'escolarització obligatòria. En canvi, a la pràctica, la possibilitat de quedar-se a l'institut és pràcticament nul·la. Navega d'una decisió a l'altra, des de l'interès per estudiar psicologia, que em manifesta a les primeres sessions, fins a la possibilitat de cursar un Programa de Garantia Social d'auxiliar d'oficina on, si ja tingués 16 anys, ben segur que l'haurien derivat des de l'institut.

Encara que no descarta poder reenganxar-se a uns estudis, s'imagina el futur a mitjà termini treballant en qualsevol feina que li permeti guanyar uns diners i marxar de casa, la seva obsessió més clara.

¿Cuando tenga dieciocho años?, estaré supongo yo que trabajando en algo, ¿no?, porque a partir de los diecisiete me gustaría trabajar de dependienta o algo, ¿sabes?, alguna cosita así para tener mi dinero, eso está claro. Uhm, yo qué sé, si me van bien las cosas me buscaría un apartamento. ¡Tengo unas ganas de irme de casa más que flipantes! pero bueno...

A la llarga, s'imagina casada i amb dos fills; abans, diu, "*hay que vivir la vida*". La feina que vol fer, però, no la té gens clara. Pensa què li agrada però també en què pot tenir més sortides professionals. Per això, encara que els estudis d'estètica i perruqueria li agraden molt, està d'acord amb el raonament de la seva mare que, a la llarga, és difícil trobar feina:

Mi madre no me va a dejar hacer eso porque no tiene mucho futuro

La Fàtima es troba amb la contradicció entre el que voldria i el que podrà fer realment, en un moment d'assaig de la identitat on el camí de la transgressió li permet apartar-se de la norma familiar i escolar, però pot ser una via de difícil retorn pel seu interès de normalització i d'èxit social amb què s'emmiralla. Ni l'escola ni la família són àmbits en els que se senti identificada. En l'àmbit del lleure lluita per trobar models per tal de construir una identitat que li permeti distanciar-se del model femení tradicional que representa la seva mare i esborrar, a través de l'estètica, qualsevol indicatiu dels seus orígens ètnics.

Així, la seva orientació biogràfica és transcendir els seus orígens i assimilar-se a un determinat model cultural que representa als seus ulls l'èxit social. De fet, una voluntat de millora que representa també, sense dubte, l'interès de la seva mare perquè es tregui uns estudis i tingui un títol que li permeti tenir una bona posició en el mercat laboral. Així i tot, la seva voluntat d'assimilar-se i sentir-se acceptada dins el grup, deixant enrere la diferència que viu com un estigma, passa per davant de l'interès pels estudis però, alhora, actua com un efecte boomerang quan la seva forma de destacar acaba sent per les seves accions transgressores fins que, finalment, és difícil canviar la imatge que t'has anat construint.

4. Sandra: créixer de pressa a la recerca de l'estimació

*Ilusiones me están robando,
mi vida me están cambiando,
si no puedo estar contigo voy a morir.
No nos dejan vivir soñando,
no entienden que nos amamos,
por mucho que nos separen estaré junto a ti.
Yo sin tus besos no puedo vivir,
me vuelvo loca pensando en ti.
Es el amor que tengo en el recuerdo
que en esos momentos vivimos tú y yo.
Es el amor que tengo en el recuerdo...
Si yo te quiero y me quieres tú a mí
¿Por qué mis padres no me dejan salir?
Ellos no quieren que estés tú conmigo
sin ningún motivo te alejan de mí.
Y por las noches me pongo a pensar,
cojo tu foto y la vuelvo a mirar.
¿Por qué no quieren que sigamos juntos
si en mis pensamientos vuelves a volar?*

Camela
Ilusiones

4.1 Una cruïlla perillosa

Conec la Sandra en un moment clau, passats els quinze dies d'expulsió de l'institut a causa de les amenaces i l'intent d'agressió que el seu germà i el seu novio dirigeixen contra el cap d'estudis. La Sandra m'explica orgullosa que ells dos han actuat per defensar-la, en resposta a una empenta que va rebre del professor. Aquest episodi és, pràcticament, un punt i final a una llarga història de provocacions i enfrontaments verbals que l'aniran distanciant cada cop més de la institució.

La Sandra és una noia maca físicament, de constitució menuda i uns grans ulls verds que sovint porta maquillats amb una ratlla a la parpella superior. Quan la conec li falta un mes per fer 15 anys. S'expressa amb un llenguatge directe i agressiu, que constantment fa referència a anècdotes sobre baralles amb bandes de carrer que reforcen la seva fama de radical dins l'institut. Paral·lelament, però, de seguida que guanya confiança, la façana de la duresa i les actituds "masculines" deixen emergir una cara menys visible, on el romanticisme és la màxima expressió dels somnis que il·lustren la seva orientació biogràfica: la recerca de l'estimació.

La seva és una narració viva, plena de detalls i anècdotes, que relata de manera ràpida i passant d'un tema a l'altre, sense que calgui massa la meua intervenció. El seu relat és d'una gran transparència i mostra una ingenuïtat que no s'ha perdut, tot i les experiències que ha viscut només amb catorze anys. La Sandra m'explica la seva història en un moment que les seves condicions de vida, i les decisions que ella va prenent (no sempre podent escollir) van definint una trajectòria que, cada cop, s'aparta més de l'itinerari normatiu. Quan ens coneixem és a l'institut cursant tercer de secundària i vivint una història sentimental amb un home que li dobla l'edat a qui, a més, la seva mare acaba de llogar una habitació a casa seva. Quan finalitzem les nostres sessions ella ha abandonat l'institut abans d'acabar el curs, està ajudant la seva mare en la feina de fregar escales, i s'ha trencat la seva relació amb el seu novio, un cop aquest ha ingressat a la presó.

4.2 Entorn familiar: *yo soy la oveja negra de la familia, la que nunca llegará a ningún lado*

La Sandra viu en un barri mitjà de Barcelona amb la seva mare, el seu germà i la seva germana petita, filla de la relació entre la seva mare i l'home que ha viscut amb ells durant onze anys. El seu pare va marxar de casa un mes abans que ella nasqués i, quan ella tenia tres anys, la seva mare va iniciar una nova relació que s'ha trencat recentment. La separació dels seus pares és un tema recurrent en la seva narració. Per a la Sandra, la seva principal il·lusió seria poder passar un dia amb ells dos sense baralles, però sap que aquest és un somni irrealitzable. La separació entre els seus pares no va ser gens fàcil. Les recriminacions contínues van anar des del reclam de la pensió alimentària, que el seu pare aviat va deixar de pagar, fins a la denúncia que va rebre la seva mare per desatenció dels fills que, tot i que va estar a punt de costar-li la custòdia, finalment no va anar més enllà.

Mi padre también es un gilipollas, parece muy señoríto, pero es un cabronazo. Mi madre estaba trabajando pa' darme a mi de comer, porque mis padres se separaron un mes antes de yo nacer... en enero, o sea este mes. Un mes antes de que yo naciera y mi madre estaba como un palillo. Mi madre ya era delgadita ha empezao ya a ponerse fortota pero, o sea, engordó en su embarazo conmigo cinco kilos. Mi madre los dientes los tiene... cascadísimos. O sea, no tiene casi. Séis o siete me parece. Pues.. como ella no comía pues claro, yo necesitaba calcio y cogía el calcio de los dientes. Y le pusieron una denuncia a mi madre de malos tratos, que solamente nos daba huevos fritos pa' comer y pa' cenar, cuando a nosotros no nos ha faltao de nada.

La Sandra parla del seu pare amb una barreja d'adoració i ressentiment. Ell va refer aviat la vida amb una nova parella, amb qui ella mai no s'ha sentit vinculada i de qui parla amb molt menyspreu. Es dol que el seu pare no li ha fet cas en tot aquest temps i, tot i que ara afirma tenir-ho superat, durant molts anys ho ha viscut amb un profund malestar. El record d'unes festes de Nadal sense rebre la seva trucada, o un aniversari que li ha passat per alt són exemples que m'esmenta per il·lustrar alguns dels moments més tristos de la seva infantesa. Ella li recrimina que mai no se n'hagi preocupat realment i, actualment, tot i que mantenen una relació continuada, es limita pràcticament a la visita dels diumenges perquè li doni els sis euros de paga setmanal.

Y ayer discutí con mi madre y con mi hermano "¡que es que voy a llamar a tu padre!", "si mi padre no se ha preocupao de mi en quince años que voy a cumplir ahora lo vas a llamar"-dice- "es que es tu padre". "Sí, es mi padre pero no se ha preocupado nunca por mí". Porque se piensa que dándome séis euros ahora, o sea, mil pelas a la semana pues ya, bueno, es padre. Y bueno, si necesito unas bambas pues a lo mejor me veo dos meses pidiendo el dinero para las bambas. O "papá necesito ropa". Yo desde antes de Navidad diciendo "papá necesito ropa interior". De todas formas voy hacer un piercing, ahora voy a hacer un piercing en la nariz. Y me coge y me dice "Ah, vale. Y luego dice tu madre que no tenéis dinero". Y yo "es que no tenemos dinero, con mis ahorros me lo voy a hacer". Y le callé la boca.

La Sandra parla sovint de la diferència entre el seu pare i la seva mare. Per a ella, la seva mare ha hagut de tirar endavant sola, sense recursos econòmics i és gràcies al seu caràcter fort i valent que han pogut sortir endavant. Ella mai no ha tingut una feina estable: des de sempre ha hagut d'anar treballant en feinetes per subsistir. El seu pare, en canvi, té una bona feina com a representant comercial i, a diferència de la seva mare, és una persona amb més recursos però, alhora, amb un tarannà que ella identifica com a més altiu. Aquesta percepció del seu pare com algú que "va de superior" és recurrent en el seu relat i enllaça amb una vivència molt arrelada, que ha experimentat en diferents contextos, de sentir-se en una condició d'inferioritat social.

Es que mi padre tiene otra vida ya. Es que mi padre y mi madre son muy diferentes, ¿eh? es que mi madre también cuando vivían con mi padre era tontísima (...) Porque la tenía muy engañá, tenía más cuernos que el padre bambi... pero nada... Y es que yo no los veo juntos, mi padre es muy estirado, y mi madre es... suda de todo mi madre, pasa de todo.

La seva mare es va quedar sola, embarassada i amb un fill de sis anys. Al començament el seu pare li passava una pensió però ella va haver de posar-se a treballar tot just néixer la Sandra per poder mantenir-los. No va comptar amb cap suport familiar, tret de la seva "iaia", la persona que els ha criat realment mentre la seva mare, quan eren petits, es passava el dia i, a temporades, part de la nit treba-

llant. Així i tot, la seva mare havia de pagar-li uns diners perquè se'n fes càrrec. La seva iaia és, de fet, la germana de la seva àvia materna que va morir quan la mare de la Sandra era molt jove i que, encara que no l'ha conegut, és un referent per a ella gràcies als relats de la seva mare. La seva història familiar és molt complexa, però la Sandra l'ha sentit explicar varies vegades i la té molt present. Com ella diu: *"mi familia es un lio, te lo digo yo"*.

La seva àvia materna va morir atropellada per un cotxe. El seu avi, que treballava de cuiner en una residència per a orfes, va tornar-se a casar amb una de les noies internes al centre. Segons la història familiar que ha sentit la Sandra, les monges de l'internat van facilitar que el seu avi s'hi casés donant-li diners i un pis on viure, ja que ella era filla d'una de les monges de la institució. La seva mare té cinc germans, dos són fills de l'àvia de la Sandra i, els altres dos, fills de les segones núpcies del seu avi. La Sandra esmenta també un oncle que ella no coneix, que va néixer d'una relació extramatrimonial del seu avi, i que la seva segona esposa mai no va consentir que el pogués reconèixer legítimament.

Per a la Sandra la seva mare, a qui en comparació amb el seu pare situa en un pla d'inferioritat econòmica, és en canvi la més responsable de la família, ja que la majoria dels seus oncles materns viuen en pitjors condicions que ells. Un exemple és la seva tieta, a qui acaben de retirar la custòdia dels fills per problemes amb les drogues. El seu cas li serveix per establir una comparació amb ella mateixa i mostrar com es veu dins el seu nucli familiar. Una autopercepció en negatiu que esdevé recurrent en el seu relat i que és la clau del seu sentiment de vulnerabilitat dins la família:

Quieras que no... a ver, la oveja negra de la familia es mi tía Rosi. La oveja negra en mi casa soy yo, o sea que...

La seva mare va marxar de casa als divuit anys per desavinences amb la seva madrastra i als dinou es va casar amb el seu pare, de qui es va separar al cap de set anys. La Sandra em parla de la relació de la seva mare amb el seu company, que durant aquests onze anys ha viscut amb ells, com una mala experiència que ha acabat gràcies a la seva intervenció. Tot i que ha provocat conseqüències en l'estat d'ànim de la seva mare, que passa per un moment de depressió després de la separació, ella considera que ha estat el detonant per a una millora de les condicions de vida de la família. Aquesta no és, però, la primera ruptura en la relació i, de fet, en una anterior va ser el seu germà qui va marxar de casa després d'una baralla amb el company de la seva mare. En les dues ocasions, l'amenaça de marxar de casa per anar a viure amb el seu pare serveix per fer xantatge emocional a la seva mare: una mostra de la manca d'autoritat materna.

Yo me fui de casa de mi madre. Le dije "cuando yo vuelva, me voy a casa de mi padre una semana, cuando yo vuelva si Juan está aquí me voy definitivamente. Si no está me quedo". Y ya como sabes... (riu) Más que nada yo di un empujoncito a mi madre porque ya hacía tiempo que no...

El company de la seva mare, de qui parla com "el padre de mi hermana" treballa com a pintor. A casa seva sempre han tingut seriosos problemes econòmics, ja que ell és addicte a l'alcohol i el seu sou, i el del seu germà, mai no eren suficients per cobrir les despeses. Fins i tot el pis, que havien heretat del seu avi, l'han hagut d'hipotecar:

El piso es de compra, está comprado pero faltan los papeles.. Y como mi madre es como es de gilipollas pues se junto con el padre de mi hermana, y mi madre siempre había llevado las cuentas, o sea, bien, y fue juntarse con el padre de mi hermana y... ¡buf! la escalera la dejó de pagar porque mi madre nunca había sido así... Yo es que no me acuerdo, eso es lo que me han dicho mi hermano, mi madre pero yo era muy chiquitita cuando pasó aquello, yo tenía tres años.

La seva mare, mentre vivien junts, va anar alternant èpoques sense treballar amb treballs temporals que, sobretot, coincidien amb les èpoques de ruptura. Ella espera que aquesta sigui la separació definitiva dins un llarg recorregut de ruptures i reconciliacions durant aquests onze anys de relació:

Mi madre cuando estaba el Juan no trabajaba, sí es tope de apañada pa las cosas, ¿eh? porque me acuerdo yo que se separaron un día y al día siguiente o a los tres días ya tenía mi madre trabajo. Y siempre ha sido así porque mi madre tenía de pensar "tengo tres hijos y los tengo que sacar adelante" (...) Él se fue con otra tía... Y dice mi madre "¡pues que te den por el culo amigo!". Pues no tuvieron ninguna delicadeza ni la familia ni él de venir y decir "oye falta algo a tu hija"

o sea, la abuela de mi hermana no tuvo detalle de "¿Tenéis pa' comer o algo? Que es lo que se haría normalmente cuando él, si es persona... pero claro el Juan no es ni persona ni es na'. Un desgraciao sólo.

Per a la Sandra, malgrat que en alguns moments recrimina el paper de la seva mare per consentir aquesta situació durant tants anys, la culpa de la precària situació econòmica familiar és del seu antic company. A causa dels seus problemes d'addició a l'alcohol va abocar la seva mare a una situació d'impagats i deutes constants, i va convertir l'ambient a casa seva en irrespirable. Explica el contrast entre la situació de la seva mare mentre vivien junts amb la situació que, actualment, estan començant a viure:

El tío ese es un alcoholíco (...)Y mi madre ha estado yendo de bar en bar con él, pues como él no sabía ir a un sitio que no fuera un bar pues... ¡hace que no íbamos al cine...! mi madre hacía que no iba al cine.... Ha ido conmigo al cine, en once años que ha estado con él, ha ido conmigo dos veces al cine. Claro ahora mi madre cobra y "¿nos vamos al cine? pues nos vamos al cine, ¿nos vamos al chino? pues nos vamos a comer al chino", y así... Y mi hermana si ha visto una película de Disney en el cine era porque la llevaba yo o mi hermano.

La seva mare actualment treballa com a empleada de neteja en un alberg i netejant escales. Ha d'aixecar-se cada dia a les cinc del matí per anar a treballar. Per a la Sandra sembla que pot començar una nova oportunitat per a ells, amb la seva mare i el seu germà treballant i aportant uns ingressos fixos a casa. Un dels fets que m'explica amb més emoció és el darrer Nadal, el primer que van viure sense l'antic company de la seva mare, que ella mostra com a exemple de la millora del clima familiar i de recuperació econòmica que, simbòlicament, resumeix en la capacitat de consum:

Estas Navidades han sido...buf, ¡fantásticas!, hemos tenido de todo. Que ningún año habíamos tenido.... Hemos comprado caviar (parla rient) de este barato que venden en el súper, salmón, gambas, ha sido...compramos un kilo o medio kilo que venían treinta o así langostinos, no sé lo que eran en la Sirena. Porque mi madre es típica Sirena, to' congelao (...) Y luego en el Área de Guissona y en el Día... Que nos hemos gastado una de dinero que esta vez pero todavía más porque habíamos ahorrao un montón y estando Juan en casa no se podía.

Per a la Sandra el vincle familiar és molt important i en els seus records d'infantesa sovint fa referència, amb sentiment d'enyorança, dels moments de trobada familiar, com els dinars de néts amb la seva àvia paterna, o els dies de Reis, que despertaven la seva mare a les sis del matí i el seu germà, ja de ben petit, era l'encarregat d'amagar-li els regals.

La Sandra té des de petita el sentiment de pertànyer a un grup social amb dificultats econòmiques. En la seva infantesa contrastava el seu barri amb el barri de la seva iaia, on passava la major part del temps i on té moltes de les amistats que fa fora de l'escola. La Sandra considera que la gent del seu barri els mira per sobre de l'espatlla, perquè ells no tenen diners.

En mi bloque todos muy van de muy subidos. La verdad pueden ir porque... la verdad no es gente... normalita que digamos, o son abogados o profesores o son carpinteros o tienen media Barcelona ¡Pa' flipar! Y luego venden los pisos tope de caros.

Quan li pregunto de quina classe social es considera, més enllà dels factors objectius com el nivell econòmic, fa referència, una vegada més, a l'experiència subjectiva de viure la violència simbòlica per part dels que ocupen estatus superiors al propi.

Medio... ni bajo ni alto, lo normal...es que de nivel bajo no conozco a nadie...es que de nivel bajo son los mendigos, es lo que pienso (...) A ver, es que...hay gente en mi bloque que no tiene nada y va de que tiene de todo, van de que se comen el mundo y tu siempre estás debajo de ellos.

La seva iaia, amb qui s'ha criat des de petita, viu en un barri humil construït, durant els anys seixanta, a la falda de la muntanya pels propis ocupants sense cap planificació urbanística, on les condicions d'accessibilitat i serveis són molt precàries i on la vida pràcticament es fa al carrer. La Sandra ha viscut la infantesa a casa de la seva iaia en un ambient de manca de normes i de transgressió.

Antes iba mucho porque vivía mi abuela y como ahí podía hacer lo que quisiera, y llegaba más tarde, pues iba siempre ahí. Tenía yo once años pues me cogía y me iba con una chica que tenía dieciséis, nos íbamos al velódromo por la noche y llegaba a las tres de la mañana a casa de mi abuela. Mi abuela se ponía que vamos... Me cogía, una noche me intentó dejar a dormir en la calle, dice "ya te aprenderás" porque tanto picar, tanto picar, tanto picar, como estaba mi hermana pues me abrió la puerta. Y yo "Bueno, Tita no lo haré más. Yaya no lo haré más. Perdóname". Y al día siguiente igual.

Per a ella l'engany i les "negociacions" formen part de la relació amb la seva iaia i la seva mare, amb qui des de fa temps ha après com escapar del control. La primera anècdota que recorda és al costat del seu germà. Ell era un dels líders de la colla dels gamberros de l'institut i al carrer, durant un temps, era un graffitero que havia estampat el seu "tak" per tot el barri. El primer càstig de la seva mare el recorda als sis anys perquè els va enxampar amb el seu germà signant amb el taker les parets del barri.

Me pilló a mi y luego pilló a mi hermano. Se quedó y me vió a mí como ponía la "S". Iba a poner Sandra, puse yo la "S" y aparece y dice "¡Rasca!". Y se quedó el taker, y nos quitó una semana sin ver la tele. Bueno...eso es lo que se pensaba mi madre, que nos quedamos una semana sin ver la tele... Y quitando chinchetas de mi habitación. Porque teníamos un montón de pósters. Quitando chinchetas. ¡Nos quedamos una tarde entera sacando las chinchetas! (...)Ahí tendría, ahí tendría como mucho seis años o así. Como daban las Tortugas Ninja a mi hermano le gustaban las tortugas Ninja.

La relació de la Sandra amb el seu germà il·lustra molt bé el seu emmirallament des de petits. El seu ha estat un model ambivalent: d'una banda, quan ell era un infant i, sobretot, en l'adolescència el seu germà representava un model que aconseguia destacar per les seves accions transgressores amb les quals ella aviat s'identifica:

Yo es que también... siempre me tentaba a lo malo, a ser lo peor. También con la gente que iba la verdad... y el ambiente que tenía pues... mi hermano era un pieza que te cagas pues... Y yo claro "como mi hermano, como mi hermano.." y ya ves... así he acabado, como mi hermano... (riu) ¡hecha una pieza!, pero bueno...

D'altra banda, però, el seu germà ha estat veritablement el seu segon pare. Ell ha assumit des dels set anys el paper de cap de família i això, a mesura que va creixent, significa sobretot un paper de control i supervisió que intenta suplir una inexistent autoritat paterna i una dificultat de la seva mare per imposar uns límits. Aquest paper protector de vegades implica exercir una demostració de força, enfrontant-se amb qui sigui que pugui molestar-la, sigui un antic novio, alguna banda de carrer o, fins i tot, el cap d'estudis.

Si siempre está defendiendo, soy su niña, me ha cuidado él prácticamente... ha hecho más de padre que mi propio padre. Porque mi hermano me ha estado cuidando él con seis años. Tenía seis años y me estaba cuidando a mí y todo. Y aún me ve, o sea, la nena... Cumplió seis años y al cabo de seis días nació yo. Y se tuvo que hacer cargo de mí porque mis padres se habían separado... y yo siempre he sido y seré su niña.

La Sandra considera que el seu germà, tot i ser "un peça", és una persona molt intel·ligent, amb capacitat per als estudis, que hauria pogut continuar estudiant si hagués volgut. Malgrat la seva trajectòria de transgressió i absentisme escolar, el darrer curs de bàsica va aconseguir aprovar totes les assignatures i treure's el graduat escolar. La Sandra deixa clar què és allò que més valora de la seva mare i del seu germà:

De mi madre els collons que tiene y de mi hermano el coco, o sea, que sabe pensar..., el tema de dinero lo sabe administrar muy bien.

Per això, malgrat que ella és capaç de reflexionar sobre com l'ambient en què ha crescut ha condicionat la seva trajectòria, i encara que deixa clar que no vol assemblar-se a ningú de la seva família, ella sembla tenir interioritzat el paper que li atorguen a casa seva. Quan es compara sempre tendeix a situar-se en un pla inferior i mostra la seva autopercepció com a ovella negra amb una certa resignació, com si percebés que és molt difícil, encara que tot just té quinze anys, procurar redreçar el camí:

Es que más o menos soy la oveja negra de la familia, la que todo lo hace mal, la que nunca llegará a ningún lado... A mí me da igual. Mi vida la voy a vivir yo no la van a vivir ellos, siempre tienen que estar controlando. Vale y ahora sí porque no tengo los dieciocho, pero cuando los tenga mi vida la voy a vivir yo, no la van a vivir ellos.

La Sandra ha crescut sense un paper clar dins la família i ha après a moure's en aquest context. Ha passat la infantesa pràcticament sense veure la seva mare i sense poder comptar amb el seu pare. La seva mare, per qui ella en el fons té un gran respecte és, d'altra banda, algú que des de fa temps no sap com marcar-li uns límits. Els múltiples càstigs que en rep, i que ella sovint pot eludir, no serveixen perquè canviï la seva actitud. Per a la Sandra una diferència fonamental entre la seva mare i el seu pare, que determina el fet que no es plantegi anar a viure amb ell, és el control: ell no la deixa fumar, li controla més els horaris i sempre s'ha oposat a la seva relació amb el seu novio de vint-i-vuit anys. D'altra banda, però, el seu pare a hores d'ara no té la suficient autoritat per incidir de manera efectiva en la seva educació.

La Sandra es queixa dels intents de control del seu pare, així com els del seu germà que, en el seu paper com a cap de família, rivalitzava amb el company de la seva mare. D'altra banda, però, aquest control i protecció és un fet que ella mostra amb orgull com una demostració d'estimació, i es correspon al rol que atribueix a la figura masculina que es reflectirà també, com veurem, en la seva manera d'entendre les relacions afectives amb els nois.

4.3 Escola: yo era muy lista pero no me lo quería sacar

La trajectòria escolar de la Sandra és la història d'un fracàs anunciat que, a més, ella és capaç d'explicar-se adoptant una distància analítica que difícilment pot posar en altres aspectes de la seva vida que el ritme dels esdeveniments fa que vagi redefinint constantment. Ha passat per tres escoles, cadascuna l'ha marcat de manera diferent. A la primera, una escola pública del seu barri, va cursar fins a segon de bàsica. El record de l'escola és positiu, es treia bé els estudis i estava ben integrada entre els companys però, tot i això, va ser ella qui va demanar a la seva mare canviar-se a un altre centre perquè hi anava la seva millor amiga. L'altra escola era una de les que tenia més mala fama del barri pel baix nivell acadèmic i per situacions conflictives. Quan hi va entrar el seu germà estava al darrer curs. Per a la Sandra la clau del canvi va ser trobar-se en una escola on ella era catalogada, només entrar, en un dels dos grups: el dels "merdes".

Porque son... por cosas que dicen que se creen que son superiores a ti y eso me da mucha rabia. Que vayan de que "yo tengo, yo tengo, yo tengo". A lo mejor no tiene nada, por ir simplemente de superiores de que "me voy comiendo el mundo, yo lo tengo todo hecho, yo soy la mejor, tengo los mejores ropas y todo". A mí me da mucha rabia que me vayan de superior. Antes ya te digo, antes yo era una niña pijita de esas (fa burla amb la veu) cuando iba a la V.M., fue irme al M.N. y decirme "¿a evolucionar?, ¡pues a evolucionar!".

La Sandra parla d'"evolució" per referir-se al canvi, com a mecanisme de supervivència, cap a una actitud més agressiva del qual l'entrada a la nova escola va ser el detonant. Ella explica el seu estatus actual, rebel i antiescola, com una decisió personal: "ahora es que soy así". En canvi, quan reflexiona sobre el passat és capaç de mostrar que, per arribar a aquest punt, han actuat una sèrie d'influències entre les quals hi ha el mateix ambient familiar, el model del seu germà i, també, els companys d'escola i el mateix professorat que, segons ella, no feia res per canviar la situació. Per això, fa referència sovint a aquest sentiment de ràbia per sentir-se part d'un grup social que, per part dels altres, és considerat "inferior" i explica quins eren els mecanismes entre el grup d'iguals per establir aquestes jerarquies i exercir la marginació:

A: *¿Y qué crees que te marcó para cambiar?*

S: *Pues la gente... veía a la gente y... Más que nada mi hermano que era el malo del cole y como me hacía gracia lo que hacía, pues yo también lo hacía. ¡Que si lo llevo a saber me había podido estar quieta!... Pero bueno..., ya no, ¿eh? ahora es que soy así... Y el ambiente de donde estás, independientemente del colegio y en el M. N. es... porque estaba el grupito con el que*

los padres iban bien de pasta y los que no, y pues mi madre la verdad, no le va bien. Luego la gente que va de superior "que si esto, que mira que me han traído los reyes" ..a lo mejor me habían traído a mí una muñeca... de una tienda de veinte duros, pero ya ves, al menos es el detalle. Y la gente pues te marca mucho y diciéndote... "pero qué asco de reyes, que no sé qué"... y entonces quieras o no... te está haciendo cambiar porque te entra mucha rabia y te hacen así... Y el primer día de colegio me dijeron que si era una mierda que si no sé qué... Me llamaban mierda a mí...(silenci) Pero bueno.... Que a mi me da igual, que ahora las veo por la calle y todas me agachan la cabeza, se achinan si me ven y es que pasan por mi lao así, bajando la cabeza y cuidadito que me digan algo.

El record dels inicis de la desafecció escolar el relaciona directament amb aquest clima entre els companys, que es gesta des de la seva entrada a la nova escola. Per això quan li pregunto quan comença a no agradar-li estudiar:

De no gustarme en quinto... Bueno de no gustarme el primer día que entré en el M.N. porque también... es como te aceptan los compañeros y a mi me aceptaron muy mal.

En aquesta escola comença un etiquetatge que acompanyarà la Sandra fins a l'actualitat. Quan tenia onze anys, una de les professores va fer un avís a la seva mare perquè considerava que anava a escola vestida de manera massa provocativa. Aquesta imatge de sensualitat massa explícita en el cas d'una noia és percebuda per part del professorat com un clar signe d'alarma per determinar els inicis d'una trajectòria de risc. Actualment a l'institut és també un dels motius principals d'enfrontament amb bona part del professorat i, de manera especial, amb el cap d'estudis. Per a ella, en canvi, és un exemple de les diferències que els mateixos professors fan entre ella i altres companyes de la classe que, tot i apartar-se també en algunes ocasions de la norma, no se les etiqueta perquè el seu origen social i familiar és diferent al seu.

Y esa profesora le tengo un asco que no la puedo ni ver, si me cogió y me dice que iba provocativa y iba ella con una minifaldas, además es que ¡está gorda! "tengo que adelgazar", ¡ostia! ponte ropa ancha pero no te pongas las minifaldas cortas por aquí y luego la camiseta toda escotada, unas cacho tetorras que tenía, to escotada por aquí, y se le veía todo, cada vez que se agachaba le veíamos las tetas, vamos, ¡a kilómetros! Y luego me decía a mí que yo iba provocativa por ir con una camiseta de tirantes azul hasta aquí, ¡iba enseñando los brazos! y luego veías a las de mi clase que iban enseñándolo todo (...) Pero te empiezan a decir cosas y luego no se ven ellas que se están tocando ahí todo y se están pegando unos besos en la fila que... y no les decían na, porque una era la hija de una profesora, entonces claro era santita, a mi me sudaba de todo, yo a mi bola.

Finalment, l'entrada a l'institut és el darrer estadi de la seva trajectòria de fracàs. D'una banda, el baix nivell acadèmic de l'escola on havia estudiat la primària, va situar-la a l'institut entre les menys preparades de la classe. De l'altra, només començar va unir-se al grup dels més "enrotllats" i estudiar no formava part de les activitats normatives del grup. Per això els canvis de centre han anat marcant una trajectòria que, al seu parer, fent mirada retrospectiva, pensa que no hauria succeït si no hagués abandonat la primera escola.

Cuando me metí me desgracié, y luego cuando entré aquí me desgracié más o sea que.... Si me hubiese quedado en la A.M. sería una de las más listas de clase y siempre me lo han dicho, en todos los colegios me lo han dicho, que yo era muy lista pero no lo quería sacar... (...) Yo en segundo ya sabía dividir por dos cifras y allí no sabían ni las tablas de multiplicar... Claro un cambio así a mi me afectó mucho y me rebajé al nivel de ellos. Y es que cuando yo llegué aquí tenían ellos un nivel tan bajo que yo llegué aquí pues... flipé. Flipé porque venían niños con niveles tope de altos viniendo aquí y yo ¡vale!.

A casa, la Sandra ha rebut molts càstigs pels múltiples avisos a causa de la seva mala conducta escolar. En moltes ocasions, però, la postura de l'escola no ha estat recolzada per la seva mare que, en algun cas, ha arribat a la confrontació directa amb el centre. Aquest fet, que neix com a resultat de la vivència distanciada entre la pròpia realitat i el discurs institucional, acaba contribuint a la desautorització del professorat i, de manera no volguda, a reforçar la postura "resistent" de la Sandra. A l'institut la Sandra ha anat acumulant des del primer curs amonestacions al seu expedient i ha estat expulsada

diverses vegades. Quan ens coneixem, a principis de curs, em comenta que aquest any vol aprofitar-lo perquè s'ha passat tot l'estiu treballant fregant escales amb la seva mare, que ja li ha dit que si no li van bé els estudis aquest és el futur que li espera. Així i tot, les circumstàncies que es van produint faran que, finalment, abandoni l'institut abans d'acabar el curs. Ella, només amb quinze anys, té el sentiment d'haver escollit un camí equivocacat en el que la diversió ha estat l'alternativa a l'avorriment de l'estudi, però que ara és massa tard per fer-se enrere.

4.4 Amics i vida al carrer: en el barrio de mi yaya podía hacer lo que quisiera

La Sandra ha passat bona part de la seva infantesa en els carrers del barri de la seva iaia. De fet, en el seu propi barri no hi té pràcticament amics. La seva vida al carrer, especialment els estius, ha fet que des de ben petita hagi anat amb gent més gran que ella i ha viscut moltes experiències que l'han posat en diferents moments al límit. És conscient que, en la seva trajectòria de vida, totes aquestes experiències l'han fet créixer massa de pressa:

Iba cuando tenía once años al velódromo, iba con gente mayor que yo. Hasta que un día dije "no vuelvo más aquí"... Vi a dos chicos metiéndose una ralla de coca y dije "yo no vuelvo más, no vengo porque no". Y volví a ir otra vez (...) Nos habían parado la secreta y todo... y una vez la nacional en el velódromo, que habían robado una moto. Y ya "¿no tendrías que estar en tu casa?, en la próxima que te veamos por aquí a estas horas de la noche te metemos en un centro de menores"

En aquest context el contacte amb la droga, els petits robatoris, i les topades amb la policia són elements quotidians amb els quals s'aprèn a conviure des de ben jove. Quan li pregunto pels seus records d'infantesa de seguida apareixen les anècdotes de carrer, en les quals sovint era espectadora de les transgressions de la colla dels nois. Al carrer el fet de ser noia pot ser un avantatge de cara a evitar el control policial.

Y un día cogí y estaba saliendo con un chico y yo me había peleado con él (...)Y llevaba tres cogollos de maría, el otro llevaba mil pelas de hachís y encima una moto robada... Y encima él conduciéndola... ¡tela!. Lo llevaron a la comisaría. Y nada cogimos y nos vienen a nosotras y cagaditas de miedo que estábamos nosotras, y nos dicen "¿vosotros conocéis a un tal Sánchez?". Y el otro llevaba de hachís aquí y se lo metió en la boca y estaba con fanta de naranja, y dice "no", y bebiendo... Y claro, al hablar se le movía y se le veía todo (riu). Y el otro lo había estrabiado por un agujero en la pared y lo metió por ahí. Ni miraron ni nada. Y dice "documentación", y digo "es que yo no tengo documentación, como no tengo los catorce años todavía..." y digo "si quiere vamos a casa mi abuela y se lo dice mi abuela" y dice "No, tranquila que yo a ti no te voy a pedir yo la documentación porque no eres un chico" y yo "¡ah, vale!", tope contenta, y digo "menos mal, que sino me llevan a mi también pa' lante y no tengo nada que ver".

La violència física i les baralles formen part de la quotidianitat i són pràctiques carregades de sentit dins el grup. Ella fa contínuament ostentació verbal de la seva força, la seva capacitat per agredir qui sigui com un valor que demostra que és algú que sap fer-se respectar. Així i tot, totes les baralles que han arribat a les mans en les quals ha participat la Sandra són per defensar el seu honor o el d'alguna amiga.

A ver, yo he pegado a muy poca gente, ¿eh? yo he pegado a cuatro... bueno.. o a cinco personas... ¿Los motivos? A la primera... ¡no me acuerdo! (riu) a la segunda... en el M. porque iba diciendo que era una puta que no sé qué... porque un tío iba diciendo que se enrolló conmigo en la montaña... ¡y anda que no me costó quitarme la fama! ¡me costó lo mío!... la otra aquí, luego ya la Jessica por enrollarse con el Javi y.. bueno, el otro día el Pedro...

La Sandra té alguna amiga íntima que manté des de la infància, a part de la colla d'amics de sempre del barri de la seva iaia, i dels amics de l'institut. Algunes d'aquestes amistats, però, passen a ser d'un dia per l'altre simples coneguts i, fins i tot, enemics. Els rumors, les falsedats, les conspiracions a l'esquena... són pràctiques d'agressió que regeixen els codis grupals i que sovint substitueixen les confrontacions directes entre les noies. Comptar amb la protecció d'un noi és important i, en moltes ocasions,

és un recurs que dóna prestigi dins el grup. La Sandra ha comptat des de sempre amb el seu germà i ara també amb el seu novio, que més d'una vegada han actuat donant la cara per ella.

El otro día me llamaron por teléfono por una chica, amiga de antes, "que me van a pegar una paliza que no sé qué, que mi novio me iba a dejar"... , si empezaba a decir ella cosas de mi, ella no sabe nada, pero bueno tonterías que has hecho en la vida, que te has enrollado con uno, te has enrollao con otro, "que se lo voy a decir a tu novio, porque no sé qué..." Y encima llamó a casa de mi abuela, suerte de todo que no estaba yo porque si no sí que le lío una... Y ayer estaba yo con mi novio y con mi hermano y estaba así hablando, porque esa amiga se quería enrollar con mi hermano y cogió y digo "¿a que no sabes lo último de la María?" dice "¿Qué?" Digo "que va diciendo que me va dar una paliza y llamó a la tiita". Dice "¿sí?, ¿es lo último que va dar entonces!", mira que mi hermano pasa de mí olímpicamente. Otra niña que también me quiere pegar y se entera, porque se enteran de todo, ¡pa mí que tienen a alguien vigilándome!

Els caps de setmana surt amb les seves amigues i normalment va a la discoteca. La música que més li agrada, a part de la "màquina" per ballar els caps de setmana, és el flamenc de grups com Camela, Los Chunguitos o José el Francés: el "gitaneo", com el defineix ella, que caracteritza els gustos de la majoria dels nois i noies del barri de la seva iaia. Ja fa temps que el lleure és per a ella un àmbit de transgressió, amb consums de diferents tipus sigui tabac, alcohol o porros. Encara que per edat no pugui entrar a les discoteques, totes les seves amigues són més grans que ella i aconsegueix entrar-hi. Considera que és molt diferent dins de casa que fora, i que sempre ha d'estar pensant com enganyar la seva mare per estalviar-se un càstig.

Me voy a la discoteca y todas mis amigas tienen que llegar a las diez, diez y media porque tienen dieciséis... y ya hay algunas veces que si me dejan a las diez y media porque así no me bajo sola. Y yo "mamá que no quiero bajar sola porque cuando bajo es de noche y me da miedo" Y me dice "bueno te quedas con la Marta, que te venga a buscar la Marta y luego os vais juntas y eso". Y me viene a buscar la Marta y coge y dice "¿a qué hora tienes que llegar tú a casa?". Y dice "a las diez y media, once menos cuarto como muy tarde". Dice "bueno, tu a la misma hora"... y dice "no, mejor a las diez y media así te doy más prisa". Y llegamos a las once y nos echó una bronca... "es que el autobús nos ha pinchado la rueda o nos quitaron quinientas pelas..." (...) Bueno, y estaban mis amigos ahí. Estaban un amigo mío, y me llevaba luego en moto a casa. Tenía que llegar a las diez y media y me llevaba en moto. Y yo, "bueno ¡de muerte!, con el aire de la moto se me despeja rápido". Que si el cubata de uno, que si el cubata de la otra, venga tragos, venga tragos, ¡que pillé una que no veas!

Des que va entrar a l'institut la seva estètica és "pelada" amb les botes de muntanya i l'alpha, la mateixa que el seu germà. Ella, però, es diferencia dels grups de noies skins que van buscant contínuament baralla i, també, del grup de les "pijes" que identifica amb les noies de la seva edat que són encara massa infantils i que pertanyen a una classe social diferent a la seva.

4.5 Les relacions amb els nois: para muchas era una de las putitas del barrio

La Sandra viu un moment vital complex. Manté una relació amb un home de vint-i-vuit anys i el gruix del seu relat mostra com viu aquesta història, que s'ha convertit en el centre de la seva vida. La Sandra ha de vigilar en parlar del seu *novio* perquè sap que la seva relació podria portar problemes a la seva mare. Per això el primer dia que ens coneixem em parla d'ell com "mi cuñado", la versió oficial que utilitza a l'institut quan pregunten pel noi que va cada dia a buscar-la a la sortida de l'escola, i qui, acompanyat del seu germà, va intentar agredir el cap d'estudis. El segon dia, i després de posar-me a prova per comprovar que jo no m'havia "xivat" a la direcció, em desvela que és el seu novio, l'amor de la seva vida amb qui té plans de futur: A partir d'aquí la seva història centrarà bona part de les nostres converses.

La seva relació comença de manera romàntica: enamorament i lluita contra tots els elements que feien de la seva una relació impossible. Ell treballava com a paleta al barri de la seva iaia i es va adonar que ella s'havia fixat en ell. Un dia, estant els dos asseguts al vespre a la porta de casa, es van confessar que s'agradaven. Així i tot, passen uns dies fins que no poden començar a sortir perquè ell va estar vint dies detingut ja que, segons li explica, estava en crida i cerca per haver desertat mentre feia el servei

militar a la marina. Quan torna al barri la relació comença a anar més seriosament, fins que la seva mare, acabada de separar del seu company, li lloga una habitació a casa seva per tenir un sobresou. Ell és una persona amb molta mala fama dins el barri per problemes de tràfic de drogues, per robatoris... però ella en cap moment, ni quan la relació s'acaba quan ell és detingut i ingressa a presó, accepta que puguin ser acusacions amb una base certa.

Y al principio nos costó un montón estar juntos porque nadie lo aceptaba, porque cómo él es más mayor que yo... y estaba los veinte días esos en la Modelo pues nadie lo aceptaba. Pero mi madre ya se conocieron.... Y, a más, decían que pegaba a la madre, que me iba a pegar a mí... cuando todo eso es mentira porque me trata superbien. Y eso era el hermano mayor el que pegaba a la madre y entonces la fama la cogió él. Hasta que le dejé yo porque me rallé tanto...., me comieron tanto la cabeza que al final pensé que... me lo estaba creyendo, que todo era verdad, que pegaba a la madre y me iba a pegar a mí, y le cogí le mande un mensaje al móvil y le digo "Oye lo dejamos porque es que no puedo seguir así..." Y cogí, y nada... estuvimos tres días que no nos veíamos ni nada, pero ya el segundo día ya quería volver con él cómo fuera, porque lo quería tanto que quería volver con él.

Al llarg dels mesos la Sandra viu il·lusionada per una relació en què se succeeixen les fantasies i els enganys, com quan ell li diu que s'ha comprat una casa a la costa, plena de luxes, que ha de ser la seva futura llar. Ell s'encarrega que el primer Nadal sense el company de la seva mare sigui per a ella un moment memorable, ple de regals que ella ni es planteja com ha pogut comprar:

Y mi madre, pa' Reyes como yo no trabajo y no tengo dinero, pues... ¡él paga los regalos! (riure). Y hemos visto, íbamos a comprar un anillo a mi madre, que es como éste pero aquí lleva, pone "madre" y aquí otra cenefa... Y lo he visto. Quiero regalarle uno igual que este, pero con las piedrecitas azules (...) ¡pero es que va pillar de todo! los dos anillos de oro, el móvil, el 83/10 de línea. O, sea, ¡va pillar, fuuu... madre mía! No sabe lo que nos vamos a gastar en ella, ¡cincuenta mil pelas por lo menos! entre los dos anillos ya se van a las treinta, más veinte o así... cincuenta y cinco mil pelas o así, nos gastaremos en ella este año... mi madre flipa... dice "no, si sólo quiero ropa, no gastéis mucho dinero". Cuando vea los regalos va a flipar. Y a mi hermano le vamos a comprar un sello de oro, pues le hace mucha ilusión. Porque él firma en la pared "zar" No sé si le habrás visto por aquí... pues mi hermano es el que firma de to'... entonces quiero un sello de oro que ponga "zar".

La seva relació té molts moments de secretisme: a l'inici, perquè la seva mare no ho permet i al final perquè, després de mesos de sortir junts i viure a casa seva, la seva mare li diu que ho han de deixar perquè des de l'escola l'han amenaçat de denunciar-la als serveis socials per consentir la relació. És aquest fet el que la fa reaccionar i comporta que entre ells dos passin de mantenir una relació oberta, i quasi com una parella formal, a veure's d'amagat de la família, passant per moments de trencament de la relació i posteriors reconciliacions.

Y todo eso ha sido por culpa de mi madre, se va por culpa de mi madre, que no le acepta porque no... Porque la gente es tope de mala y no lo aceptan... Le han llegado a decir que es un ladrón y todo... Si mi madre le conoce y mi madre sabe que no es así, pero le comen la cabeza y llega un momento que te la comen tanto que ya te lo acabas creyendo.

L'antic company de la seva mare és una de les persones que més s'hi havia oposat i aquesta va ser una de les causes de la pressió perquè la seva mare tallés la relació.

Si quería denunciar a mi madre y todo... Con el consentimiento de mi madre a mi no me pueden hacer nada, porque ha consentido mi madre que yo esté con él. Pero como él es un cabronazo y por mi culpa se separaron... cuando puede viene a por mí.

Per a la Sandra allò més positiu de la seva relació ha estat trobar algú que, com ella diu, l'estima de debò. El que més valora, per sobre de tot, és que sigui una relació seriosa també de cara enfora, que se senti protegida i respectada. En la vida al carrer sovint hi ha enveges, rivalitats, i per a la Sandra és vital comptar amb una persona com ell que és al seu costat i que la fa sentir important, perquè donarà la

cara per ella. Que siguin capaços de pegar-se per tu, i que demostrin gelosia, són expressions màximes d'estimació. Per això, quan la relació s'acaba, el que ella destaca, a part del buit afectiu, és la pèrdua d'estatus en el seu entorn per passar, de nou, a quedar desprotegida sota les lleis del carrer:

He estado con él y he estado súper segura, o sea, no he tenido miedo a nada. Y estando cerca no le tengo miedo a nada pero en el momento que se vaya... voy a flipar. Acostumbrada a que siempre estén por ti, que no sé qué y de golpe la persona que es la que más quieres que se vaya, súper duro. Y más de uno cuando se enteren que se ha ido se va a alegrar y me va a venir a putear (...) Porque a ver yo... mucha gente... para muchas era una de las putitas del barrio, como quien dice, por culpa del chico aquel que fue diciendo cosas sobre mí, un montón de cosas de mí... Y entonces claro al ver que yo ahora estoy bien, que estaba con un chico que me trataba superbien... Aunque ahora no esté con él, que está ahí, que no me deja, que si se meten conmigo esto... y que saben que ahora no me pueden hacer daño y es esa la rabia que tienen ante una persona que... ahora tengo todo lo que quiero. Sí porque "ahora me gustaría esos pantalones" y esa semana tengo los pantalones... Pero no porque "oh, qué guapos que son o yo qué sé", "pues ten comprátelos". Pero no porque yo se los pida, porque a lo mejor yo lo estoy diciendo, se lo estoy diciendo a una amiga mía y esa semana los tengo. No sé ni como se entera pero esa semana los tengo.

La Sandra parla d'ell com del seu "noi ideal" amb el qual té tot allò que desitja i ha estat buscant sempre: respecte, amor, protecció... Probablement, l'enyorança d'un referent afectiu i real de la seva figura paterna fa que ella valori en un noi aquest paper de cura i control. El consum és per a ella una manera més de demostrar aquesta estimació.

Es mi chico ideal... porque nunca me habían tratado así. Porque con todos los chicos con que he estao iban a lo que iban. No lo conseguían y puerta. Y él no, él ha sido supercariñoso, que nunca me habían tratado así, que siempre atento por mí: "quieres esto, pues esto". Me tenía también muy mimada porque me tenía muy mimada. Le decía "cari quiero chuches", doscientas pelos o trescientas que me daba (riu) "Cari quiero ir al cine". Al cine nos íbamos. "Es que quiero tomar algo" Y nos íbamos a tomar algo y se iba pa'riba y me ponía la cara de... así y ya me pedía las bravas, porque a mí me encantan las bravas y entonces ya... Y a lo mejor me apetecía estar a solas con él, como siempre casi siempre íbamos con el hermano o estábamos en casa encerraos pues... como me apetecía estar sola, solos los dos, o me apetecía ir a un paseo. Siempre encima de mí... "Es que no sé qué, qué cosa más bonita". Como ya me apetece que, me hace mucho que me diga eso, y siempre está "cari, mi vida, mi amor" siempre igual.

D'altra banda, un altre element fonamental és que aquesta relació "seriosa" considera que ha canviat la seva trajectòria de promiscuïtat amb els nois, relacions gens serioses que se succeeixen des dels deu o onze anys, precisament quan va sortir amb el germà petit del seu novio actual. Aquest canvi ha estat, significativament, un canvi també de cara enfora, per sentir-se més respectada i haver-se tret l'etiqueta que portava des de ben jove. Per això aquesta relació estableix, certament, un tall biogràfic que marcarà un "abans" i un "després" i que es mostra en la seva capacitat per avaluar com havia estat la seva vida abans de conèixer-lo:

Las chicas de mi edad normalmente pues no han tenido la suerte que he tenido yo ahora mismo, o sea, conocer a un chico que te quiere de verdad, que no son tonterías, que no va a por lo que va y... más de una me tiene mucha envidia y se lo he notao a leguas. Y me estaba haciendo la vida imposible y no..., a ver..., pero bueno (...) Yo, a ver, antes era un putón verbenero, la verdad. Estaba un día con un chico y el día siguiente estaba con otro... Y al verme que he cambiao que estoy con un chico que... se está portando muy bien conmigo, que no me ha puesto la fama ni nada, porque todos los chicos con los que he estao... me he aburrío y jala, puerta!, y me han puesto la fama... y al verme que ahora estoy bien que esto aunque no esté con él, me llevo bien con él y que a que si me pasa algo va a dar la cara por mí, pues la gente me tiene mucha envidia, la verdad.

Aquesta valoració retrospectiva ve marcada també perquè, malgrat haver sortit amb molts nois abans del seu xicot i la fama que li han posat, amb ell ha tingut per primer cop relacions sexuals. Al seu parer, des que surt amb ell es confirma que és una relació seriosa i, per tant, el seu honor no queda malmès. Aquesta fama la Sandra recorda que va començar a córrer al seu barri per culpa de la relació amb un noi que, quan ella el va voler deixar, estava tan dolgut que es va dedicar a escampar que ella era una

noia fàcil, que havia mantingut relacions sexuals amb ell tot just conèixer-se. En aquest episodi del seu relat mostra com funcionen els mecanismes de difamació i etiquetatge, des del moment d'atorgar el malnom fins que la mateixa protagonista acaba assumint la seva "desviació". D'altra banda, mostra com en les relacions entre nois i noies existeix una doble moralitat a l'hora de jutjar les mateixes conductes: el que en ells és un motiu per presumir, per a elles és una vergonya que, a més, ells poden utilitzar públicament. D'altra banda, però, es mostra també fins a quin punt a nivell privat, i en les relacions cara a cara, els nois mostren els mateixos sentiments romàntics que les noies però, en canvi, no poden mostrar-los públicament perquè no estan reconeguts com a "masculins".

Pero es que yo le dije también una vez, "¿sabes qué te digo? ¡que te den por el culo, que te olvides de mí!". Y él, "que no, que no me puedes dejar, que yo te quiero, te quiero mucho". ¡Pírate anda, pírate!" Y... eso fue una vez y luego, ya antes de cortar él, digo "mira que te den por el culo, no quiero saber nada de ti, ¡déjame tranquila!". Pero claro como yo soy tanto... Llega un día que había quedao con él y se me acerca "te tengo que decir una cosa, lo tenemos que dejar" Y digo "ah, bueno perfecto". Luego la llorera que me pegué fue pequeñita. (...) Y él en la noche de San Juan iban en el metro, iban en el metro y empezó a decir: "Si porque me la he follao porque no sé qué". Y le pararon los pies, dicen "tú no te la has tirao, vamos, ¡ni jarto de vino!. Y si ella estaba contigo por lástima, o algo así le dijeron. ¡Madre mía cuando me lo contaron! dicen "No vayas de listo", saltó la Isa, "no vayas de listo que eso es mentira". Y se quedó así todo flipao. Y un día lo dijo delante mío. Y digo "¿qué?" Baja...y lo engancharon entre mi novio y mi hermano.

La Sandra ha viscut la sexualitat de manera transgressora, és a dir, que ha traspassat els límits d'allò esperable de la conducta femenina adolescent. En el seu codi de relacions sortir amb un noi va més enllà de la relació romàntica de submissió. Una noia pot prendre la iniciativa i, a més, utilitzar els nois per a la seva conveniència: sigui per posar gelós al noi que t'agrada o per facilitar-li el camí a una amiga:

Y con los chicos me tiene más loca.... Porque siempre que le gusta un chico "Sandra" "¿qué?", "es que si tu te enrollas con...". "¡Mie.....! Una mierda me voy a enrollar. Yo no me enrollo con nadie. A mí déjame!". Ahora ya no lo puedo hacer, pero muchas veces me decía "enróllate con éste, así yo me acerco a éste y ya está ya lo tengo yo pa' mí." (riu) Y llegábamos ahí y yo no me enrollaba con nadie, porque es que pasaba, porque encima buscaba cada cual, cada cardo que no veas. Pa' flipar. Y llegaba ahí y... le decía "¿Cómo te puede gustar esto?". Que su exnovio me enrollé yo con él cuando él iba detrás de ella.

Fins i tot estant amb el seu xicot actual, després d'una baralla, utilitza el recurs de sortir amb un altre com a mecanisme de pressió, com una forma d'exercir un poder sobre els nois. Aquesta conducta de control del propi cos i transgressió de les expectatives de gènere acaba, però, penalitzant-la tant a nivell extern, per la mala fama que té una noia amb aquest comportament, com intern, a nivell moral, ja que mentre ella presumeix d'haver utilitzat els nois, això no és el que busca en realitat.

Cogí, lo dejé con él el fin de año, corté con él sábado y cogí y pa' vengarme de él, pa' que supiera lo que es perder a una persona sin motivo y saber que no la vas a volver a tener más, cogí y comencé a salir con el mejor amigo de mi hermano.

Així, malgrat la seva vivència d'haver-se guanyat un respecte, al llarg dels mesos se succeeixen un conjunt de circumstàncies, precisament amb relació a rumors que incideixen a reforçar l'etiquetatge i que la posaran en situacions molt difícils. D'una banda a l'escola, el fet de sortir amb un noi que li dobla l'edat, amb molta mala fama per antecedents de tràfic de drogues, i que aquesta sigui una situació consentida per la seva mare, contribueix a aixecar tota mena de comentaris. A més, el fet de faltar tant a les classes acaba creant el rumor, assumit fins i tot per molts dels professors, que ella pot haver-se quedat embarassada. Així mateix, el seu abandó definitiu de l'escola serà després d'una expulsió de quinze dies a causa de la baralla amb una companya a qui, junt amb la Fátima, van a buscar per haver anat presumint per tota l'escola que ella "se había acostado con el novio de la Sandra".

El final de la relació arriba de manera sobtada. Sap que ell ha ingressat a presó i no vol creure els rumors que en el barri l'acusen de robatori i tràfic de drogues. Per a ella el motiu de la detenció ha estat culpa seva, per l'incident que els dos protagonitzen la darrera vegada que s'han vist: l'agressió i el robatori a un noi del barri que anava difonent rumors sobre ells dos.

S: *Ahora el Javi está en la prisión. Por Semana Santa lo pillaron....por mi culpa... El otro día íbamos los dos y le pegamos al Pedro..., bueno, yo le pegué... y le quitamos dos móviles que llevaba, el Javi se los quitó.. Y lo han denunciado a él, porque sabe que soy menor y que me hace más daño denunciándole a él que denunciándome a mi...*

A: *Pero tú le pegaste porque... ¿qué pasó? ¿te había hecho algo...?*

S: *Sí, iba diciendo que la Jessica se había acostado con el Javi y un montón de cosas más... y le pegué una... (...) Los móviles se los íbamos a devolver, el Javi me dijo que se los devolvíamos, sólo se los quitamos para vengarme.*

4.6 Futur: todo me sale mal

La Sandra no té gens clar el seu futur. Li és molt difícil pensar en projectes a mitjà termini o intentar imaginar-se com serà la seva vida d'aquí a uns anys. Tret d'algunes sessions a l'inici de curs, que ella especula amb la fantasia de dedicar-se a fer de model, o afirma que es traurà el graduat escolar i potser passarà al batxillerat, és conscient que a nivell acadèmic és difícil que pugui continuar en aquest institut, on està totalment catalogada. La seva projecció de futur a curt termini és, encara que no massa decidida, intentar treure's el graduat en un altre centre i, si més no, estudiar perruqueria un cop compleixi setze anys.

Després de l'incident de la baralla i els dies d'expulsió, la Sandra no retorna a les classes i només va a l'escola els dies que quedem nosaltres. A més, la seva mare està molt descontenta amb el centre i està totalment decidida a canviar-la a un nou institut.

S: *Mira, si no me hubieran expulsado me habría ido igual..*

A: *¿Sí? así que te vas a ir... lo has hablado ya con tu madre...*

S: *Sí, yo a este colegio no vuelvo y mi madre me dice que me quedo en casa y ya está.*

A: *¿Pero al final ha podido hablar con tu tutora tu madre?*

S: *No, no ha hablado con ella...yo se lo he dicho... y mi madre está harta también del colegio.. sólo me da permiso para venir contigo, pero que no entre a ninguna clase.*

A: *Pero tú me has dicho que este año habías cambiado..., no piensas que si dejas el colegio... ¿qué vas a hacer?*

S: *Bueno, es que yo dejo el colegio pero el año que viene voy a otro, ¿eh? ¡bueno, esto está clarísimo! También me va a doler dejar a mis amigos pero es lo mejor, yo aquí no me quedo.*

La Sandra viu un moment clau, on agafar un camí o un altre depèn de tenir algú al costat que pugui ser un suport efectiu en la seva trajectòria vital. Ella, però, es troba sola. Un dels dies que està expulsada de l'institut la trobo fora del centre, mirant com els companys juguen al pati. Ha anat a l'institut perquè li facin un certificat que li permeti traslladar el seu expedient. El seu semblant és trist i em diu, mig plorosa, que no sap què serà de la seva vida a partir d'ara. Sap que ha d'abandonar l'institut però, en el fons, enyorarà molt les amigues.

Le diré a mi madre que, si el año que viene estás aquí todavía, me haga un papel para poder venir cada semana contigo.

Passades algunes setmanes, però, després de la nostra darrera entrevista ens trobem casualment al metro. Recullo en el meu diari de camp la conversa que tenim a peu dret en un dels passadissos i la manera com va vestida. Du els llavis pintats de color lila brillant, molt maquillada, porta un top ajustat i pantalons blancs lluents, sabates de taló i una cadena metàl·lica amb serrell de cuir com a cinturó. Ella m'explica que, finalment, no es matricularà en cap institut perquè ho ha provat en un parell i no

l'admeten perquè no s'han fet bé els tràmits de trasllat d'expedient. Està resignada i pensa que amb l'expedient tan dolent que té no la voldran enlloc. D'altra banda, es nega a parlar amb l'educadora social per evitar que tramiti el seu ingrés a l'Escola d'Aprenents on, segons ella, només van els gamberros a passar el temps. La seva mare, a més, li ha dit que pot posar-se amb ella a ajudar-la a fer escales fins que compleixi els setze i, aleshores, potser ingressi en una acadèmia per estudiar perruqueria. El seu argument, assumint plenament el discurs matern, és que ja que no li agrada estudiar, per no fer res a l'escola és millor quedar-se a casa ajudant la seva mare.

Per a ella no existeix un projecte de futur esperançador. Per això el presentisme regeix la seva orientació biogràfica com una única alternativa davant un futur que, tothom al seu voltant, sembla pronosticar-li molt negre. L'autopercepció com a ovella negra mostra un ancoratge en els seus valors de classe, que no aspira a transcendir. Ella es rebel·la perquè vol viure la seva vida i vol escapar del control que li intenten imposar a casa seva, però malgrat renegar de la seva família, en el fons, no mostra un rebuig al model de la seva mare i el seu germà. Tot i la seva aparent fortalesa i agressivitat, el seu sentiment és que, en realitat, dins la família és la persona més feble, en contrast amb la seva mare i el seu germà que són els forts de la casa.

*A ver, ¿la débil de la casa quién es? soy yo... Eso es muy fuerte pero la débil aquí soy yo (...)
Porque a mi me dicen algo y echo a llorar, o sea, tengo la lágrima pero mucho.. Echo a llorar y...
me echo en mi habitación y que nadie me moleste porque... Y van a por mí y a la mínima que me
dicen algo que me hace daño pues... me tienen el punto débil y... a llorar. Pero bueno...*

Ella, que viu l'adolescència transgredint els límits imposats i en confrontació amb la família i la institució escolar, mostra com a expectatives de futur la voluntat de trobar l'home de la seva vida i formar una família. La seva orientació biogràfica ha consistit a cremar etapes a la recerca de l'estimació. En aquest camí per voler omplir el buit afectiu ha anat rebent cops que la van apartant cada vegada més de l'itinerari normatiu fins que acaba percebent que, en realitat, ja no té res a perdre.

*Últimamente todo es una mierda, si pudiésemos volver al verano que estabamos todos muy bien...
mi madre estaba bien, yo y el Javi juntos... pero ahora... todo me sale mal.*

5. Loli: estar de tornada als vint anys

*Pasa lentamente la vida por delante de mis ojos,
después de todo aquello que pasó entre nosotros.
No se como me siento, no se como me llamo,
espero que algún día entiendas todo aquello que hablamos.
Tengo que estar seguro de algo porque siento que me quemo y no ardo.
No puedo más con esta angustia que me llena
no puedo más con esta soga que me aprieta el cuello,
no puedo aguantar la sensación que invade mi mente
no puedo más, no puedo más.
Tengo pesadillas y me pierdo en la distancia
espero que tú salgas corriendo, y no pierdo la esperanza
no quiero que me alcances, y espero que lo hagas
deseo que te vayas, o tal vez que me esperaras.
Todo lo que pasó me tiene completamente equivocado.
Siento que algo pasa y sólo se negarlo.
No puedo más con esta angustia que me llena.*

Antonio Orozco: Semilla del silencio

No puedo más

5.1 De pressa, de pressa...

Mira, de mi vida tengo recuerdos buenos y malos, pero creo que tengo más recuerdos malos que buenos... Yo recuerdo que cuando era chica habían muchos problemas en mi casa, los ha habido y los sigue habiendo y a ver....en mi vida todo ha sido muy deprisa, en veinte años que llevo todo ha sido muy deprisa (...) Es que yo qué sé, es que lo que me ha pasado en la vida, es que tampoco me lo he creído, son muchas cosas que te pasan... yo qué sé, es que no se cómo contártelo, es que no sé, es que siento una sensación de un nudo en el cuello, es que no puedo... sacarlo... Es que son tantas cosas que me han pasado en la vida que no..., que no me lo creo y... a ver que son veinte años, y tengo veinte años, soy muy joven, bastante joven, para todo lo que me ha pasado.

La Loli està immersa en un moment biogràfic molt complex, un moment de crisi que inevitablement marcarà tot el seu relat. La separació del seu marit, després de dos anys d'una relació conflictiva marcada per la violència, i la recent resolució judicial que li concedeix la custòdia de la seva filla configuren un escenari vital d'extrema vulnerabilitat. La força de les escenes del present, així com l'angoixa davant el futur incert i el procés de gestació d'estratègies per assolir els seus objectius de supervivència, seran els protagonistes de la seva narració. El primer dia que ens vàrem trobar i em va esbossar la seva història, un dels aspectes que més em va colpir del seu relat va ser el fet que, amb vint anys acabats de fer, la seva vida havia arribat al final d'un camí que, quan mirava enrere, tenia l'esperança que només hagués estat un malson:

Es que si quieres que te diga la verdad, es que no me lo creo aún ¿sabes? no... me parece que esté viviendo, yo qué sé... a veces dices "despierta Loli, porque es la realidad ¿no? lo que estás viviendo" es que no me lo creo...

Aquesta carrera vital ha estat tan frenètica els dos darrers anys que, en alguns moments, té la sensació que no ha estat ella la protagonista de la seva història. De pressa, de pressa... aquest és el qualificatiu que repeteix més sovint al llarg dels set mesos que, després del seu primer relat, m'anirà explicant la seva història:

Es que surgió en un año todo muy deprisa, es que todo muy deprisa, muy deprisa, pos igual como me crecieron los pechos, de un año para otro (riu) Es que todo muy deprisa, pero muy deprisa surgió...

El to narratiu és tan melancòlic com les cançons d'Antonio Orozco que tant li agraden. Aquesta narració, de fet, posa la lletra a les seves estratègies de supervivència: resignació i dependència, dues de les característiques que més criticava de la seva mare. Possiblement per això, després d'un relat colpidor protagonitzat per la soledat, la carència afectiva, les limitacions econòmiques, la violència... La Loli utilitza de manera constant en la seva narració la comparació respecte als altres en clau conformista: sempre hi ha algú que està per sota teu, els diners no sempre fan la felicitat i, al capdavall, puc considerar-me una persona afortunada. Tanmateix, ningú no coneix el destí que tenim escrit i sempre podem tenir un cop de sort que ens canviï la vida.

Pues no sé, así ha sido un poco mi vida, todo muy deprisa, demasiado deprisa, un poco así... Y parece mentira ¿no? pero bueno nadie sabe lo que le está pasando a la demás gente, y tú ves gente ¿no? y tú puedes pensar una cosa, pero a lo mejor lo está pasando peor, y resulta que una persona muy arreglada, muy bien vestida pero a lo mejor tiene un infarto ¿no? que nunca se sabe... a lo mejor tiene un hijo que está enfermo que lo está pasando muy mal... Pero mira en esta vida hemos nacido para sufrir y para pasarlo bien todo lo que podamos.

5.2 Infantesa: mis padres no han sabido educarnos

La Loli és la mitjana de nou germans. Tenia set anys quan va entrar al primer dels dos centres de menors on ha passat més de mitja vida. Va ingressar-hi junt amb cinc dels seus germans: els dos més grans havien anat a un altre centre i els dos més petits van quedar-se a casa amb els seus pares. Des de sempre la Loli va tenir força assumit que a casa seva no podien estar-s'hi. El seu primer record d'infantesa és el d'un dia que es va despertar i l'habitació del costat, més àmplia que la seva, s'havia buidat: els seus germans grans ja no eren a casa. Al cap de poc temps ells van entrar també a un centre i va ser quan va poder comprendre què havia passat:

Recuerdo a ver, un día que me levanté ¿vale?, mi primer día quizás que yo recuerdo, que me levanté, que íbamos al colegio, nos levantó mi madre y nos trajo bollycaos ¿vale? Y mi madre tenía una habitación, bueno la habitación era una, no sé cómo decirte, era una armario, ¿no? que tenía, que eran pegadas y se bajaban y bueno pues eran dos literas ¿no? y dormíamos yo, el Alberto, el Sergio, el Jaime y luego la otra habitación era más grande ¿no?, en la más grande estaban en el colegio internado (...) Dormían en otra habitación pero estaban, ese día estaban, yo sé que estaban en el centro, a ver yo sé que estaban fuera, ¿no? pero no sabía donde, ¿no? Pero cuando yo empecé a entrar en el centro yo me di cuenta ¿no? que estaba en un centro...

Tant el seu pare com la seva mare treballaven tot el dia i quan ells arribaven d'escola mai no els trobaven a casa. El seu pare treballava en una fàbrica i va tallar-se els dits en un accident laboral. Després de cobrar una indemnització, va anar fent feinetes durant poc temps (treballant en un bar, com a guarda de seguretat o venent cupons) fins que va deixar de treballar. La seva mare venia també números, treballava en una empresa de neteja i fins ara, que encara treballa fent feines, però només dos matins a la setmana de manera particular.

Y decían, bueno lo que decía la gente y eso, siempre yo qué sé, estábamos to' el día en la calle, a ver yo me acuerdo que estaba en la calle, de lo que más recuerdo, que mis padres pues mi madre pos venía de trabajar ¿no? y cuando nosotros llegábamos a lo mejor no estaba, ¿vale? y mi padre también... tampoco estaba, yo recuerdo eso muchas veces... Me acuerdo también una vez que, que lleguemos y no estaba mi madre y una vecina nos entró a su casa y nos dio de comer, yo me acuerdo de eso perfectamente.

La Loli sap ben poca cosa de la història dels seus pares. A més, les relacions amb la família extensa són pràcticament inexistents i, de fet, fins fa pocs mesos, a través d'una tieta seva que la va acollir a casa seva quan va fugir de la llar conjugal, no s'assabentà de moltes coses. Ella és l'única persona, a part del seu germà Alberto, la seva germana Pepi, la seva amiga Isabel, i també la seva tutora al centre,

que en el seu relat apareixen com a referents positius. Aquell viatge va ser revelador per a ella i, de fet, en molts moments fa de relatora del que la seva tieta li va explicar aquells dies "hablamos mucho...". Des del primer dia la Loli em fa una confessió que la neguiteja profundament des que va tornar d'aquell viatge i que mai no ha parlat amb ningú: la seva mare havia estat també internada en un centre quan era petita. Aquest fet li accentua el ressentiment que, al llarg de tot el seu relat, es desprèn amb relació a la seva mare. Com veurem, pensar que ella ha passat la seva vida en un centre de menors quan la seva mare ja havia viscut aquesta experiència li genera un doble sentiment d'abandó. Per a ella és incomprendible que, si la seva mare ha viscut el que ella va viure, consentís que els internessin en un centre. La maternitat, a més, ha accentuat aquest recel i, de fet, el neguit que els serveis socials no li prenguin la filla és una de les claus del relat, i de com es planteja el futur.

Els seus avis materns eren pagesos i vivien a Almeria. Van emigrar a una població de l'interior de Catalunya, on va néixer la seva mare i nou germans. La Loli explica, a partir del que sap per la seva tieta, que les relacions dels seus avis amb les seves respectives famílies es van trencar ben aviat. Aquesta desvinculació respecte a la família és un element més del passat que es reproduïx en el present. El seu pare és també andalús i va casar-se amb la seva mare quan eren molt joves. Pel que fa a la família paterna només coneix dos tiets "pero de vista" i més d'un cop em diu, amb un argument que sembla manllevat d'un culebrot televisiu, "quien sabe si un día en una discoteca me enrolló con uno que es mi primo..". A més la família paterna, igual que molts altres, és un tema tabú a casa seva:

El otro día mi hermana, la pequeña, le dijo a mi padre "papá -dice- ¿tus hermanos, por qué no vienen?" y dijo mi padre dice "¿por qué quieres hablar de eso eh? -dice- si a ti no te importa" y yo cogí y me callé y... bueno no cogí y me callé dije "¿y por qué no? -digo- te está preguntando ¿por qué no le contestas?" y se puso..., como se pone él "mmmhh" que hace así, y cogió y se giró, y yo pues... nada, así que cortó la conversación y ya está.

La vivència de vergonya i ressentiment vers els seus pares és colpidora. Per a ella els seus pares mai no han estat un referent positiu i mai no l'han ajudat quan ho ha necessitat. Els records que té de la primera infància a casa seva són molt escassos i sempre són de discussions i baralles. Aquest clima familiar el trobava cada cop que, els cap de setmana, sortia del centre per anar a casa seva. Des de ben petita va viure amb l'ambivalència de voler estar amb els pares però, quan hi era, voler tornar al centre:

Yo me acuerdo que bueno, es que mis padres siempre se han estao discutiéndose, y sigue, siguen discutiéndose, porque sí, siempre han estao como perro y gato. Y yo pues, yo creo que también por eso ¿no?, porque siempre estaban como perro y gato y yo por tal de no escucharlos y no deso pos cogía y me iba fuera, y como aquel que dice, pues sí estaba en la calle... Yo por tal de no escucharlos pos me iba, hacía lo que fuese, porque eso de estar tú viendo como están como perro y gato pues, no me hacía gracia la verdad (...) A ver tampoco prefería quedarme en el cole porque tampoco me gustaba, pero es que a mí me gustaba venir casa y cuando quería, que quería estar en el cole, cuando estaba en el cole quería estar en mi casa y cuando estaba en casa quería estar en el cole ¿vale? que no estaba de acuerdo donde quería estar. Y yo me acuerdo que cuando era pequeña pues, sí, quería estar con mis padres, pero cuando a veces llegaba los fines de semana pensaba, ¡dios mío!, prefiero quedarme en el cole...

Des del seu punt de vista, els seus pares no varen fer prou per responsabilitzar-se dels fills:

Nosotros hemos estado en un cole ¿vale? pero nuestros padres no nos han sabido educar ¿vale? yo creo que es eso, sí, han tenido hijos, han tenido hijos pero no sé por qué, por tenerlos creo yo, porque no nos han sabido educar. (...) Y bueno y mi madre siempre ha sido pues... una persona ¿no?, que se ha dejado mucho llevar por los demás ¿vale?, que en vez de decir "tengo que trabajar y sacar a mis hijos", ahora ya está trabajando, sí, pero también se nos ha dejado de lado, ¿por qué?, porque también hemos estado nosotros en un colegio ¿no? y claro y allí nos han dao de comer, nos han dao... y ella se ha despreocupado un poco, eso es lo que pienso yo. Y bueno sí, que son nuestros padres, que nos quieren ¿no?, pero que tampoco, como yo pienso, que tampoco se han comportado como padres.

El fet de tenir tants fills és un dels retrets que la Loli fa a la seva mare. També explica que les seves tietes varen insistir perquè es fes una operació de lligament de trompes, però que era un tema tabú, especialment per al seu pare:

Mi tía me lo dijo que mis tías se lo dijeron ya muchas veces, que se operase y ella no quería, porque también que decía que mi padre que si se operaba que ya no era una mujer, que no sé qué, tonterías ¿no?, porque es una tontería (...) Pero es que yo no lo entiendo porque, es que si ve que no puede, si tenía, si tenía al Fernando tenía a la Merceditas, con tres, con tres ya tiene bastante y de sobra... A ver yo no me arrepiento de haber nacido ¿no?, pero bueno, que quieres que te diga, pero tampoco lo veía bien que tenga tantos hijos.

Els seus pares són persones que estan desvinculades, que no tenen relacions positives ni amb la família ni amb amistats, i que a més han estat sempre dependents de l'ajut dels altres i de les prestacions dels serveis socials:

Siempre han estao pendientes de que le ayuden los demás ¿no?, nunca, nunca, es que yo creo que nunca han sido independientes, ¿sabes?, que siempre han estao con ayuda de gente, ¿sabes?, que no han sabido vivir solos ¿sabes lo que te quiero decir? que siempre han tenido alguien en quien apoyar. No apoyar en el sentido que, no amigos, porque yo creo que amigos nunca han tenido mis padres, ¿sabes?, pero mis tías, pues en el tema del dinero siempre le han dejado, ¿sabes?, que nunca han dicho ellos, "pos no, que tengo que trabajar porque tengo que mantener a mis hijos" no, no, "pues no tengo dinero pues bueno pues le pido a mi hermana, porque ella me dará, pues bueno pues iré, yo qué sé, un decir, a la asistenta social a ver si me ayuda" ¿sabes? que nunca, nunca han sido capaces en decir "no, yo tengo unos hijos, pues yo tengo que trabajar porque yo el día de mañana, pues yo me tengo que hacer mayor y yo, pos yo ese dinero que yo me he ganado, pos yo tengo que contar con él". Es que mis padres cuando sean mayor no van a tener nada, porque como aquel que dice es que no han trabajado en su vida.

Aquesta visió amarga de la seva família marca profundament el relat i la seva baixa autoestima:

Mis padres a ver, no son tontos, pero tampoco son inteligentes. Yo qué quieres que te diga, mis padres yo creo que son de un nivel bajo, ¿sabes lo que te quiero decir? a ver yo no es que sea tonta pero tampoco me considero un nivel alto ¿sabes?, en un nivel medio ¿sabes? ni muy perfecta ni muy tonta, ¿vale? Pero mis padres yo creo que son de un nivel bajo, ¿sabes?, hablan contigo, no se saben explicar bien, a ver yo no me sé explicar bien, pero bueno, pero se me defender ¿sabes? ... a ver, es que no sé, hablan ¿no? y te saltan con una cosa, o te dicen otra, que hablan y no saben lo que dicen, ¿sabes?

No és fins passats mesos de relació que la Loli desvela el motiu del sentiment de vergonya envers la seva mare. Darrere la insistència que la seva mare era una persona desequilibrada, que sempre depenia dels altres... hi havia el fet d'haver-se adonat, des de ben petita, que el modus de vida de la seva mare no era el correcte. Per una banda explica que creu que en la seva entrada al centre no hi havia només motius de manca econòmica:

Recuerdo que una vez, que estábamos en casa de uno que era amigo de mi padre y que un hombre pues a mí y a mi hermano nos dio dinero pues... para que compremos papel, aquel día, y que no... Y nos pidió una monitora el dinero, nos dijo pa' qué era y eso, y bueno, no sé lo que pasó, no recuerdo lo que le dije y entonces supongo que también vino por ahí, no sé, supongo que también vino por ahí... no sé, ponernos al centro, supongo que vino por ahí.

D'altra banda, la seva mare com a persona que es guanya la vida recorrent a tots els recursos al seu abast, entre ells recollint deixalles, fet que converteix casa seva, un pis petit on viuen actualment nou persones, en un lloc poc apropiat:

Mi madre no está bien, ¿vale? le dio por buscar chatarra, ¿sabes lo que te quiero decir? y nada... pues... lo sigue haciendo, lo sigue haciendo... nosotros le echamos bronca 'mamá, quita esto, que es peor, que te van a quitar los niños...' porque a Manuel y a Elena yo no sé... es que no entiendo como no se los han quitado.

Aquesta imatge de la seva mare com a persona depenent que consenteix la seva estada al centre es trenca en alguns moments quan explica que, des de sempre, les relacions amb els serveis socials han estat conflictives:

Bueno yo me acuerdo que íbamos, las reuniones del EAIA de aquí, y siempre habían peleas, yo me acuerdo que siempre se estaban discutiendo mis padres y los del EAIA, siempre estaban discutiendo... Es eso que a mi madre una vez le puso, me parece que se llamaba Jordi, me parece que sí, ¿no?, era un EAIA, y le quería...mi madre le quería tirar una silla (riu) porque bueno, porque no quería... bueno, que estuviésemos en un colegio interno mi madre. Claro no quería que estuviésemos en un colegio interno y le quería tirar la silla.

No és fins al final, fruit del procés de reinterpretació de la seva imatge i l'exercici del record que es produeixen a partir de la relació continuada, que és capaç d'identificar en la seva família, en concret en la seva mare, alguns elements positius que li permeten comprendre la seva realitat. Aquí és on es mostren les diferències entre el paper de la mare i el pare per tirar endavant la família:

Es que yo creo que ya, es como algo cotidiano, ¿sabes lo que te quiero decir?, sí, que tiene que hacer todos los días y yo sé que mi madre se ha preocupao también mucho por nosotros, porque ella está de si... ha tenido trabajo y que... ¡coño, ha hecho lo que ha podido! ¿no?, ¿sabes?, porque que no tenga dinero, pues voy y hago esto ¿no? y asin tengo para comer, para mis hijos... Y mi padre ¡puff! pues cuando trabajó, pues la última vez que trabajó pues desde que se cortó el dedo, pues ha estao trabajando, que trabajó una vez en la petanca de segurata y vendió los desto y ya no ha vuelto a trabajar más. Y la culpa de eso también es culpa de mi padre, porque que tampoco se ha movido, y yo sé que mi madre pues sí que ha dado la cara, bastante más que mi padre, mi madre sí que lo ha demostrado pero mi padre no.

La Loli parla del seu pare com una persona que no té un paper massa significatiu a la família. El seu retrat és:

¿Mi padre?, es buena persona, muy callada, ¿sabes? que no tiene que hablar, ¡ay!, que no habla cuando tiene que hablar, ¿sabes? y muy suyo, ¿vale? y... no sé... ¡muy vago!, también se le puede decir (somriu), porque es muy machista... Él se levanta por la mañana - te digo, ¿eh?, lo que hace él en to' el día- se levanta por la mañana, ¿vale?, se va a la panadería, se compra su pastita, y se va al bar o se está to' el día en la petanca hasta la hora de comer. A la hora de comer ¿vale?, llega a la casa, su platito de comida, ¿vale?, se está viendo 'Betty la fea', el culebrón y luego otro culebrón, que no sé cuál es, no me acuerdo, yo sé que ve los culebrones y después se va un ratito al bar hasta las ocho, ocho y media y luego a casa a comer, ¿vale?, bueno la cena, cena y ¡ale, a dormir! Así to' los días, así to' los días. Los hombres es pa estar asin, las mujeres a trabajar.

A partir de parlar del seu pare apareixen també elements sobre la distribució de les tasques domèstiques a casa seva i els rols que, des de petits, ocupen els nens i nenes en les responsabilitats quotidianes:

Los chicos para él, to' el día tocándose el higo, como digo yo, ¿sabes?, y las chicas pues no, las chicas todo el día haciendo esto y haciendo lo otro, porque mis hermanos no hacen ni pu, ¿vale? ¿sabes lo que es ni pu, ni siquiera su cama?, ¡pues eso!

La seva mare, en realitat, és qui porta el pes de la família, encara que la Loli en critiqui les estratègies de supervivència:

Es que mi madre, a ver, mi madre no está bien ¿vale?, es una persona que siempre ha sido muy nerviosa, ¿vale? Y... y le tienes que explicar las cosas, con calma, con mucha paciencia, ¿vale?, porque a la que ella entienda algo mal... no sé, tienes que tener mucha paciencia, y explicarle todo con calma porque tú a lo mejor le dices blanco y ella te dice negro, ¿sabes?, y entiende las cosas, pues como ella quiere y como también como las puede entender, porque no llega a más...

A partir de la distància temporal i del seu nou rol com a mare, la Loli posa de manifest les mancances com a educadora que la seva mare mostra vers ella i els seus germans.

Es que nos han dejao hacer como aquel que dice... hacer lo que nosotros hemos querido, como aquel que dice... Igual que a mis hermanos, a mis hermanos pequeños, es que les deja hacer pues... lo que ellos quieren. Mis hermanos dicen negro, pues negro, mi hermano dice blanco, pues

blanco... que no, que mi madre... Y cuando pone los chillidos, cuando chilla y no..., y no hace lo que ella quiere pues... pues, se complica todo. Que estos niños no hacen caso, ¿por qué? porque no le das una buena educación como tendrías que darle, es que no sabe, no sabe...

La Loli, però, retrata la seva mare, a qui atribueix molts dels elements del que ella no vol ser, també com una persona fruit de les seves circumstàncies. El que és particularment significatiu d'aquest relat és que ella mateixa es troba abocada, sense voler-ho, a reproduir la mateixa situació:

Si es que yo creo que lo que le ha marcao ha sido la juventud ¿sabes?, ella estaba en un colegio interno, porque mi madre también estuvo en un colegio interno... y bueno y sé que con mi abuela... bueno mi abuela sé que tampoco se han llevado muy bien, no se han llevado tampoco muy bien, al menos porque lo que yo sé, por lo que ido escuchando, que tampoco se han llevado muy bien. Y eso de casarte tan joven y de haber pasao todo lo que ha pasado, a ver es que son muchos hijos, y mantener a todos pues no puedes, que es un palo, es un poco asín de todo... Y es lo que digo yo, pues se han dejado influir por los demás, que le arreglasen la vida pues el primero que pillase ¿sabes? y no, y no ha podido ser, no, no es así.

5.3 El centre: *creo que hicieron bien en meternos en un centro*

El record de la seva entrada al centre és un dels més vius de la seva infantesa. Segons el relata, un dia van venir-los a buscar a l'escola uns desconeguts i, després de discussions amb la seva mare, se'ls van emportar. De la seva narració es desprèn una gran violència latent, el que implica treure uns infants de casa seva, separar-los dels pares:

Yo recuerdo... bueno, la primera vez que yo fui a un colegio interno, la primera vez. Yo recuerdo que estábamos en el colegio, porque estábamos mi hermano el Sergio, ¿no?, el Alberto, el Sergio, la Pepi y yo, ¿vale?, me había dicho yo al principio, ja, ja... Estábamos nosotros cuatro y nos llamó un director, había una chica al lado que no la conocía de nada, y mi madre, ¿vale?, y en ese momento pues estaban discutiendo, ¿no?, no sé por qué estaban discutiendo y nos llevaron a mí y también a mis hermanos, no sé, no me acuerdo a donde fue, pero sé que nos llevaron a un sitio, me parece que fue por aquí por B. donde la asistenta social, me parece y luego pues estuvieron hablando con mi madre con un señor ... y bueno vinieron un chico y una chica y yo recuerdo que dijo "pues oye veniros que ahora viene vuestra mama" y bueno yo dije "no no, yo no me quedo aquí esperando a mi madre" (...) Pues entonces, pues yo no quería y entonces la chica pues, "sí, sí ven que ahora viene tu mamá que ahora viene, que te vamos a buscar una cosita y ahora venimos, venga que te vas y tal y te compraremos un libro ahora venga, ¿te gustan los tebeos?" Y yo decía "sí, sí, sí", claro pues con una tontería así pues engañas a los niños, ¿no?, y entonces cogí y me fui con ella, ¿vale?, nos montaron en un coche, eh, y bueno chinochano, chinochano que llegamos a R., y bueno pues yo yo preguntaba "¿a dónde vamos?" y nos decía "a un sitio ahora viene a buscaros mamá, ahora viene", "¿adonde vamos?" "pues a cenar y así". Y bueno cuando ya vimos pues, que estuvieron ahí tres o cuatro minutillos nos dejaron ahí, y luego pues por lo que dicen mis tíos, y estuvo por lo menos un mes y pico que no sabía donde estábamos, no lo sabía donde estábamos.... no lo sabía (...) Yo tenía siete años yo lo recuerdo como si fuese el primer día... es que lo recuerdo como si fuese el primer día ... creo que, es que fue un momento que se me quedó grabado.

Durant el primer any els pares anaven molt poc a veure'ls, perquè el primer centre estava en una altra ciutat i el desplaçament era massa car per pagar-lo cada setmana. És en aquesta primera infantesa quan té les paraules més tendres vers els seus pares, recordant l'ansia amb què n'esperaven les visites. No és fins uns anys més tard quan s'anirà adonant de la situació de la seva família, que canvia la seva visió cap a la que marca, com hem vist, tot el seu relat:

Tan sólo venían mis padres a vernos, cuando ya empezaron a venir, cada quince días a vernos, es que R. era mucho... Ni siquiera los veíamos los fines de semana a mis padres, es que sólo venían, me acuerdo que venían lo miércoles, los miércoles había siempre hígado, y (riu) nunca me

ha gustao el hígado y después había plátano, siempre me metía la carne con el plátano, cuando venían mis padres, cogía, me metía todo en la boca y luego lo tirábamos a la basura ja, ja, ja, los miércoles que no venían mis padres era para mortificarme, como no me gusta el hígado...

La soledat és la protagonista del seu record del centre i, com veurem, és un fet comú a les altres informants. En una casa en què, precisament estan convivint més de vint nens i nenes, i la dificultat és la intimitat, és un referent constant en els seus relats l'experiència de sentir-se soles. Ella ha entès el perquè els van internar, encara que la incomunicació amb els seus pares probablement fa que s'hagi vist forçada a construir-se'n una imatge en part distorsionada. La seva valoració retrospectiva és de resignació, aquest és el destí que li ha tocat a la vida i en definitiva, tot i que no és el mateix que estar amb els teus pares, el centre ha estat en certa manera la seva casa.

Yo por una parte es que me alegro de haber estado en un centro, me alegro por una parte, porque yo creo que hicieron bien en meternos en centro porque... a ver, no porque estabamos todo el día en la calle, no, porque mis padres no nos podían mantener, ¿vale? Y tampoco me alegro porque no podía estar casi con ellos y no era no era lo mismo estar to el día metido en el centro que estar en tu casa, con tus padres. Pero a ver, que tampoco decirte que no me arrepiento de haber estado en el centro, pero es que no tengo ni tampoco recuerdos buenos ni tampoco recuerdos malos, un poco de todo ...

La Loli destaca en el seu relat com, de sempre, ha assumit un paper de cuidadora dels seus germans més petits:

A ver, como aquel que dice, yo siempre le he dado consejos a mis hermanos, a todos y... bueno, siempre he sido la que más... pues "no tienes que hacer aquí, pues tienes que hacerlo allá, no así". Y a veces me dicen, estoy hablando con ellos, eh... "Loli, que no, que no soy pequeño, ¿eh? que ya me has dado bastantes consejos ¡déjame ya!" (riu) Sí, sí, siempre me he estado preocupando un poco así de todo, ¿no?

L'escolarització de la Loli va transcórrer, a partir dels vuit anys quan va ingressar en el segon centre, dins la institució. Mentre la majoria de nens i nenes sortien cada matí per anar a una escola de la xarxa pública de la ciutat, ella es quedava al centre amb el grup dels infants "amb dificultats escolars". Ella ho relata amb normalitat i, més aviat, assumint que des de sempre ha estat una persona a qui ha costat entendre les coses i sense interès pels estudis. Però és quan parlem de les relacions d'amistat que tenia durant la seva infantesa que planteja que, de fet, ella només es relacionava amb nens i nenes de la institució. Fins i tot a les colònies d'estiu, que recorda com un dels moments més divertits de la infantesa, només coincidia amb infants d'altres centres de menors de Catalunya. Els estudis primaris van quedar inacabats. Assumeix com una limitació personal les dificultats amb els estudis i ara, amb una visió retrospectiva, es penedeix de no haver posat més interès a aprendre:

Me acuerdo cuando tenía al A. me decía, "¡como no te estudies las tablas te quedas este verano sin ir a la Isla Fantasía!" porque íbamos de excursión en el cole, yo decía "ah, me da igual, me da igual", y luego fui a la Isla Fantasía, pero bueno... (riu) pero que me echaba mucha bronca (...) Cada día a la hora del patio, cuando hacíamos matemáticas siempre me quedaba estudiando, estudiando las tablas y ¡qué va, qué va! que nunca, nunca, ¿eh?... ¡qué va! Y no sé ni como sé contar, a veces lo pienso (riu) a veces lo pienso, pero bueno, pero es que parece que no, pero..., pero bueno, me gustaría hacer algo, aunque sea un poco, ¿no?, que bueno, que me gustaría saber más, ¿no?, porque hay a veces que me quedo corta que digo, ¿coño y esto qué es?

Va deixar l'EGB al setè curs i des del centre van pagar-li els estudis de perruqueria, que va treure's en quatre anys. Aquí va trobar realment el que li agradava, sobretot la part pràctica de la professió. Mentre estudiava va treballar un breu període en una família com a cangur i, un cop acabada l'acadèmia i fins a l'actualitat, mitja jornada en diverses perruqueries de la ciutat.

5.4 Parella i maternitat: *si me volviese a encontrar en la misma situación decidiría diferente*

Estoy muy agobiada... yo qué sé, a ver, es que no sé qué decirte, es que no sé cómo contártelo... es que no sé, echo de menos a faltar muchas cosas... A ver, es que con Jose no sé, no estaba mal pero tampoco estaba bien... yo con él, a ver estaba con él, a ver... porque igual yo lo sigo queriendo ¿no?

L'experiència de la recent separació marca des del primer dia el relat. Reconstruir la història quan l'experiència és tan recent i, a més, és un procés que encara no està tancat fa que, més que la seva experiència al centre, finalment aquest sigui l'eix de la seva narració: la necessitat d'autojustificar-se sobre la decisió d'haver-se casat tan jove i embarassada, i les dificultats per tirar endavant amb la seva filla, reptes que vaig viure en primer pla i que anaven sorgint dia a dia. Quan ha de mirar enrere i recordar com va conèixer el seu company i com va ser el seu festeig, la Loli explica una relació romàntica amb tots els ingredients dels referents cinematogràfics: amor a primera vista amb el noi ideal que, com en la Ventafocs, pot acabar traient-te d'un món penós i sense expectatives de millora:

Me acuerdo la primera vez que lo conocí, bueno la Susi me lo presentó y nos fuimos a dar dos besos y en este momento, no sé por qué, pero casi nos damos un beso en la boca, ¿sabes? Y luego a partir de aquí ya empezó un poquito la cosa... Él no hacía más que mirarme, y claro como me miraba pues entonces yo también lo miraba, pues así... Y luego la Susi ya empezó a liarlo todo porque ni él dijo nada ni yo dije nada, ¿vale? porque dijo "oye, Jose, dice la Loli que si quieres liarte con ella", "oye Loli (riem) que ha dicho Jose que si..." ¿no? fue algo así... y a partir de ahí pues ya nos conocimos y...

Ella tenia setze anys i els mesos que varen sortir junts els recorda com els més feliços de la seva vida: anar els dos junts amb la moto, al cinema, a discoteques i, sobretot, tenir algú en qui recolzar-se.

Yo lo llegué a querer mucho y lo sigo queriendo... como al padre de mi hija... es que no me lo creo, no me lo creo... pero bueno (..) A ver yo veía a Jose una persona buenísima, pero buenísima, que me entendía en todo, pero en todo y... yo qué sé, no un dios ¿no? pero yo qué sé... Que me ayudaba a sentirme bien ¿no? claro, como me entendía y todo pues yo qué sé... le explicaba las cosas, intentaba ayudarme, a ver, que era una persona buenísima ¿sabes? (...) Cuando salía con Jose no tenía ni pa' pipas ¿vale? no, no tenía, pues él me lo pagaba, pues yo qué sé, también tuve una época mala con mis padres, pues él intentaba ayudarme, cosas así...

De tota manera va durar poc perquè als pocs mesos, quan tenia disset anys, es va quedar embarassada i, com ella mateixa explica, a partir de la visió actual, "aquí empezaron un poco los problemas". El seu xicot no ho veia massa clar però ella va dir que volia tenir-lo i "decidimos tirar para lante... ". Li costa molt parlar d'aquell moment i ho fa de manera contradictòria, lògicament per la situació que està vivint, que l'obliga a anar reconstruint la història per poder comprendre's més a ella mateixa. El seu primer discurs és el de la maternitat com el millor que m'ha pogut passar a la vida, ella diu "quizás es lo único...". La consciència d'haver de tirar la seva filla endavant i el discurs de la maternitat com a experiència de felicitat, es creua amb les dificultats que, dia a dia, ha d'anar superant i de les quals en sóc testimoni. Tot plegat fa que es barregi el discurs de lluita:

Por ahora pienso sacar mi hija adelante, después Dios dirá... pero ahora mi hija, Dunia lo primero...

amb el del penediment de la decisió que va prendre al seu dia, expressada en la voluntat que la seva filla no torni a passar pel mateix:

Si volviese atrás no haría lo mismo, si me volviese a encontrar en la misma situación decidiría diferente... Me dejó llevar mucho por él, yo confiaba mucho en él. (...) Mi hija no quisiera que viviese casi nada de lo que he pasado, casarse tan pronto, tener una hija tan pronto, haber estado en un colegio... que disfrutase de la vida.

La Loli encara estava al centre quan es va quedar embarassada. Quan va decidir tirar l'embaràs endavant i casar-se amb el Jose, guarda un record bonic del detall que varen tenir els educadors amb ella: li varen organitzar una festa de comiat i li van regalar el viatge de nuvis a Mallorca.

La Loli explica que els seus pares i el Jose mai no van arribar a congeniar i que, en certa manera, ells van esguerrar-li la boda. El fet de conèixer el seu company va fer que s'adonés encara més de la difícil situació que hi havia a casa seva. De fet, durant els dos anys de casats, malgrat viure a la mateixa ciutat, pràcticament no veia els seus pares. La seva visió retrospectiva fa que, des de la situació actual, es justifiqui dient que ella va canviar per culpa del company i per això, mentre va durar la relació, també va deixar de banda els pocs amics que tenia.

Todo pasó tan deprisa que con Jose no se llegaron a conocer, Jose no tragaba a mis padres y mis padres no tragaban a Jose (...) Yo a casa de mis padres no iba casi, y mi madre a lo mejor venía dos veces al mes o quizás menos... más bien por mi, por la forma que era mi madre y por Jose, que no quería que viniese, mis suegros y mis padres no tenían ninguna relación.

De fet, la Loli quan es va quedar embarassada i es va casar va creure que, per fi, estava reconduint el destí que des de petita tant havia temut. Per fi creia que podria ser feliç complint el seu major somni:

Yo cuando era pequeña, bueno cuando era más pequeña y lo sigo pensando ¿no? y siempre lo he dicho ¿no? y hasta que no lo tenga pues, no sé, que yo siempre he querido tener pues una familia que nunca he tenido, ¿sabes?, estar todos reunidos y... yo qué sé, todos juntos como una piña, ¿sabes lo que te quiero decir?, que todo el apoyo que yo no he tenido por mis padres y el cariño que no me han dado, pues no, pues yo dárselo pos' a mi marido, y estar bien, y a mis hijos.

Aquesta família no era només la que ella formava amb el seu company i la nena, sinó que havia dipositat l'esperança que els pares del Jose la veiessin com una filla més. Aquest és un dels punts del seu relat que esdevenen més colpidors, ja que l'inici del final de la relació començà precisament pels problemes amb la seva sogra:

Yo con mis padres pues nunca he tenía confianza, cosa que me hubiese gustado ¿no? pero, puede ser pues lo que te dije, pues yo a mi suegra pues, yo creo que le di bastante confianza, y que, que creía que con ella, pues podía haber, pues como la madre que nunca he tenido ¿no? no pero, no fue así, no fue así ..

5.5 Convivència i ruptura: *lo veía tan bonito que ni siquiera me dí cuenta*

Després d'un mes a casa dels seus sogres lloguen un pis just al costat. Ell va posar l'entrada, i amb les cinc-cents mil pessetes que ella tenia estalviades, a partir dels diners que l'Administració va donar-li pel seu desinternament i el poc que havia guanyat amb les feines de cangur, varen comprar els mobles. Ella feia unes hores a la perruqueria i ell treballava com a paleta, mentre la seva sogra cuidava de la criatura. La seva esperança era poder millorar econòmicament:

Yo a Jose siempre le decía "quiero un piso, de alquiler no, compro, cuando nos toque la lotería un piso compro", y él lo único que hacía era comprarse motos, las motos que ha quería las ha tenía.

Recorda, però, que anaven molt justos de diners i que durant tot el temps de matrimoni ella només disposava dels diners que ell li donava per fer les compres del mes.

Yo cuando cobraba pues le tenía que dar el dinero ¿no? en vez de quedármelo yo y administrar, a ver no yo, los dos ¿no?, y administrarlo los dos, "pos mira esto es pa' esto, esto pa' esto, y tú te quedas ésto pa' ir comprando to' el mes", ¿no? No, se lo tenía que dar a él y él lo administraba ¿sabes? (...) para mí no, porque yo comprarme para mí no me he compro nada, o sea que cuando tenía que ir a comprar una barra de pan, tenía que pedirle, porque yo tenía que comprar lo justo para todo el mes.

De fet és la seva situació actual la que li fa valorar aquesta relació com a abusiva i troba el ressò en persones properes a ella, que en el seu moment no s'escoltava, que li expliquen que ja veien que l'actitud del seu xicot era molt possessiva:

No sé, a lo mejor lo veía tanto... tan bonito que ni siquiera me di cuenta...

Les agressions van començar aviat, primer baralles contínues, després agressions físiques. Un dels principals temes de discussió era que ella sempre es quedava sola amb la nena, mentre ell sortia amb els seus amics. L'altre, que ell estava sempre amb la seva mare i que ja no feien res els dos sols. Per ella els problemes van venir sobretot de part de la seva sogra que no els deixava fer la seva vida. Li costa, de tota manera, criticar-la obertament per la ferida oberta que li suposa un doble abandó matern. Un fet que li ha quedat gravat és l'acusació de la seva sogra que ella va casar-se amb el seu fill per interès, per sortir del centre. El detonant en el seu relat és el dia que la seva sogra la va pegar i el seu company va deixar-la de banda:

Lo más fuerte que me dijo su madre que yo me había casado con su hijo por interés, que yo me casé con él por salir del cole... y... yo qué sé, y no es una vez que lo ha dicho... y a mí eso pues me sentó muy mal... Y a partir de ahí pues cambió mucho la cosa y se metía mucho su madre por medio, él siempre estaba en casa de su madre, nunca estaba por mí, siempre estaba yo con la niña... Y yo estaba en casa y él después venía de trabajar se iba a casa de su madre, después venía, hacía yo de comer, no la quería, después se iba a casa de su madre, decía que no le había hecho de comer, se iba a casa porque ahora quería dormir y yo así todos los días. Y yo cuando hacía de comer no se lo comía y luego hacía de comer su madre y se lo comía, así de peleas.

A partir d'aquí s'entra en una roda de denúncies, de separacions i reconciliacions que acabà en un greu episodi de violència que fa que abandoni sola casa seva i acabi a casa de la seva amiga Isabel:

Estaba mareada, que me encontraba mal con vómitos, que no podía respirar y bueno, me mareé en casa de la Isabel, me quedé unos momentos pues... inconsciente ¿no? Pues la Isabel llamó a una ambulancia y vinieron y me llevaron, me dieron una pastilla, un tranquilizante y me pusieron una mascarilla de oxígeno y nada, me dijeron que si quería poner denuncia, pues la puse y después cuando estaba pues me fui a comisaría y ya está...

Ni en aquell moment de crisi vol recórrer a casa dels seus pares i es troba sola, davant la impossibilitat de quedar-se a casa de la seva amiga i la negativa de la seva extutora al centre, a qui demana si pot acollir-la a casa seva. Finalment torna a casa amb el company, fins que pren la decisió de fugir:

Yo me quedé en casa, él se fue a casa de su de su madre, pero venía cada noche. La niña, hubo días que, hubo una semana o así que no la ví... Entonces fue ya pues, a poner denuncia por eso, porque no veía a la niña, y luego ya cuando ya... bueno ya fue lo último ya pa' rematar lo último que pasó que fue ya cuando ya me fui a G. porque no aguantaba más, porque si me quedaba o... o me comía yo a mi suegra o me comía a Jose, porque ya no aguantaba más, y por eso decidí irme, sin que él lo supiera y... que no lo supiese nadie, sólo mi abogado y donde iba a irme, mi tía... y bueno... Y mis padres se enteraron, porque mi abuela tenía que venir para aquí, para B. a casa de mis tías, bueno y a ver a mis padres y bueno se enteró mis padres por mi abuela, (...) Yo se lo dije al Jose que yo para estar así que no podía aguantar que necesitaba irme, que, que yo para estar como perro y gato pues prefería irme ¿no?, y le dije pues que me quería ir y bueno pues también estuve hablando con la asistente social que me dijo que, que por haberme puesto la mano encima, por malos tratos, que podía ir a una casa de estas de acogida de mujeres maltratadas. Es que yo lo veía muy fuerte, ¿sabes lo que te quiero decir? muy fuerte, yo no me veía ahí. Y bueno, yo le dije a Jose que me iba a un piso, que me iba a T., y bueno que me iba para allí ¿no?, y bueno cuando le dije eso, pues se puso "¡que no, que no, que yo no me iba a ningún sitio, que yo no me llevaba a la niña!", y bueno yo dije "yo no te voy a prohibir que veas a tu hija" yo se lo dejé claro que me iba a ir, y bueno y cuando tuve la oportunidad pues me fui

En tornar va haver d'afrontar el judici per la custòdia de la nena, una de les experiències recents més traumàtiques, on es va sentir a dir coses molt fortes per part del seu exmarit i la seva sogra, com que estava boja i que no es podia fer càrrec de la nena. Ella estava sola, sense el suport dels pares, sense diners. Va agafar-se un advocat d'ofici i la família del seu exmarit un de pagament. A més, tornava a

viure a casa dels seus pares, la decisió que havia volgut evitar des que estava al centre, a més ara amb una filla. La por al fet que anar a casa dels pares, amb la situació que hi havia, suposés posar-se en situació de risc davant els serveis socials, l'angoixa durant el judici perquè es un dels arguments que utilitzava el seu company, i que ella encara té present actualment:

Yo qué sé, a lo mejor porque he tenido tan malos recuerdos con la asistenta social, de estar en el cole y todo esto, que no, que no me... no, no, porque tengo miedo, tengo miedo y yo pues lo que he pasao, no quiero que lo pase mi hija, estar en un centro, nunca (...) Yo qué sé, yo es que ya... ya te esperas todo en esta vida. Y Jose pues me dijo " tú intenta hacerlo lo mejor posible -dice- porque a la mínima que pueda te quito a la niña, a la mínima que pueda", y eso... que yo no creía que Jose fuese así y me he dao cuenta de muchas cosas, que no me dao cuenta antes, en muchas cosas, que me prometieron el oro y el moro y nunca lo he tenido, el oro y el moro.

De fet, la relació constant de la seva família amb els serveis socials i les poques experiències que ella ha tingut no han estat massa positives, sempre associades a una funció de control o una prestació d'ajuts que considera arbitraris:

Quando yo estuve con Jose estuvo, él estuvo parao y a mí me estaba acabando el contrato, fui a pedir una ayuda ¿vale? a la asistenta social. A ver, yo no soy racista, porque no lo soy, pero ¿qué quieres que te diga?, todos moros o todos cristianos. Yo conozco, bueno yo conocía una mora que era del mismo barrio que yo y que la asistenta social le pagaba la luz, el agua, a ver, yo tampoco pedía eso ¿no?, porque no, pero que al menos que me diese una ayuda sí, y bueno y... y me dijo la asistenta que yo era muy joven y que podía trabajar. A ver, yo no te digo que no, que yo puedo trabajar, pero mientras tanto que busque algo, pues una ayuda me podían dar... pero bueno...

És interessant en el seu relat, i ens permet entendre millor els valors i la dignitat que sorgeixen del fet de saber-se en situació d'inferioritat econòmica, com explica l'impuls que va tenir per Nadal de fer-li un regal a l'advocat d'ofici, en un moment que a ella se li acabava el contracte:

Y bueno pues, para Navidades le hice un regalo a mi abogado, le... como no sabía qué regalarle, pues me fui y claro como era Navidad no sabía qué regalarle dije "pues ya está". Pues le regalé un lote, unos que son grandes, que venía champán, almendras, turrónes, bueno de todo, todo venía, me costo carillo eso si ¿no?, pero bueno estoy satisfecha de habérselo regalado (...) Sí era una caja, una caja de estas así de madera y venía de todo, de todo un poco, muy bonito. Es que a ver, yo pensé, es que también pensé a ver, iba ahorrando ¿no? y digo "de lo que me diesen de finiquito pues le doy". Pero pensé, a ver esto es una ridiculez darle dinero porque, porque esto vale no una millonada pero vale trescientas o cuatrocientas mil pesetas, vale mucho dinero y yo pues para darle cincuenta mil pesetas o sesenta mil pesetas o cien mil pesetas no, y digo para eso le hago un regalito o un detalle y quedará mejor.

El moment en què es produeix la ruptura suposa un doble procés d'alternació: primer havia renunciat a la seva família per estar amb el seu company i havia somniat formar una família i començar de nou, i de sobte aquest somni es trenca i ha de reinventar-se aquests dos anys de la seva vida a la llum d'un fracàs que encara no ha paït. Per fer-ne la valoració retrospectiva utilitza de manera explícita la comparació amb la mare que, implícitament, havia sortit en altres moments del seu relat:

A ver, yo creo que lo que fastidia a los padres de Jose es no se esperaban esto de mi ¿vale? porque yo siempre soy una persona que, yo creo, que también soy un poco así como mi madre, que me dejo llevar ¿vale? pero me he dejado llevar por Jose ¿vale? y por parte de mi suegra, porque yo creo que he estado cegada por Jose, ¿vale? porque no he sabido ver lo que había a mi alrededor ¿vale? yo creo que ha sido esto y que cuando me he querido dar cuenta ya ha sido demasiado tarde...

5.6 Tirar endavant: si vas mucho a la asistenta te pueden quitar a tus hijos

La Loli viu el seu moment actual amb una gran angoixa. Amb una feina on cobra quaranta-cinc mil pessetes al mes (tendria que cobrar trenta pero la jefa es buena y me da un poco más), vivint a casa

dels seus pares on ella aporta diners a l'economia familiar i amb una filla per tirar endavant. Durant les nostres converses van anar sumant-se els mesos que el seu company deixava de pagar-li la pensió per la nena.

Va marxar de la llar conjugal sense res. Els seus ingressos no li permetien pagar el lloguer del pis i, a més, estava tan angoixada pel judici on havia de decidir-se la custòdia de la nena que no va preocupar-se ni dels mobles ni de res material. Després de la sentència que li donava la custòdia de la nena, ell havia de comprometre's a passar-li una pensió de 35.000 pessetes al mes i a visitar-la cada dimecres i els caps de setmana alterns. Actualment la Loli viu amb l'angoixa de voler marxar com sigui de casa dels seus pares però veu que aquest desig és impossible per la seva situació d'inestabilitat a la feina. A més, el seu exmarit incompleix de manera reiterada l'horari del règim de visites. El fet de plantejar-se anar als serveis socials l'angoixa per la por al control.

Creo que ya por las experiencias que he tenido por mis padres ¿no? porque yo qué sé, están todo el día de asistenta, de asistenta, y no es que... pero es el miedo porque no sé... porque dicen que si vas mucho a la asistenta pues te pueden quitar a tus hijos, porque dicen porque no tienes dinero, porque no puedes mantenerlos ¿no? yo qué sé, yo creo que es por eso, es el miedo ¿sabes?

El seu dia a dia transcorre ocupant-se de la nena i les feines de la casa al matí i passant la tarda de 3 a 8 a la perruqueria, molts dies amb l'ambivalència de voler arribar a casa per veure la nena però, alhora, retardar-ho al màxim per no trobar-se, un cop més, les discussions diàries. A la nit, un cop la nena és a dormir, xateja durant dues hores. Ella diu que, fins i tot, pensa que està canviant el seu caràcter (*soy más independiente, me expreso más...*) i que li ho facilita relacionar-se amb la gent. És interessant l'apreciació de fins a quin punt està codificada la forma de relació dins el xat, conservadora en moltes coses (ella explica que sempre són els nois els que han de prendre la iniciativa a l'hora d'obrir un canal) i, en canvi, innovadora en les formes de les relacions humanes en altres. Ja s'ha trobat amb nois que coneix al xat, amb algun fins i tot ha anat a sopar i s'ha plantejat la possibilitat d'una nova relació.

Lo que más me gusta del chat es que hablas con una persona y te sientes como, a ver, al no verla ¿no? y eso, pues te sientes como atraída ¿sabes lo que te quiero decir? (...) Entablas con una persona ¿no? y no sabes cómo es ¿no? pero no sé te habla, te habla, claro es que tú no sabes si te esta mintiendo o no te está mintiendo, y te está diciendo cosas bonitas ¿no? y te sientes muy... te sientes atraída. Porque yo la primera vez que me conecté, es que hablé con uno ¿no? y me caía muy bien ¿no? muy simpático, no lo había visto nunca en foto ¿no? ni nada. Y no sé, te sientes, te sientes atraída, te sientes a gusto hablando con esa persona y que le contaría pues... pues mil y una cosas y lo mismo pues él contigo ¿no? Pero bueno ahora, no es que me llevase un chasco ¿no? pero... pero con uno pues estuve hablando ¿no? y con el primero que conocí y sí muy simpático muy desto ¿no? pero, pues sí, sí, le gustaba ¿no? y no pues, yo no quería nada con él. Y nada pues, pues se cabreó y eso, pues nada, pues .. pues nada, "hola y adiós y ya está" (...) No, lo que pasa que te da más corte, ¿sabes? No, no, no tienes tanta..., a ver, porque como no la ves, le cuentas mil y una cosas ¿no? pero luego cuando la ves pues te quedas más cortá, más callá, no sabes que decir ¿no? te quedas así mirando como diciendo "ay, ¿qué te digo yo a ti ahora?" ¿no? que no sabes, no sabes qué contarle, no sé, .. al menos lo que a mí me ha pasao, porque yo por el chat sí le doy mucho, pero luego en persona... (riu) ¡mutis a la gai! (riu) ¡que soy muy callaíca!

5.7 Futur: le tengo mucho miedo al futuro

Yo pienso mucho en el futuro, es que siempre, siempre he pensado en el futuro, yo qué sé... o quiero que me pase la vida deprisa o yo qué sé, es que no lo sé, es que siempre he pensado en el futuro, qué me pasará, qué será de mí... creo que le tengo mucho miedo al futuro, qué me pueda pasar...

Per a la Loli el seu somni de futur continua essent formar una família i la felicitat passa necessàriament per tenir una persona a la vora que l'estimi i a qui pugui estimar.

Si me gustaría porque, es que no me veo sola, yo sé que... que necesito a alguien que me dé apoyo, porque lo sé, porque yo creo que sí que... que necesito a alguien que me dé apoyo y que

me dé cariño, a ver que tampoco lo busco, lo estoy buscando. No, que cuando venga, vendrá y ya está.

La Loli veu incompatible el rol de *breadwinner* amb el de mare, per això la seva estratègia es basa a poder ocupar el rol maternal, el rol de cuidadora amb el qual se sent identificada. Per fer-ho és condició indispensable trobar una parella, algú que la cuidi, l'estimi, la mantingui i a qui ella pugui entregar tot el seu amor.

Yo ahora no sé... quiero pero no quiero ¿sabes lo que te quiero decir? que me gustaría empezar de nuevo ¿sabes?, me gustaría encontrar una persona que me quisiera y que todo lo que no he podido tener con Jose, pues tener... que a mi siempre me ha gustado, siempre he querido tener una familia que nunca he tenido, ¿por qué?, porque no he tenido, ¿sabes lo que te quiero decir? Y yo pensaba que con Jose lo podía haber tenido y no lo he tenido, eso es lo único que pido tener una familia con quien pueda confiar con esa persona y pueda estar bien. Y lo primero que la persona con quien yo esté que quiera antes a mi hija más que a mí, sólo pido eso. De nivel económico ¡puff! pos bueno, tampoco pido que sea rica ¿no?, pero bueno que me pudiera estar manteniendo ¿no?, que tenga para comer, que tampoco pido nada del otro mundo ...

És el somni romàntic del príncep blau, entès alhora com a estratègia de supervivència:

Estuve hablando con mi hermano Alberto, bueno de todo esto ¿no? y le dije, bueno la única posibilidad que tengo pues esperar a mi príncipe azul ¿o no? (riu) es la única, la más fácil, creo. Esperar a mi príncipe azul hasta que llegue, pues cuando llegue pues... (riu) ¡corriendo a comprar un piso!

La seva filla, però, és alhora una finalitat i un obstacle per a la seva estratègia. Voler trobar una parella seriosa, formal i definitiva tenint vint anys i amb una filla de tres no és gens fàcil.

Yo antes era muy fuerte sí, pero ara qué quieres que te diga, yo es que veo la vida más difícil que... es que la veo muy difícil. A ver los propósitos que yo tengo, es que los veo muy lejanos. Yo quiero un piso, sí, pero de aquí que tenga un piso... ¿cómo voy a tener yo un piso? es que lo veo muy difícil ¿de alquiler? pues sí de alquiler, pero es que de alquiler también lo veo... es que los veo los dos muy lejanos. A ver, como yo no esté con una pareja yo no voy a poder estar en un piso de alquiler ni compro, es que no voy a poder, y yo en mi casa como no estoy bien, en casa de mis padres...

Tirar endavant ella sola, sense diners però sobretot sense estimació, ho veu pràcticament impossible. Per això arriba a plantejar-se una estratègia que, de la mateixa manera que quan va decidir tirar endavant l'embaràs, correspon a una racionalitat miop que la priva de veure'n les conseqüències a llarg termini: després de tota la lluita per aconseguir la custòdia, es planteja deixar la filla amb el seu pare per poder, mentrestant, buscar una parella, llogar un pis, treballar a jornada completa i, un cop estabilitzada, confiar en l'esperança que la seva filla vulgui tornar amb ella. El seu relat s'entretalla per l'emoció amb la que em revela el seu neguit:

Yo lo que tengo son muchos líos en la cabeza, y parece que hay muchas cosas contrarias, muchas preguntas y no tengo respuesta ¿sabes? Pues yo sé que la niña en casa de Jose que la madre la cuidará bien, es que tampoco mi nivel económico... no me siento preparada para mantener a mi hija ¿sabes lo que te quiero decir? Al menos si tuviera un trabajo fijo y me pudiese mantener bien, pero es que cobro cuatro duros, cobro cuatro duros... Y yo lo que siento ahora es mucha angustia, mucho agobio, y... ya llevo tiempo pues notándolo pero... Y estando con el Jose la niña, si estará con ella si... pues estaré más tranquila (...) Yo pues tendría menos gastos, ¿no? y podría ahorrar mejor para comprarme un piso y cuando tuviese un piso y un trabajo fijo pues... podría comprármelo. Y luego ya, si pudiese reclamar la custodia de mi hija, pues la volvería a pedir, o esperaría que la niña fuese más grande y que ella se diese cuenta, con quien de verdad quiere ir...

6. Isabel: la profecía no autocumplerta

*Yo soy rebelde
porque el mundo me ha hecho así
porque nadie me ha tratado con amor
porque nadie me ha querido nunca oír.
Yo soy rebelde
porque siempre sin razón
me negaron todo aquello que pedí
y me dieron solamente incomprensión.
Y quisiera ser como el niño aquel
como el hombre aquel que es feliz
y quisiera dar lo que hay en mi
todo a cambio de una amistad
y soñar, y vivir
y olvidar el rencor
y cantar, y reír
y sentir solo amor.*

Jeanette
Soy rebelde

6.1 El relat d'una supervivent

A ver, yo ya desde pequeña, no te puedo decir a lo mejor con ocho con nueve años, ¿sabes? yo un día pensando como era mi vida, mi familia y todo, y yo pensé "yo no voy a ser como ellos, me cueste lo que me cueste, ¿sabes? yo voy a ser... yo voy a ser normal" No porque yo no era normal ¿no?, pero... "quiero ser una mujer trabajadora, trabajaré, yo no voy a meterme en drogas ni eso para darle disgustos a mi madre, y yo voy a ayudar a mi madre y yo voy a ser así y lo seré, me cueste lo que me cueste" Y yo he sido así y lo soy y lo seré siempre, sí, pues como todo el mundo ¿no?, tiene su casa, trabaja, tiene sus hijos, lo que sea y ya está, así es como yo quería ser. Y yo, mira había días que pensaba, digo, "¿yo como voy a ser así?, si es que no lo -yo decía- no podré ser así porque yo entre la vida que llevo aquí en el colegio, la vida que hay fuera y tal..., no podré ser así..." Yo creo que sí, fue tomar aquella decisión... que no es una decisión que diga "a partir de ahora voy a ser así", no, se hace día tras día y luchando contra lo que había para ser diferente. Y estaba sola...

El darrer dia d'entrevista, un dissabte al matí en un dels bars on acostumàvem a trobar-nos, li vaig preguntar a la Isabel si hi havia alguna cançó que tingués un especial significat per a ella. Després de rumiar una mica, em va respondre que recordava el primer cop que va sentir "Soy rebelde" de la Jeanette, perquè es va quedar com hipnotitzada escoltant aquella cançó més aviat cursilona: la lletra parlava d'ella.

Certament jo no n'hagués escollit una altra de millor, després de set mesos de relació en què em va anar relatant la seva història de vida, sempre amb un discurs caracteritzat, d'una banda, pel to de queixa davant les circumstàncies, que feia responsables de la seva situació i, alhora, el seu esperit rebel i de lluita constant. Un dels elements més significatius en la seva narració és l'ús recurrent d'un "nosaltres" com a subjecte (*nosotros los niños de centro, nosotros los de clase baja...*). El seu sentiment de pertànyer a un col·lectiu que porta l'estigma de la "diferència" vehicula un to narratiu de denúncia, que es correspon amb les seves estratègies vitals, encaminades a l'ascensió social i a trencar la profecia del seu origen de classe. Paral·lelament, la seva narració no és només una oportunitat de "fer-se sentir" sinó "d'escoltar-se": després d'haver estat algú que sempre s'ha amagat darrere una cuirassa, aquesta ha estat una oportunitat, com ella mateixa m'ha dit en diverses ocasions, per poder obrir-se, reflexionar i reconstruir una identitat. La seva és una història de família. La vida de la seva mare o dels seus germans

es va creuant contínuament en el seu relat i aquesta referència constant serveix tant per il·lustrar el gran vincle afectiu que la lliga a la seva família com, alhora, el fet que la seva trajectòria acaba essent una excepció dins la regla familiar, marcada fonamentalment per la marginalitat.

Ara, als vint-i-dos anys, és conscient de trobar-se en el millor moment de la seva vida: casada, amb un fill d'un any i mig i amb algun somni que té a la punta dels dits, com poder comprar-se un pis. Tanmateix, és també un moment d'alta vulnerabilitat, ja que no ho té fàcil per deixar enrere un món que, al seu voltant, encara representa la situació de la seva mare i els seus germans.

6.2 La infantesa i el context familiar: *yo soy diferente*

La Isabel parla de la mort del seu pare, quan ella tenia dos anys, com un moment clau que ha marcat el destí de la seva família. El seu pare treballava a la RENFE i va emmalaltir d'un càncer que va ser fulminant. La seva mare, als trenta-un anys, es va quedar sola, sense cap ingrés econòmic i amb sis fills:

Yo me acuerdo que, fijate que yo era pequeña, pero yo tengo la imagen de donde vivíamos cuando mi padre murió, y de ver a mi abuela, mi abuela por mi madre, ¿eh? de verla allí, porque ella se vino, y estuvo seis meses, ayudando a mi madre y tal, porque ella vivía con mi tía en L. y..., y nada, mi madre ya no pudo más, y habló con la asistenta social, que ya no, que con seis no podía, que ella sola no podía, para meternos en un colegio.

La família del seu pare va desentendre's d'ells i, de fet, la Isabel no ha conegut la seva àvia paterna ni els seus oncles, que varen continuar vivint al poble de Castella del qual havia emigrat el seu pare. Ella no ha pogut parlar d'aquest tema amb la seva mare, però des de sempre ha viscut amb la idea d'abandó a causa de la seva condició social inferior:

Mi abuela, cuando murió mi padre, le dije a mi madre, que el perro murió pues la rabia también, que no quería, sí, sí, sí, que mi abuela no quería saber nada de nosotros, .. yo creo, yo creo que si ella hubiera querido saber de nosotros, la vida entonces hubiera sido distinta (...) Yo no sé, me parece, tengo entendido que ellos eran de dinero ¿vale? quizá mi madre... a lo mejor nos veían que no llegábamos a su nivel o lo que fuera...

Poc després de la mort del seu pare ella, junt amb els dos germans petits, entra en un centre de protecció de menors, i les tres més grans es queden a casa amb la seva mare. La Isabel explica el seu internament com una decisió dolorosa que va haver de prendre la seva mare, davant la impossibilitat de tirar endavant sis fills. El seu relat pren un to de protesta, on el seu cas evidencia un problema estructural, atesa la manca de recursos per donar sortida a situacions com la de la seva mare que, segons ella relata, només requeria un ajut econòmic per mantenir els seus sis fills:

Digo que antes de meter a un niño en un colegio habría que mirar soluciones, tiene que haber otras soluciones seguro. A ver, hay casos especiales, pero mi caso, por ejemplo, éramos tres y nos metieron en un colegio, porque mi madre... acababa de morirse mí padre y el que trabajaba era mi padre, y ella ya no daba abasto, ¡éramos seis! Y entonces, la única solución era meternos, pero ves si hubiera habido una ayuda económica (...) Y entonces nada, que ella quería una solución, que en un colegio o algo, que no estuviéramos desatendidos y entonces claro yo... hay gente que le guarda rencor a su madre, yo no, no, no, para nada, porque yo digo pobre ella ya lo tuvo que pasar mal.

Durant els anys d'internament al centre, la seva mare té tres fills més, fruit de dues relacions diferents. La Isabel evita en tot moment culpar la seva mare del fet d'haver estat internada en un centre o del buit afectiu durant la infantesa. De fet, busca les explicacions a la situació de la seva família i a la seva infantesa infeliç en la desgràcia de la mort del seu pare, la injustícia social que deixa de banda les famílies sense recursos o el funcionament poc adequat dels centres de menors. Una actitud de supervivència que, de fet, l'ha ajudat a tirar endavant:

De la vida y de mi vida..., de la vida cambiaria la muerte de mi padre, porque yo creo que si mi padre no se hubiera muerto no hubiera pasado lo que pasó, es decir que tuviéramos que haber

ido a un colegio ni nada, no, mi madre ya supongo que no hubiera tenido a mis tres hermanos los últimos, y no sé, no sé lo que hubiera sido si mi padre no se hubiera muerto, no sé...

Com veurem, només és en les seqüències en què parla de la maternitat, i de les seves expectatives i pors de cara al futur, que, posant-se ella com a protagonista, és capaç de reflexionar sobre el que ha viscut i afirmar que farà el que sigui perquè el seu fill no hagi de passar pel mateix. Abans de deixar-lo en un centre ella està convençuda que trobaria altres solucions. Aquí es demostra que la maternitat és un moment biogràfic clau que contribueix al naixement d'un "jo" més reflexiu i, també, la importància que el context d'entrevista ha tingut per a ella per tal de repensar la seva vida:

Yo un día, hablando con mi amiga de la tesis y tal, yo digo antes de meter a mí hijo en un colegio, si tuviera sólo problema económicamente, sino pues ya veríamos, pero si es económicamente, pues yo soy capaz de cualquier cosa, y dice "¡hasta meterle de puta!" (riu) No, mira, hablando mal, una mujer que es madre y si es sólo económicamente y es un hijo o dos ¿sabes? Antes de meterlos en un colegio, hace cualquier cosa, yo creo que sí.

Els records d'infantesa estan molt lligats al barri i a les situacions que, des de petita, hi vivia quan sortia del centre els caps de setmana o durant les vacances. El context familiar i la situació dels seus germans eren molt difícils però ella, encara que en més d'un moment veia que aquest era el seu destí, tenia clar, tal i com s'esforça en repetir, que aquella no era la vida que volia:

A ver toda la droga que hay en el mundo no la he vivido a mí alrededor, pero yo el tema de drogas, bueno un montón, ¿vale? Y yo más de una vez estaba segura que el día que saliera... bueno yo creía que iba a caer la droga seguro, ¿sabes? si no caí no sé ¿no?, pues porque he tenido experiencias a mí alrededor y tal y... bueno y te hace sentirte un poco más fuerte ¿no? Aunque a veces no entiendo la gente que ha vivido a su alrededor familiares o lo que sea que caen ¿vale? y yo digo "¡jostras es que si lo has vivido...! ¿vale? ¿cómo que caes tú?, porque yo lo he vivido y yo no he caído, y yo no voy a caer". Y a veces dicen "no digas de esta agua no beberé" y yo si lo puedo decir que yo no caeré (silenci) Porque mí hermana mayor cayó en la droga, la que tuvo cáncer también, y luego Conchi la que ahora ha tenido un niño... Y luego mi hermano Juan que viene detrás de mí, cayó no cayó algo raro ¿sabes? supongo que fue una trastada que hizo, las compañías que vas con gente y tal (...) Y yo me acuerdo de ver a mi hermana con el mono y podría tener siete u ocho años debería tener... y bueno, ver a una persona pincharse también, ocho años tendría, sí...

La Isabel té des de ben petita l'experiència de la mort molt propera. Després del seu pare, ha viscut la mort de les seves dues germanes grans: una a causa de les drogues, quan ella tenia tretze anys, i l'altra, fa pocs mesos, de càncer. Ara queden set germans i, tret d'ella i una de les seves germanes grans que no va ser internada, estan tots vivint amb la seva mare, que com veurem també té a casa una de les seves nétes de dos anys. Fins fa poc temps, la seva mare ha treballat en un bar de manera intermitent, sense assegurança ni contracte. No cotitzava però era també la manera de poder-se acollir a algun ajut dels serveis socials. Una forma de vida que, com explica, és habitual al seu barri:

Trabajó en un bar años... bueno, iba, venía bueno eh... a lo mejor estaba un tiempo, luego no, luego sí, tal y que cual, pero es eso, ella iba a cobrar el PIRMI pero no estaba asegurada en el bar, ¿pero por qué? porque con el PIRMI no se puede vivir, no puede vivir nadie, es que... Y todo el mundo, en el Barrio Chino casi todo el mundo cobra el PIRMI, ¿vale? casi todas las mujeres, casi todas las mujeres eh... constan bueno que están separadas y tal, y el marido vive con ellas y trabaja, y ella misma trabaja también pero ¿por qué?, porque no se puede... no se puede vivir con el PIRMI.

Ella la defineix com una persona valenta, de caràcter fort, que ha hagut d'assumir els rols patern i matern, lluitant sempre contra unes circumstàncies adverses. La Isabel es posa sempre en el seu lloc quan explica la càrrega que representava per a la seva mare tirar endavant sola amb tants fills. Així és com justifica el caràcter de la seva mare i les característiques de la seva relació, atesa la separació des de ben petits:

Bueno yo creo que con todo lo que le ha pasado que ya... ella ha tenido que hacer de padre y de madre, tenía pues no dos personalidades sino doble genio ¿sabes? De... de ponerse ¡si no ya

ves tu con tantos niños!, si no se ponía pues imagínate. Entonces claro pues trabajaba mucho y tal, claro las pequeñas y tal, a ver éramos pequeños y entonces a lo mejor le reñía a uno, le reñía a otro, lo haces como un ogro pero claro, ¡jolin! ¿no? Y...claro si es como yo, que era más tímida cuando era más pequeña y entonces claro yo como no vivía con ella entonces me daba vergüenza...no sé pues... hablar, ¿de que le iba hablar si no tenía...? no, no sé, es que no sabía ni qué hablarle, ni qué contarle, nada. Entonces claro yo creo que era un alivio cuando íbamos creciendo y ella estaba como más aliviada ¿no? Ya ya éramos más grandes, entonces ella dijéramos que ya... no sé, pues intentaba abrirse un poco más ¿no? debido a que ella puso de su parte y ya todo, claro nosotros ya fuimos creciendo ya éramos... ya no éramos tan niños... ya no era como una carga, ya nos valíamos por nosotros solos...

La seva era una relació on faltaven les eines per a la comunicació afectiva. Recorda que els caps de setmana, quan sortien del centre, no volia quedar-se sola amb la seva mare perquè no sabia què dir-li. De fet, la seva mare era quasi una desconeguda:

Y eso claro que como no.... a ver, no la conoces sí, tu sabes que es tu madre pero como nunca has tenido tiempo para hablar con ella, no... no la conoces yo qué sé pues.... a ver la conoces de decir la conoces pero no crees... no sé, pues yo no le decía nunca, "pues mamá he hecho un examen y he sacado un cinco o he suspendido o he aprobado", nada, nada, nunca, nunca... No porque yo no he tenido confianza con ella, me daba... yo qué sé, a mí me daba mucha vergüenza... Y el Juan igual, mi hermano Juan yo me acuerdo, él llegaba se metía en la habitación, allí tenía la tele y todo, y de ahí no salía nada más que para comer, para ir al lavabo y no salía para nada más.

Des de la seva infantesa, la seva és una família on les dones tenen tot el protagonisme. Fins que no neixen els petits, el Juan era el menor de sis germanes. La Isabel parla del seu germà com d'algú a qui calia protegir i que, sovint, acostumava a quedar al marge. Els caps de setmana ella i les seves germanes tenien cura dels germans petits i d'ajudar la seva mare a les feines de casa. Per il·lustrar aquesta dificultat de relació afectiva m'explica que té molt present el record d'un cap de setmana que ella s'escapa de casa i torna al centre, després d'una escridassada amb la seva mare. Les educadores van fer-li entendre que la situació de la seva mare no era fàcil i que ella havia d'aprendre a entendre-ho. Ara amb la distància i l'elaboració del record des de la seva situació actual és capaç de donar-hi una explicació. Aquesta capacitat per "comprendre" la situació materna l'acompanyarà fins a l'actualitat i és una de les bases per a la seva autoestima i capacitat de resistència:

Ella realmente pues que a mí... yo ¿sabes? no me acercaba ni nada, pero claro ¡es que mi madre tampoco se acercaba a mí! pero es que no nos acercamos supongo porque, a ver ella es mayor ¿no? Pero yo, ¿sabes? como un niño yo necesito que me... que me encaramelen digo yo ¿no? pues igual que a todos los niños... Lo que pasa que no tenía tiempo, porque ella se iba a las seis, me parece cinco y media seis, se iba y llegaba a las cuatro de la madrugada, dormía por la mañana, se levantaba, iba a comprar y tal y cual, cuando llegaba ya era la hora de hacer la comida, hacía la comida comer y se tenía que acostar hasta las cuatro, cuatro y media como muy tarde, se levantaba merendaba un poco y tal y que cual, hacia la cena... volvía a ducharse se vestía y se volvía a ir hasta las cuatro. Así siempre y nada, no es que yo no me acerque ni me acerque ni nada, es que no había tiempo ni nada ¿qué íbamos a hacer?

Des de ben petita la Isabel ha tingut clar que tots els seus patiments havia de reservar-se'ls per a ella, perquè la seva mare tenia prou problemes i no calia amoïnar-la.

Yo no le cuento yo a ella... no, no, no...no porque ella tiene, la pobre tiene ya bastante como para que yo le venga ahí le diga.. no, no, no... no yo me considero mayor y tal y yo creo que lo mío es mío.

Des de ben petita ella va anar creant-se aquesta cuirassa per protegir-se i sempre el referent de la seva mare i la possibilitat d'ajudar-la ha actuat com a motor de la seva lluita per la supervivència.

Feliz yo en mi infancia no lo he sido, no... a ver, me he reído igual que todos y yo un día digo "¡ay que contenta estaba hoy!" pero de decir feliz, feliz, como puede ser una niña, que yo vea a lo mejor, con 15 años, con 13, con 12, y estar... pero veías gente del colegio que se lo pasa, bueno, pipa, lo que pasa que yo decía, "no pensamos igual, no tenemos las mismas cosas en la cabeza ¿no?" No porque yo decía "¿como puede ser feliz con todo lo que tiene?" Lo que pasa que yo siempre lo ocultaba todo ¿no? yo siempre aparentaba lo que no era ¿no? Pero feliz, feliz no, de poder ayudar a mi madre a lo mejor, para mí sí que era, aunque sea nada, yo qué sé, trabajaba de canguro, me pagaban los viernes, no me acuerdo si me pagaban cinco mil, no me acuerdo, yo llegaba y yo le daba el dinero a mi madre, y eso a mí me hacía feliz ¿no? que no era mucho, pero yo me sentía bien.

Vivia la situació a casa seva de manera molt conflictiva, especialment amb els companys de la seva mare, de qui no vol parlar. Del relat que als inicis es presenta sempre en un to més argumentatiu, posant l'èmfasi en el to de queixa davant la situació de la seva mare i la crítica al centre, n'anirà emergint un "jo" més reflexiu, que donarà sortida a neguits que mai no havia expressat i que mostren que la situació a casa seva no era viscuda de manera positiva. De fet, li és difícil parlar-ne obertament i aquest és un capítol de la seva vida del qual n'hem parlat a micròfon tancat.

Yo quería ir de colonias aunque fuera mayor, no estar todo un mes en mi casa... a ver, no por mi madre, ni mis hermanos, no, por lo que fuera ¿no? yo no quería estar fuera del colegio tanto tiempo porque no estaba..., era un asco estar dentro, porque era un pena, lo que pasa que, en cierta manera estabas protegida ¿no? por muy mal que lo pasaras dentro, había cosas peores fuera...

6.3 El centre: allí tienes que sobrevivir como en la selva

Cada momento te viene aquello del cole, cualquier cosa, en la cocina en el lavabo aah... y a veces cuando recuerdo aquello... es que es lo que dices, que a veces es mejor no pensarlo, decir que bueno te tocó vivir aquello por lo que sea, si ha sido yo creo pues lo mejor para mi madre y yo me alegro por ello, si tuviera que volver a pasar para que ella estuviera bien volvería a hacerlo... pero nada, nada más..

El relat de la Isabel se centra en bona part a narrar la seva experiència en el centre de menors, una experiència que ella vol presentar com a negativa sense pal·liatius. Així mateix, és sobretot en les seqüències sobre el centre on, en la seva explicació, es sobreposa el to argumentatiu per sobre de l'experiencial. Actua com a relatora, sempre en to de denúncia, del que vivia en el centre però, sobretot, de la inadequació del recurs a les necessitats per a les quals va ser creat. En algun sentit, és com si utilitzés el ressò de la seva narració per a fer denúncia pública. Un to que caracteritza les seves estratègies d'adaptació, sobretot en la seva darrera etapa a la institució: rebel·lió i oposició activa.

Quan entra al centre als set anys, i fins un any abans de desinternar-se, estava gestionat per una orde religiosa. El canvi de l'equip educatiu, que va passar a ser format per professionals de l'educació social, només mantenint algunes de les educadores seglars de l'anterior etapa, el viu com una mala experiència que tenyeix tot el seu record. A més, poc després del canvi, l'antiga directora mor de càncer, com el seu pare i, anys més tard, la seva germana. Per a ella primer el canvi, i després la mort, varen ser viscuts com una altra experiència d'abandó en la seva vida:

A.M.se fue, era mí tutora de toda la vida... y cayó enferma y... bueno estás un poco sensible con todo...y bueno y todo el mundo "sí, sí, ya sabemos que estás dolida porque se han ido las monjas y tal, es un cambio" Sí, dolida pero nadie hace nada. Allí tienes que sobrevivir como en la selva.

Encara que el seu relat se centra, precisament, en aquest darrer període en el centre, el record positiu de la seva època amb les monges es tradueix en el referent significatiu que per a ella va ser la directora, una religiosa a qui ella qualifica com la seva segona mare. Quan ella explica la seva manera de ser, endreçada i curiosa amb les coses, que contrasta amb el tarannà dels seus germans, es veu reflectida en el seu model:

A.M. también era muy ¿sabes? yo me acuerdo su escritorio que tenía en la habitación, ponía siem-

pre la cajita como de plástico, no sé que tenía huequecitos y tenía a mejor chinchetas de colores en un lado, eh... otras chinchetas pero de pincho ¿sabes? en otro lado, clips eh... no sé, todo muy ordenado siempre, todo muy limpio, ella siempre muy limpia, ¿sabes? Y yo cuando estaba en su habitación y veía su mesa... yo me sentaba allí, hablaba por teléfono y estaba siempre allí mirándole las cajas, porque estaban abiertas, ¿no? y decía "oh, es que da un gozo ver la mesa toda ordenada" a ver y que era así. Yo a lo mejor me decía A.M. "coge una caja de zapatos" y me abría su armario todo ordenado, los zapatos por ejemplo que no utilizaba los tenía ahí en la misma caja donde los compró y yo hago lo mismo, los pongo en la caja así, ¿no? y entonces luego cuando los utilizo los limpio y luego otra vez los meto en la caja y eso sí. Y yo cuando mi hermano se quita la ropa y la deja en el suelo, ¡oy, Ana!, o la pone encima de la cama y yo le digo "si te la quitas, Juan no te cuesta nada doblarla y ya está o si es para lavar pues le das...", es que yo le doy la vuelta para lavar, digo "le das la vuelta y lo pones para lavar, si es que no te cuesta nada, es que no, no cuesta nada".

Així mateix, ella valora el paper d'alguns educadors que, amb la distància, considera que han estat un referent. És significatiu en el seu relat l'emmiration vers els professionals que, en el moment de plena adolescència, li oferien un model diferent del que vivia en el seu entorn familiar, i el que havia viscut amb les monges. D'una banda, les educadores joves amb un estil de vida independent, amb capacitat de consum i, d'altra banda, els educadors que representen un model masculí diferent del que coneixia en el seu entorn més proper. Per tot això, a part del ressentiment vers el centre, sovint parla de l'admiració que tenia cap als educadors que, molt significativament, caracteritza les seves estratègies biogràfiques fins a l'actualitat, orientades a millorar la seva posició social:

Yo estaba en la época que me tenía que ir, que no sabía qué iba a hacer, de qué iba a trabajar, de qué iba a vivir, no lo sabía y claro por eso a los monitores y al director, por ejemplo, que ellos los ves tan maduros, tan mayores ya, que tienen su casa propia que tienen su familia, que ellos no tienen ninguna inseguridad porque trabajan, tienen su dinero cada mes y tal, ¿sabes? y tienes una admiración tan grande hacia ellos, ¿sabes? (...) Él se iba a su casa, venía, su coche, sus hijos, pues bueno sí, su mujer tal, yo decía "¡jostras!, ¿y yo qué? si es que yo no tengo nada, entonces uno lo tiene todo y yo no tengo nada..." Es tanta admiración lo que sientes...

Del seu relat destaca, de manera colpidora, les seves estratègies d'adaptació al centre. Era considerada una persona amb un caràcter molt dur i una actitud rebel. Aquesta manera de ser la justifica, com en la cançó de la Jeannette, com el fruit de les dures circumstàncies vitals que l'han marcat des de petita:

Quando era más pequeña, no recuerdo quien, me dijo que estaba pidiendo a gritos cariño, amor, y yo decía "¡yo no pido nada, y menos tuyo!" pero porque yo era así... bueno... no es que era así, quizás la vida me ha hecho así, y a ver, yo he cambiado mucho antes era... ¡bueno! no fría, increíblemente fría, lo que pasa que sí a los ojos de las demás, ¿sabes? para que no pudieran decir que yo era débil... y yo no, no... y la vida me ha hecho ser una mujer muy fuerte y lo soy... a ver igual que todo el mundo, igual que los hombres, y quizás tengo más sentimientos que nadie, porque a mi cualquier cosa... Y a veces ponen una película de malos tratos, porque las ponen mucho, y rompes a llorar porque puedes sentir lo que esta mujer está sintiendo, el pánico que... a lo mejor sale un niño lo están pegando... y ves que no está temblando, ¿sabes? y a lo mejor tú puedes recordar o puedes sentir este niño el pánico que está sintiendo, que está esperando el primer palo que le den, a ver cuando será, que cuanto antes sea antes acabará...

Aquest caràcter fort ha estat també la clau, al seu parer, per sobreviure en un context on la soledat i la manca de vincles són protagonistes i on compartir el seu malestar a partir del diàleg no era fàcil:

Yo era a veces muy fría, que tal y que cual, no fría que ponía un caparazón y allí no entraba nadie, no desconfiada pero no sé, ¿no? para que la gente no me hiciera daño... y era muy dura, ¿eh? cuando yo quería ser borde, dura o como quieras llamarlo... increíble, ¿eh? pero es cierto, me pasaba, y yo lo sabía, pero era la única manera así de alejar a la gente y no se me acercara.. Sí, sí,... me ponía muy borde, muy dura y tal y cuando sacaba... ui, madre mía... a lo mejor me tiraba al suelo a patear pero era de la rabia que tenía (...) Cuando estaba de buenas sí, pero te cuesta, ¿sabes? dejarte querer, yo a veces digo "¡no, que me quedo sola vete, vete..!" y entonces "¿por que se va?" pues yo así, sí con los educadores y todo "¡vete, vete, que no quiero hablar con

nadie!" y se iba y me enfadaba (riu) O yo digo por ejemplo... si ve que no... yo que sé... si ve que no hablo que me insistan, es igual, es igual aunque yo diga "oye, no seas pesado, no me hables, ¿sabes?" porque claro, se me tiene que pasar la rabia que tengo y.. ¡pum! y abrirla y ya está... pero claro... para traspasarla...

Amb la distància ella és capaç de verbalitzar que aquesta actitud de no deixar ajudar-se també va comportar-li molts problemes i es rebel·la en contra d'un equip educatiu que hauria de saber identificar aquestes necessitats, més enllà de les resistències dels seus educands:

Todos nos equivocamos ¿no? dicen, pero el equivocarse con un niño, Ana, es un error muy grande, mucho, que hasta puede cambiar su vida ¿vale? Quizá a lo mejor, la gente pueda decir "sí, pues tú no la has cambiado tanto", a ver, no la he cambiado tanto porque no me ha dado la gana, porque he tenido mucha fuerza de voluntad, o quizá mi carácter no me ha dejado que cambiara tanto, pero hay gente, te digo que la gente que ha salido del colegio, ni la mitad salen bien, yo no digo que sea por eso ¿no? pero... Porque contra más rebelde eres, más te pisotean, más intentan hundirte, y ellos se... ¿sabes?, se apoyan entre ellos, ¿vale? Y tu eres rebelde, pero por dentro sabes que nada más quieres morirte, nada más quieres, ¿sabes? Y necesitas a alguien que, por muy mal que te portes, por muy mal que, "¡pues a mí no me toques, o a mí no me abracés porque no se que!", que alguien esté contigo y que insista, que insista ¿sabes? hasta que te pueda ayudar. Y no, no, allí contra, pues más iban a machacarte, hundirte, a lo mejor, se lo preguntas a alguien y te dicen que no, y yo te puedo jurar que he estado allí dentro que es así.

Aquest darrer any al centre el recorda com el pitjor de la seva vida. El canvi de l'equip educatiu implicava que no hi havia una presència continuada les vint-i-quatre hores, com en l'època de les monges, sinó un sistema rotatiu de torns. Aquests canvis l'agafen en un moment vital clau, en plena adolescència i a punt de desinternar-se, un moment sempre crític que és difícil afrontar quan saps que fora la situació familiar per la qual vas internar quan eres petita pràcticament no ha canviat. Aquest malestar l'expressava amb agressivitat a diferents nivells:

Es que era la rabia, impotencia de que yo allí ya no, no tenía nada que hacer allí ya, porque es como si me retuvieran allí y estaba perdiendo el tiempo, me estaba poniendo peor y no podía ni ayudar a mi madre ni a mi misma, ni nada, porque el quedarme allí, lo único que me perjudicaba era la cabeza, pos pensaba que que me estaba volviendo loca y eso le decía a la Yolanda la monitora, "me estoy volviendo loca", "no hombre, que esto es cuestión de unos meses", "será cuestión de unos meses, pero es que tu plegas, haces ocho horas aquí y te vas a tu casa, mientras yo me quedo aquí con el cambio de educadores cada dos por tres".

Un dels capítols més colpidors del seu relat és quan explica una agressió física a una companya, especialment vulnerable dins el centre, ja que havia estat abandonada i no coneixia els seus pares. Aquí, i de manera indirecta, ella mostra quin era el seu estatus dins el grup de noies i les seves estratègies per marcar territori. La vivesa amb què relata l'agressió dona mostres de l'elaboració que ha fet d'aquest record, per a ella molt traumàtic i del qual se sent culpable:

Y un día yo le pegué a ella.... y...ah...mmm...bueno, un día la pegué yo, ¿vale? un domingo y...

- ¿Os peleasteis o algo?

No, porque yo era mayor y yo es que mis cosas, Ana, no me gusta que me las toque nadie y todo el mundo lo sabía, nadie me tocaba nada ¿vale? yo dejaba las cosas y podía venir alguien y tocarme algo y yo sabía que no estaba así, sabía si alguien las había tocado y entonces dije "¿quien ha cogido mi cassette?, y tal y que cual". Y entonces fui "Lurdes, ¿tú has tocado mi cassette?" "es que estaba aburrida.." "¡me da igual que estés aburrida yo te dejo el cassette si me lo pides! tú no tienes cassette y el fin de semana estás aquí porque no tienes a nadie que que venga a buscarte, pues tú me dices "Isabel, ¿me dejas el cassette?" "sí, vigílalo y yo te lo dejo" y entonces: "claro, es que no estabas..." "no estabas no, yo me voy los viernes y tú lo sabes". Bueno, lo volvió a coger otro día y yo "¡no sé, no sé en qué idioma te hablo, tía pero!". y "no es que no estabas..", "¡pero qué te dije el otro día, si no te lo dejo no lo toques!". No decía nada pero ponía una cara así y apagaron las luces y tal... fui a la habitación.... y entonces siempre está la típica "¡bulla, bulla!" y Dios mío le pegué... Y cómo me pedía que, por favor, no le pegara.... Se me quedó aquí el corazón

y yo estaba apunto de llorar imagínate, yo pegándole y encima me pongo a llorar y no sé... me supo tan mal...madre mía...(silenci) Parece que se te ponen los ojos en blanco y es que no ves nada ¿sabes? y yo sabía que le estaba haciendo daño porque... Ana, estaba tumbada en la cama y tenía mucho pelo ella, muy rizado, y entonces le tenía enganchado el pelo que la levantaba hasta de la cama, ¿sabes? Y ella llorando me decía que por favor, ¿sabes? y lo decía de corazón que por favor, por favor que no la pegara más... Y en este momento no había Lurdes y me vinieron imágenes en la cabeza y.. y yo pensé "¿pero qué estás haciendo?"... y yo no quería a lo mejor que ella... no quería hacerle sentir a ella lo que me habían hecho sentir a mí... y era eso. Y luego me supo súper mal...

Els episodis que prenen més protagonisme en el seu relat de la darrera etapa al centre són les autoleccions. En un context on estava envoltada de gent, i convivint amb dos germans més, el sentiment de soledat és constant en el seu relat:

Quando se te muere alguien, no sé, es que estás solo, yo por lo menos estaba sola, y entonces claro, cuando se te muere alguien, como no tengas a alguien que esté encima tuyo, te hundes. Pues yo creo que, de llorar por la muerte y por sentirte solo, claro, estás allí solo (...) Yo creo que la soledad, yo creo que es, a ver, no es lo más malo ¿no? lo más malo es la enfermedad, pero la soledad yo creo que puede llegar hasta la muerte, imagínate, sentirte que no..., no ves a nadie que realmente... ¿para qué vives?, yo decía "¿yo para qué vivo?" yo digo "joder, que Dios tenía que preguntar, antes de nacer, ¿tú quieres nacer? tú vas a vivir así y así, ¿que no quieres? pues nada, ¿tu sí?, pues sí" Entonces, yo sí lo creía.

Ella, des de l'elaboració actual del seu record, explica que passava una depressió que la va tenir en més d'una ocasió al límit. Tot i això, al seu moment es negava a anar al psicòleg, amb qui la seva experiència des de petita no havia estat positiva:

Yo cuando comencé a ir al psicólogo, un día yo pensé "a lo mejor me sirve de algo", ¿sabes? porque cosas que nadie..., yo nunca... hay cosas que yo nunca se las he contado a nadie, nunca, ¿vale? bueno, es que jamás en la vida, ni A.M. ni a nadie... y yo a lo mejor estaba preocupada y lloraba por las noches y recuerdo un monitor que vino "¿qué te pasa?" y yo no le contaba nada a nadie... y entonces pues esto, te acostumbras a no contar las cosas a nadie que no sabes que va a pasar si las cuentas, no se es que pueden pasar muchas cosas... pues entonces prefieres callarte y ya está...

Un desencadenant és el càstig d'estar-se una setmana a la seva habitació, després d'una baralla amb una companya. En el seu relat es posen de manifest les seves actituds de resistència davant la intervenció i el desafiament als educadors:

Quería llorar cada día y cada día y todos los momentos y tal, y me acuerdo que en la habitación donde yo dormía, tenía un balcón ¿no? que daba a una desto de luces y abajo estaba la portería y yo me sentaba allí, con los pies fuera, y pasaba la tutora y me veía "¡ay, pues no te muevas, sal de ahí por favor!" y yo decía "yo de aquí no me salgo, así que si me coges, a lo mejor pues me empujas sin querer, así que tú misma" ¿sabes? Y yo estaba sentada en lo que es en el bordillo de la ventana, se abría un bordillito así de madera y que estaba yo sentada y tenía los pies colgando abajo ... ¡Uy, yo si lo pasé más mal, madre mía! Y me acuerdo que la doctora me mandaba pastillas y tal, y yo allí no me las quería tomar porque digo, lo que pasa, lo que yo no quería es estar tol día tomando pastillas, y yo decía, "no, yo quiero salir por mi misma" Entonces me daban las pastillas, y yo las iba guardando, no me las tomaba y las guardaba, llegó un momento que tenía un puñao ¿no? entonces cuando me daba lo que me daba, pues yo, a lo mejor me metía en el lavabo y me las quería tomar todas...

Un cop més la seva mare actua com a motor en el seu relat del seu esperit de supervivència:

Porque yo me sentaba en el lavabo con un montón de pastillas y yo he llorado y yo digo ¿qué hago, me las tomo o no me las tomo?, ¿qué hago?, a ver hay los que están aquí y aquí estaba mi madre, ¿qué hago?, mi madre o yo, mi madre o yo, ¿sabes?, lo que sea y yo digo "anda que si

me pasa algo a mí..." Si yo hubiera hecho algo, me refiero a algo así, ya esto mi madre es lo único que le queda, yo creo que es la gota que va a colmar el vaso, seguro, sí, pero que de ganas no me faltaron ¿eh?, yo a veces digo yo no sé ni como estoy aquí...

Malgrat la duresa del seu relat, i que li costi admetre-ho, ella no ha trencat les relacions amb el centre. És una de les persones que ha organitzat un sopar amb antics tutors i companys, i també una de les tres que més sovint hi va de visita amb el seu fill. A més, ha establert alguns vincles, en especial amb la seva millor amiga amb qui havien estat companyes. D'altra banda, aquest malestar que hi va viure ha estat capaç d'elaborar-lo i, fins i tot, parlar-lo cara a cara amb algun dels seus antics tutors:

El martes que fui al médico me encontré con un educador en el médico... y entonces pues ayer se lo comenté al monitor, y dice "no esas cosas se olvidan no sé qué". Porque hablé con mi hermano por teléfono y le dije "estas cosas hay que superarlas y tal y pasar y no sé qué" y entonces yo le dije "hay cosas que hay que superarlas pero no se olvidan eh!" ,digo, "porque yo cuando hablo con la chica la tesis, cuando tengo que contarle cómo lo pasé aquí y tal, porque yo lo pasé francamente mal ¡eh!" Y me dice "sí, sí ya" digo "no J., ya no, porque no lo sabíais" , digo, "y encima me castigaron –digo- una semana y tú fuiste el que, bueno, dijo ah... ¿qué tal si la castigamos y tal una semana sin salir de la habitación?, -digo- y encima con lo mal que estaba na' más me faltaba que me encerrara en la habitación una semana". Dice "ya Isabel" "es que no te puedes imaginar, J., es que yo cada vez que pienso en eso", -digo- "es que yo no sé cómo no me morí". Porque la doctora me decía "te morirás Isabel". Y yo pensaba –digo- "un día me dormiré y ya no me despertaré por la mañana". Y dice "no –dice- es que todos cometemos errores tanto los niños como los educadores", digo "pero no los reconocéis" ¡Porque no lo reconocen eh!...Y bueno y le dije que yo estaba dolida y tal, claro yo no le guardo rencor a nadie pero yo cada vez que me acuerdo de aquel año que pasé allí...

Encara que el protagonisme en el seu relat és la queixa i el seu sentiment d'injustícia pel que va patir la seva darrera etapa al centre, ella és capaç d'identificar quina era la causa de la seva agressivitat. Una vegada més l'experiència de la maternitat l'ajuda a posar distància entre l'abans i el després, i a transcendir el paper de víctima per assumir la part de responsabilitat que li correspon:

Sí, sí, era muy independiente siempre iba aquí, iba allá, me apuntaba a un colegio a B. y cogía el metro sola me bajaba allí, aunque llegara a las nueve de la noche no pasaba nada porque yo era responsable, era muy así, tal... pero enseguida... no es que se me iba la mano es que tenía mucha rabia y no la podía sacar. No lo podía contar a nadie, pues no puedes expresar lo que sientes pues entonces lo expresas así, con rabia... Entonces cuando yo pegué a Lurdes me veía a mí...¿sabes? pidiendo que pararan de pegarme... y eso que la vi y creí que me iba a dar algo... porque es que realmente en este momento sólo me faltaba que me sentara con ella y me pusiera a llorar, encima que le había pegado... pero me lo decía con un dolor... ¿sabes? "por favor, Isabel y tal..." porque a ella también la pegaron... Y bueno cuando comienzas a darte cuenta cuando eres más mayor que esto no puede funcionar así, que a ti te pasó eso pero tu no puedes hacer lo mismo con otras personas porque sino es una cadena que nunca, nunca acabará.... A ver, y yo nunca le pongo la mano encima a mi hijo, nunca, nunca, nunca... a ver, a lo mejor una torta a lo mejor sí le doy algún día, ¿no? depende, pero pegarle como lo te peguen una paliza no... eso no... Porque yo digo antes de pegar a mi hijo ¡fíjate! yo qué sé, es porque no podría más o lo que sea y lo doy y que lo adopten, ¡fíjate lo que te digo! No lo daré nunca, entonces no lo pegaré nunca (somriu).

6.4 Escola: la gent de classe baixa no tiene estudios

El relat sobre l'experiència escolar es caracteritza, un cop més, per la vivència de la "diferència". Anava a una escola pública de la ciutat, junt amb altres companys de la institució, però el fet de venir d'un centre de menors implicava no ser, en molts aspectes, com els altres companys. D'entrada, les característiques de la seva família i el seu origen social i, a més, com ella explica amb to reivindicatiu, la burocràcia del centre que no contribuïa a atenuar aquesta situació, sinó que l'accentuava:

Lo que me era duro eran los principios de curso, ¿no? ¿por qué? porque los otros niños traían los libros siempre y en cambio nosotros no... Por ejemplo en mi clase del colegio íbamos tres, enton-

ces daba menos cosa porque no eras tú la única, y tal... (...) Porque decían que estaban pedidos pero a lo mejor te tardaba... no venían hasta noviembre y el cole empezaba en septiembre y ¡jolin! lo pasabas mal porque ¡ostras! los profesores decían "abrir por la página tal" yo le decía "que no tengo el libro" y "sí, sí" sabían que era por lo del colegio y tal... y claro ... Yo ya al final lo que hacía era cuando empezaba la clase me sentaba con la del al lado o lo que sea pero era un poquito así... o cuando a las excursiones, si no te ponían el sello no podíamos ir nosotros, claro era para justificar el dinero pero... (...) Y es esto, a lo mejor hacían una fiesta de pijamas los de la clase o tal y que cual, o se iban a merendar por ahí y tú nada, no podías ir... Sí... y mis amigas ninguna tenía tantos hermanos como yo, eran una, dos, o tres como mucho y a lo mejor ella era la pequeña y todas eran de buenas familias, iban a un colegio público pero estaban muy bien y tal ¿sabes? pero no podías ir, ni lo pidieras, ¿eh? nada, esto da rabia... Era un rollo porque siempre tenía que ser la especial, bueno, la especial no porque... tenía que comprar un libro y todo el mundo lo llevaba al día siguiente y tú...y no sé, a lo mejor iban vestidas distintas y tú tenía que... ¡jolin, Ana, es que nos daban unos chándals que no te puedes imaginar! te lo juro, ¿eh? (riu) Ahora me río pero digo si hubiera tenido un par de narices como me decían "¡es que tú tienes muchas narices..!" pues no tenía tantas... ¡jolin, Ana! es que iban al Hipercor y supongo que sería lo mas barato y ¡venga! ¡todo amarillo fluorescente, la mitad en verde! ¡jolin!

Malgrat això ella té un bon record de l'escola i de la seva relació amb els companys, tot i que des de petita ha tingut la sensació que era molt més madura que l'edat que tenia i que, per tant, amb els nois i noies de la seva edat compartien poques coses: mentre ella esperava com fos posar-se a treballar per poder ajudar la seva mare, les seves companyes es compraven unes Nike o els pantalons d'última moda:

Tenía más apego con una chica que, por cierto, tiene un niño también como, un poquito más pequeño que el Juan, que lo lleva a la misma guardería, es madre soltera, su madre está sola, también el padre la dejó cuando estaba embarazada. Y entonces claro ella no era tan como yo, pero tampoco era tan como ellas, ¿vale?, porque las otras nada más pensaban en la ropa, en salir, en comprarse no sé qué, ¿sabes?, eran como más distintas, nos reíamos más o menos igual y todo, pero no eramos igual, ¿sabes?

No té el títol de graduat escolar i quan recorda la seva actitud a l'escola destaca la manca de concentració i el desinterès pels estudis, perquè el seu pensament sempre estava en una altra banda:

Yo me acuerdo, entonces yo siempre estaba en la luna de Valencia, tocaba explicar a lo mejor y a lo mejor quedaban tres cuartos de hora explicando y me acuerdo que yo estaba tenía aquí las ventanas, ¿no?, y me ponían así, ¿sabes?, y a pensar, a pensar y a soñar despierta y ahí me tiraba... Decían "abrid el libro" y ¡oy, dios mío, el libro! Y a ella ni la había oído siquiera hablar, tú imagínate que estaba pum, pum y no me enteraba de nada, de nada de nada...

A part de la seva actitud individual, aprofita per argumentar un cop més les mancances del centre de menors que, segons explica, no ofería un suport efectiu per estimular l'estudi:

No sé, los deberes, por ejemplo, a lo mejor teníamos deberes cada día y había niños que tampoco hacían, no te creas que hayan salido buenos estudiantes porque no, no los hay, ¿eh? a lo mejor de cuarenta que éramos tres o cuatro, o cinco como mucho, ¿eh? No, no, no, la mayoría no y no sé, a lo mejor si había deberes y había una tutora allí, yo qué sé, dando el carné de conducir y estaba con su libro ahí y tal y tú, que a lo mejor te estabas levantando todo el rato a preguntar y tal y luego ya pasabas de levantarte, ¿sabes? Porque era todo el rato que necesitabas a alguien que, o que te ayudara a estudiar o "venga luego te voy a preguntar", eso nada no, no, no. Y luego al final ya pasaba y todo de hacer los deberes, o sea, iba a clase y me portaba bien y todo, lo que pasa que no hacía deberes y estudiar tampoco porque era perder el tiempo, porque iba a leerlo y tal y no me iba a enterar de nada.

Tot i així, aquest desinterès pels estudis no anava acompanyat d'actituds disruptives a l'escola perquè sí que, des de petita, la religiosa que era tutora seva al centre era un referent adult positiu, amb qui el lligam afectiu actuava com a model per al compliment de les normes:

Como la queríamos tanto y tal, ¿sabes?, digo si le llaman se va a llevar un disgusto que no veas. Ella decía que éramos sus niñas y digo anda y como le llamen y le digan que he hecho campana le da un patatús.

Per a ella hi ha una explicació al fet que no continués els estudis que, un cop més, li permet erigir-se en portaveu d'un col·lectiu, en aquest cas, i en les seves paraules, d'una classe social:

Porque por ejemplo si has estudiado y tienes una carrera y tal y puedes trabajar de algo que te... bueno, pues que te dé para vivir pues muy bien, pero yo por ejemplo no podía estudiar y hay gente, por ejemplo la gente de clase baja o de que dijéramos así, claro la gente normalmente no tenía estudios, ¿por qué?, porque es que te tenían que poner a trabajar, no puedes permitirte el lujo de estudiar. A parte que la enseñanza tendría que ser gratuita pero bueno, si... aunque fuera gratuita, la gente necesita trabajar...

En acabar la bàsica combina uns matins a una aula taller i a les tardes a una acadèmia per estudiar perruqueria. Un cop més, argumenta el fet de treure's un títol com a repte personal i, alhora, com a forma de trencar la norma familiar:

Yo la práctica siempre la sacaba con notables pero me decía la profesora, "Isabel, hija, es que si no te sacas la teórica no te podemos pasar, claro -dice- yo te apruebo pero si la otra te suspende yo no puedo hacer nada y es una tontería que no te lo saques" Primero suspendí por la teórica, luego me había quedado un año y pensé como no me lo saque ahora... y lo saqué a la tercera, el último año lo saqué todo y yo pensaba "esto va a ser por mi padre" porque digo... nosotros nunca, no hay nadie que tenga nada, de mis hermanos estudios nada... , nadie tiene nada y yo pensé entonces "yo voy a tener la peluquería". Y yo me la saqué.

6.5 Desinternament i mercat laboral: te encuentras muy sola

El record del desinternament és molt dur. En el seu relat contrasta la seva obsessió durant el darrer any per desinternar-se, aconseguir una feina i sortir de la institució, amb les pors i els neguits que creixen, un cop s'enfronta amb la realitat de sortir-ne i haver-se de buscar la vida, quan encara ha de fer divuit anys.

Yo cuando comenzaron a hablar del desinternamiento, que no sé qué, no sé cuantos, una educadora, claro, yo lo estaba pasando muy mal, no sabía si realmente tenía que ir hacia a mi madre a ayudarla, si tenía que ponerme a trabajar, no sabía como iba a encontrar trabajo, es como si estuvieras tan protegido durante tantos años, y de repente te sueltan, ¡jala, vive la vida!

Ella recorda la soledat dels primers mesos i la dificultat per trencar la dependència vers la institució en la que havia viscut tota la vida:

El desinternamiento, Ana, es muy duro, tú siempre dices, "pues cuando me desinterne ya no pienso venir más, porque me quiero desinternar.." pero cuando ya se va acercando la hora, te da mucho miedo porque vas a cambiar tu vida, eso es tu vida, tienes que cambiar la forma de vivir, pero nada, de un día para otro ya, y de vivir con mucha gente, mejor o peor, y luego te vas a vivir sola, tienes un problema no sabes a quién ir, es muy duro, y cuando llega el día que te tienes que ir.... te encuentras muy sola, siempre te dicen "ya te llamaré, llámame" pero no, luego no tienes el apoyo que parece que vas a tener, no, no. Yo me sentí muy sola, y entonces eso, ves que no te llaman y entonces llamas tú, "es que ahora están en las duchas no se pueden poner", y tal y que cual. Y te encuentras muy sola, te encuentras muy sola, pensaba "ya se te pasará Isabel, te irá pasando pero..." a lo mejor se tarda en pasarte a lo mejor seis meses, un año... Es muy duro, yo lo pasé muy mal.

Per això ella justifica que moltes de les seves companyes surtin amb un xicot perquè és una manera de vincular-se afectivament a algú fora de la institució i superar aquesta soledat. Ella, en canvi, es vol desmarcar d'aquesta pauta per reivindicar que la seva orientació biogràfica, des de ben petita, anava encaminada a treballar i guanyar diners per ajudar la seva família i poder dur una vida independent:

Lo que pasa que las chicas que salen, yo digo se aferran cuando salen a un chico, ¡pum! al que sea, ya está, segurísimo ¿eh? para tener a alguien al salir, no sentirse solas, y yo no, yo digo, aunque me tenga que morir de asco, (riu) y salí sola, y bueno, y a mí no me da miedo estar sola ahora, por ejemplo si yo tuviera que separarme o lo que sea, yo salgo sola adelante seguro... Claro, pero estás allí, en seguridad no sé..., al salir... te protegen demasiado, pero el último año me soltaron demasiado, por ejemplo no querían hacértelo todo, no querían que vivas en un mundo cerrado allí, para que luego te des cuenta de que no es, de que el mundo no es eso, que el mundo está fuera y luego ¡pum! te dejan sola ahí en la calle, y venga ¿ahora dónde estoy? no conoces nada, nada, nada.

Sabia que la condició per poder desinternar-se i no tornar a casa seva amb les mans buides era trobar una feina, i va moure's per aconseguir-ho. Tot i així, com que tornar a casa seva ni el centre, ni ella mateixa, ho consideraven una bona opció, va optar per un treball d'interina que la tenia fora de casa tota la setmana:

Y entonces me decía... es que, digo: "a ver, es que yo podía haberme ido hace ya tiempo, ¿vale?" Y él "no, pero si tú no tienes donde ir", "¿pero cómo que no tengo donde ir?", "no, no pero si es que tienes que tener un trabajo". Y obsesionados por el trabajo, y que no podía dejarme ir por el trabajo. Y yo "oye no, por el trabajo no, ya encontraré trabajo, con un sitio donde irme además" Y entonces..., se lo pusieron muy difícil a la señora aquella, yo pensé "ésta va a tirar la toalla y me deja aquí". Y entonces fue cuando fui a hablar con... , a ver yo es que a la asistenta le dije que yo, a ver, no es que no quisiera ir a mi casa, lo que pasa es que no iba saber vivir allí, le dije que con mi madre a veces..., ahora ya no, ¿no?, y antes de salir del colegio tampoco, pero cuando era pequeña, que tenía a lo mejor trece o catorce años, me quedaba a solas con mi madre y yo digo, "uy madre, ¿qué le digo yo ahora a esta mujer?" ¿de qué hablaba con ella?

Recorda el temps que va estar com a interina amb una família formada per una parella jove de professionals liberals i els seus dos fills, com una experiència que li va permetre, a part de guanyar uns diners, aprendre força coses. Aquest capítol de la seva vida li serveix, també, per reflectir en el seu relat la seva vivència de diferència a partir del contrast de diferents estils de vida:

¡Mi hermano tiene doce años y pesa ciento tres kilos, Ana!... yo le digo a mi madre, "¡es que a ver, es que cuanto menos dinero tiene la gente más come!", porque en mi casa de mi madre Ana comen... ¡no te puedes ni imaginar!, una pero una pasada ¿eh? Una pasada, una pasada... Y yo cuando trabajaba en casa de la Remedios, comían nada y tenían un dinero que no veas.. pero...pero nada, nada... (riem) Por ejemplo, mi madre pone por ejemplo carne a la plancha ¿no? a no ser que sea muy grande pone una, sino tiene que poner dos, o incluso tres. Pues allí, si yo recuerdo que me decía "Isabel un bistec para cada uno" y eran dos bistecs, Ana, una cosita así de grande y Carlos el mediano, que tenía ocho años, me decía "yo quiero otro, yo quiero otro, Isabel". Y yo "sí es que tu madre me ha dicho que no, Carlos" "pero es que tengo hambre yo quiero dos, no sé qué, yo me los como" Y yo digo "mira Carlos, cuando venga tu madre le dices, a mí me ha dicho que no y no puedo sacarte otro" Y venía la mamá "yo quiero otro" y le dice "¡sí hombre, cuando trabajas te comerás dos bistecs!" (riem) –dice- "yo no me puedo permitir el lujo de que te comas dos bistecs" ¡Se lo decía! y yo digo ¡Dios mío de mí vida! y encima no se puede permitir el lujo de darle dos bistecs a su hijo, ¡si se los come pues dáselos!, pues no, no, uno y se acabó. Sí, sí, sí cuanto más tienen menos gastan.

6.6 Parella i maternitat: al casarme corté con mi vida de antes

Per a la Isabel el matrimoni ha estat un punt d'inflexió a la seva vida que ha marcat un "abans" i un "després". A partir d'aquest moment forma la seva pròpia família i, alhora, pot posar una certa distància respecte a la realitat de la seva mare i germans. Per això quan li pregunto un moment feliç de la seva vida no dubta a respondre'm:

El día que me casé, sí, porque... no sé, yo antes por ejemplo no había estado, no había salido con muchos chicos ni nada, ¿no? Yo te digo que las chicas de aquí del colegio, siempre tenían novios, ¿eh? porque o sea, yo qué sé, yo era como más... lo miraba más, ¿vale? Susi, por ejemplo, le daba

igual con uno que con otro, ¿vale? claro como es tan duro todo, claro, si estás con alguien, pues ya te apoya y tal ¿no? Y yo creo que sí, que fue ya al casarme, que ya dijéramos, que cortas ya con tu vida de antes, y vas a tener otra ¿no? a ver, que lo otro no lo pierdes, pero tú, a ver, cuando estás mal por tu vida de antes o lo que sea, tú dices, "yo ahora estoy viviendo la mía y la mía no quiero que sea así" ¿no? Yo creo que sí, cuando me casé y cuando tuve a mi..., a Juan.

A més, el seu marit no és una persona de l'entorn en el qual ella s'ha criat, que era el que temia, des de petita, que era l'únic que podia ser-li reservat.

Lo que pasa que los de mi barrio eran..., porque no tengo nada contra los moros, porque hay moros que son muy guapos, lo que pasa que Ana yo mi futuro no lo quería así, vivir en ese barrio toda la vida, criar a mis hijos allí... Allí no hay futuro, allí nada más hay droga, delincuencia, prostitución y...y los de allí a lo único que se dedican es a robar y yo he visto como delante de mí han cogido y le han robao a un hombre y tal, eh ¿y tu te crees que yo me vaya a casar con unos de esos?, ¡madre mía! que cada dos por tres me estén llamando que está detenido en la comisaría, ¡uy madre mía!, no, no no, a mi madre le doy un disgusto que se muere, sí, sí, me lo daría yo y creo que a ella también. No yo esa vida no la quería, si yo estaba bueno..., segurísima que no ¿eh?

Per això ella, a partir de la descripció del seu marit, posa de manifest aquest trencament amb els models familiars que ha viscut de prop:

Lo que más me gusta, bueno, él es muy comprensivo, muy cariñoso, muy... ¿sabes? yo te digo, yo he vivido en un barrio así y me he criado así pues... malos tratos a las mujeres y tal, y entonces yo pensaba ¡madre mía! porque yo tenía eso en la mente que... el hombre era para pegarle a la mujer... sí porque era lo que yo veía ¿no?, bueno porque todos eran... bueno, más o menos... no iguales que se podría salvar alguno, pero que normalmente sí, ¿vale?. Yo pensé "ay, Dios mío ya verás tu el día que...!"

El seu marit el coneix als dinou anys a través d'una amiga seva del centre. Encara que tenen la mateixa edat, de seguida s'adona que no és com els altres. Com em diu en més d'una ocasió, ell és d'una família "normal", sense els problemes que caracteritzen la seva pròpia, fet que es resumeix en el fet de ser de família treballadora amb uns ingressos fixos a final de mes:

Pero ellos no ven...como ellos viven en la calle ellos no son de... no tienen problemas con drogas ni con nada, ¿no?... Bueno me refiero que como no han estado en un centro, ¿sabes?, que son distintos que no es...porque claro ellos todos trabajan...

Van estar sortint quatre mesos, durant el temps que ella treballa com a interina, però de seguida decideixen anar a viure junts. La feina, encara que entre setmana la tenia apartada del barri, no li permetia fer una vida independent. Quan ella deixa la feina compren un apartament al mateix barri i, encara que sense autonomia econòmica pròpia, aquest serà el primer pas per trencar la dependència familiar:

Cuando yo trabajaba en casa de Remedios yo quizás al trabajar te da más libertad, porque claro tienes dinero. Yo le daba a mi madre dinero, le ayudaba, y encima por la noche, no sé, pues a lo mejor un día por la noche le decía a mi madre "¿por qué no vamos al cine?" y mi hermano "eh, que yo también quiero ir, invitadme, venga" y yo "venga, vente, garrapo", porque a lo mejor no quería trabajar él, o lo que fuera. Y entonces pues... pues nada, en el momento que dejé a Remedios, al poco de dejarlo, compramos el apartamento allí en B. y tal y entonces ya... Quizás he comenzado a vivir más ahora porque no vivo tan pegada... no a mi madre, a la vida que llevaba antes, y yo eso no lo quería, ni lo quiero, ni lo he querido, ni lo voy a querer.. Quizás te hace falta salir de allí para decir, a ver, aireo las ideas y tal, ¿no? quizás si de vez en cuando piensas en aquello pero... no huele...vive la vida, no sé, es distinto, ¿no? es más limpio, más puro.

El casament, que se celebra pocs mesos després, no és un capítol especialment significatiu en el seu relat explícit i tampoc aquí la Isabel no s'expressa en termes romàntics. A la festa coincideixen les dues famílies, que tenen realitats força diferents. El que recorda de manera més positiva és el viatge de nuvis a Mallorca, on tant ella com el seu marit, per motius diferents, sempre havien tingut ganes d'anar.

Yo cuando salí del juzgao digo "pues ya estoy casada, pues ya estoy", y Antonio "sí..." Y yo digo

“ahora mismo yo me voy pa casa me quito el traje y ya estoy”. Porque no sé, ya me había casado y ya está, pero nada, estuve aquí hasta las diez y media, claro mí madre se fue pues sobre las seis o las siete ...ah...porque claro tantos niños y tal, ya se fueron ¿no? Claro y luego viene gente a verte y tal y yo claro ya yo decía “quiero irme a mi casa” estaba que me caía estaba cansada. Y luego al día siguiente salíamos para Mallorca, porque es que yo en fin de curso no pude ir a Mallorca, porque normalmente eso se iba allí y entonces yo quería ir a Mallorca y fui a Mallorca, y bien, fuimos en barco porque mí marido hizo la mili en un barco y está con los barcos... ¡bueno!

La feina de cambrer del seu marit els permetia mantenir-se sense luxes. La hipoteca per comprar l'apartament l'aconsegueixen a partir d'un intermediari que els facilita els tràmits amb el banc, malgrat que ella no tenia feina i ell treballava amb un contracte temporal amb poques hores assegurades. Les condicions de vida es comencen a complicar ben aviat perquè entre les seves despeses i les ajudes a la seva mare, van entrar en una roda de crèdits que encara ara arrosseguen:

Mira, antes de tener al niño, Antonio cuando se cambió aquí, cobraba 180, porque le quitaban un dos por ciento, nada más de IRPF, ¿vale? 180... le hicieron un contrato de seis meses, pues no pasaba nada, porque claro, ¿vale? 180 y pagamos de hipoteca 43, me parece, o sea que bien nos fue bien. Cada mes, bueno, cuando cobraba él yo tenía todo el dinero, a veces con la cartilla esa que no sé qué, y para ahorrar 25 mil pesetas, y aún me las apañaba, llegaba a final de mes, decía Antonio “he cobrado ya, ¿lo saco?” y yo digo “no no, porque aún queda dinero aquí” o sea que, nos iba muy bien ¿vale? Lo que pasa es que teníamos muchos préstamos, Ana, ¿vale? .. porque al principio, antes de comprarnos el piso, nos íbamos a ir de alquiler, y pedimos, Antonio pidió 600 mil pesetas, al banco ¿vale? Bueno, para comprar lo más justo, ¿no? porque nos queríamos ir a vivir solos y tal bueno, cuando estuvimos ya pagando la letra de las 600, porque las 600 aún no las teníamos, porque no habíamos ido de alquiler ni nada. Entonces vimos el piso, bueno el apartamento y tal, nos gustó, las dimos de entrada porque había que darlas ¿vale? Entonces claro, luego tenías con la hipoteca y el préstamo de 600, no teníamos muebles. Antonio dijo “pues lo financiamos y tal, aunque sean, sólo son 11 mil pesetas Isabel y tal” pues lo financiamos. Luego tuvimos que pedir 300, que tuvo que pedir un día, porque a mi madre un día, no le pagaban el PIRMI o no sé qué, bueno un rollo que hubo..., pidió lo de 300. Y entonces digo, bueno de eso se aprende, ¿no? porque yo digo, nada, yo cuando tenga que comprar algo o lo que sea, sino tengo dinero no me lo compró, yo no financio nada más.

La Isabel explica la decisió de vendre l'apartament al cap d'un any de la compra amb relació al fet de quedar-se embarassada i pensar que aquell no era el millor ambient perquè es criés el seu fill. Aquest va ser el segon pas per posar una distància amb la família. Així, van sortir de Barcelona per anar a viure a la ciutat del seu marit, temporalment a casa de la seva sogra, fins que no trobessin un pis propi. La Isabel té un record trist dels primers mesos de maternitat. Recorre a l'etiqueta mèdica per explicar la soledat i el buit que sentia encarant el seu nou estatus i vivint amb els seus sogres, apartada de la seva família. Ella recorda que va posar en perill la relació amb el seu marit que, un cop més, demostra que, com ella, "es diferente":

Yo lo decía, yo estoy deprimida después del parto. Es que es algo que no puedes explicar “mira me pasa esto”, lo que pasa que me sentía muy sola... muy sola de... Vivía aquí pero mi marido seguía... me quedaba yo sola con él ... Es que yo antes de tener a Juan, estaba embarazada cogía iba a la autoescuela, cogía el metro luego me iba a casa de mí madre comía allí, me tiraba toda la tarde con ella, luego volvía... Iba a buscar a Antonio, y veníamos pa casa y tal. Claro de repente ¡pum! no podía ir a ningún sitio, ni hablar con nadie, si me llamaba mí madre, “¿cómo está el niño, cómo te encuentras?” “bien” mi madre y tal, mi hermana... Pero claro cada día, cada día aquello no, y entonces pues te sentías sola, como me sentí yo y... siempre estaba muy a la defensiva, muy enfadada, estaba muy...

- ¿Y con Antonio lo podías hablar?

¡Uy! ¡no! ¡no! si es que yo, yo le decía, digo “yo me separo”, y decía “¡no! escúchame ¿como te vas ... si no ha pasado nada?” Y yo le decía “es que da igual que pase algo que no, yo me voy” y dice “no ¿pero como te vas a ir?”, “bueno pues que me voy, ¿es que no lo oyes?, te lo digo más alto pero más claro no, me voy” Y nada pues...”¿y adonde vas a ir” “me voy a casa de mí madre”... Y eso no lo puedes explicar... Y era supongo el... el venir aquí... y pensar “y ahora ya

mañana él se va a trabajar me quedo sola otra vez con el Juan..” Y Antonio porque tuvo paciencia “no pasa nada, y que cual” y yo porque tuve que poner de mi parte también y Rosa que me ayudó también sino...

Van estar-s'hi pocs mesos. Ella explica que la decisió de deixar la casa dels sogres canvia la situació. La seva intenció era llogar un pis i anar estalviant per poder comprar-ne un. Ell havia deixat el bar per treballar en una fàbrica on tenia un contracte i, sobretot, unes condicions horàries més favorables. Tot i així, els neguits per arribar a finals de mes no acabaven sinó que cada cop semblaven més evidents:

Nosotros a veces cuando el niño era pequeño, cobraba Antonio, ahora eso sí, ¿eh? nosotros cuando cobrábamos, lo pagábamos todo primero, ¿vale? eso de decir, “ostia, pues como no me queda este mes, pues no voy a los préstamos” no, no, no, no. Nosotros siempre lo primero, el alquiler, el agua, la luz, lo que haya que pagar, los préstamos, y si luego no te queda, pues te aguantas ¿vale? Pero siempre lo primero los gastos, ¡uy, a mí me da, a mí me da...! A mí me dicen “oyes, que debes tú...”, y ¡a mí me da algo! Y hubo un mes, Ana, que nos quedó cuatro mil pesetas .. ¿vale? Y aún había que comprarle leche a él, y él la leche son veintidos mil pesetas al mes, ahora ya no ¿no? pero al principio, sólo de leche .. y luego claro, cómprale pañales...

Una mostra de com els efectes de la pobresa econòmica actuen com un cercle viciós és quan, en lloc de poder liquidar els múltiples préstecs, el benefici de la venda de l'apartament, que per desinformació van fer just a l'any de la compra, els va obligar a demanar un crèdit més per pagar a Hisenda:

A ver es que el año pasado vendimos el piso y tuvimos el niño y tal y “¡ah, pues este año os devolverán dinero en la declaración” Porque a él le habían quitado mucho dinero además también. Y nada, bueno pues “¿con el dinero éste qué haremos? pues quitaremos un préstamo que tenemos...” Y cuando vamos nos salió a pagar (...) Dice “¿es un año que lo habéis tenido verdad? pues entonces...” Y nos salía a pagar quinientas y pico mil pelas, y yo me quedé..., pegá a la silla, digo “pues como no te las pinte, no sé de dónde las voy a sacar..” Y entonces claro, por el niño nos desgravó... y nos salió a pagar doscientas treinta y cinco, doscientas treinta y cinco me parece... Y yo digo “¡es igual lo que me salga a pagar, que tenéis mucha cara porque a ver, a la hora de vender el piso no me ayudáis a nada –digo- ¡ah! y en cuanto lo vendo si queréis cogéis.!” Dice “es que no soy yo, es todo, yo no hago las normas” digo “no ya lo sé, pero es que es todo”. Y entonces nada tuvimos que pedir un... y entonces mi marido le dijo “¿ésto cómo se puede pagar?”, y dice “sí hay..., se lo puede pagar de golpe y si se lo puede pagar en dos veces, dice un sesenta por ciento antes del no sé qué, y el cuarenta por ciento antes de septiembre”. Digo nada... y tuvimos que pedir un préstamo para poder pagar a Hacienda, y salimos los dos...

La maternitat és una experiència clau per a la Isabel que, sens dubte, marca un abans i un després decisiu en la seva trajectòria vital. Narrativament, té un pes fonamental perquè, inevitablement, condiciona tot el seu record, les situacions viscudes i els arguments que utilitza per relatar-les a la llum de la seva experiència com a mare. Ser mare és, per damunt de tot, una inversió en amor per a tota la vida i un ancoratge amb la voluntat d'oferir al propi fill allò que tu no has pogut tenir:

No sé, porque en esos momentos me sentía bien y yo decía, ¿sabes?, yo sabía que el tener un niño es, yo qué sé, es un amor distinto ¿no? y no sé tener a alguien siempre... a ver tenerlo, pues cuando lo tengas es como..., siempre tienes a alguien a quien vas a querer ¿no? y es distinto, de quien te vas a tener que preocupar ¿sabes? Y yo qué sé, el estar... ahora le faltan unos zapatos, hay que comprarle unos, no sé, comprar... el preocuparte por alguien ¿sabes? Eso.

Ella tenia molts dubtes mentre estava embarassada sobre si podria ser una bona mare, i si totes les experiències negatives de la seva infantesa no podrien passar-li comptes a l'hora de saber tractar el seu fill. En canvi, la maternitat ha representat per a ella una experiència que li ha permès trobar un equilibri i, alhora, un mecanisme que li ha facilitat el procés d'incorporació social.

Lo más grande que te puede ofrecer la vida es tener un niño, un hijo, yo creo que toda mujer tiene que experimentar una vez aunque sea, una vez sí, porque es así. Si tú ves a lo mejor una que se ha quedao embarazada, y “ay, qué bonito y tal”, pero el tenerlo tú, es distinto, es muy distinto, sí

yo creo que es lo más... Te ocupa... ¡buaf! un montón de horas, y dolores de cabeza y de todo ¿no? Después le dices, "ay te voy a dejar con tu tía y yo me voy a ir" (riu), ¿no? pero yo creo que es lo más... Sí, yo creo que cuando yo voy a su habitación, por ejemplo y lo veo dormir ahí en la cama, y yo digo, si es que es lo más grande que puede tener una persona, un niño, bueno un hijo ¿no? sí lo creo

6.7 Actualitat i supervivència: *ganarme la vida por mi y por mi familia*

En el moment que la conec, la Isabel i el seu marit estan fent plans de futur, com comprar-se un pis, buscar feina i deixar el seu fill a una llar d'infants, una decisió difícil per la desconfiança vers els recursos.

Hoy tengo una entrevista con una guardería al lado del centro, porque lo voy a meter igualmente aunque no esté trabajando, porque por las mañanas tengo la sensación que se aburre en casa Yo lo hago todo antes de que él se levante, lo que pasa es que... yo qué sé, igual tengo que hacer la comida o hacer algo que no me ha dado tiempo y él no sabe a qué jugar, se aburre, lo cojo y pienso... ¡Qué caras están las guarderías! ¿eh? (...) Y hacen excursiones una vez al mes, por ejemplo al zoo y... una vez al año una salida de tres días y dos noches y Antonio "¡olvídate!" y yo "¡no, allí no lo llevo!, ¡pa' que lo pierdan!"

Paral·lelament, però, la situació de la seva mare i dels seus germans es complica dia rere dia, i sóc testimoni del seu patiment. La seva mare viu actualment en un pis de lloguer en un barri popular de Barcelona junt amb els seus cinc fills. No treballa perquè està delicada de salut i, a més, fa dos anys té en acolliment una néta de dos anys, filla de la germana gran de la Isabel, morta recentment. Els serveis socials varen internar en un centre els seus dos germans, i la nena, que encara era un nadó, es va considerar que podia viure amb la seva àvia sota la supervisió pública.

Mi madre le quitaron la paga que tenía y tal y que cual. Está en un piso de alquiler que paga cuarenta y dos mil pesetas, na' más tiene la ayuda de Marisol, treinta y dos mil cien pesetas. Y entonces pues, nada... cuando le ha pasado que a lo mejor eh... claro tiene que vivir con treinta dos mil cien pesetas ¿qué va a pagar? ¡nada! ¿Y entonces qué le pasa?, que se le ajuntan los meses, Ana, porque no puede pagarlos, si es que.. ¿En qué cabeza cabe? si es que yo no lo entiendo, las asistencias sociales que hay, a ver ¿y entonces qué pasa? que llevas a lo mejor cinco o seis meses y le llega la carta de juicio, o que el día del juicio lleva el dinero, o le llega la carta del desahucio, ¿vale? Entonces... ¿qué es lo que tiene que hacer? pues uno de nosotros, de los hijos, tiene que pedir un préstamo al banco a lo mejor de trescientas mil pesetas, de lo que se deba y ella claro luego vive de las treinta dos mil cien pesetas a lo mejor, ¿no? y lo que le da el hombre que está con ella, bueno que no viven juntos pero que tienen a mi hermano pequeño, ¿vale? Pues con eso, a lo mejor se le pone una cuota de cada mes de quince mil pesetas ¿qué pasa? que esté pagando uno y ahora debe... no sé si debe cinco o seis meses más.

Durant els mesos que dura la nostra relació, a una altra germana de la Isabel li retiren la custòdia del seu fill just néixer. La Isabel pensa que poden arribar a demanar-li que sigui ella qui el tingui en acolliment, però finalment és la seva mare qui, un altre cop, se'n fa càrrec, per poques setmanes, ja que acaba lliurant-lo als serveis socials, davant la impossibilitat d'atendre'l. La Isabel recrimina a la seva germana, amb problemes d'addicció a les drogues, que hagi tingut aquest fill que ella considera un acte d'irresponsabilitat:

Les tienen que ir bajando (la metadona) y el niño tiene que estar en el hospital para que lo vayan controlando y lleva siempre enganchado el pie para mirarle el corazón para ver... para a ver qué tal... Es una pena porque yo le digo a Antonio "¡hijo es que tenía que haberlo pensado antes!", porque ahora mismo no tiene, no tiene un piso ni nada, a ver no tiene nada, me dice, que no sé, yo para tener un hijo que no sé dónde lo voy a meter... ni nada. A veces digo ¿yo qué sé, será la única que lo piensa?, pero yo qué sé, yo no, porque yo de pensar ¡uy! si me quedara embarazada, no se si me lo quitaría o algo porque yo... ya ves tu.

La situació familiar és molt precària: reben de la Generalitat un ajut econòmic en concepte de manteniment de la nena i cobren, amb intermitències, el PIRMI. Un cop més la Isabel aprofita per denunciar el que considera criteris injustos per decidir a qui s'atorguen els ajuts:

Ya lleva, lleva ya, bueno pues desde el año pasado que mi hermano fue a la manzana y tal, estuvo tres semanas me parece que estuvo, tres semanas y ¡pum! se lo quitaron. Es que no lo entiendo... A mí por ejemplo me gustaría que alguien que llevara esto, o el mismo presidente del gobierno, que me lo explicara. A ver, claro es que, claro "España va bien, España va bien" ¡con el sueldo que tú tienes guapo!

La Isabel viu aquesta situació com una espiral que impossibilita que la seva mare i els seus germans puguin sortir-se'n. Així i tot, mentre per una banda, sobretot als inicis de la nostra relació, ella justifica la situació precària de la seva mare, apel·lant a aquest "nosaltres" reivindicatiu que es troba perjudicat per uns serveis socials arbitraris, d'una altra ella mostra també la responsabilitat que els seus germans i la seva mare tenen en aquesta situació:

Pues si es que tenía yo a lo mejor trece años, Ana, y yo decía "no, no, yo en cuanto tenga... yo me pondría a trabajar ya, lo que pasa es que no puedo trabajar, pero yo en cuantito cumpla los dieciséis años voy a empezar a trabajar, voy a ayudar a mi madre... bueno, en lo que sea, bueno juntaré cielo y tierra pero yo la ayudaré, yo encontraré trabajo yo ganaré dinero y yo no viviré igual que ellos..." Porque no me da la gana, y si tengo necesidad de decir... yo ahora me estoy comprando ese piso, a ver no es muy grande ya te digo tiene cincuenta y pico de metros cuadrados, pero es muy chulo, a ver a mí me gusta, y yo le digo, ¡sí a mí me gusta aunque tenga que pagar cien mil pesetas de hipoteca pues ya me sacrificaré! y si no puedo cómprame unos pantalones de cinco mil pesetas, pues me lo compraré aunque sean de dos mil! ¿vale? pero me sacrificaré y compraré lo que yo quiero ¿eh? y así yo viviré a gusto... A ver lo pasa es que yo no sé, no sé, yo no tengo nada de distinta lo que pasa que no sé... soy la oveja negra. Yo es que no sé... parece que me ha tocado nacer en una familia que no... no sé... somos muy distintos, muy distintos.. En la vida tienes que sacrificarte, trabajar, a ver trabajar... ¡que a nadie le gusta levantarse a la siete de la mañana o las seis que yo me he tenido que levantar! Pero ¡jolin! cada vez que te levantas tienes que decir "a ver, tengo que trabajar, tengo que ganarme la vida por mí y por mi familia" Sí, sí, y no sé lo que piensan, a ver que yo soy distinta no porque tengo que pensar distinto a ellos, porque yo lo veo y ellos no, o porque ellos no lo quieren ver.

Ella se n'ha sortit mentre la majoria dels seus germans estan en una situació límit, amb problemes amb les drogues o amb la justícia. De vegades les situacions reflecteixen un cercle del qual és difícil escapar-se perquè un cúmul de decisions equivocades poden acabar derivant vers una problemàtica més gran, de la qual sortir pugui ser massa difícil. Com el cas del seu germà, que ha tingut molts problemes de petita delinqüència i, en el moment que comença a refer la vida, li arriba una ordre de crida i cerca que podria acabar a la presó.

Tiene un busca y captura el Juan para pagar seis meses de cárcel y el abogado le pide cien mil pesetas para arreglárselo y entonces pues...no las tiene, ¿vale? eso es lo primero. Entonces yo le he dicho que bueno, yo se las busco si él las quiere y entonces él me ha dicho que me pagará cada mes para devolverlas eh... cien euros, ¿qué son, dieciséis mil pesetas, no, más o menos? bueno..., entonces este mes no, porque como se compró un DVD este mes no puede darme, que me las dará el otro y tal (...) Porque le pusieron una multa primero, Ana, de veinticuatro mil pesetas, las tenía, mi hermana María se las dejó, y se las gastó, ¿vale? se gastó el dinero. Entonces cuando le dijeron la sentencia que había de seis meses de cárcel él quiso pagarlas y le dijeron que no, que ya tuvo su oportunidad y que no quiso pagarlas pues ahora... Entonces el abogado... ha ido al abogado de pago y cien mil pesetas le cuesta, pero yo creo que este hombre...cien mil pesetas son muchas pesetas, y yo creo que sí, es muy buen abogado, muy serio y tal... y yo creo que sí...

La Isabel veu la situació difícil en què viuen els seus germans i es debat entre la voluntat d'ajudar-los i, alhora, la dificultat de tirar endavant en una situació molt complexa en què sovint la seva família, més que ser un suport, es converteix en un entrebanc constant. Ella, però, està orgullosa de ser considerada la filla més responsable, la que evita donar disgustos a la seva mare i, alhora, a qui cal recórrer quan hi ha algun problema. Recrimina l'actitud de la seva germana gran que, com ella, està casada,

amb una filla i fent una vida independent, perquè al seu parer es desentén dels problemes de la seva mare i els seus germans, i no és capaç, com ella, de sacrificar-se.

Yo por mi madre doy... bueno, ¿sería capaz de vender mi alma al diablo, lo que fuera por mi madre!

Durant el temps que dura la nostra relació la Isabel està buscant feina. Ella ho justifica, d'una banda, com una necessitat econòmica per fer front als nous projectes que tenen entre mans i, alhora, perquè es defineix com una dona treballadora que ha estat dos anys sense treballar per poder cuidar millor el seu fill. Li és igual qualsevol feina, però no es planteja treballar de perruquera perquè, com diu, està molt mal pagat. Les dificultats per trobar un treball compatible amb les responsabilitats domèstiques, que ella té assumides com a pròpies de la seva condició femenina, li permeten argumentar les condicions de desavantatge de les dones davant el mercat laboral:

Los chicos ¿sabes qué pasa?, que pueden disponer de más horarios y no sé, más así y entonces claro la mujer se encarga de lo hijos, de la casa tal y que cual, es un poco más difícil... Y no se adaptan, es que es eso, sale a veces por la tele y cosas así, si pero es que... jefes o jefas es que no acaban de adaptarse tampoco a las mujeres, pero es que es eso yo no puedo partirme en dos y decir "a ver tu la mitad te quedas con el Juan y tu la otra mitad te vas a trabajar"... es que no puedo... Y es que no sé... me desanimo porque digo "pues hoy voy a buscar trabajo, hoy voy a llevar curriculum aquí, aquí y aquí", pero luego vas y... entregas y sí conoces a la chica ¿no?, pero claro, te dice "está difícil y tal y que cual". Difícil porque sabes que no, no hay, que para quien hay es para los chicos, que puedan estar de mozos de almacén, ahora te vas para una obra aquí, ahora te vas allá, van...yo qué sé... pues de jardinero a cualquier sitio, "a ver pues de jardinero, llama a ver si puedo ir yo", "una mujer no, quiere un hombre", eh... a lo mejor en el Ikea, ... en el PRYCA y tal y que cual, normalmente quieren chicos.

Finalment troba feina en una empresa de productes de cosmètica on treballa la seva millor amiga, també antiga companya al centre. Té un contracte de dues hores i en treballa sis. És un taller petit, on treballen només nou noies, fent una feina precària que es mou en l'economia submergida:

Aquí hay mucha gente que está cobrando el paro y entonces claro imagínate, a lo mejor estás cobrando de paro... Rosa cobra de paro 130.000 ptas. y está cobrando allí... , antes cobraba más, ahora cobra 60.000 ptas. Y claro 130 y 60 son 190.000 ptas. Y entonces si le dan entonces entre comillas para vivir ¿vale? A veces dice "oy, es que no me llega el dinero" y tal y que cual, ¿vale? Pero es eso, hay muchos chicas que están cobrando el paro y están allí y dicen "no me asegures" y entonces mira pues mejor para él ¿no?

Pensa que és un treball temporal mentre no en trobi un altre amb unes condicions laborals més estables. El seu objectiu és que el seu fill pugui anar a una llar d'infants de qualitat i, un cop més, posa una distància vers el seu entorn social més proper:

Entonces miré allí...por aquí cerca de estas mismas calles ahí otra, son...bueno de privadas que le llaman, porque así...públicas ahí una en P., dónde vive la Loli o en La Mina y yo no la llevo ahí, ¡uy, no, no! claro que en La Mina ¿qué pasa? que claro las mujeres allí no paran de tener hijos o lo que sea y para que no estén en la calle pues no sé, yo qué sé, tendrán esa pública pa' que los puedan llevar. Pero no, ahí no, no, no, no. Entonces pues claro por la mañana tengo que tener un trabajo que pueda pagarlo. Y yo creo que le irá bien, porque a él le gustan mucho los niños y bueno ya cara para... un año, un año porque luego en septiembre este no el otro comienza el colegio él.

Per a ella la responsabilitat domèstica i el desig d'estar amb el seu fill no pot veure's sacrificada per la feina. Per això, no es planteja un treball a jornada completa, però sí en canvi que li permeti tenir un sou per contribuir a l'economia familiar i fer front a les despeses:

Y ahora con la guardería....¡jelines, estoy pagando de guardería unas treinta mil pesetas al mes! Sólo por las mañanas ¿eh? Pero yo digo, bueno... si está mejor en casa y tal entonces no lo dejo en la guardería, lo que pasa que yo digo no me importa ¿no?, yo creo que es la mejor. Y son 30.000 pesetas al mes pero, a gusto, yo me lo gasto a gusto, allí lo ves en la piscina, jugando, nada, que lo puse en piscina, yo sino estoy con él no quiero que vaya a la piscina, porque los ponen allí en

la piscina con juguetes y él bueno. Ana, ¡madre mía!, fíjate que cuando voy a buscarlo no quiere salir y en casa yo estaba limpiando y tal y él pobrecillo llorando detrás de mí, y yo "Juan si es que no puedo, porque tengo que limpiar" y él detrás de mí. Y allí claro, allí están con él, hay muchos niños y tal.

Aquest esforç no sempre és fàcil però, en canvi, el motor vital de millorar les condicions de vida la impulsen per entendre que aquest sacrifici pot ser una inversió de futur:

Y a ver, acabo rendía, madre mía, claro a las cinco y media me levanto, claro, tengo tengo que salir a trabajar, vengo aquí cojo el autobús, me voy a buscar al niño, luego cojo el autobús allí, vuelvo para casa, lo duermo, a lo mejor comemos a las cuatro de la tarde y, claro, comes a las cuatro de la tarde o lo que sea, pues claro, con la lavadora sube a tenderla, recógela, y que ya cuando se despierta, nada, no tengo tiempo pa nada. Lo que yo digo ¿qué es un sacrificio? bueno, pero no me importa, no, no me importa. Lo que pasa, verás yo cuando era más niña pensaba, "como me tenga que levantar a las cinco y media me va a dar algo" Pues a las 5 me levanto, pero es para que, no sé, podamos vivir mejor, para conseguir lo que queremos. Nosotros queríamos comprarnos un piso, y nos ha costao muchísimo, pero nos lo hemos comprado... y poder pagar la guardería, que a él le encanta, y le enseña muchas cosas, y está muy bien. Y bueno, también hay que pagar hipoteca y todo, digo "pues no, a él no le puede faltar de nada, ni a él ni a nosotros" ¿no?

6.8 Futur: que se acaben los problemas

L'orientació biogràfica de la Isabel està encaminada a l'aspiració de l'ascensió social basada en una idea de treball i sacrifici per vèncer tots aquells obstacles que, des de sempre, la vida li ha anat posant al davant.

Y teníamos ahorrao doscientas mil pesetas, ¿vale? que yo digo "ostras, yo nunca he tenío doscientas mil pesetas ahorradas ¿eh?" Y yo digo Antonio que no se tocan, que no, porque luego... Hemos bajado, hemos tenido que bajarnos mucho, mucho, demasiado... Mi cuñado éste que esta casado con la María, la que vive en la F., también, digo "¡uy, es que son gente de dinero!" y dice "no, lo que tenían un comercio muy chiquitín, era gente que trabajaba mucho y tal, claro, ahora viven en Pueblo Nuevo, en una casa que se compraron en Cunit, ¿vale? Allí para veranear y tal". Y yo digo "¡eso es!". Pero claro es mirarlo así, han trabajado mucho... y yo también, yo tengo ilusión de poderme comprar un piso, por ejemplo, y al cabo de no sé, pues cuando tenga, es que tengo veintidos años, si me compro ahora un piso, a lo mejor cuando tenga treinta y cinco o cuarenta tengo dinero ahorrado, y me queda hipoteca, pero no me queda mucho ya ¿no? y a lo mejor puedo meterme en un apartamento, a lo mejor, yo qué sé, en un pueblo de Gerona... Sí, aunque no sea gran cosa, con piscina, ni una casa, no, sino un apartamento así que yo pueda decir "pues venga coge el coche que nos vamos para allá".

Quan li pregunto, però, quina és la seva màxima il·lusió per al futur, el que esmenta no és el seu projecte personal sinó la situació de la seva mare i els seus germans i, de fet, la seva por principal és que els problemes de la seva família no s'acabin i, per tant, que la lluita per tirar endavant no sigui suficient per enganyar el seu destí:

Mi mayor deseo es... a ver... que se acaban los problemas, creo que sí, ¿vale? porque nosotros antes teníamos más, ¿no? no nosotros sino mi familia y todo ¿no? lo que pasa es que por una cosa o por otra siempre hay algo ¿vale?, eso que se acabe. Y hombre un miedo..., que no se acabe, sí, yo creo que sí...

7. Inés: fugir del passat per refer la vida

*Excúsame por formar mi propia casa,
excúsame por haberte herido mamma, excúsame.
Excúsame por haberte dicho nada,
excúsame pero he de jugar mis cartas,
excúsame, excúsame.
Necesito libertad para descubrir quien soy
y saber donde voy,
aprender a caminar pues mi vida he de afrontar
solo yo desde hoy.
Te quiero mamma, te quiero mamma,
pero tengo que marchar no me llores mas,
te quiero mamma, te quiero mamma,
pero ya no puedo estar entregando todo,
te quiero mamma, te quiero mamma,
sé que me comprenderás, no me llores mas,
te quiero mamma, te quiero mamma
pero he de realizar mis ilusiones.*

Sergio Dalma
Te quiero mamma

7.1 Un relat com a projecció de futur: *ahora soy muy feliz*

Conec la Inés quan tot just fa un any que ha deixat el centre. Es troba en un moment biogràfic clau ja que, en pocs mesos, la seva vida ha donat un tomb radical. Ara, amb divuit anys, ja té una filla de tres mesos i està vivint a casa del seu company, amb la mare d'ell i la nena. L'experiència de la recent maternitat, deixar la casa de la seva mare i la feina de caixera, que just acaba d'estrenar, són vivències que està encetant al mateix moment que comença la nostra relació. Ben aviat m'adono que la Inés lluita per deixar enrere un passat del qual, en alguns capítols, el silenci és revelador. El primer dia em confessa que va fugir del centre després d'uns "problemes" a la feina dels quals no vol parlar. D'altra banda el seu pare passa de manera fugaç pel seu relat i no entra en escena fins a la quarta entrevista. Potser per això es fa més necessari, i interessant, anar més enllà dels fets narrats i analitzar el seu discurs i les motivacions en haver accedit a participar en un projecte que, precisament, li proposa relatar la seva vida.

De la primera entrevista em sembla especialment significativa la seva afirmació recurrent "*ahora estoy muy bien, soy muy feliz*". És conscient que està vivint aquest moment d'inflexió en la seva vida, que ara té el que tant de temps havia estat desitjant, però, alhora, aquesta conquesta és ben feble i pot veure's fàcilment amenaçada. Així, el context d'entrevista li serveix, fonamentalment, per projectar-se de cara al futur. La seva insistència en un "abans" i un "després" de la seva sortida del centre i la seva afirmació "*yo ya no soy la misma*" evidencien que hi ha fets del seu passat recent que vol deixar enrere. Precisament aquests silencis en el seu relat són els que, posteriorment, emergiran de manera central en l'entrevista amb la seva tutora, que em presentarà la Inés a partir d'aquells aspectes que ella, com a mostra de la seva lluita per fugir del passat, havia silenciats.

Durant el temps que dura la nostra relació els esdeveniments de la seva vida avancen vertiginosament. Les nostres trobades setmanals s'interrompen, a petició seva, per uns motius que no conec fins dos mesos més tard, quan acordem reprendre les sessions. M'explica que s'havia quedat embarassada de nou i, finalment, i a contracor, ha decidit avortar. Com ella em diu, avançant-me un dels seus neguits per al futur, "*sé que he hecho bien, no quiero tener a dos en un centro como he estado yo, ni mucho menos*".

A més, en aquest temps, els problemes de la seva mare, i el seu canvi d'actitud i implicació, seran claus en la seva orientació biogràfica i, conseqüentment, en la seva narració. El més rellevant del seu discurs és, precisament, el contrast entre el to del seu relat, i com ella vol presentar-se a les primeres entrevistes, amb el discurs més reflexiu que utilitza mesos més tard. Una constatació més que la narrativa sempre flueix amb relació a la visió retrospectiva del passat que construïm en funció del moment present. A les primeres sessions el referent al benestar actual amaga un sentiment de desconcert pel malestar de la infantesa, que no vol o no pot afrontar, i que resol narrativament a partir de la resignació:

Ahora veo que ya pasó, a cada uno le toca una cosa y a mi me ha tocado esto, es lo que hay, pero cuando eres pequeño no lo entiendes, ¿por qué?, ¿por qué te pasa esto?, y aún ahora hay cosas que no las entiendes, y ahora estoy muy bien y aun hay cosas que no las entiendes, y a lo mejor nunca las entenderé...

Més tard, com veurem, el to del seu relat canvia per passar de la resignació a l'actitud reflexiva davant les experiències que han marcat la seva vida, que li permet identificar i verbalitzar les causes d'aquesta incomprensió.

7.2 Infantesa i context familiar: *cuando eres pequeña no lo entiendes*

La Inés és la petita de tres germans. El record de la seva infantesa està marcat per la separació de la seva mare des dels set anys, quan ingressa al primer dels tres centres de menors on viu fins que se n'escapa, als disset. La necessitat de trobar una explicació a aquest fet tan dolorós és la clau del seu relat en la reconstrucció del passat, que passa de la primera definició de la seva mare com a "víctima" per, més tard, plantejar el seu paper com a "responsable" del seu internament. El seu pare va marxar de casa quan ella tenia un any. La seva mare, que treballava en un restaurant, va trobar-se amb poc temps sola, sense feina i, finalment, desnonada del pis de lloguer on vivien des de sempre. Per explicar les circumstàncies de necessitat de la seva mare la Inés argumenta que, quan el seu pare va marxar, va deixar-los sense res i que aquest és el fet que va precipitar els esdeveniments posteriors:

A mi madre la dejó a dos velas, tenían en el banco una libreta juntos con algún dinero ahorrado y mi padre... mi padre se lo quitó, después se llevó todas las joyas y las vendió... o sea que todo lo que mi madre podía haber... aunque le duela venderlo, pero mi madre... A lo mejor no hubiéramos entrado en el centro, si mi madre lo hubiera guardado cuando la hubieran echado del trabajo a lo mejor, a lo mejor hubiéramos pasado, hasta encontrar otro trabajo... yo creo que es... pero bueno.

La Inés no vol parlar del seu pare. Ell els va abandonar i va marxar de casa amb els pocs estalvis que tenien. Des de llavors passa la infantesa sense saber-ne res. Quan ella té dotze anys, però, el seu pare apareix de nou i viu a casa de la seva mare un temps, fins que finalment torna a desaparèixer:

Si no me quiso conocer a mi edad, ni quiso estar conmigo pues... porque tampoco no venía a verme ni nada, él se fue y ya está... Entonces pues a mi tampoco me interesaba saber de él, ni conocerlo ni nada. (...) Cuando ya estábamos en el colegio y mi padre vino entonces fue cuando lo conocí... Entonces fue a ver a mi madre y le dijo que quería estar con nosotros, que no sé qué y... mi madre le dejó, pero mi madre dijo que como amigos no como pareja ni nada, que sólo era para ayudarlo y ya está. Pero se volvió a ir... a los doce, cuando yo tenía doce años o sea... Y bueno, ya no me interesa ahora... no, porque aparte él ha estado siempre en la cárcel por drogas y robar... y no me interesa, y cuando a mi me dicen "tu padre" yo, para mi, yo no tengo padre.

Aquest capítol, que ha trasbalsat la seva infantesa, el resol narrativament a partir de la negació, en consonància amb la seva actitud vital de passar pàgina. Únicament en relata les conseqüències amb relació al seu germà mitjà: atribueix els seus problemes de salut mental al retorn i nou abandó del seu pare. Actualment l'única referència que en té és que és a la presó i, de fet, el seu interès és no veure'l mai més:

Y nada, se fue y ya está... y ahora no me preguntes porque no sé nada..., no tengo ni idea, le metieron en la cárcel y después ya... no sé... me da lo mismo... y si sé alguna cosa es porque la

policia tiene el número de teléfono del Jesús y entonces cuando pasa algo le llaman, y entonces él se lo dijo a mi madre y mi madre me lo dijo a mi..., hará un par de meses llamaron y le dijeron que le estaban buscando y que si sabíamos algo... pero... ni iré a su entierro ni nada.

El relat de la Inés sobre la història de la seva mare es va reajustant a mesura que avança la nostra relació. Explica que no ha parlat mai d'aquest tema amb ningú, fins i tot amb els seus germans em confessa que són fets massa dolorosos que no entren en les seves converses. El canvi en el seu relat és rellevant, ja que passa d'explicar-me la versió que ha sentit des de petita a, més endavant, i molt significativament, lligat al relat de la maternitat, compartir amb mi els neguits que no ha volgut destapar per preservar la imatge de la seva mare, amb qui se sent profundament lligada afectivament. Per a la Inés el principal problema de la seva mare és l'addicció al joc, lligat al seu caràcter depressiu, que accentua les dificultats econòmiques. A partir de la marxa del seu pare, i el seu ingrés en un centre de menors, la seva mare canvia de manera continuada de residència. Com ella diu "yo he dado muchas vueltas".

Bueno, todo comenzó porque la echaron del trabajo, bueno no la echaron, se ve que este trabajo lo cerraron y luego en vez de buscar otra cosa... Ella trabajaba en un restaurante y la pagaban muy bien, y luego la echaron y empezaron a venir problemas. Y ella se ve que cogió una depresión muy fuerte, en lugar de arreglar las cosas de otra manera lo arreglaba con el bingo, o con las máquinas, y esto es lo peor que hay, y entonces acabó jugando a las máquinas y todo lo que ganaba lo echaba allí, y no le llegaba ni para el alquiler, ni el agua, ni comida...

Així, el que en principi ella relata com una conseqüència de l'abandó patern, es posa en qüestió quan els problemes de ludopatia de la seva mare poden estar en l'origen dels esdeveniments que marquen la seva infantesa:

Yo al principio no me enteraba de nada, mi madre decía misa y yo misa, pero luego empecé a pensar... y también mi madre empezó muy pronto a jugar a las máquinas, supongo que también... supongo que nos metió por eso, digo yo... aunque ella diga que no, pero yo creo que sí. Empezó a jugar a las máquinas y entonces la echaron del trabajo, la echaron de todos los sitios, pero eso es una duda que tengo, que no lo sé... pero bueno, me enteré que jugaba a las máquinas y al principio lo veía como un juego, un juego más, pero luego cuando veía que... un par de fines de semana no podía llevarnos a ningún sitio ni nada, y era por esto, me daba mucha rabia que no hiciera... Esto es una enfermedad muy fuerte, la máquina te lleva, no llevas tu a la máquina y claro.... yo al principio lo veía como un juego, no como un problema.

Per això, quan la Inés recapitula, a partir de la seva narració de la maternitat, posa de manifest que hi ha un abans i un després, i que l'experiència de ser mare li permet, d'una banda, independitzar-se progressivament de la dependència materna, passant del rol de filla al rol de mare, i, alhora, una reflexió més distanciada sobre la realitat de la seva infantesa:

A ver... mi madre cuando se gastaba el dinero en las máquinas... me daba muchísima rabia... porque yo sé que por un hijo lo puedes dejar todo, ¿no? y yo creo que mi madre lo intentó pero se dejó llevar, se dejó llevar por las máquinas y esto es lo que da más rabia, que se dejara llevar más por las máquinas que por un hijo, yo no digo que no nos quiera ni nada pero siempre te queda la... Y yo por la Irma lo dejaría todo, daría mi vida y lo dejaría todo y es por esto, que ahora lo entiendo, la rabia que da que al principio decía "no puede porque no puede", pero ahora que tengo una hija esto no lo entiendo, me da mucha rabia, que cuando dices "por mi hija hago esto" lo haces, aunque te cueste muchísimo lo haces. Y esto es lo que más rabia me da, que mi madre juega a las máquinas y sí, pensaba en nosotros, pero le podían más las máquinas que nosotros...

Quan ella tenia tres anys la seva mare inicia una nova relació de parella. Ella en té un record afectiu positiu, però explica que per a la seva mare no ha estat un suport en tots els aspectes i, de fet, un entrebanc afegit pel que fa als seus problemes amb el joc.

Porque a él le gustaba jugar pero él se sabe controlar... mi madre, cuando se deprime y eso, lo primero que hace es jugar y entonces en eso no la ha apoyado mucho.

En certa manera el company de la seva mare ha estat un referent patern:

Lo que pasa el Jesús no sé... nosotros le tenemos mucho más cariño porque él aunque no vivía con nosotros pero... yo nunca le he llamado papá ni siento que es mi papa ni nada..., porque no es mi padre, pero como un amigo (...) Y entonces pues claro, no sé y aparte con nosotros, él ayudaba a mi madre a hacer los Reyes y cosas..., porque a mi madre tampoco no le llegaba para mucho y para que nunca nos faltaran los reyes pues la ayudaba, nos hacía mucha compañía cuando no estaba mi madre que estaba a trabajar o algo, no sé, cosas que hace un padre pues él hacía lo mismo con nosotros... pero él dejaba muy claro que él no era nuestro padre, que él no se quería pasar ni por padre, que nos daba cariño y todo pero... ¿lo entiendes?

El seu millor record d'infantesa és quan els caps de setmana podia sortir del centre amb els seus germans per anar amb la seva mare i el seu company a la platja o a fer barbacoes a la muntanya. Com ella em diu, "los fines de semana eran un mundo, que se hacía realidad". A part de les sortides, explicita com eren les relacions familiars a casa seva, ben diferents de les que vivia al centre. D'aquí es desprèn també els límits i l'estil educatiu de l'entorn familiar:

En casa de mi madre era muy distinto, a lo mejor no querías dormir y no dormías, era más... no sé... era distinto, iba con mi madre a su cuarto, veía la tele ahí con mi madre..., era más familiar, ahí (en el centro) o dormías o te tirabas mirando la cama de arriba, era muy distinto.

Els caps de setmana, tanmateix, són el record més feliç i el més trist de la infantesa. El contrapunt al record feliç es manifesta quan explica un dels moments més amargs, en què l'espera il·lusionada del cap de setmana es convertia en patiment i impotència:

Yo veía que algún fin de semana nos llevaba a un bar y se ponía a jugar a las máquinas, a lo mejor nos íbamos a tomar algo y nos tirábamos horas allí y yo "mamá, vámonos, vámonos" y ella no se movía de sitio y entonces era cuando veía que eran las máquinas que la llevaban... Pero bueno, al principio yo no le daba importancia, como si jugara al parchís pero luego cuando veía que cada día era más...y luego ya... a veces nos venía tarde a buscar y ya pensaba "se ha puesto a jugar a las máquinas y se ha olvidado de nosotros"... que también era un momento de los que lloraba mucho, "se ha olvidado de nosotros..." (...) Sí, los viernes por la tarde cuando salíamos del cole ella tenía que venirnos a buscar al cole, pero al final nosotros íbamos pal centro y ella nos venía a buscar al centro, y eso era lo que más me daba rabia y lloraba mucho porque no lo entendía, no entendía por qué.... (s'emociona)

La Inés reflexiona ara, des de la distància del record i les experiències presents que li permeten posar-hi un filtre, sobre com va anar adonant-se que la causa del seu internament, que de petita li havia provocat tants sentiments de culpa, era la dependència de la seva mare:

Entonces era esto, en vez de arreglarlo de otra forma era como si si desconectara con la máquina y no salíamos... y ella decía "este verano saldrás" y yo "pues bueno, ya veremos" y le decía a ella "no te hagas ilusiones que ya sabes como acaba", era más por ella que por mí... Yo odio las máquinas no puedo ni cinco duros ni lo que te sobra del café, no, y entonces pues...y le decía "mama, no te hagas ilusiones". Y entonces pues ya me lo decía a mi misma. Y después ves la otra gente que empieza a salir y también tienes envidia, te alegras por ellos y dices "qué guay, qué bien, te vas a casa" pero..., tienes envidia y te acabas echando la culpa..., que no la tienes tu ni nadie, es la situación de la vida, pero te acabas echando la culpa, ¿qué habré hecho mal?

7.3 La vida al centre: si lo sabes llevar...

La Inés, en aquest esforç per deixar enrere el passat, i malgrat que és encara un record molt recent, ha elaborat la seva estada al centre tancant un capítol de la seva vida. Des de la seva perspectiva actual és capaç de racionalitzar que, encara que mai no ho havia vist així, el seu internament no ha estat negatiu.

Hay cosas que muy bien, y tampoco es tan malo,.. en el centro piensas "¡qué asco!" y después sales y no es tan malo, y es mejor esto que haber estado en la calle, allí al menos tenía un techo, tenía ropa, tenía comida, tenía agua, podía ir al cole, aunque tampoco no lo he aprovechado

mucho (riu) pero bien, es mejor esto que... Y acabas pensando "bueno tampoco no ha sido tan malo, me ha servido para algo, si hubiera estado en casa a lo mejor no hubiera hecho cosas que ...", no sé...

Del moment del seu ingrés només recorda que ni la seva mare ni ningú no els va explicar on anaven en realitat. De fet, ella ha hagut d'anar descobrint des de quin lloc era aquell on, en un principi, creia que només anaven de vacances fins, a mesura que s'anava fent gran, quines van ser realment les circumstàncies que els van portar allà.

Tengo el recuerdo que yo me pensaba que me iba de vacaciones y primero "ah, qué bonito, qué guay, " y luego veía que yo nunca me iba,... al principio lo pasé muy mal, claro, yo al primer día iba como si fuera de vacaciones, era verano, además "¡oh, qué bien de vacaciones!" y luego veía que no me iba nunca... fue horroroso... No lo recuerdo muy bien, un recuerdo muy pasajero, pero lo único que recuerdo es que lo pasé muy mal, pensaba que eran vacaciones y luego al final veía que no acababan nunca, claro, al final me di cuenta que no eran vacaciones.

La clau de la vida dins el centre la planteja com una qüestió de supervivència. "Si ho saps portar", és a dir, si ets capaç de sobreviure a aquest patiment per la vivència d'abandó dels teus pares, a la incomprensió de la impossibilitat de retorn a casa i, finalment, adaptar-te a un estil de vida institucional, aleshores podràs tirar endavant. Els tres germans entren junts al primer centre. Hi passen cinc anys fins que, a poc a poc, els van separant: primer el germà gran i després, als setze anys, el seu germà mitjà, amb qui està més vinculada afectivament. Per a la Inés el canvi de centre dels germans ha estat una nova experiència de separació en la seva vida que valora de manera molt negativa.

Porque ya nos distanciamos mucho, ya no era tan... antes hacíamos reunión familiar, estábamos los tres y eso cuando se fueron no se podía hacer... Sí, perdimos mucho por culpa de eso, ya cada uno pues tenía sus cosas, no hablábamos tanto como antes, yo con ellos antes les explicaba el mínimo problema "mira me pasa esto..." ellos no me decían nada pero al menos me escuchaban, pero claro, no es lo mismo decírselo a una niña que decírselo a tu hermano... pero bueno, yo con mi hermano el Daniel tengo más confianza que con el otro pero bien...

La relació de la Inés amb els seus germans és significativa a diferents nivells. En diferents moments ella manifesta que el fet de ser una noia, i la germana petita, feia que estigués contínuament sota la supervisió dels seus germans que la protegien i, en certa manera, exercien la funció paterna que no va tenir a casa seva

Te agobian, siempre están investigando, siempre están a ver lo qué haces, lo qué no haces. Yo me acuerdo que no podía salir con ningún chico, siempre... siempre era malo "ay, ése no te conviene, ése tampoco, ése tampoco, ése porque esto, aquél porque lo otro". (...) No te dejaban hacer nada, si no tenías su permiso... eran como un padre, eran como un padre pero doble, "no puedes hacer esto por esto, no puedes hacer lo otro por aquello..." Y sí, me vigilaban muchísimo... ¡qué pelmazos! pero ahora que lo pienso lo recuerdo bien, gracioso o divertido.

D'altra banda, paral·lelament, del seu relat es desprèn en molts moments el seu paper "maternal" amb relació a assumir contínuament la cura i la supervisió dels seus germans, i intercedir per ells quan es posaven en problemes.

Ellos como siempre se estaban peleando, siempre era yo la que estaba en medio, siempre era yo la que recibía. En vez del otro, el otro salía bien y yo con todo el ojo hinchado (riem) ¡esto me pasa por hacer que no se peleen mis hermanos!

La Inés no mostra en cap moment de la seva narració cap referència a un vincle afectiu amb els tutors, ni al seu paper com a models o referents. Ella ha canviat de centre tres cops i això ha dificultat poder establir lligams. L'experiència de la soledat i no trobar el suport en ningú de la seva família per poder compartir el patiment, no es veia compensat pel paper d'uns professionals que, ara en la distància, reconeix que estaven disposats a escoltar i ajudar-la, encara que ella en el seu moment no ho visqués així:

La verdad es que siempre he estado muy sola, hombre sola, sola no pero... no he podido explicar

las cosas a nadie, y a mi madre no se las explicaba porque ya tenía ella bastante con lo suyo, ¿no? y claro mi hermano igual... Y los educadores aunque pienses que sí que puedes contarles no es lo mismo, no, ellos te controlan, son como... no sé, es muy distinto, sí puedes contarles "¡qué bien!", pero no, no es lo mismo. Y las veces que he ido a contarles dices "es igual", te das la vuelta y no puedes, no te sale, no es porque ellos no quieran, porque ellos ponen unas orejas así (fa un gest amb les mans) que más que nada es por ti, y aparte que acabas pensando "¿se lo dirán a alguien?, ¿qué hará?", y no se lo dicen a nadie, cierran las puertas pero no sé, piensas cada uno tiene lo suyo, llegaran a casa y también tienen problemas,... y también es por mi, que no quería contar las cosas para que no se preocupen por mi, si es normal o no es normal.

Contràriament, el seu relat és molt fred i sempre mostrant la vivència de la soledat, la manca de vincles i, sobretot en l'adolescència, ja en el darrer centre, la visió d'un "ells" i un "nosaltres".

Es que allí te pones mucho a la defensiva, es un lugar muy frío porque te pones a la defensiva para todo. A lo mejor te dicen una cosa que si te la dicen fuera y no te molesta y te la dicen dentro y enseguida buscas el punto para rebotarte. Y yo muchas veces... pocas veces he querido hablar con ellos, yo es que... yo siempre he querido ser muy... muy reservada, "no quiero saber nada de ti, no me expliques nada yo ya me monto mi vida", muy particular no sé...yo no quiero hablar contigo, tu vas haciendo y yo voy haciendo aunque te hagan razonar tu no razones "¿qué me vas a decir tu a mí?" Son cosas así, es que piensas, piensas en tu madre, "¿tú quien eres para...?"

En el seu record té un gran protagonisme la música, cançons com les d'Alejandro Sanz o Sergio Dalma, que l'atreïen per la lletra i que escoltava durant hores i hores, pensant en la seva situació sense saber amb qui compartir els seus sentiments. Atribueix la seva manera de ser reservada i desconfiada a les circumstàncies de la vida institucional i explica que, mentre ella sobrevivia "sabent-ho portar", els seus germans, especialment el mitjà, eren dels que contínuament es rebel·laven. És en aquesta darrera etapa al centre, arribada l'adolescència i abans que al seu germà mitjà l'internin en un centre de menors especialitzat en problemes psiquiàtrics, que ella manifesta un canvi en les seves estratègies d'adaptació a la institució. De l'adaptació passiva i el retraïment, passa a mostrar actituds de desafiament i confrontació. En aquest capítol es posa de manifest com, en molts moments, el context institucional genera unes relacions molt complexes entre l'equip educatiu i els menors:

Por eso supongo que soy bastante... por eso he sido ahí... siempre he estado a la defensiva, porque yo con mi hermano hubo un tiempo que estuve buscando que me pegaran, estaba haciendo la mínima... Porque ahí no te pueden pegar, no te pueden poner la mano encima eso está... no pueden, te pueden castigar, te pueden castigar un mes sin ir a casa, te pueden encerrar un día entero en el cuarto si quieren, pero ponerte la mano encima no. Y yo hubo un tiempo que siempre buscaba que me pegaran, para buscarles la ruina, porque con mi hermano... que pegaran a otro te daba rabia, porque ahí cuando te pegaban entonces ya sí que te hacías muy amigo de todos, porque los odias, ahí dentro los odias a todos, aunque yo fuera ahora no les odio, les tengo aprecio, pero ahí dentro les odias y buscas la mínima... Y cuando pegaron a mi hermano yo buscaba que me pegaran para buscarles la ruina (...) Pues les contestaba, he llegado hasta... les he insultado... todo, hacía de todo pero a mi nunca me han puesto la mano encima y ojalá ¿eh? ojalá, menos mal digo, menos mal que no me la han puesto.

7.4 Adolescència: cuando empecé la ESO ya me descontrolé

Per a la Inés la seva trajectòria escolar està marcada pels diferents canvis de centre que l'han afectat a nivell acadèmic i, alhora, a nivell de relacions d'amistat. De l'escola on cursa la bàsica en guarda un record molt positiu. L'època d'ingrés al centre coincideix amb el tercer curs i, tot i perdre bona part de les classes, a l'escola van vetllar per adaptar-li el currículum per continuar amb el seu grup classe. A més, el primer centre de menors és l'únic dels que ha estat que els permetia anar a les festes amb els amics, encara que impliqués quedar-se a dormir fora. En aquest capítol, on explica les relacions d'amistat infantils, és on mostra un dels relats més feliços de la seva infantesa amb relació a persones alienes a la seva família que, de fet, no es torna a repetir:

Pues nada, estábamos en pijama, cenábamos y luego jugábamos, a chorradas. Y claro, eso no...

lo que un día me acuerdo que fue la desto de pijamas, y hicimos de todo, jugábamos al parchís, al escondite, a los disfraces. Tenía yo diez años, me acuerdo...la realidad es que a veces ahora lo echo de menos, no lo haría, pero... me gustaría ser pequeña, pero... me gustaría ser pequeña para esto...eh... nos disfrazábamos, nos pintábamos, nos desmaquillábamos, nos pintábamos otra vez, nos hacíamos cosas extrañas en el pelo, nos contábamos cosas de miedo, después... y nada. A veces nos metíamos con el padre, si era un padre así marchoso, pues nos metíamos con el padre, que nos hacía cosquillas y cosas de esas..., después había días que los padres nos traían una pizza, si estábamos ya mayores. Ellos cenaban en la cocina, y nosotros comíamos solos en el comedor y no sé, era muy divertido....

L'ingrés en un centre nou, i el fet de desplaçar-se a una altra ciutat, comporta un trencament també amb els seus amics d'infantesa i el pas, en plena adolescència, a un institut on les úniques persones conegudes són companyes del centre de menors. Aquest canvi a l'institut el relata com un punt d'inflexió en el seu currículum acadèmic i, alhora, en les seves relacions d'amistat. En el seu relat es posa de manifest com, darrere una actitud "antiescola", moltes vegades s'amaga una motivació per sentir-se acceptada i trobar un lloc en les relacions d'iguals:

Porque cuando empecé la ESO ya me descontrolé... supongo que como vas al instituto y todos son más mayores y eso, pues tú también quieres ser más mayor, claro... te desmadras (...) Sólo sé que me volví más gamberra y que no... pasaba de los profesores, empezaba a meterme con ellos, a no hacerles caso, no hacer los deberes eh... los exámenes los dejaba a cero, aunque me los supiera. Porque yo los exámenes, aunque a lo mejor estudiaba poco, pero a lo mejor algunas preguntas me las sabía, y eso algo de nota te daba, ¿no? Pero no las contestaba, no tenía por qué y pasaba. Y ahora pues veo que eso no llevaba a ninguna parte.

La Inés no té el títol de graduat escolar. Abans d'acabar el darrer curs de secundària abandona l'institut i des del centre la matriculen a un curs d'inserció laboral d'"atenció al públic". Quan explica els motius del seu abandó, del qual ara es penedeix, és capaç d'identificar diversos factors que al seu moment van intervenir en la seva decisió. D'una banda, ella només pensava en la necessitat de treballar per preparar la seva sortida del centre, que en aquells moments no sabia si passaria per un retorn amb la seva mare:

Pero yo en aquel momento me daba todo igual... Y luego ya me tuve que poner a trabajar. Aparte que yo... dejé más que nada los estudios también porque mi madre, tal como estaba, no digo "uy -pensé- si no me pongo a trabajar nunca me voy con mi madre, y a lo mejor me puedo ir con mi madre y a lo mejor no". También pensé en después, a ver como me iban las cosas. Y me puse a trabajar porque no, no me hacía mucha gracia... ir al cole.

D'altra banda, es mostra convençuda que si hagués continuat amb els seus companys de tota la vida hagués acabat l'escolaritat. El clima de l'institut públic era molt diferent de l'escola on anava de petita; de fet, un altre motiu, és que la Inés no encaixava a l'institut. Aquest és un dels records recents que explica amb més patiment. Allà viu l'etiquetatge generat a partir del rumor d'una de les seves millors amigues, que va provocar la seva vivència d'exclusió del grup. Un grup en el qual, precisament, havia orientat tota la conducta per tal de sentir-s'hi acceptada. Encara ara l'experiència negativa amb els companys i el professorat l'ha marcat en la desconfiança vers les relacions noves d'amistat.

Sí, yo tenía una amiga que se llama María José que estaba en el centro también y era muy chulita, y ella siempre se peleaba, siempre... Y yo por suerte no me pasó nada pero yo quise ser como ella, todo el mundo la apreciaba y no sé qué y era la más mala del mundo y yo quise ser como ella, me dejé llevar (...) Yo cambié muchísimo, hasta mis amigas me lo decían pero yo "¡no, yo soy así, no sé qué...!" aparte yo me lo creía que era así, y yo iba de fuerte, de "macho men" y yo me lo creía, me lo creía que sí, que era como ella y me dolió bastante verme...me dolió porque me dio rabia verme... si eso no era una amiga, y eso me dio muchísima rabia, como eres tan tonta... no sé...

Del seu relat es desprèn quines eren les jerarquies i els lideratges en els grups femenins i en les relacions entre nois i noies, i com les relacions d'amistat íntima de vegades poden acabar convertint-se en vivències traumàtiques on l'agressivitat, encara que no sigui física, hi és present i pot tenir conseqüències profundes en la identitat:

Yo perdí a mis amigos por ella, era... era la persona que a tu cara era muy buena pero a tu espalda era la más mala del mundo, ¿sabes? y a mi en el centro me... en el instituto me trataron como una puta, ¿sabes? porque ella delante mío "ay que buena que eres, ay que no sé qué" pero detrás mío a sus amigos les decía que yo era muy fácil..., ¡pobre de mí! y me daba rabia por esto (...) Porque yo un día en el instituto estuve una semana mala, y cuando llegué me dijeron "¿y el niño, no sé qué...?" yo ya no entendía nada, ¡hasta los profesores se lo creyeron! Y lo pasé muy mal esa época, estuve un año fatal porque decían que yo había estado embarazada, que era muy fácil, que no sé qué...y todo por ella, porque me tenía envidia... Yo no he tenido tantos novios como para que me digan "qué fácil que eres", por eso, ella sí, ella tenía muchos novios y los chicos son bastante... cuando sales con una persona, por ejemplo allí en el instituto los chicos iban a lo que iban, cuando no hacías lo que ellos querían ya eras mala y entonces se metían contigo lo posible para hacerte la vida imposible, ¿no? Y entonces a ella le pasaba eso, como cada día estaba con uno y yo...como mucho habré salido con cinco en esos años, como mucho y supongo que ella pues...

Aquesta experiència, que ara explica posant distància a partir de la seva autodefinició com a "adulta", l'ha marcat en la seva relació amb els altres i l'utilitza com a explicació de les seves dificultats actuals per iniciar noves relacions d'amistat:

Sí, pero eso me dejó bastante marcada... yo ya no soy la misma ni la misma que era antes ni la misma que quise ser, yo ahora soy otra persona, soy más adulta... eso creo (sonrió) pero que igualmente eso es el único pánico que tengo, que no me atrevo a hacer amistad por eso, porque como aquella vez me quedé muy solitaria... era una persona... ¿igual que cuando empieza el colegio y ves a una chica muy fea que siempre está sola? pues yo igual, así estaba yo, pero bueno....

7.5 Desinternament, parella i embaràs: quedarme embarazada supongo que me ha hecho crecer...

Aquests moments de l'adolescència també són delicats perquè es comença a acostar el seu desinternament. La por a fer els divuit anys, a haver-se d'enfrontar a la realitat, amb la consciència que la situació a casa seva no ha millorat, es barreja amb el neguit i les ganes de deixar el centre.

No sabes... si tienes una familia que te espera, dices "pues me voy con mi familia" pero en un sitio que no sabes, porque si mi madre hubiera cambiado pues dices "yo voy allí" pero... Y yo no tenía un trabajo fijo tampoco, que estaba entre la espada... entre la pared y la espada... sí, lo piensas mucho, también lo deseas que lleguen pero por otra parte... Por una parte sí porque quieres salir de allí pero por otra parte no porque... ¿dónde iré?

A partir del curs d'inserció laboral comença a treballar com a dependent a una botiga. La seva feina dura pocs mesos i, un cop la deixa, automàticament evita tornar al centre per tal de no donar explicacions sobre els problemes que, com m'explicita el primer dia, no té ganes de remoure. La seva lluita per deixar enrere aquest capítol de la seva vida es constata també a partir de la seva actitud actual amb relació al centre. Des que va marxar no ha volgut, o com ella diu, no ha pogut tornar-hi:

Yo quiero ir a verles pero mi mente no quiere, quiero enseñarles la niña pero cuando voy a ir, no... hay algo que no... y eso es porque que es tanto tiempo de estar ahí supongo que ya no quieres volver... Yo decía "cuando me vaya vendré", pero no puedo, mi mente no quiere, yo sí quiero pero mi mente no quiere, no sé. Ahora ya ni intento ir, no sé a lo mejor algún día... yo ya he hecho mi vida y no sé yo ahora estoy bien...

A la feina és on coneix el Jimmy, el seu company actual. La Inés parla en termes romàntics per referir-se al seu festeig i, en general, a la seva manera d'entendre la relació de parella.

El momento bonito, así mas especial... cuando empezamos a salir, porque era más... parecía un romance de película (...) Porque éramos como los niños pequeños cuando tú le dices a una amiga tuya "dile a este chico que le diga..." era más... más infantil, pero muy divertido.

Com ella diu, havia sortit amb altres nois del centre i de l'institut però quan coneix el Jimmy s'adona que les altres relacions eren irrellevants i coneix què és "l'amor de veritat":

Cuando tienes un novio siempre piensas que estás súper enamorada, pero cuando te enamoras de verdad piensas que lo otro eran rollitos, para pasar el rato...

Quan la Inés deixa el centre està sense feina i va a casa amb la seva mare, on la situació és molt precària. Des del centre continuen fent-li un seguiment davant la seva negativa a tornar i preparar adequadament el seu desinternament. Els problemes de la seva mare continuen i les condicions de vida són de supervivència fins que pren dues determinacions: responsabilitzar-se de la casa, gestionant ella els diners i, ben aviat, tirar endavant el seu embaràs:

Hombre, lo he pasado mal..., he pasado hambre cuando estuve allí pero yo prefería pasar hambre que estar en el centro, y claro... luego hasta que entonces ya le llevé yo las cuentas a mi madre y le dije "esto es para pasar el mes" y aún tampoco salía pero bueno, al menos podíamos pasar el mes, que no era como el primer mes que estuve que pasé mucha hambre (...) No teníamos para comer y pasé mucha hambre... ¡y vergüenza! porque a lo mejor iba a casa de una amiga y le tenía que me invitara a comer, no le decía el motivo pero... "invítame a comer..." con indirectas... "me quedo aquí a comer y así luego vemos una película..." pero nunca había pasado tanta hambre en mi vida... (...) Estuve un mes y pico así, y ya no podía más, adelgacé muchísimo, y ya no podía más. Y luego cuando ya me quedé embarazada... ¡porque una embarazada tiene que comer mucho! y yo que comía muchísimo (riu), pues aún más... Y ahí fue cuando aprendí a llevar un casa, que tampoco soy perfecta pero bueno, al menos sé que hay que pagar una luz, el gas, el piso... antes eso no... me lo gastaba en comida y no pensaba en el piso y... luego dices "¡jostia, si se tienen que pagar cosas!" Y cuando me quedé embarazada fue cuando más empecé a mirar primero aparte para el piso y luego la comida... O sea que quedarme embarazada supongo que me ha hecho crecer...

Així, la decisió que als disset anys pren de no retornar al centre, després d'una sortida de cap de setmana, afirma que és de la que se sent més orgullosa de totes les que ha pres a la vida. En el seu relat es mostren els sentiments contradictoris i el patiment del moment ja que, en el fons, acaba justificant el fet d'escapar-se i quedar-se a casa seva com una fugida endavant, una estratègia "racional" que, precisament, pretèn evitar que a la llarga sigui el seu destí:

Estaba en el centro y yo ya me veía que si salía del centro a los dieciocho años me veía en ninguna parte o en un centro parecido también, pero me veía sin nada también, porque con mi madre yo no me podía ir a vivir... cuando me escapé sí... bueno porque claro no sabía donde ir, pero a los dieciocho que ya sabes qué hacer y eso y en mi casa siempre se necesita dinero..., y siempre me vería en mi casa, hasta que no decidiera yo hacer mi familia y eso... me vería en mi casa y en mi casa dejaría el dinero siempre, sería yo quién pagaría yo el agua, el gas... supongo que sería eso... Al salir del centro y quedarme embarazada y todo eso ha hecho hacerme una vida o hacer mi vida de una manera que...no como yo la quería pero...se acerca más a la que deseaba.

Fer la seva vida al més assemblada a la desitjada: aquest és, per a la Inés, el sentit de l'embaràs un cop deixat el centre. Quedar-se embarassada ha estat el moment més feliç de la seva vida perquè marca un "abans" i un "després" en la seva trajectòria vital, anunciant la possibilitat de refer la vida al costat del seu company. La felicitat és protagonista en la seva valoració retrospectiva, un cop passada l'angoixa dels primers mesos de l'embaràs, en què aquest somni es va posar en perill múltiples vegades. Com ella diu, tot ha sortit prou bé, encara que no exactament de la manera que ella volia.

Hombre yo hubiera querido no quedarme embarazada en bragas, porque yo no tenía nada... pero... (somriu) es que no sé cómo explicarte... yo quería algo más, yo quería pasar mi embarazo con el Jimmy y no lo pasé, la mayoría... pasé muy poco tiempo con él. Al principio es cuando necesitas más que te apoyen, que estén más por ti, porque te sientes más ñoña, más tristona... sí, siempre... siempre lloraba y no sabía por qué, no podría dar un motivo porque yo lloraba por llorar, estaba muy sensible, a mi me decían esto y lloraba, me decían algo y me enfadaba, y me decían lo mismo que cuando no estaba embarazada. Pero me hubiera hecho ilusión pasarlo con el Jimmy pero bueno, tampoco me...tampoco lo he pasado tan mal, lo he pasado con mi madre, que me ha apoyado mucho pero sí...me hubiera gustado pasarlo con él...pero bueno...

En aquestes pors hi ha, d'una banda, el patiment per la reacció del seu company i la possibilitat que l'embaràs, en lloc d'unir-los definitivament, posés en perill la seva relació. Ell d'entrada va posicionar-se a favor de l'avortament. Per a la Inés aquesta era una reacció raonable ja que, per a ell, una criatura podia amenaçar un estil de vida en què, a diferència d'ella, hi eren protagonistes la colla d'amics i la diversió. Finalment, la decisió de tirar endavant l'embaràs no va ser: els mesos anaven passant i ella va anar convençant el seu company que no es veia amb cor de perdre la criatura, fins que era massa tard per tirar enrere i es va acceptar com un fet:

No me venía la regla y entonces "uy, uy, uy.." entonces ya dije "si la quiere la tenemos sino pues..." Hombre él apoyaba abortar, como ha sido siempre de todo para él, ir con sus amigos... entonces con la niña ya no es lo mismo.

Passa els primers mesos de l'embaràs vivint a casa seva, amb la seva mare. Fins el cinquè mes el seu company no explica a la seva mare que està esperant un fill i, a partir d'aquí, decideixen que sigui ella qui vagi a viure a casa d'ell. Quan ho explica es creuen els motius i les expectatives del moment amb la seva interpretació a partir del que, finalment, ha representat la seva decisió:

Yo me fui a casa de mi suegra cuando estaba de cinco meses, y aparte yo quería tenerlo en el Vall d'Hebron y ya me empezaron a llevar todo allí, y yo me fui aquí porque el Jimmy tenía aquí el trabajo y todo aquí y yo no tenía nada, no trabajaba yo ni nada y entonces pues... hasta que él ya se atrevió a decírselo a su madre pues fue cuando ya pensamos... Aunque esto fue muy rápido, él se lo dijo y al mes ya estaba en su casa, eso fue muy rápido pero fue por esto más que nada... Yo quería tenerla en la Vall d'Hebron y ya se acercaba el momento y aparte yo con mi madre no podía tener una niña, yo en casa de mi madre...si no llego a tener a mi suegra no habría otro remedio, claro, tuve la suerte que mi suegra me apoyó también... En mi casa me hubiera tenido que poner a trabajar muy pronto... aunque me puse a trabajar muy pronto, la Irma tenía tres meses cuando yo me puse a trabajar pero bueno... yo hubiera acabado de parir y ya estaría trabajando y el Jimmy estaría trabajando como una mula también... Es que en mi casa era muy distinto, porque yo ya no pensaba en que mi madre trabajara, yo ya pensaba en nosotros dos, y claro yo ya pensaba en nosotros llevando la casa porque no pensaba en mi madre poniéndose a trabajar, ni mi hermano que sí pero ya pensaba en nosotros...que teníamos que mantener la casa y..como que tampoco discutí y tuve la suerte que mi suegra no se lo tomó...se lo tomó mal pero bueno..., al principio no, pero luego me apoyó muchísimo.

Ella ha comptat sempre amb el suport de la seva mare per tirar endavant l'embaràs, però encara ara pateix les conseqüències de la seva arribada sobtada a casa del seu company. A la seva "sogra", com ella l'anomena, li ha costat acceptar no haver participat en la presa de decisió i, d'entrada, la primera conseqüència ha estat que mai no ha volgut parlar ni conèixer la seva mare. La Inés evita en tot moment plantejar obertament les dificultats de trobar-se enmig d'una cruïlla de relacions no sempre fàcils, on ella sempre ha d'assumir el paper de medidora entre el seu company, la seva mare i la seva "sogra".

Yo la verdad no me meto, si no se quieren conocer... yo no quiero problemas, porque si me llevo mal con mi suegra me llevo mal con el Jimmy y las madres son las madres, yo defenderé la mía y él la suya, y me quiero llevar bien con la suegra y con mi madre. Si no se quieren conocer que no se conozcan... y ya está y cuando se quieran conocer quedamos y que se conozcan, yo tampoco la quiero presionar... Más que nada lo hacemos por nosotros dos, porque yo no quiero pelear con Jimmy, eso es lo peor que puede pasar.. entonces...

La Inés explica que a la mare del seu company sempre li ha costat entendre què implica viure en un centre, perquè no es fa càrrec de les dificultats per les que ha hagut de passar la seva mare. De fet, pensa que és una dificultat general i, per això, és una realitat que procura mantenir-la en la privacitat. En aquest punt el seu relat serveix per il·lustrar la seva vivència de "diferència" i per fer explícites les seves estratègies de mirar endavant, lluitant per deixar enrere l'estigma de ser "una nena de centre":

La gente que no ha estado en centros les cuesta, igual que con mi suegra, ella tiene una forma de vivir que ha vivido muy bien, tiene muchas cosas, tiene dinero, lo ha llevado todo muy bien, ha sacado a sus hijos muy bien,... y a mi me da rabia esto, que la gente que no lo ha vivido no lo

entiende, pero debe ser normal, y acaba "bueno da igual déjalo que no lo entiendo" y yo, "¡pero tampoco no es tan complicado!", pero no es complicado si lo has vivido pero sino... hay veces que cuesta, pero mira, vas haciendo, vas haciendo y algo me tiene que salir bien, no todo me puede salir mal,... y acabas pensando "que algo me vaya bien a la vida, que me salga bien".

7.6 La maternitat i la vida de parella: yo pienso mucho en los demás

Actualment la Inés i el seu company han convertit l'antiga habitació d'ell en el seu petit apartament, un reduït espai de privacitat. És, segons la Inés, una situació provisional mentre estalvien per poder anar a viure sols. La realitat, però, és que les circumstàncies que van sorgint dia a dia, i el pacte amb la mare del Jimmy de contribuir de manera important a l'economia familiar, els deixa poc marge per a l'estalvi: *"son ochenta mil pesetas al mes, los gastos de la niña aparte..."*

La Inés ha de posar-se a treballar quan la seva filla encara no ha fet tres mesos. Treballa com a caixera en una botiga mentre la seva sogra, que està de baixa en la seva feina al mercat, cuida la nena. El contracte laboral és d'estudiant, i estableix que una tarda a la setmana vagi a una escola d'adults per preparar-se per treure's el graduat escolar. Explica que es passa l'estona pensant que estaria millor cuidant la seva filla. La Inés té divuit anys i el seu company vint; com ella diu *"somos jovencitos"*. En plena joventut, però, ella se sent adulta encara que socialment no la perceben així. M'explica que a la botiga la tracten com una nena, ja que la seva aparença física és encara més juvenil que l'edat que té. Ella, en canvi, es defensa: *"oiga señora, que yo ya mantengo, ¿eh?"* respon a les clientes que pensen que, com la majoria de noies de la seva edat, encara és a l'escola i vivint amb els pares.

El seu company, en canvi, treballa els caps de setmana com a guarda de seguretat en una discoteca i entre setmana és a casa. A les tardes estudia per ser tatuador i la seva il·lusió és comprar un equip de tatuatge o uns bons plats per dedicar-se a la seva altra afecció: fer de *disc jockey*. Ell conserva els seus amics de sempre i els caps de setmana, quan acaba la feina, aprofita per sortir amb ells. La Inés justifica aquest diferent ritme de vida, i el fet de tenir poc temps per estar junts, argumentant que ara el seu company està estudiant una cosa que li agrada. Per a la Inés el seu company és algú amb qui pot comptar sempre per explicar-li els seus problemes:

Es cariñoso porque siempre está pegado a mi, es divertido, gracioso, amable, sabe decirme las cosas que no me molesten, a lo mejor me está echando bronca pero me lo dice de una forma que no me duela, ni me ofenda.. fallos tiene poquitos, bueno... que le gusta mucho salir con los amigos, y a mi no me gusta mucho...

Ella accepta de manera resignada que ell surti amb els amics i argumenta que no li importa, mentre ell després la correspongui amb detalls.

A él le gusta salir mucho, el fin de semana cuando sale de trabajar sale un par de horitas y me parece muy bien, que no se agobie ni nada, porque él quiere que yo salga pero como yo soy de poco salir no salgo. Que a él le gustaría que cada sábado, o un sábado sí y un sábado no, saliera por la noche de fiesta y eso, pero yo no... a mi salir me tiene que apetecer mucho y ahora que trabajo pues más. Me gusta más descansar y con la niña pues más aún (...) Mientras luego tenga detalles conmigo, que diga "mira, hoy para nosotros dos solos" a mi al menos me gusta, como ahora el único momento que tenemos solos son los sábados por la tarde, y mientras entre semana luego tenga detalles conmigo o que no siempre esté con sus amigos pues...

Aquest és un dels principals retrets que em fa quan em descriu el seu company. Ell no és gens romàntic ni detallista, i aprofita per argumentar que, de fet, és una característica dels nois en general:

Me gusta ser detallista, también me gusta que sean detallista conmigo y eso ya es más difícil (riu) por lo menos al Jimmy le cuesta, no es nada detallista él y en eso... no, no me enfado porque sé que es así, pero bueno, me gusta que sean detallistas conmigo, porque yo soy detallista, a mi me gusta mucho. Por ejemplo, a mi me gusta que me venga a buscar al trabajo, ¿no? y como él entre semana no hace nada pues me gusta que me venga a buscar al trabajo, pero que no se lo pida yo, que sea él y no sé, los detalles así que ves... a lo mejor es una tontería, ¿eh? pero a mi me gusta,

no sé, a lo mejor él se va con los amigos y que él me diga “¿quieres venir?” aunque luego le diga que no “no, no ve tu sólo, ve tu con tus amigos” pero a mí me gusta que me pregunte estas cosas “hoy me iré a tomar algo con unos amigos, ¿quieres venir?” “pues no”. No muchas veces voy con él, porque muchas veces le dejo ir a él sólo, que se lo pase bien y eso pero bueno... no sé, que sea detallista, que me traiga un regalito de vez en cuando, que no sea cuando es tu cumple, tu santo, no cuando toca, pues no, cuando te apetezca haces un regalo no eso de “ah, es tu cumple, pues te hago un regalo” me gustan los detalles...

La seva manera d'entendre el romanticisme consisteix, bàsicament, en el desig de poder estar més els dos sols. Així, el que ella atribueix a una falta d'interès per sortir es concreta, en canvi, en una diferent manera d'entendre la diversió:

Estar más a solas, hacer más cenas íntimas, hacer más cosas íntimas, más para nosotros, que no siempre ir con los amigos o ir con la cuñada, me gusta ir... ¿me entiendes? Y a él le gusta ir con mucha gente, o estar con la familia, o no sé... y a mí me gustan los sitios románticos, así con poca luz y a él no, le gustan mucha luz, ruido, con música, pero música sí fuerte, y a mí no, a mí música lentilla, flojita... y a él no.

La Inés viu en un aïllament relacional alimentat per la seva estada durant tota la seva infantesa i adolescència en centres de menors i accentuada pel canvi de domicili, quan va anar a viure a casa del seu company. La seva vida quotidiana transcorre de casa al treball i del treball a casa, i no té amigues amb les que pugui compartir les seves vivències. El seu món és la seva família (la seva mare i els seus germans) i la família que, dia a dia, s'esforça per construir amb el seu company i la nena. Els seus amics són ara la colla del seu company, encara que ella no s'hi sent del tot integrada. D'una banda, ells dos són els únics que tenen criatures i aquest és un fet que repercuteix més en la seva vida quotidiana que en la del seu company. De l'altra, ella atribueix al seu estil i gustos diferents la dificultat per encaixar. Els amics de la colla consideren que és “pija” i ella mateixa s'autodefineix així més d'un cop, quan em parla dels seus gustos pels mobles fins o el bon menjar. El seu enlluernament pel consum contrasta amb l'estil dels amics del Jimmy, que defineix irònicament com a “peseteros”:

Me gusta comer muy bien..., no comer un plato y ya está, sino comer cuatro platos y luego un postre bien grande (riu) sí, soy muy pija (riu) (...) Sí, no sé, normalmente la gente va así a tomarse una coca cola y ya está, (riem) y así de picoteo lo veo pijo... no sé, porque hay cenas de así de picoteo, no sé, porque la gente me lo dice... yo no lo veo así pero... Cuando mi suegra estaba de vacaciones invitábamos amigos a cenar y siempre hacía lo mismo: hacía una buena cena o hacía picoteo, chocos, cangrejos de esos, gambas rebozadas, patatas bravas... no sé, cosas así de picotear y ellos decían “¡qué pijos...!” (riu) No sé, como sus amigos no lo hacen... no, ellos son de ir a comer una pizza, o un bocata... al menos Jimmy cuando empezábamos a salir siempre me llevaba al Bocata, íbamos a algún sitio y siempre me llevaba al Bocata, no sé, entonces pues, por eso lo llaman pijo... Igual que ir a cenar así bien, aunque sea aun poco caro pues... porque a mí me da igual gastarme mil que diez mil, y no sé... igual que me gusta ir a sitios guays, a restaurantes bonitos, a mí me da igual gastarme diez mil pelas por una cena, hombre que tampoco se pasen y te pongan una cosita de esas como hay restaurantes que te ponen (fa un gest amb la mà) (...) Porque sus amigos son mas peseteros... (riu) hombre, no son peseteros pero.. también porque les gusta, prefieren ir al Bocata que comer en sitios de esos y prefieren pagar setecientas que diez.

La Inés explica que viure a casa amb la mare del seu company no és fàcil. Des que va arribar fins ara la seva relació ha anat millorant, però malgrat tot no se sent com a casa. Es troba en un difícil equilibri entre donar suport a la seva mare, portar-se bé amb la seva “sogra” i, alhora, lluitar per construir una relació de parella en un context on, el vincle del seu company amb la seva mare, no faciliten la seva independència. De la vida quotidiana destaca la dificultat perquè ell col·labori en les tasques domèstiques. Per a la Inés és més un problema de l'educació que ha rebut a casa seva que una manca de responsabilitat del seu company. Per això, la seva actitud davant aquest fet és la necessitat d'instrucció contínua perquè realitzi les feines de casa de la manera que ella pensa que hauria de fer-ho. La conseqüència, en canvi, és que topa sovint amb la mare d'ell per aquest motiu i, alhora, el seu afany de control damunt la situació, sense delegar-la, la porta a assumir ella la feina argumentant la seva inexperiència:

Lo que pasa es que lía una cuando frega los platos, que parece que sea la primera vez que frega los platos... ¡hace de la cocina una piscina! ¡me está costando con él! No y aparte que su abuela era de estas que el hombre no puede hacer nada, la abuela era de estas que los hombres tienen que estar en el sofá y las mujeres a trabajar y claro está acostumbrado. Y claro su padre era así, su padre le ha criado que los hombres no tienen que hacer nada y me está costando... que él también tiene que fregar, él también tiene que planchar y tiene que barrer... me cuesta, ¿eh? Hay veces que tengo que dejar el cuarto un par de días sin hacer y le digo "¡yo no lo voy a hacer o sea que tu mismo!" pero nada, ¿eh? Al final me tengo que poner dura y decirle "¡ya puedes estar haciendo el cuarto!" pero bueno, me cuesta muchísimo. (...) Él cree que es normal, que la mujer tiene que hacerlo todo, claro su padre lo ha criado así y él cree que es normal que la mujer lo tiene que hacer, piensa que es lo normal, lo más normal del mundo... No, si él no lo hace su madre lo hace, ¡y estoy luchando con los dos! (...) Es horroroso pero bueno... a ver si poquito a poco también le hago entender a mi suegra que no haga con el Jimmy lo mismo que con su marido, que es que está haciendo lo mismo, su marido como estaba criado así.

Paral·lelament els problemes de la seva mare continuen. Precisament, en una de les darreres sessions, m'explica que ella fa mesos que li deixa diners i que ara s'ha assabentat que se'ls ha jugat a les màquines. Ella pensava que aquest era un problema que havia superat i l'engany de la seva mare és el fet que marca la inflexió en el seu relat. Les circumstàncies actuals contribueixen a l'emergència d'un discurs més reflexiu sobre la realitat de la infantesa, i el trencament amb el relat "victimitzador" de la seva mare. A partir d'aquí es mostra, un cop més lligat a la maternitat, que a poc a poc planteja la necessitat de distanciar-se dels problemes materns per tal de poder tirar endavant, ja que la seva relació amb la sogra i el seu company es veu amenaçada. Així i tot, aquesta distància és una declaració d'intencions que, a la pràctica, es concreta en assumir ella, un cop més, la responsabilitat d'administrar la seva economia:

Yo ya me distancio un poco porque... es que tuve problemas en mi casa por esto, porque me preocupo más por mi madre que por la Irma y ya no... claro me preocupo por ella también pero que... la ayudo, porque te dije que jugaba al bingo, pues ahora estoy llevando yo sus cuentas y estoy ahorrando a ver si se puede coger un piso y entonces yo me quedo con lo que ella cobra y le doy un tanto para que pase el mes o la semana y pagarle pues la luz, el agua... o sea, llevaré yo sus cuentas...(..) Porque estos dos meses me ha estado engañando, todo lo que ganaba se lo gastaba, y claro yo le iba dejando, ¿sabes? ella me decía "necesito dinero" y yo lo que ganaba se lo iba dejando, pero ella se lo gastaba en otra cosa, y el otro día me lo dijo, cogió una depresión de caballo y me dijo que había estado jugando todo este tiempo, que no sé qué y entonces a partir de ahí le llevo yo las cuentas. Porque yo no puedo estar pensando en mi madre y en ella (senyala la nena), yo tengo que estar ahora por ella, no puedo estar yo por mi madre, por mi hermano... y no sé.... pero bueno... a ver...

Ella està sola per donar suport a la seva mare i se'n sent responsable. Aquest és un altre dels retrets que fa als seus germans. El seu germà mitjà viu amb la seva mare però no treballa, i el germà gran viu amb la seva xicota i està més distanciat de la família. El seu discurs en aquest punt li permet posar de manifest, a partir de l'actitud dels seus germans, la seva opinió sobre les diferències entre els nois i les noies :

Mis hermanos son egoístas, uno porque el Daniel no hace nada, él espera que se lo resuelvan todo, hay a veces que piensas "no, es porque no puede" pero hay veces que piensas "está esperando que se lo resuelvan todo"... Y mi hermano el Raúl también, él aparece cuando quiere, cuando le interesa y cuando ve que a él le va mal está la madre y cuando le va bien se olvida de la madre... Y por esto, son más egoístas... y no piensan... Yo es que también pienso mucho... también por la situación que he pasado, ¿no? y no sé, pienso mucho en los demás... y hay veces que no que digo "¡que os den po'! saco a todos, estoy hasta las narices!" y a lo mejor me tiro un mes a mi bola y no pienso en nadie, sólo en mi, pero muchas veces...

7.7 Perspectives de futur: *que te quieran, sobre todo que te quieran*

La Inés està vivint un moment de transició caracteritzat per una gran vulnerabilitat. Viure a casa de la mare del seu company havia de ser una situació provisional, però deixar-la esdevé una il·lusió que no queda clar que estigui al seu abast. El seu somni de futur de treure's el graduat, estudiar perruqueria i estètica i poder muntar un petit negoci d'estètica i tatuatges amb el seu company, és molt a llarg termini. Les condicions de vida i les dificultats del dia a dia no li posen fàcil poder estalviar.

Més enllà de la feina, el seu projecte de futur passa fonamentalment per consolidar la seva família, fent una vida independent amb el seu company i la seva filla. Les seves estratègies consisteixen a treballar i estalviar per tal d'independitzar-se, però el treball és únicament un mitjà per tal d'obtenir els diners necessaris per fer una vida digna i normalitzada. La seva és una transició inacabada. D'una banda és mare i la maternitat és, per a ella, la clau de la seva maduresa. Així i tot, no té uns estudis acabats, la seva feina és inestable i està vivint a casa de la mare del seu company. Les seves aspiracions de futur topen amb una sèrie d'obstacles, com per exemple el fet que voler accedir a una feina millor passa per acabar uns estudis però, alhora, retornar a l'escola implica, ara com ara, menys temps per estar amb la seva filla i no resoldre les necessitats econòmiques del moment; conseqüentment retardar la possibilitat d'independitzar-se. D'altra banda, contrasten les seves aspiracions amb les del seu company: ell sí que pretén continuar uns estudis i, alhora, compaginar la seva vida anterior a la paternitat, sortint amb els companys de sempre, amb la seva nova responsabilitat. La seva feina de cap de setmana de moment no li permet mantenir una família, però ell no té pressa per independitzar-se de la llar materna.

En el seu somni de futur els actors protagonistes són els altres. Ella demana ser feliç i això passa perquè les persones que té a la vora també ho siguin i sentir-se estimada tota la vida. De fet, el que des de sempre ha estat buscant:

Yo prefiero encontrar un buen trabajo, estar bien con mi hija y con el Jimmy, tampoco quiero muchas cosas, y ser feliz, lo único que quiero es ser feliz, no tener muchos problemas en mi vida tampoco quiero sufrir mucho, que ya he sufrido mucho, y que todo me vaya muy bien...(..) Tener un buen trabajo, estar bien con mi hija, con el Jimmy, estar bien con mi madre, con mi suegra, estar bien con todo el mundo... y que nunca me falta nada, que también lo sude, pero que no tenga que pensar que no me llega para la comida de la niña, que no puedo pagar el cole, que para lo imprescindible nunca te falte, y que siempre tengas a alguien que puedas confiar y que confíen en ti, que te quieran, sobretodo que te quieran, tampoco pido ser millonaria porque la verdad,..el dinero no da la felicidad, bueno un poco de dinero sí (..) Pero yo solo quiero que me quieran, estar bien con mi niña, que a mi niña nunca le falte de nada, aunque tenga que trabajar día y noche...y que a mi madre le vaya todo bien porque ha tenido mala suerte pobreta, y que me quiera todo el mundo, que todo el mundo esté por mí.

La seva por pel futur és ser capaç de mantenir el que té ara, i que no li passi com a la seva mare. Per això vol aferrar-se al que té perquè en un futur la seva filla mai no tingui res per retreure-li:

Quedarme sola, me daría mucho miedo quedarme sola... yo espero que el Jimmy me quiera siempre, me apoye siempre y que mi hija me quiera mucho...lo que mas rabia me daría es que mi hija me ignorara cuando fuera grande, eso es lo que más miedo me da pero bueno, de momento ahora quedarme sola, no quiero la soledad, es muy triste y ya la he pasado o sea que...no, no, no.

Tercera part:

Pràctiques, estratègies i cultures: dues tesis a propòsit de les noies en situació de risc social

8. Viure l'adolescència en un context de risc: Una microcultura antiacadèmica en clau femenina

8.1 Introducció

Els darrers anys, el nivell d'estudis de la població ha augmentat significativament al nostre país, fins al punt que l'actual generació de joves és la més escolaritzada que ha existit mai. La democratització del sistema educatiu, amb la garantia d'escola obligatòria i gratuïta per a tothom, ha permès també que accedissin als estudis superiors un nombre creixent de nois i noies procedents de categories socioeconòmiques baixes, obrint la possibilitat a la mobilitat social ascendent. No obstant això, l'horitzó de la igualtat d'oportunitats, cap al qual s'ha avançat de manera significativa, dista molt d'haver-se assolit. L'escola continua essent, avui en dia, una institució on les desigualtats socials es reflecteixen de manera molt palesa. Els recents estudis sociològics²³ mostren que, tot i la generalització de l'accés als estudis superiors, les trajectòries acadèmiques dels joves depenen, en bona part, del capital econòmic i cultural d'origen. D'altra banda, els títols són més imprescindibles que mai per tal d'accedir al mercat de treball, de manera que aquells joves que no obtenen una titulació bàsica fàcilment es veuen abocats a itineraris de precarietat. Aquest procés, a més, es produeix de manera legitimada, reduint a causes individuals la complexitat dels factors que expliquen les diferències quant a èxit i fracàs escolar.

El fracàs acadèmic i l'absentisme escolar són considerats, en el cas dels infants i adolescents, com "indicadors de risc"²⁴ que es poden tenir en compte per part de l'Administració a l'hora d'establir diagnòstics sobre la situació dels menors i les seves famílies. Acompanyades de conductes dissocials i conflictives, aquestes situacions de fracàs són descrites sovint com a "problemes personals" que, conjuntament amb unes determinades característiques familiars i d'entorn, defineixen el perfil d'una adolescència problemàtica que cal "detectar" per tal de treballar-hi preventivament des dels serveis socials. El fracàs escolar, però, és una realitat molt més complexa, que no pot analitzar-se ni des d'una perspectiva limitada als factors de caire personal, ni des d'una interpretació sociologista, centrada en unes variables estructurals que, volent explicar els mecanismes de reproducció social, anul·lin el paper dels actors socials i la seva capacitat per canviar els itineraris que semblen tenir destinats per origen de classe. Des de les teories crítiques en sociologia de l'educació s'ha teoritzat molt sobre la relació entre classe social i èxit o fracàs escolar²⁵. El que, en canvi, ha estat poc analitzat és per què els protagonistes d'aquesta adolescència definida com a problemàtica són, fonamentalment, nois²⁶. Certament, les noies actualment obtenen millors resultats acadèmics que els nois, que representen la majoria de l'alumnat en

²³ Segons dades de la darrera Enquesta de la Regió de Barcelona (2001) malgrat que els darrers quinze anys l'arribada a la universitat ha arribat a duplicar-se entre els joves procedents de categoria professional baixa, el capital cultural d'origen és actualment determinant (fins i tot més que el capital econòmic) respecte a les possibilitats dels joves d'obtenir un títol universitari. Així, l'any 2000 només un 7% dels joves amb pares sense estudis havien arribat a completar estudis universitaris, mentre que la proporció puja al 71'3% en el cas dels joves de pares amb estudis superiors.

²⁴ En el darrer informe que publica l'*Institut de la Infància i el món urbà* (Petrus, 2002: 46), es decriuen com "indicadors de risc", entre d'altres, la desescolarització reiterada i el fracàs acadèmic i/o absentisme escolar.

²⁵ Les Teories de la reproducció, des de Bourdieu fins a Bernstein, han posat de manifest que el sistema educatiu esdevé una institució clau per a la reproducció de les posicions socials. D'altra banda, les teories de les resistències, de les quals Paul Willis n'és el principal representant, posaran l'èmfasi en l'estudi de les cultures oprimides i, fins a quin punt, les seves produccions culturals i formes de resistència contribueixen o posen límits a la reproducció social.

²⁶ La introducció de la perspectiva de gènere dins la sociologia de l'educació s'ha circumscribit, en bona part, a l'estudi del sexisme en el currículum i a la transmissió dels rols de gènere a les aules, així com al paper del professorat. En aquesta línia els estudis, entre altres, d'Acker (1995), Arnot (1987), i al nostre país Subirats i Brullet (1988) i Bonal (1997). La transformació que s'ha produït les darreres dècades, en què les noies superen en resultats acadèmics els nois, és una realitat encara poc estudiada. La preocupació per la situació dels nois sembla quedar fora de l'interès de les perspectives teòriques feministes que, en canvi, s'han dedicat sobretot a posar de manifest la permanència de formes ocultes i més subtils de discriminació sexista vers les noies, entre les quals precisament la construcció d'expectatives diferencials que fan que, malgrat obtenir millors resultats acadèmics, les noies continuïn escollint estudis superiors amb menys prestigi social.

situació de fracàs escolar. Aquestes dades són encara més significatives si tenim en compte que, en proporcions molt similars, es mantenen a tots els països europeus²⁷. D'altra banda, quant als conflictes a les aules, també són els nois els que concentren la major part dels expedients disciplinaris.

Quin és el paper de la institució escolar, i del professorat, en la definició del que s'entén per "conducta problemàtica" o "de risc"? Fins a quin punt les noies s'identifiquen més amb la institució i els nois hi són més resistents? Les noies posen en pràctica formes de resistència específiques? Quina implicació té el capital cultural de les famílies en la relació entre família i escola i, alhora, en la definició de les expectatives adolescents? Com la cultura juvenil penetra el món escolar, contribuint a donar sentit a les interaccions que s'hi produeixen, i posant a la disposició dels adolescents una sèrie d'elements a partir dels quals posicionar-se amb relació a l'estudi i al món juvenil? Aquests són alguns dels interrogants que s'aborden en aquest capítol centrat en l'adolescència com a etapa vital clau en l'experimentació i construcció d'una identitat personal (i de manera especial una identitat de gènere) i, alhora, com un moment important en la definició d'un itinerari biogràfic particular en els processos d'exclusió social. Parlar de viure l'adolescència en contextos de risc significa tenir en compte que determinats grups socials viuen en condicions socials difícils, que poden ser generadores de malestar social i desencadenar en activitats de caire il·lícit o antisocial. Així, determinades conductes socialment considerades "de risc", com l'absentisme o el fracàs escolar, la violència, conductes delictives... han de ser analitzades com a conductes transgressores que, si volem comprendre-les en tota la seva dimensió, només adquireixen significat des d'aquesta clau de context.

D'altra banda, si l'entrada a l'ensenyament secundari i a l'adolescència són, arran de l'escolarització obligatòria fins als setze anys, dos processos de transició coincidents que sovint entren en conflicte (Funes, 1998), és pertinent que l'escola sigui el context institucional escollit per centrar la recerca etnogràfica. Com ha afirmat Cardús, actualment "*fer d'alumne i fer d'adolescent o de jove, són coses que no acaben de lligar*" (Cardús, 2000: 92). Això és així de manera més palesa en aquells grups socials que viuen de manera distanciada els valors propis de la cultura acadèmica. L'adolescència és una etapa on la provocació dels models adults esdevé clau en la necessitat de trobar una identitat pròpia, diferenciada del món infantil que es vol deixar enrere i de les normes adultes que sovint es rebutgen. Que aquesta provocació, que comença com una actitud controlada, passi a consolidar-se com una transgressió difícilment reversible dependrà, en bona mesura, de les condicions estructurals que posen límits als itineraris individuals. Des de la perspectiva de Bourdieu, *l'habitus* és un sistema de disposicions, de potencialitats, que és el resultat de la "*penetració de la institució social en els cossos*" (Bourdieu, 1994: 194). Per tant, podem interpretar aquestes conductes transgressores com *disposicions* que estan plenament relacionades amb les posicions que els agents socials ocupen a nivell socioeconòmic, amb el capital cultural de la família i, alhora, amb una determinada socialització de gènere.

Així, en aquest capítol es mostra que el fracàs escolar és en molts casos, com el de la Fàtima i la Sandra, una crònica anunciada. L'objectiu és presentar-ne una lectura complexa partint de la institució escolar i la seva interacció amb altres contextos institucionals (com la família o els serveis socials) que defineixen unes condicions estructurals que constitueixen el marc de les posicions socials dels individus (la seva socialització de gènere, la classe social...). D'altra banda, però, es pretén estudiar l'escola no només com a institució, sinó com a escenari o com a context, com diu Willis (1988), que facilita l'aparició de subcultures juvenils amb capacitat per a la "producció cultural". L'interès és mostrar les formes de resistència, les experiències dels actors socials dins un marc institucional amb uns objectius que són viscuts com quelcom aliè a la seva realitat, però del qual s'han apropiat en alguna mesura. L'eix analític

²⁷ Diferents estudis sobre fracàs escolar han constatat, des de fa temps, que les noies s'adapten millor a la institució escolar i en saben treure més profit. En una investigació sobre *Èxit i fracàs escolar a Catalunya* (Casal, J. et al.; 1994) les noies dominen la majoria de les tipologies d'èxit que es presenten. A la darrera Enquesta Metropolitana de Barcelona (2000) s'observa un canvi en les xifres dels nivells d'estudis en funció dels sexes en les noves generacions. En el grup de 19 a 25 anys es registren dues dades significatives: mentre hi ha un 25'8% de nois que només han completat la primària, la xifra baixa a 17'7% en el cas de les noies. En canvi, quant a la finalització d'estudis superiors, un 11'6% de noies els han finalitzat enfront el 7'7% dels nois. Així mateix, les darreres dades de l'informe anual d'educació de l'OCDE (PISA 2001) revelen que les noies, en tots els països desenvolupats, tenen millors resultats acadèmics que els nois en totes les etapes del sistema educatiu.

és, per tant, la creativitat dels actors socials, més important encara en el cas de les noies que sovint han estat titllades de “passives” o “conformes” a la cultura de la institució. Aquesta “creativitat cultural” traspasa els límits de la institució escolar, i es troba sobretot ubicada en l’espai del lleure, que és un àmbit ple de sentit pels adolescents, on poden transgredir aquella normativa que regeix les institucions com la família o l’escola. Els productes culturals presents en l’espai de l’oci (la moda, el maquillatge, la música...) són apropiats per les adolescents en el procés de construcció de la seva identitat i, també, són utilitzats dins la institució per desafiar l’autoritat acadèmica.

En aquest sentit, un cop presentades les històries de vida de les seves protagonistes, la Sandra i la Fàtima, en aquest capítol es mostra el que es podria considerar, en paraules de Ferrarotti, la història de vida del grup primari (Ferrarotti, 1993: 126), a partir de la recerca etnogràfica realitzada en un institut de secundària, i basada, com he explicat en el capítol de metodologia, en observació participant i entrevistes grupals amb les noies, els seus companys i les persones del seu entorn, tant les seves famílies com els professors i altres professionals. La mirada se centra en les formes creatives d’aquesta microcultura femenina que és la que, finalment i de manera paradoxal, actua com una forma *d’autocondemna*²⁸ ja que, en rebutjar tot allò relacionat amb el món acadèmic, les noies en realitat reforcen la seva posició de subordinació. L’objectiu és mostrar les formes específiques de resistència a la cultura formal de l’escola que s’exerceix a partir d’elements del que McRobbie defineix com *“la cultura femenina informal”* (McRobbie, 2000: 58). Prenent com a eix la trajectòria del grup primari, des de la seva formació fins a la seva dissolució un cop acabat el curs, mostra com es gesta i quines són les característiques d’aquesta microcultura antiacadèmica i les seves interaccions amb les institucions adultes, com l’escola, la família o els serveis socials.

Així, en aquest capítol es posa de manifest la importància del gènere com una categoria determinant a l’hora d’analitzar l’origen, el desenvolupament i les formes d’expressió, així com les conseqüències que tingui la conducta transgressora. Introduir la variable gènere no es limita a mostrar que els nois són més transgressors que les noies, és a dir, que elles actuen més en conformitat amb la norma mentre ells són els protagonistes en el conflicte escolar. L’objectiu, en canvi, és posar de manifest que el que entenem com a “transgressió” està condicionat pel gènere. Això vol dir, d’una banda, que les expressions femenines resten invisibles i, de l’altra, que el protagonisme dels nois, que han demostrat diferents estudis en sociologia de l’educació²⁹, es correspon en realitat al fet que les conductes que podríem considerar “masculines”, estiguin protagonitzades per nois o per noies, són les que mereixen l’atenció dels professors.

8.2 L’entrada en el terreny: excitació, posada a prova i funcions no previstes de la recerca

L’institut en el qual s’ha dut a terme la recerca es troba en un barri mitjà de la ciutat de Barcelona. És un institut públic que consta de dues línies i ofereix formació des del primer curs d’ESO fins al Batxillerat, així com diferents Mòduls Professionals. La seva ubicació afavoreix que bona part del seu alumnat vingui d’entorns diferents al de la mateixa escola, sovint de barris de classe treballadora més o menys propers. Els nois i les noies procedents d’escoles d’aquests barris accedeixen al centre després que les seves famílies hagin optat per un institut menys proper, amb la finalitat de gaudir d’un centre amb una excel·lent dotació d’equipaments i una fama acceptable entre els instituts públics de la zona quant

²⁸ Paul Willis (1988) parla d’autocondemna per referir-se a la paradoxa que es troba darrera del fet que són els mateixos nois de classe obrera els que volen accedir a treballs de classe obrera i, per tant, acabar reproduint les posicions subordinades de classe.

²⁹ Diversos estudis en sociologia de l’educació, centrats en el currículum ocult, han demostrat el paper secundari i invisible de les noies en el context escolar. Els nois acaparen el protagonisme dels professors, que es dirigeixen més vegades als nens que a les nenes, en parlen molt més entre ells, i amb uns altres termes, i sempre pensen en els nois quan han de triar un alumne brillant. En aquest sentit l’estudi clàssic de Subirats i Brullet (1988) i l’article de Stanworth (1987).

a la qualitat de la docència.

Una de les raons per escollir aquest institut és que s'ajustava a les característiques que buscava: un centre públic, heterogeni quant a la procedència social de l'alumnat que no fos considerat "marginal". D'altra banda, una raó de caire pràctic no menys important va ser l'accessibilitat al centre ja que, a través d'un amic comú, en coneixia el director qui em va facilitar l'entrada de seguida i em va oferir la seva total col·laboració. El meu principal contacte va passar a ser, però, el psicopedagog del centre: un professional preocupat per la millora del treball amb els adolescents "problemàtics", però sovint també saturat per una feina solitària i difícil. En una primera entrevista li vaig explicar quins eren els objectius de la meua recerca i que volia accedir a entrevistar noies que, des del centre, consideressin que es trobaven en situació de risc o conflicte social. Els casos considerats conflictius eren, en un noranta per cent, casos de nois i es caracteritzaven per conductes agressives, absentisme escolar i desordres a l'aula. En canvi, entre les noies els casos, que eren molt menors, venien sobretot descrits per situacions de desemparament familiar o trastorns de tipus psicològic. Segons la descripció del psicopedagog que, d'altra banda, coincidia plenament amb els parers dels professionals que havia entrevistat en l'estudi exploratori previ a la recerca, mentre en el cas dels nois el risc s'expressa de manera més conductual i antisocial, passant a ser descrit com a "conflicte social", en el cas de les noies l'expressió del risc tendeix a ser més passiva i, per tant, menys distorsionadora de l'activitat acadèmica³⁰. A part, és clar, dels casos que es consideren "l'excepció a la norma".

En la primera entrevista el psicopedagog em parla de la Fàtima i la Sandra, dos casos que, per la seva trajectòria, feia temps que preocupaven de manera especial a l'institut per les seves conductes agressives, a nivell verbal i físic, l'absentisme continuat i la seva actitud d'enfrontament amb bona part del professorat. Vaig demanar expressament no saber res de les seves vides abans de començar les sessions d'entrevista perquè volia que les seves narratives fossin el punt de partida que jo, més endavant, aniria complementant amb la meua observació, les entrevistes amb persones significatives del seu entorn i, finalment, les entrevistes amb les tutores i els altres professionals.

Inicialment elles van accedir a participar en l'estudi d'una banda, i fonamentalment, perquè això implicava perdre classes. D'altra banda, però, elles havien arribat a un punt que no necessitaven la coartada de la investigació per justificar el seu recurrent absentisme. Per això una altra de les seves motivacions, que vaig anar constatant a mesura que passava el temps, era la seva necessitat de ser escoltades. El que a l'inici va començar com la recerca del *glamour* de la gravadora, sentir-se importants i reafirmar la seva posició rebel davant els altres companys, en saber-se protagonistes d'un estudi d'aquestes característiques, va anar convertint-se en una relació estreta amb un elevat grau de confiança. Elles, que havia arribat un punt que era impossible que acudissin amb regularitat a classe, no van faltar mai a cap sessió d'entrevista i, fins i tot, alguns dies venien expressament de casa seva, encara que sense material escolar perquè no tenien la intenció d'entrar a l'aula. És més, durant el temps que van estar expulsades, van pactar amb el centre que vindrien igualment a l'institut per continuar les nostres sessions.

Un dels dies clau en la gestació d'aquesta relació de mutu compromís va ser a l'inici, el tercer dia que ens trobàvem. Després d'una primera sessió conjunta, presidida per l'excitació en què feien gala de ser "les pitjors de l'institut", van venir les entrevistes individuals on cadascuna es va mostrar molt més a l'expectativa i on s'anava fent evident que determinats aspectes de les seves vides no havien tingut oportunitat de parlar-los mai amb ningú. En aquesta primera entrevista individual la Sandra m'explica la seva història amb el seu novio, després d'un moment de reserva inicial en què em parla d'ell com "*mi cuñado*", d'acord amb la versió "oficial" que presentava de cara al centre. El proper dia d'entrevista, però, la Fàtima, amb un posat molt seriós, em ve a dir que no pensa continuar i que la Sandra no vol ni parlar amb mi. Després de demanar-li explicació sobre el seu sobtat canvi d'actitud puja a la classe a buscar la Sandra, s'asseuen les dues davant meu i la Sandra, molt enfadada, m'exigeix que els retorni les cintes. Intentant mantenir la calma els dic que, com els havia explicat el primer dia, sempre podran reclamar-me les gravacions quan acabem, que únicament em serveixen per evitar prendre notes mentre

³⁰ Christine Griffin, una altra de les investigadores dels *Cultural Studies* anglesos, apunta en aquest sentit: "*Per aquells serveis socials que s'ocupen principalment de la 'desviació' adolescent, les noies són presentades normalment com passivament 'en risc', i els nois com activament 'anti-socials' i 'disruptius'*" (Griffin, 1980: 12).

mantenim la conversa. Així i tot, voldria saber si hi ha alguna cosa que els preocupi perquè podríem parlar-ne amb tranquil·litat. Es miren les dues i la Sandra, aleshores, em diu que la seva mare ha rebut amenaces de denúncia per part de l'institut per consentir la relació amb un noi que li dobla l'edat: algú s'havia "xivat" i quan l'agafés li trencaria la cara. Segons ella en aquella cinta hi havia informació que mai no havia explicat a ningú i això em convertia en la principal sospitosa. En les seves paraules, que aquell dia vaig haver de recollir en el diari de camp perquè, com és obvi, no vaig engegar la gravadora: *"por una vez que soy feliz no me van a joder la vida"*.

Després de sotmetre'm a un interrogatori els queda clar que no les enganyo i que, en realitat, en aquells moments no m'he entrevistat ni amb el cap d'estudis, la seva vertadera "bèstia negra" dins el centre. Després d'una estona de tensió, i d'haver de sortir fora del recinte per evitar que encenguin el cigarret dins la sala d'entrevistes, els explico l'estat de la recerca. Els dic que jo no intervindrè en els seus problemes si elles no m'ho demanen, perquè no puc utilitzar la informació que obtinc de les seves entrevistes fora dels objectius estrictes de la recerca. De tota manera pregunto a la Sandra si hi ha algú a l'institut amb qui cregui que pot parlar, confiar-li els seus neguits i demanar ajuda. Em diu que amb ningú, que està totalment sola i que no pot comptar amb cap dels professors per compartir els seus problemes.

Així la recerca compleix una funció no prevista: per a elles, la possibilitat d'ésser escoltades, parlar amb una persona que et mereix confiança i que saps que no t'està avaluant ni emetent judicis sobre allò que li expliques, esdevé una compensació que difícilment han trobat en les seves relacions amb professionals, siguin professors o psicòlegs. Elles en el seu entorn no compten amb ningú així. Estan acostumades a comportar-se a la defensiva i a les actituds de provocació, que solen obtenir per part dels adults la resposta de la confrontació i l'exercici de l'autoritat a través del càstig.

8.3 Unides per la fama: de lo peorcito del instituto

La Sandra i la Fàtima coincideixen a la mateixa classe a primer d'ESO. Únicament el primer trimestre, el temps just perquè el claustre decideixi separar-les. La Sandra recorda la Fàtima sempre asseguda sola al final de la classe. Com diu ella, *"estaba marginada"*. Tot comença un dia, a l'inici de curs, que van asseure's juntes:

S: En primero de ESO, hacía un mes que habíamos empezado el cole, yo no traía libro y me sentaron junto a ella... ¡a partir de ese momento ya empezamos!... si no me equivoco, aquel día ya nos castigaron... ¡porque estábamos hablando! Yo pensaba "mira ésta marginada..."

F: ¿Por qué?

S: Porque estabas siempre sola al final de la clase. ¡Y a partir de ese día siempre juntas!³¹

L'entrada a l'ESO implica canvis importants a diferents nivells. En primer lloc, perquè quan t'incorpores a un nou centre saps que has d'adoptar una determinada actitud si no vols córrer el risc de quedar exclòs del grup. Al començament pots estar aïllat i la teva actitud és més passiva i a l'expectativa, però de seguida busques el referent grupal, que és el que et permet identificar-te amb uns companys i, sobretot, diferenciar-te dels altres. Això vol dir que l'actitud de resistència a l'escola requereix d'un grup de referència per tal de manifestar-se. L'ESO compleix la funció de ritus d'iniciació per a molts nois i noies: l'entrada a un món on abandones, almenys de cara enfora, la teva infantesa i accedeixes a un territori adolescent on t'has de ubicar entre els diferents grups existents:

Yo creo que la gente empieza a fumar a partir que entra a la ESO, ¡fijo!.. Esto no se escucha, ¿no? (riu) y empiezas a ver a los mayores, así, ¿no? No puedes jugar al corro de la patata, sabes que tienes que madurar sea como sea, ¿no? y un poquito de... porque sinó pues, como te vean que

³¹ Durant tot el capítol utilitzaré, en els diàlegs, les inicials de les noies: S (Sandra) i F (Fàtima).

eres un pringado, que eres un pijo, pues...van a ir a por ti, te daran el palo, te pegarán y te dejaran de lado. Simplemente ya... empezamos todos el primer día y no sabíamos que nos esperaba. En la ESO empiezas a cambiar porque estás en un ambiente con personas mayores y...no puedes ir con el tema "es que el tabaco es malo para la salud" vas con tus amigos y te dicen "prueba, prueba" y ya...al final te acabas enganchando, ¿no? (Fátima)

És recurrent en el relat de les noies la referència als mecanismes que, a l'entrada a l'institut, funcionen per crear microgrups que estan jerarquitats. Per no ser un "pringat" dins l'escola cal comportar-se d'acord amb les conductes transgressores pròpies dels nois i noies més madurs. És una determinada predisposició, que actua fins i tot abans de començar l'ESO, i que funciona a partir del rumor sobre la importància d'estar preparat per al canvi. Com hem vist en les trajectòries biogràfiques individuals, cadascuna té una història escolar que explica perquè arriba un punt que, a l'ESO, ja han interioritzat que el seu grup de referència serà el dels "dolents".

Es que ya siempre que cambias de colegio intentas ir a los malos, para estar protegida en el colegio... (Sandra)

Així, a primer d'ESO elles dues, i un petit grup de classe, s'ajunten amb una colla formada per nois un any més grans que s'identifiquen com a "pelats" i que exerceixen el lideratge dins l'escola com a grup conflictiu per les actituds agressives, les provocacions i els hàbits de consum de tot tipus de substàncies prohibides.

Quando entras en la ESO, puedes ir a un colegio de lo más, porque este es un de los más, a ver si me entiendes, comparado con la G., estos colegios que están por ahí abajo ¿sabes?, este es uno, este es un colegio, este es uno de los, más o menos, mejores colegios publicos. Pero por mucho que más quiera, siempre hay mala influencia, siempre están los pelaítos que te vienen a la hora del patio, no sé qué, los pelaítos, yo qué sé, bueno ahora ya los han echado a casi todos ¿no?, el Adri, el Nacho, el David, el Sánchez, a todos esos (...) El típico chulito que fumaba desde los ocho o nueve años, fumaban porros, no sé qué, de todo... Bueno, y el Adri siempre lo tenía en la cartera, siempre, un cuchillo ¡que en vez de llevar libros, llevaba un cuchillo jamonero y una buena botella de disolvente! (riu) (Fátima)

Així comença la seva incorporació a un context nou on, sobretot, és la voluntat de sentir-se part d'un grup la que alimenta les seves actituds antiescola que, a poc a poc, van essent més marcades. L'institut representa un espai d'obligacions i estudiar no està ben vist entre els companys del grup. Així, el pas per l'institut acaba sent precisament això: procurant divertir-te com més millor, superar un tràmit inevitable del qual ningú dels implicats sembla confiar en la possibilitat d'assolir-ne els objectius; i no només per part dels adolescents. El mateix professorat manifesta que, des de la primera setmana, fan juguesques per pronosticar quins dels nous alumnes de primer curs arribarà al batxillerat. No creuen, per tant, que l'institut faciliti la millora de cap trajectòria anterior a nivell acadèmic i, en tot cas, la seva lluita és per procurar que se'n desviïn les menys possibles. Com explica la tutora de la Sandra:

T: Siempre hi ha tots els elements, des de primer, que encara que jo no els tingui ja sé qui són... elements de segon i elements de tercer, tal, tal i tal.. És que és bastant dramàtic que a primer d'ESO dius "aquest nen ha fet això, això i això" i al segon dia de classe ja els tens detectats. La qüestió és, després, què fas? però clar, que hi ha un problema claríssim, sí sí, això en pocs dies està vist, eh? Vaja! els professors d'aquesta casa en una setmana et diran qui arribarà a batxillerat normal i corrent, qui tindrà moltes dificultats i ja veurem a veure què passarà i qui entre segon, tercer i quart d'ESO haurà abandonat (...) S'ha de ser molt bo a l'ESO per tirar endavant! si no ets molt bo, i a casa no ho tenen molt clar, el fracàs és anunciat.

- *Pel que m'estàs dient l'institut l'únic que fa és, si hi ha sort, mantenir el que tenen en entrar a l'ESO...*

T: Sí, llastimosament penso que és així, i penso que a més a més els números ho demostren, penso que sí... Si agafem la primera promoció d'ESO que vam tenir en aquesta escola, mirem

les notes que treien a primer d'ESO i els que estan a batxillerat quasi et puc assegurar que només han arribat a batxillerat els que treien de notables a excel·lents, els que susprenien una, dos, tres...algun haurà arribat, però veurem ara a veure què passarà... Algú sí que ha arribat, eh? ara estic pensant amb un nom, algú ha arribat amb una o dues assignatures.

Elles des del primer dia de l'institut passen a formar part del que els professors coneixen com "alumnes problemàtics". Com es gesta aquesta etiqueta, amb la que ja vénen marcades de les experiències escolars anteriors, forma part d'un procés que implica els diferents agents socials: des de les predisposicions de les noies, degudes en bona part al capital cultural familiar, fins a la capacitat de la institució i el professorat per reconduir o, contràriament, consolidar les seves actituds antiescola. Els enfrontaments de la Fátima amb el professorat comencen des del primer dia de classe. Només cal una mirada interpretada com a menyspreu, o no saber resoldre un conflicte sense recórrer a l'amenaça i els crits, perquè aquestes accions dels professors generin un efecte contrari al desitjat.

F: El primer día... (cridant) "¡cómo llegáis a esta hora!" me acuerdo que llegábamos a las diez y media porque no...porque no sabíamos entrar, ¿sabes? no sabíamos el edificio que era, yo y otros dos compañeros más. Llegamos y nos viene el J. gritándonos de todo "¡que voy a llamar a vuestros padres!" "que sí, que sí hombre, yo que sé..." Y luego me toca la M., ahí sí que la M.... Yo me acuerdo de cuando íbamos a primero no...¡me cambiaron de clase porque no nos soportábamos! yo que sé, ¿sabes?

A: ¿Por qué no os soportábais?

F: Porque en vez de hacer clase nos peleábamos ella y yo, nos decíamos de todo "no sé qué". Yo "vieja, no sé qué", "idiota, no sé qué" Así todo el día, de un lado pa' otro, de un lado pa' otro..

A: ¿Pero ella qué es lo que te decía a ti?

F: De todo..."tonta, no sé qué", nos insultábamos, pero a pleno...

A: Pero tú, Fátima, ¿no te puedes acordar de como empezó todo esto...?

F: ¡de la M. sí, de la M. sí ! porque llegué, te lo he contado, llegué y piqué a su clase y me la veo allí tope de borde "¡qué hacéis aquí a esta hora! y empezó a mirarme y digo "oye que..." -se lo dije educadamente- "oye que nos hemos perdido, no sé qué". Y me empezó a mirar de arriba a abajo así con un careto que... Y ahí las dos mutuo, mutuo crucificar, nos crucificamos las dos, ya...

Elles recorden que els conflictes amb la tutora eren diaris. Al començament estaven provocats sobretot per un rebot contra una forma de control de la professora vers la seva imatge: les mirades de dalt a baix, els comentaris irònics sobre el seu vestuari... A poc a poc, aquest sentiment de diferència s'expressa desafiant l'autoritat a partir de la violència verbal i l'insult davant tota la classe. Si la provocació és contestada per part del professor aleshores es declara una guerra que cada cop pujarà el to. Les seves provocacions troben el suport del grup d'iguals, que valora la capacitat de rebel·lia a l'autoritat. Així, a poc a poc, elles acaben construint-se una autoimatge que té un reconeixement en el grup i a la qual, a mesura que passa el temps, és molt difícil de renunciar. Per això, els mecanismes del professorat són precisament intentar trencar aquesta relació de grup, per debilitar els comportaments dels seus membres. Elles expliquen orgulloses com l'any passat les seves tutores respectives van arribar a cridar els seus pares, per separat, per tal d'avisar-los que era convenient que intervinguessin per trencar la relació d'amistat, que era perjudicial per a la seva trajectòria acadèmica:

F: Te acuerdas Sandra que el año pasado, que llamaron a tus padres y los míos. Bueno, empezaron poniendo verde a la Sandra delante de mis padres, ¿no? que no quería que saliera con la Sandra, porque no, porque no era muy conveniente no sé qué, no sé cuantos. Y luego llamaron a los padres de la Sandra, y dijeron que no era conveniente para ella.

S: ¡La bizca es una asquerosa! Mi madre pasó de todo porque nos veía juntas, muchas veces me venía a buscar al colegio para irnos a comer al chino y nos veía juntas y tan normales..

A: *¿Me podéis explicar por qué creéis que ellos pensaban eso?*

S: *Nos hicimos tan amigas..., llegué al colegio y ella era de lo peorcito y yo era de lo peorcito, o sea que...*

F: *¡A mi el tercer día de estar en la ESO ya me pusieron una amonestación!*

A finals del curs passat, el grup finalment es trenca perquè des de l'institut es deriven bona part dels nois a altres centres, després d'un curs amb reiterades expulsions per mala conducta: dos d'ells a UEC i l'altre a l'Escola d'Aprenents³². L'altre cas que es va derivar va ser precisament el d'una noia que des del centre es considera un cas plenament excepcional i, segons la percepció del professorat amb més anys d'experiència, pràcticament únic pel grau d'agressivitat i deteriorament personal al que havia arribat.

Aquest curs, per tant, la Fàtima i la Sandra s'han quedat "soles", després que el centre no ha trobat altra solució per treballar amb el grup "conflictiu" que procurar la seva dissolució. Les altres noies que en formaven part i són amigues seves, davant la perspectiva del final de l'ESO, han anat abandonant les pràctiques *resistents* (com l'absentisme, la impuntualitat o el rebuig als deures i l'estudi) i han decidit desenvolupar estratègies per compensar el temps perdut i redreçar el seu itinerari escolar. Elles han acabat interioritzant la insistència que, en el seu cas, viuen en el propi context familiar sobre la necessitat de treure's els estudis. En el cas de la Fàtima i la Sandra, en canvi, és un itinerari que, almenys dins aquest institut, no té marxa enrere.

Llego ayer por la mañana y ¡uf! Eso que entro a la clase y ¡uh! Estaba yo que...que no entraba. Y yo "bueno Alicia ¿qué, nos fumamos un cigarro?" "que no, que toca con la tutora". ¡Mañana se lo digo, hombre, mañana cigarrito! Antes cogíamos y antes de entrar al cole, fuera la hora que fuera, ¿eh? el cigarrito. Es que no entrábamos... Es que a las ocho de la mañana... ¡uf! coge, entra al cole...¡si es para quedarse dormido! (Sandra)

Així, a mesura que es falta molt a classe es va quedant cada cop més al marge. De ser un membre d'un grup amb un cert poder dins la institució es passa a ser un cas excepcional a qui li ha canviat l'escenari i li han desaparegut els espectadors. Des del centre treballen per desmuntar el grup i aïllar els casos individuals com excepcions que, en solitari, perden la seva potencialitat per mostrar resistència.

Aquest curs, a veure, falten molts alumnes que estaven l'any passat en el grup i que distorsionaven molt l'ambient d'estudi. Al faltar aquests alumnes i ella faltar molt a classe, quan ha vingut a classe, quan s'ha incorporat s'ha trobat que l'ambient no era aquell ambient d'espectadors desitjant que hi hagués circ. Estava allà que si vol montar un número es queda sola, que la gent vol estudiar, que la gent vol aprofitar perquè se n'adonen de que 3r és un preàmbul de 4t, que s'acaba l'ESO, quan han de tenir el certificat de l'ESO, el GES, el Graduat en Educació Secundària Obligatòria, i es troba sola. Aleshores, al no trobar un coro que li rigui les gràcies l'ha descol·locat (...) Ja no té ni el públic que tenia ni té l'ambient que afavoreix que monti un circ, que tothom li rigui la gràcia o s'hagi d'aturar una classe perquè ella fa un numeret del tipus "Fàtima, si us plau, obre el llibre" "No lo traigo, ábrelo tú, ahora me voy a pintar el ojo" i treure un maquillatge i pintar-se'l a classe, vull dir que ara, encara que ho fes no té cap... a part, no tindria sentit, ara quedaria absolutament en ridícul. O sigui que hi ha hagut com una evolució dels seus companys, veure que la normalitat porta a més normalitat i per tant una situació excepcional és senzillament una excepció que queda al marge. I ella ha quedat a aquest marge i els altres en són conscients: "ah, bé, si ella no vol estudiar que no estudiï però que a mi em deixi estudiar" no? Hem aconseguit una mica aquesta filosofia del grup. (tutora Fàtima)

³² Les UEC són Unitats d'Escolarització Compartida. L'Escola d'Aprenents és un centre especial, únic en tota la ciutat, que amb el consentiment de la Conselleria d'Ensenyament i d'esquena a la normativa LOGSE, acull alumnat menor de 16 anys que ha sortit expulsat dels instituts per formar-los en l'aprenentatge d'un ofici.

8.4 Les excepcions a la norma: *los castigados siempre son los chicos... y nosotras*

La majoria dels alumnes amb èxit escolar són noies i aquestes, a més, representen una absoluta minoria entre els alumnes considerats disruptius. Aquest és un fet, d'altra banda, que ningú posa en dubte, ni el professorat ni els mateixos alumnes. Per això les noies amb actituds resistents a l'escola representen una doble excepció: d'una banda, per formar part dels alumnes considerats conflictius però, de l'altra, perquè representen una realitat no esperable per part del professorat i una minoria entre les altres noies.

A: *¿Se castiga más a las chicas o a los chicos?*

S: *¡A los chicos! ... bueno a las chicas y a... bueno en mi clase es... ¡a los chicos o a mí!. Siempre estoy yo.*

Per part del professorat el fet que els alumnes "conflictius" siguin majoritàriament nois esdevé una realitat no només inquestionable sinó que arriba a naturalitzar-se. Això fa que ells s'endugin la major part dels càstigs, dels expedients disciplinaris i que el mateix psicopedagog estigui present al centre sobretot, encara que no de manera manifesta, per atendre problemes que alguns nois generen a les aules.

Coincide que son alumnos que hay algun problema de ámbito familiar, el noventa y nueve coma noventa y nueve por ciento. De ese noventa y nueve, yo diría, el ochenta o el noventa por cien son chicos y el resto chicas. Incluso puede haber años que no te hayan derivado ninguna chica. ¿Pues por qué? (riu) Has visto que son más atrevidos; quieren llamar, pues bueno, la atención antes. Dentro de esa inseguridad que llevan y esa frustración, o sea, a nivel de competencia están muy por debajo de la mayoría, porque las chicas irán mejor o peor pero se adaptan con más facilidad, se adaptan con más facilidad. Tendrán su problemática interior o con la familia, los compañeros y tal pero lo sobrellevan mejor, lo llevan mejor, enganchan mejor con el profesorado, con sus compañeros o compañeras de aula. (psicopedagog)

Tots els professionals fan referència a la major facilitat de les noies per adaptar-se al marc normatiu del context escolar, explicada fonamentalment pel diferent grau de maduració entre nois i noies, en un moment vital com l'adolescència en què s'han de prendre decisions que determinen el curs de la trajectòria acadèmica. A més, aquest procés de maduració diferencial sembla que no s'ha vist afavorit amb l'allargament de l'educació secundària obligatòria fins als setze anys que, a parer de bona part del professorat, ha tendit a accentuar la infantilització dels nois. Així s'explica que, en conjunt, siguin minoria els nois que tenen clar què volen fer amb el seu futur, mentre que les noies valorin abans què és allò que els convé i, finalment, siguin majoria entre els que decideixin continuar estudiant.

En tercero y cuarto es la madurez, las niñas maduran más, un niño de quince años...son totalmente inmaduros, no se dan cuenta ni de que están a final de área, que están a final de ciclo y que necesitan aprobar, no son capaces de entender (...) Las niñas son más inteligentes, no más inteligentes son más maduras, y al ser más maduras son capaces de saber lo que quieren y al acabar cuarto las niñas saben lo que quieren y los niños no, saben si quieren hacer bachillerato o no, incluso de qué quieren trabaja, los niños si hay treinta niños en cuarto veinte no saben lo que quieren, ni trabajar ni si quieren hacer ciclos formativos, niños con ocho suspensos que piensan que van a hacer bachillerato, o que van a ser ingenieros... No sé, yo pienso que es la madurez y que el sistema educativo no les hace madurar, la ESO no les hace madurar, el por qué no lo sé, pero es una cosa palpable, y lo hablas con profesoras de antes y es verdad, un niño de ahora en cuarto de ESO y un niño en segundo de BUP ni punto de comparación... Bien es verdad que en primero de BUP muchos suspendían y pasaban un sesenta por ciento nada más y ahora tenemos una continuidad, sean buenos o malos, si el grupo es bueno funciona, si el grupo es malo aquel grupo va muy mal. (cap d'estudis)

L'explicació de les diferents manifestacions de nois i noies, però, va més enllà d'arguments biològics o psicològics, com la major maduresa de les noies, i està relacionada també amb el procés de construcció de la identitat de gènere d'unes i altres. Els alumnes "conflictius" acostumen a ser nois que, a més, provenen d'un context familiar distanciat respecte a la cultura escolar. La necessitat dels nois de

diferenciar-se de tot allò que es consideri propi de les noies, per tal de reafirmar la seva masculinitat, intervé de manera especial en contextos de classe treballadora, on s'identifica l'estudi i l'acadèmic amb un món femení.

Moltes vegades ho comentem aquí a l'escola, eh? és que si els nens no s'espavilen el món és de les dones, que no sé si és bo o és dolent, eh? jo penso que per a ells és dolent, eh? (...) La idea aquesta que el nano a l'adolescència s'ha de distingir d'alguna manera de les nenes jo penso que això és cert, i la manera que té de distingir-se és fent el burro i no estudiant, perquè això és el que fan les nenes! Com que avui en dia les nenes estudien, són les que treuen bones notes, són les nenes les que s'organitzen, són les nenes les que pensen...tot això... la manera de distingir-se és fer totalment el contrari: el futbol, ser violents, no estudiar...i penso que aquest element és important. Com que jo no sóc una nena no puc fer el que fan les nenes! (...) La identificació sexual que suposo que es produeix...bueno suposo que es produeix en aquest moment, penso que és un factor molt important dels fracàs escolar dels nens, de veritat eh? El fet que s'hagin de distingir de les nenes perquè ells s'hagin de formar la seva pròpia personalitat i la seva pròpia sexualitat fa que com que jo m'he de distingir d'aquesta nena que estudia i treu bones notes, i parla, i no sé què, no sé què...els fa ser una altra cosa. Aleshores els pobres que aguanten...juguen contra tots els elements, eh? (tutora Sandra)

Així, les manifestacions de conductes disruptives a l'escola les protagonitzen els nois perquè aquesta és una forma d'escenificar la seva superioritat vers les noies, i davant els companys. Una superioritat que, sovint, és una reacció al temor de sentir-se inferiors o no disposar dels mateixos mecanismes que elles per expressar-se i negociar una determinada identitat de gènere³³. A parer del professorat, a l'institut els nois que tiren endavant amb els estudis van contra-corrent. En canvi, els nois resistents troben en la cultura antiacadèmica una forma de reafirmar la seva identitat masculina a partir d'elements presents en la masculinitat hegemònica (com l'agressivitat, la força...)³⁴.

Quitando de estos casos como la Sandra y la Fátima la agresividad la llevan más los niños, pero yo pienso que lo manifiestan porque se sienten inferiores a las niñas... Sí los de tercero son inferiores a las niñas, quitando alguno del tercero B, los del A son inferiores, primero como cuerpo, el cuerpo de una niña de quince años es casi como de adulta y después en inteligencia las dominan, entonces se sienten menospreciados y al sentirse menospreciados entonces manifiestan su... minusvalía haciendo cosas raras...sí, haciendo el burro, llamando la atención. Entre clase y clase solamente son los niños los que se mueven, incluso en cuarto son los niños los que se mueven, salen al pasillo, escriben a la pizarra, empiezan a decir tonterías de tipo obsceno para llamar la atención de su masculinidad, eso lo hacen los niños y en cambio las niñas no lo hacen. (cap d'estudis)

Fa pocs anys que els professors comencen a tenir "casos" de noies. Quan una noia transgredeix és encara una excepció, és a dir, un fet inesperat. Les noies agressives són percebudes com a problemàtiques precisament perquè amb la seva actitud estan transgredint no només la normativa sinó allò esperable del seu gènere³⁵.

³³ Com afirma Bourdieu, "El privilegi masculí també és un parany, que té la contrapartida en la tensió i la contenció permanents -a vegades portades a l'absurd-, que imposa a tots i cada un dels homes el deure d'afirmar la seva virilitat en la circumstància que sigui" (Bourdieu, *La dominació masculina*, 67-68)

³⁴ Connell és un dels principals representants en els estudis sobre masculinitat i educació. Segons l'autor, cal posar de manifest en quina mesura els nois es veuen afectats i en situació de desavantatge dins l'escola a causa del seu gènere. Com apunta l'autor, la masculinitat a escala macrosocial s'organitza al voltant del poder social i aquest, que es correspon amb l'accés als títols superiors o categories professionals altes, s'atorga des del sistema educatiu als nois amb èxit escolar. La reacció dels "fracassats" -apunta Connell- s'explica com una recerca d'altres recursos de poder, fins i tot altres definicions de masculinitat (a través de l'esport, l'agressió física o la conquesta sexual) (Connell, "Cool guys, swots and wimps: the interplay of masculinity and education", 291-303).

³⁵ Tal i com han afirmat diferents autors, mentre les formes de resistència a la cultura escolar dels nois de classe obrera són mecanismes per reafirmar la seva masculinitat, les mateixes conductes en les noies són una violació de la feminitat convencional. Veure: S. Kessler et al., "Gender relations in secondary schooling", 223-236. A: M. Arnot i G. Weiner (eds.), *Gender and the Politics of Schooling* (Londres: Hutchinson, 1987).

Una noia molt conflictiva, molt violenta, és cosa recent. No, això abans no... una nena dolenta a classe no... raríssim, raríssim. Jo quan vaig tenir EGB, tenia gent d'acollida del Tribunal de Menors i tenia gent amb unes problemàtiques molt greus, i hi havien noies molt, molt... podríem dir violentes, però comparat amb nois sempre eren més greus els casos dels nois, casos potser més extrems. Les problemàtiques eren molt diferents, però, vaja... inclús en el comportament en general durant tots aquests anys, sempre han estat més conflictius en general els nois que les noies. (tutora Fàtima)

Això no vol dir, però, que les noies transgressores sempre siguin "masculines" i que amb les seves actuacions subverteixin la seva posició dominada de gènere. Ans al contrari, construeixen estils de gènere propis que, en molts aspectes, reproduïxen la feminitat convencional hegemònica³⁶. Veurem en els propers apartats quines són aquestes formes específiques que, sovint, són invisibles perquè no responen als paràmetres esperables de la conducta transgressora, que s'identifica amb la conducta masculina.

8.5 Jerarquies: *las que no han crecido mucho y las que hemos crecido demasiado desprisa*

El context escolar és un escenari de producció i posada en escena de diferents microcultures formades per alumnes que es relacionen per identificació i distinció respecte a la resta. Aquestes agrupacions no són arbitràries, sinó que estan lligades a elements externs a la mateixa institució, en la qual es posen en joc al servei de la construcció del sentit de les relacions entre els seus actors. Així, formar part d'un grup o d'un altre implica ocupar una determinada posició dins el joc d'interaccions, que connecta amb elements generals de la cultura juvenil (com els gustos musicals, els estils, la moda...) i, alhora, amb un determinat *habitus* de classe. Per això, existeix una espècie de codi no escrit entre els adolescents que mostra que una determinada estètica o forma d'entendre el lleure i la diversió està plenament relacionada, per exemple, amb l'actitud respecte als estudis i viceversa.

Per a la Sandra i la Fàtima, l'actitud d'adhesió o rebuig a l'ordre expressiu³⁷ de la institució permet diferenciar dos grans grups a l'aula: les que hi estan adaptades i, per tant, s'identifiquen amb la norma i els valors acadèmics, i el seu grup, que són les que mostren resistència a aquests valors, tant a nivell de discurs com en les seves pràctiques. Aquests dos grups genèrics després poden admetre matisos i, de fet, canvien de nom en funció del criteri utilitzat per establir-ne la distinció: actitud respecte a l'escola (*empollones o tontetes* versus *catxondes o passotes*), imatge i estil (*pijes, infantils o normaletes* versus *pelades o quies, madures o extremades*) vivència del lleure i la diversió (*avorrides, infantils* versus *boges o madures*).

³⁶ Els estudis sobre les resistències femenines dins el món escolar sorgeixen, fonamentalment, com a contesta a l'estudi clàssic de Willis sobre la cultura antiacadèmica dels nois de classe obrera (Willis, 1988) Angela McRobbie n'és, en aquest sentit, la pionera dins els Cultural Studies. Aquesta autora planteja que les formes específiques de resistència de les noies de classe obrera es manifesten com una exageració de l'estereotip femení, ja que es fonamenten en la ideologia de l'amor i el romanticisme. L'escola espera de les noies que siguin femenines, en el sentit que marca l'estereotip i les noies de classe obrera es resisteixen contra aquest requeriment precisament exagerant la feminitat que, de manera tàcita, és encoratjada pels professors. Per això, malgrat que en alguns aspectes les noies actuïn de manera equiparable als seus iguals masculins (conductes violentes, enfrontament directe amb els professors...) en realitat les seves formes d'expressió particulars difícilment poden simplificar-se sota el qualificatiu de "masculines", sinó que els serveixen per construir i negociar diferents formes de feminitat.

³⁷ Basil Bernstein (1988) diferencia entre l'ordre expressiu i instrumental de la institució escolar. L'ordre expressiu fa referència al conjunt de valors propis de la cultura acadèmica (disciplina, esforç, responsabilitat...) mentre que l'ordre instrumental es correspon amb els continguts del currículum acadèmic, és a dir, la seva funció manifesta d'oferir una formació i, finalment, un títol que habiliti per incorporar-se al mercat de treball.

[discussió de grup mixt (Ramon, Sandra i Fàtima) parlant dels grups de noies]

R: ¡Las quíes, las empollonas y las tontas!

S: ¡Y las muy peladas!

F: ¡Y las muy cachondas!

S: Bueno, y luego hay las putas... (rialles).

La maduresa i la diversió són la clau de volta de les jerarquies que les noies estableixen en el grup classe: mentre que "les altres" són encara nenes, elles s'autodefineixen com a més madures i això es manifesta en totes les seves expressions. Elles s'identifiquen més amb els nois en el sentit que les seves actituds de protagonisme i provocació són més pròpies dels seus companys. Així i tot, mantenen unes jerarquies específiques i diferencials basades en aquesta autoimatge de maduresa que, en molts aspectes, les fa sentir superiors als seus iguals masculins. Així, es diferencien de la feminitat estereotípica de les "empollones" criticada pels nois però, alhora, també mostren elements diferencials respecte als seus companys. Malgrat les seves actituds o la seva aparença de duresa, s'identifiquen com a femenines i ho expressen a través d'elements de la cultura femenina informal com el maquillatge, el vestuari, el romanticisme, etc.

Aquesta maduresa, de la que fan bandera, són conscients que és fruit, en bona part, de la seva trajectòria biogràfica, per les seves circumstàncies socials i familiars diferents que les ha fet créixer -com diu la Sandra- "massa ràpid". Això vol dir, també, reconèixer que a nivell familiar no es compta amb la protecció i el control que tenen les "pijes". Així com elles perceben l'altre grup com a infantil i marquen una posició de superioritat basada en la seva major maduresa, és en el fons una resposta activa a una arrelada vivència, construïda amb els anys, de sentir-se menystingudes per una part de companyes i del professorat. Les "empollones" són nenes que les miren per sobre de l'espatlla i aquest és un element que les provoca i actua com a element clau en l'adopció d'una actitud dura com a mecanisme de defensa.

Este año son las pijillas, pues siempre, aquí en el cole siempre... las pijillas y las pelás. ¡Las pelás, pelás pero del frío, ya verás tú! O sea, digamos, las que.. digamos las que todavía no han crecido mucho y las que hemos crecido demasiado deprisa. O sea, ahí estoy yo... pero bueno... Y las pijillas son unas chivatas asquerosas. (Sandra)

Un element de distinció clau respecte a l'altre grup fa referència a l'actitud d'adhesió als valors escolars que es manifesta amb expressions tan rebutjades com ser "empollona", "xivata" o "pilota". "Xivar-se" forma part d'aquesta actitud de col·laboració amb l'autoritat que elles detesten perquè suposa traïr un principi bàsic de la microcultura: oposició a l'autoritat i fidelitat al grup. La capacitat de les "empollones" per tractar els professors es basa en un domini dels codis de la institució quant a respecte i docilitat que elles no tenen.

F: *Las empollonas de la clase (veu foteta) "ay, profe, pero que guapa vas hoy, no sé qué" ¡pa' que veas! (riu) Sí, les dan besos a los profes y todo, ¿eh? la Montse se pasaba el día dando abrazos y todo.. ¡pero donde me vas, niña, donde me vas!*

A: *Tú a las empollonas las ves así, ¿tú cómo crees que te ven a ti?*

F: *¡Ni lo se ni me importa, vamos! ..."madre mía, ha dicho una palabrota, ohhh, madre mía!"*

A: *¿Sí? crees que se escandalizan...*

F: *¡Buagh! "fumar es malo para la salud" (veu foteta)*

A: *Pero a ver, ¿estas empollonas nunca hacen nada que esté mal?*

F: *No, son unas santitas, ¿sabes? unas reinitas.*

A l'institut ser "empollona" és fonamentalment una categoria femenina. Entre els nois, les jerarquies també es basen entre els que s'adapten a les normes institucionals i els que no, però els que estudien són una minoria a la classe i la resta, que no pertanyen al seu grup resistent, "van per lliure" intentant treure's una titulació bàsica i sobreviure a la institució, sense acabar d'adaptar-s'hi ni oposar-s'hi actiuament.

A: *¿Y hay chicos empollones también?*

F: *Muchísimos menos...*

A: *¿Por qué crees que pasa ésto Fátima?*

F: *¡Porque van muchísimo más a su bola!*

L'estètica esdevé un element clau a l'hora d'establir jerarquies. Quan elles van entrar a primer curs d'ESO el grup que exercia el lideratge en l'oposició escolar estava format sobretot per nois que tenien una estètica "skin". Elles, al poc temps d'entrar abandonen el seu estil adolescent indefinit, encara infantilitzat, per passar a adoptar també la vessant femenina de l'estètica "pelada", el que elles anomenen "las pelatis" o "las quies". Entre les noies aquesta forma de vestir és, clarament, un mitjà per comunicar a la resta de companys i al professorat que es llueix una estètica dura que, per tant, es correspon amb unes actituds també antiescolars i sovint antisocials.

A: *¿Quién es quía, a ver? Explicámelo.*

F: *Los pelaos que van dando el palo, ¿sabes? Hay los pelaos que son pelaos porque mira, son pelaos y los pelaos que van robando... que van con la navajita en el... con la navaja en el bolsillo, "¡tú, dame lo que llevas!", ¿sabes? Los pelaos son los que van con la alpha y con alguna cosa aquí en el hombro y así tope, ¿sabes? Cuando lo buscan y lo encuentran y lo buscan, pero... sabes perfectamente quién es quién.*

A: *¿Por la forma de vestir?*

F: *Por la forma de vestir, vienen así, por la forma de... y siempre van en grupo, siempre van en grupo.*

Admeten que lluir aquesta estètica a l'inici de l'ESO es correspon amb una voluntat de sentir-se part del grup i ser identificat com a tal, no quedar al marge. Amb el temps algunes, com la Fátima, han anat canviant la seva imatge, adaptant-se a les seves transformacions i a les necessitats d'identificació un cop el grup es va dissolent. De vegades el canvi d'imatge anuncia un desajust dins el grup, amb el qual cada cop es comparteixen menys elements.

F: *En primero daba miedo, además yo con mi carita de niña buena, ¿a qué tengo carita de niña buena? (riu) daba miedo, es que daba miedo, con mis botas militares esas, que son botas de montaña pero las llamo militares y los pantalones así tope de ¡bueh! con los bolsillos ahí al lado, una camiseta un top así tope de ¡ueh! ahí con dos dragones, los moñitos no sé qué... Hombre mis amigos no los cambio, ¿no? porque son... aunque fueran los más así, ¿sabes? pero se comportan de una manera más parecida, a ver si me entiendes, las niñas por ejemplo están las empollonas que hacen su grupito, hablan de ropa, de moda y esas paridas que me aburren...*

A: *¿Y esas amigas que dices con las que sales van más en este estilo que dices...?*

F: *peladas, son peladas, peladas, peladas...yo qué sé, me llevo bien con ellas ¿no? pero me ves con ellas y dices no, ¿sabes?...*

A: *Te ves como diferente, ¿no?*

F: *Sí, porque ellas son peladas, peladas, a ves si me entiendes, y en cambio yo... aunque nuestra forma de pensar es así de cachondeo, ¿no?*

Les “quíes” són noies que fan por i utilitzen la seva imatge i la seva ostentació d'agressivitat física per dominar el carrer, a l'estil de les bandes de nois. La Sandra i la Fàtima, malgrat que manifesten pautes de comportament comunes i, fins i tot, bona part de la resta dels companys les identifiquen amb aquest grup, volen distanciar-se de l'etiqueta. Elles, en canvi, es defineixen com “catxondes”, que van per lliure i, sobretot en el cas de la Fàtima, reivindiquen una estètica més femenina com a mecanisme de distinció i maduresa.

A: *Me podríais explicar las diferentes... no sé si llamarle tribus, o grupos que hay? Unas me decían que eran las pijas, o las niñas así más, más estudiosas... Otras son las quíes, ¿hay otros grupos diferentes, o...?*

S: *Sí, las que van por libre. Si quieren una bulla, pues ahí están, como yo. Hay una bulla, ahí estoy yo, pero bueno.*

A: *O sea, vosotras dices que váis por libre, no os identificáis con las peladas ni con...*

F: *Antes sí que te podías identificar perfectamente con las peladas porque ibas mucho del palo, antes. Yo en primero... ahora mismo tú haces un primero, pues lo normal es que me echaran la culpa a mí porque, a ver, también iba un poquito así ¿sabes? Pero yo qué se, tío, con el tiempo, yo qué se, vas cambiando, ¿no? No sé, me gusta más ésta ropa a mí*

Créixer també està relacionat amb el maquillatge. A primer d'ESO l'estètica és més infantil i, de seguida, entrar en el grup implica vestir-se de manera diferent, maquillar-se i fumar tabac o porros, signes també de maduració. Les amistats són les que “inicien” en aquest canvi a partir d'elements com el maquillatge o els consums:

A: *¿Cuándo empezaste Fátima así a buscar tu pintarte...*

F: *¡Ah! en primero con la Sandra. Porque ella siempre se hacía la rallita de los ojos arriba ¿no? y se pintaba los labios de marrón ella, la Sandra siempre. Y luego me lo hice yo una vez y nada, desde entonces sí que me va, más que nada, la ralla en los ojos y me he pintado los labios con brillo, ya está..*

El maquillatge és un exemple de com un element estètic i aparentment banal pot portar una càrrega expressiva tan important que va més enllà i permet establir jerarquies entre elles, en connexió amb altres elements clau com l'actitud respecte als estudis, la concepció del lleure o la diversió, etc. Són mecanismes d'integració grupal que funcionen de manera gairebé inconscient i que són viscuts com a lliures eleccions o simplement “fruit de la casualitat”:

A: *Normalmente ¿Todas las chicas de tu edad se maquillan o hay algunas que no?*

F: *Hombre, mis amigas se maquillan, las de mi grupo sí, luego en el grupito de tontas...mira, eso es casualidad, las más empollonas siempre van con las coletitas y los pelos de ¿sabes? La coletita de niña pequeña así tope de mal ¿sabes? Las gafitas y cualquier cosita normalita ni, ni ropa tope de ¿sabes? ajustada ni nada ¿sabes?, tope de... Por ejemplo, la Leonor y la Iris, por ejemplo, las ves las dos empollonas de clase, con un top ahí de cutre, con granos y con las gafitas ahí... Luego contra menos de esto más, más se maquillan... Luego está, pues la Maite, que estudiaba más o menos ¿no? y se pinta un poquito los labios y un poquito de rimel. Pero cuando más vas bajando más se pintan, de verdad, es que es la casualidad, luego ¿quién más? No sé quien más, la Montse, es una de las empollonas, no se pinta, humm no sé..., luego están mis amigas que de la clase así, la Ainoa, la Jennifer y yo ¿Quién más? No sé, esas sí que nos pintamos.*

A: *O sea, que las chicas que no les gusta tanto estudiar se pintan más ...*

F: *Hombre, porque, las que... ¡las que utilizan el tiempo estudiando las demás lo pasamos maquillándonos, pero bueno..! (riem) ¡hombre claro!*

A: *¿No hay chicas que les guste estudiar y se maquillen también?*

F: No sé ¿no? Eso no lo sé, pero me refiero a las de mi clase, las empollonas no se pintan jeso es que eso es fiijo!, no sé, claro, será que tienen... son diferentes, son mas crías, no sé, son más... son más crías, no sé, son más...visten, a ver, visten ropa asín normal ¿no? Un poco pantalones ajustaditos, pero no así tope de plataforma no sé qué, tope de, todo súper cortito. No ¿no? ni se pintan ni nada ¿sabes? No sé porque.

L'escola i els estudis s'identifiquen com un espai d'obligacions, avorrit i infantil, i en canvi en l'àmbit del lleure accedeixen a espais que, per edat, encara no els correspondria, però que els confereix prestigi, com tot allò que impliqui accedir al món juvenil femení. Així el fet d'anar a les discoteques, sortir de festa, consumir alcohol, tabac i algun porro, les relacions sexuals amb els nois... són aspectes que les distancien de les altres noies de la seva classe, que encara no hi han accedit i que les identifiquen com a "catxondes", una determinada manera d'entendre la diversió.

A l'institut formar part del grup dels catxondos té una important connotació de classe social, però no sempre és una correspondència automàtica. Dins l'aula hi ha noies que, com elles, provenen d'entorns de precarietat econòmica i amb problemes a nivell familiar però que, en canvi, no exterioritzen una actitud d'oposició activa a l'escola sinó que, tot i les dificultats per seguir amb els estudis, fan esforços per adaptar-se a les normes sense qüestionar l'autoritat del professorat. Aquestes companyes no són considerades part del seu grup, però tampoc del grup de les "pijes-empollones". Són les "tontetes" de les que parlava el Ramon, que més aviat són vistes com a "pringades", a les quals miren des d'una posició de superioritat. A més, són alumnes que compten amb la protecció dels professors, malgrat que el seu rendiment acadèmic no sigui bo, i aquest és un fet que a elles les rebel·la³⁸. És el cas de l'Amàlia, una noia que des del centre consideren un cas clar de "risc" per les greus circumstàncies familiars que, durant el curs, donaran lloc a la intervenció dels serveis socials per valorar la possible situació de desemparament familiar.

Y ella no viene...me da una rabia que la gente que no viene encima la aprueban y a mi que vengo no me aprueban, me da una rabia que... (esbufega), verás como mato a un profesor o alguna cosa de esas... le pego a alguien, es que... (...)Y desde primero de ESO que hacia lo mismo, entonces la aprueban a ella y a mi no. Todos los cursos igual. Me da una rabia... "si porque la Amalia -un profesor, ¡un imbécil!- "si porque la Amalia es muy trabajadora". Pero trabajadora, ¡si no viene!.... dice "tenéis que tomar ejemplo todos de la Amalia" vale, ¡tomo ejemplo y no vengo más al colegio!. (Sandra)

D'altra banda, en el seu grup d'amics hi ha alguna de les noies que prové d'entorns de classe treballadora estable o classe mitjana baixa. La principal diferència és que, a nivell de trajectòria, aquestes companyes són les que, com hem vist, aquest curs han redreçat la seva actitud i, com a mínim, acabaran amb el títol de l'ESO.

8.6 El grup resistent femení i les relacions amb els nois: las chicas son más malas, más puñeteras

La microcultura antiacadèmica se sustenta, com hem vist, en la identificació amb un grup estructurat a partir d'uns elements que el diferencien de la resta. Un cop vistes les jerarquies que elles estableixen vers l'exogrup (les "altres" de la classe), és pertinent analitzar quins són els codis grupals interns del grup *resistent* i quins són els eixos a partir dels quals es construeixen les relacions i els lideratges.

Quan comencen l'ESO la Fàtima i la Sandra s'uneixen a un grup mixt on les noies, però, són minoria i, a més, ells són els que exerceixen el lideratge formal. El grup es subdivideix en microgrups que estan

³⁸ En aquest aspecte he observat un cert paral·lelisme amb els "ear'oles" (pringats) dels quals parla Willis (1988) com a grup confrontat amb els "lads" (col·legues). Els primers també eren nois de classe obrera però, en canvi, en lloc de resistir la cultura escolar com feien els "lads" intentaven adaptar-s'hi, ja que s'identificaven amb la finalitat instrumental de la institució.

clarament dividits per sexes. Així, el grup femení és diferent quant a estructura i es regeix per uns altres codis que els del grup dels nois. Si per a les noies la clau principal per establir la distinció respecte al grup de les “empollones-pijes” és la seva autopercepció de major maduresa, aquest és també un element principal que defineix el lideratge dins el grup femení, a partir dels elements que esdevenen rellevants per a les noies: el domini de les relacions, l'èxit amb els nois i ser divertida. Així, malgrat que com a grup resistent comparteixen una sèrie de pautes comunes amb els nois que els identifiquen com a grup (tant amb relació al seu posicionament escolar com als elements de la sociabilitat juvenil) es produeixen mecanismes i dinàmiques grupals diferents en funció del gènere que tenen implicacions en les característiques de les seves conductes transgressores. Així, si el grup informal és, com apuntava Willis, el fonament que sustenta les resistències a l'escola, és pertinent analitzar com el fet que els grups masculins i femenins siguin tan diferents és una variable explicativa clau de les particulars expressions de nois i noies³⁹.

Mentre ells formen part d'un únic grup més ampli, les relacions entre les noies responen al que es coneix com la “*díada femenina*” (Revilla, 1998), dues o tres amigues que, a més, poden anar reestructurant-se i canviant a mesura que avança el temps. Una de les claus en la vida d'una noia adolescent és l'amistat i és, alhora, com es mostra en els seus relats, un dels temes que més les preocupa i pel qual pateixen més. S'ha tendit a considerar l'amistat femenina de manera idíl·lica, posant èmfasi en valors com la intimitat, el diàleg o la confidencialitat, que diferencien les relacions entre les noies de les dels grups de nois. Certament, les relacions entre les noies són més íntimes però, alhora, precisament per això poden ser més perilloses. Tenir una bona amiga significa per a les noies tenir algú en qui confiar, a qui explicar-li els secrets i amb qui comptar passi el que passi. Com apunta Gilligan (1985), el sentit del “jo” de les dones se centra en les seves relacions amb els altres, de manera que són la pedra clau del seu estatus social. Precisament per això, un conflicte relacional és viscut com una amenaça a la pròpia identitat.

Les relacions dins el grup femení esdevenen, en aquest sentit, més complexes que les dels grups de nois. Mentre en el grup dels nois s'estableixen uns mecanismes d'identificació basats, en bona mesura, en les activitats compartides i la capacitat per demostrar la seva virilitat, en el cas de les noies es produeixen altres mecanismes de control grupal. Trobar una bona amiga no és fàcil i ser acceptada dins el grup requereix ser capaç de superar una sèrie de controls no sempre transparents. L'agressivitat forma part de l'*habitus* grupal i és un dels elements que els identifica com a membres del grup “conflictiu” a l'escola. Aquesta agressivitat és present tant en la violència verbal vers companys o els mateixos professors, així com la violència física en baralles. Elles, com hem vist, volen distanciar-se de l'etiqueta de “*pelades*” i critiquen les estratègies gregàries de les bandes de noies amb les que de vegades han tingut problemes. Això no vol dir, però, que no defensin la legitimitat de l'ús de la violència física en la resolució d'alguns conflictes i, sobretot, com a mecanisme de defensa.

Serían peladas de frío porque ir tres... porque si eres pelada lo has de llevar dentro como aquel que dice. Que te de igual que te peguen una puñalada o que o que te peguen un balazo. Pero me trae sin cuidado...y tienes que tener tus cojones... Pero esas que van de...peladas y...que van y son peladas y van todas pa' que si pegan a una, se meten todas... eso no, es intentar ir de peladas y no ser nada. A mi me da igual. Si me tengo de pelear, me peleo. Y no me considero pelada, ni nada, pero si me tengo de pegar a alguien le pego. Que me llevo una buena paliza, juna se lleva ella hijo!. (Sandra)

Malgrat que elles siguin una excepció entre el grup femení a l'escola, perquè participen d'aquestes actituds agressives, es produeix una diferència important entre els grups de noies i els de nois quant a l'ús de la violència física en la resolució de conflictes.

³⁹ Christine Griffin (1987) contesta de manera indirecta el treball d'Angela McRobbie apuntant que, sovint, les recerques que parteixen de l'anàlisi cultural s'han dedicat a buscar formes culturals femenines paral·leles a les dels nois, cercant l'equivalència amb l'estudi de Willis. En canvi, segons Griffin, cal partir de la pròpia realitat de les noies, en especial de les formes diferencials dels seus grups d'iguals, i no s'ha d'encaixar l'experiència femenina en el paradigma dominant, sinó partint que les seves formes d'expressió cultural són diferents de les dels nois.

Las chicas no suelen pegar, las chicas lo que suelen hacer es picarse "eres una cabrona, eres no sé que y yo no te hablo, no sé que", ¿sabes?, pues tu por tu lado y ella por el suyo, ¿no? Por lo menos aquí es así ¿no? poquíssimas veces habrán llegado a las manos, que yo sepa, que yo sepa a ver... Los chicos sí, ¿no? los chicos para hacerse los chulillos si que se han enganchado, se enganchan, yo creo que los chicos casi siempre que se pelean se enganchan, las chicas no, las chicas lo que hacen más es hablar, las chicas lo comentan más, ¿vale? (Fátima)

Entre els nois es produeix un element de pressió grupal per tal de donar resposta a les expectatives que genera formar part del grup dels "peces": la capacitat per respondre agressivament a una provocació, la transgressió fumant tabac o un porro al pati d'amagat, petits robatoris a la botiga del costat... Les seves relacions es basen en les activitats antiacadèmiques i antisocials que comparteixen i en la fidelitat a uns codis de grup que cal respectar. Les noies també tenen clar que normalment els nois són els que s'inicien abans en les activitats il·lícites, com el consum de drogues, com a resposta a una voluntat d'identificar-se i ser acceptat dins un grup i que no es posi en dubte la seva masculinitat.

A: *¿Los chicos tienen también así amigos o van más en grupo como...?*

S: *Suelen ir más en grupito y que los chicos siempre acaban en el tema de beber y fumar. Los chicos son antes los que...fuman. Tabaco no. Tabaco fuman las chicas y los chicos todos a la misma edad, pero porros son los chicos los que más... los que tiran más de meterse las pastillas, de meterse las cosas. Siempre son ellos, los que yo conozco...*

A: *¿Y por qué crees que lo hacen o por qué empiezan a hacerlo?*

S: *Porque sus amigos como son más mayores y quieren hacerse los chulitos pues fuman.*

A diferència dels conflictes entre els nois, que són aparentment més espectaculars perquè s'acostumen a resoldre a nivell físic, les noies recorren a la violència física en casos més extrems, però tenen altres mecanismes.

Las chicas son más malas, porque el chico, pues hay de dos tipos, de los que se enganchan a ostias o los que son amigos, amigos que dicen "el fulanito ha hecho esto", "¡bah!, ¡paso!". Las chicas no, empiezan "¿y qué ha dicho?, no sé qué y bueno, y ¿qué ha dicho?", le dan muchas vueltas a la tortilla y son más, buscan ahí..., son más puñeteras, sí, buscan a ver si pueden sacar algo... Sí, yo creo que sí. (Fátima)

Al llarg dels mesos noies que elles consideraven com les seves millors amigues es van distanciant i altres passen a convertir-se en enemigues. Les principals causes d'enemistat entre les noies estan relacionades, precisament, amb problemes amb els nois. Dins el grup funcionen mecanismes complexos de control informal que passen pel rumor, fer el buit o excloure algú, malparlar-ne a l'esquena... Arribar a les mans és una alternativa, però menys usual que les baralles entre els nois. Aquestes formes d'agressió, que no impliquen danys com les baralles o les agressions físiques, sens dubte contribueixen a un dany moral que pot ser major que una bufetada. Són codis "civilitzats" d'agredir més permesos socialment i que, alhora, entren dins els paràmetres de la feminitat, a diferència de l'agressió física que se n'aparta totalment. Això implica també que entre el professorat aquestes formes d'agressió, menys espectaculars, siguin menys perceptibles i, per tant, menys castigades que les agressions físiques.

Aquestes formes de violència socialment invisibles estan relacionades amb factors de caire estructural, com la classe social i el gènere. El fet que la violència física sigui un tret distintiu de la masculinitat o que les classes socials més benestants utilitzin formes més refinades en les seves conductes socials està directament relacionat amb la socialització diferencial de gènere, així com amb l'*habitus* de classe que tenim incorporat. Així, l'agressivitat física i l'expressió oberta dels conflictes en els nois s'entèn com un tret de la masculinitat i forma part de la seva cultura de grup, on la demostració de valentia, la seguretat o la capacitat d'arriscar-se són valors fonamentals per demostrar que no ets "un nena". A més, com apunta Willis (1998), en contextos de classe obrera la violència és un element molt present en les relacions quotidianes dels joves, un element de supervivència que es respira als carrers. En canvi, l'agressivitat física és inacceptable per al gènere femení. Les noies, a partir d'un treball de socialització, aprenen a relacionar-se i a resoldre els conflictes evitant les agressions directes. Això no significa, però, que les noies no puguin ser agressives.

Podem definir aquests mecanismes relacionals com formes d'agressivitat alternativa o indirecta⁴⁰ que, a partir de la socialització diferencial de gènere, s'aprenen com a formes adequades al gènere femení. Mentre la violència física es considera una manifestació de la pèrdua de control i de la manca de recursos personals per resoldre els conflictes a partir de mecanismes més civilitzats, aquestes formes de violència invisible, més tolerades socialment, són formes d'agressió que denoten un gran control i domini de les relacions. Com han apuntat alguns estudis⁴¹, les noies desenvolupen abans que els nois la intel·ligència social i això, acompanyat d'una socialització diferencial que corregeix qualsevol expressió de violència directa, explicaria que aquestes formes de manipulació social siguin més pròpies de les relacions femenines.

Aquestes formes d'agressivitat formen part de la cultura femenina informal i de les relacions quotidianes dins la microcultura femenina, de la mateixa manera que el maquillatge, els nois, les revistes o els ídols musicals. Són pautes de relació que, precisament, adquireixen significat ateses les característiques dels grups femenins, més reduïts i basats en relacions íntimes de dues o tres amigues. D'altra banda, les noies de classe treballadora són les que transgredeixen de manera més reiterada aquesta pauta relacional, de manera que en manifestar una agressivitat física, acaben acaparant l'atenció del professorat i legitimant la seva definició com a casos "de risc". En canvi, entre els nois aquestes baralles físiques normalment s'expliquen, i es naturalitzen, a partir de l'argument de la seva condició d'adolescents.

Així, tant la Sandra com la Fàtima han transgredit els rols de gènere perquè fan ús de la violència física per resoldre els conflictes, la majoria com a resposta a aquestes formes d'agressió indirecta rebudes per part de les altres noies. Tot i que en el seu llenguatge parlen sovint en termes agressius, fent referència a baralles i amenaces, és un recurs que només s'utilitza en situacions puntuals. Un exemple de com es combinen els aspectes específics d'aquesta cultura femenina informal amb les conductes com l'agressivitat física o verbal, definides institucionalment com "de risc", és la darrera expulsió de la Sandra després d'una baralla en què van veure's implicades ella i la Fàtima. El motiu va ser que les dues van anar a buscar una companya de la classe, fins feia poc temps considerada per la Sandra com una de les seves millors amigues, que anava pregonant per tot el centre que "*le había levantado el novio a la Sandra*". A partir d'aquí es van embolicar en una baralla, que va acabar amb l'expulsió -tres dies la Fàtima i quinze la Sandra- i una denúncia contra les dues interposada pels pares de la nena "agredida" per agressions, amenaces i robatori d'un mòbil que va "desaparèixer" arran de l'incident. En el cas de la Sandra, l'expulsió i la denúncia seran el detonant del seu no-retorn al centre.

El rumor o la difamació són mecanismes de violència invisible que funcionen com a codis de relació especialment en els grups femenins i que des del centre, sovint, no són considerats com a tals. El professorat no percep aquestes formes de violència i, per això, sovint queden com a "coses típiques de nenes" que no mereixen càstigs, a diferència del rigor amb el que s'actua davant les agressions físiques o verbals⁴². La Sandra ha estat objecte d'aquests rumors provinents, sovint, del grup d'alumnes amb èxit escolar però, de vegades, utilitzats com a revenja d'algun membre del propi grup. Així, per exemple, el rumor d'haver-se quedat embarassada ateses les seves faltes d'assistència arran de l'expulsió, o el curs passat les pintades de "*Sandra puta*" que van aparèixer al lavabo de noies i que van donar peu a una altra baralla amb la suposada autora que van comportar-li una altra expulsió. Així el rumor⁴³

⁴⁰ És interessant, en aquest sentit, el treball de Rachel Simmons (2002) que aprofundeix en aquestes formes de violència característiques de les relacions femenines a l'adolescència.

⁴¹ P. Chesler, *Woman's inhumanity to woman* (New York: Thunder's Mouth Press/ Nation Books, 2001).

⁴² Com apunta Bourdieu (2000) no tenim paraules per designar les formes d'agressió femenines i, per això, socialment són considerades com "allò típic que fan les nenes" o, fins i tot, com a formes perverses o malèvoles.

⁴³ És interessant, en aquest sentit, el treball de Sue Lees (1989) sobre la importància de la reputació sexual com a mecanisme de control social informal entre les noies. Segons l'autora, les insinuacions sobre la moral sexual actuen de manera radicalment diferent en el cas dels nois i les noies. Així, mentre per als nois els èxits en l'àmbit sexual són motiu de prestigi, entre les noies és tot al contrari. D'altra banda, i en aquesta línia, el treball de Emily White (2002) sobre el rumor sexual entre les adolescents en el context escolar, que posa de manifest que aquests mecanismes de control, contràriament al que sovint s'ha estudiat, no són unidireccionals, és a dir, mecanismes dels nois vers les noies. Contràriament, les mateixes noies contribueixen tant o més que els nois a crear i difondre el rumor.

compleix una funció clara de crear realitat, perquè acaba creant o recreant una etiqueta construïda amb el temps. En el cas de la Sandra, en lloc de dissipar aquests rumors, part del professorat contribuïa encara a alimentar-los, sovint donant-los per bons⁴⁴.

La Fàtima és, precisament, l'altra cara de la moneda. Els seus orígens culturals actuen reforçant el rumor entre les companyes del grup sobre la seva manca d'experiències a nivell sexual, per l'excessiu control al qual la seva mare sotmet el seu temps lliure, i ha experimentat en diferents ocasions la pressió del grup de noies:

Hay chicas que se preocupan, porque por ejemplo yo me he comprado muchas revistas como la Vale, la Bravo y éstas, y ponen muchas (veu foteta) "tengo catorce años y aún no he dado mi primer beso, no sé qué". Mis amigas..., parece que si no has tenido nunca un novio, y no te has dado un beso con algún chico ya te dicen, pues yo qué sé, te empiezan a criticar si eres no sé qué, si eres una frígida, si eres esas cosas ¿no? Y cosas de este tipo, así. (Fàtima)

Així, en realitat ni ser etiquetada com una "puta" ni el qualificatiu "estreta" pot ser viscut de manera positiva i situen les noies davant un difícil marge d'actuació. D'altra banda, els etiquetatges actuen en les noies com a detonant de conductes que, quotidianament, s'esforcen per desmentir el rumor. En el cas de la Sandra, donant a entendre davant de tothom que el seu novio actual és definitiu; en el cas de la Fàtima, esforçant-se per presentar una imatge "sexí" i una manifesta voluntat de trobar novio, com a mecanisme d'acceptació grupal. Altres formes de violència indirecta són fer el buit o excloure algú del grup. La Fàtima, com hem vist, ha viscut al llarg de la seva trajectòria escolar diferents exemples d'aquesta forma d'agressió. També a l'institut, cap al final de curs, la seva reiterada falta d'assistència a les classes i el fet que la Sandra hagi abandonat finalment el centre, contribueix perquè, a poc a poc, quedi fora dels cercles d'amistat, com quan s'organitzen festes d'aniversari.

Així, entre les noies un element de prestigi grupal important és la relació amb els nois que és un component essencial per confirmar aquesta imatge de maduresa. Les noies fan distinció entre els "col·legues" i els novios (o possibles parelles). Elles comparteixen el grup des del primer curs d'ESO, quan entren a l'institut amb dotze anys, amb nois de la seva edat que consideren col·legues seus. A mesura que avancen els cursos, però, la distància entre el grup de les noies i el dels nois es va fent més ostensible. Aquest element de maduresa, que per a elles és clau per distanciar-les de la resta de companyes de la seva classe, també és l'argument principal que utilitzen per explicar com veuen els seus companys de curs. A la majoria dels nois els consideren massa infantils i a la resta, els "peces", són com a germans, és a dir, no són percebuts com a possibles parelles. Elles comencen a fixar-se amb nois més grans.

Las chicas de hoy en día sí les gusta salir con chicos de dos o tres años más mayores, porque son más maduras hoy en día las mujeres que los hombres. Bueno de toda la vida, ¿no? pero, pero a ver, piensan más en cosas de mayores las chicas ya, ¿no? Los chicos pues se dedican, no sé, a tontear o a jugar a cualquier cosita, ahora están con el Harry Potter, sí, y cosas así. Los chicos por la edad, la verdad es que si te acercas un momento a mi clase verás que aún no están desarrollados, que les falta como desarrollarse, tienen cuerpo pues, de críos, menos algunos que son altos, todos, todos, pero casi todos son más bajos que nosotras. Bueno, ¡a mi no me supera nadie, eso lo primero! son todos taponillos, cuerpo de niño pequeño. Y luego la mente pues..., son listos ¿no?, porque los que quedan este año son listos y aprueban ¿no? pero no son... a ver, para este tipo de temas como que no. Y si tienen una novia, pues, cosa que no suelen tener novia ni nada, son niños que pasan de esas cosas, y todo eso. (Fàtima)

Els nois estan sempre presumint entre ells de l'èxit que tenen amb les noies i de la seva habilitat per lligar-se-les. En aquestes converses les noies es redueixen a un objecte sexual, i es divideixen entre les que "estan bones" i serveixen per enrotllar-se, les "putes", que són aquelles que són massa fàcils i les

⁴⁴ El mateix cap d'estudis en el curs de la nostra entrevista em va definir aspectes de la vida de la Fàtima i la Sandra basant-se, en bona part, en els rumors i les suposicions sobre ella o la seva família que, com vaig poder comprovar, no es basaven en cap informació contrastada.

“estretes” o, com ells diuen: “con las que te vas a comer los mocos”⁴⁵. No tots els nois tenen el mateix èxit entre les noies. Dins el grup és un element important en la jerarquia de lideratges que et permet tenir una certa autoritat davant els altres, comparable a la posició de superioritat que dona demostrar valentia. En una conversa de grup amb el Ramon i el Javi, el líder del grup dels nois “resistents”, que estan aquest any al darrer curs de l'ESO:

J: *Lo que yo no sé, por la gente que me he ajuntado que... es que soy muy malo con las niñas (riu)*

R: *¡Cuéntale lo de la P.!*

J: *Que se lo cuente...es un poco fuerte pero...*

R: *¡Un poco, dice! (riu)*

J: *Bueno, ella estaba muy enamorada de mi, según lo decía ella y a ver, a mi la chavala...tenía buen cuerpo pero no me gustaba, yo no me liaría con ella. Y va y...estábamos en una parada de autobús, detrás que no pasa nadie, pero nadie, nadie...pasa uno cada tres horas, y estábamos así que empezamos a jugar na, na..., así con roce y le dije de broma “¿quieres rollo?” y se queda así parada y me dijo “tú ya sabes lo que quiero”. Y estábamos sentados...(esclaten a riure) es que me da vergüenza...(riures) y le empecé a tocar la teta, y no decía na' y no me decía na', y le levanté la camisa y ahí y le mamé toda la mamellá.*

R: *(riu) Hasta ella lo ha reconocido, ¿eh?*

J: *(riu) Sí...y le hice eso y no le di ningun beso ni nada, y éso es lo que veía todo el mundo*

A: *¿Cómo que lo veía todo el mundo?*

J: *Pues, porque luego se enteraron, ¿sabes? porque había uno de mi clase que estaba ahí escondido (riu) y entonces pues...pues yo cuando acabé de eso pues...en teoría nos habíamos liado, ¿sabes? porque si le haces eso a una chavala pues...es lo que piensa todo el mundo, y yo en vez de darle un beso o algo de despedida le dije “bueno, hasta otra” (riu)*

A: *¿Y ella qué?*

J: *y ella pues...(riu)*

A: *¿Y después el chico este lo fue diciendo por ahí lo que había pasado?*

J: *Yo lo fui diciendo a mis amigos, ¿vale? y pues el chaval a sus amigos y todo el mundo ya se iba enterando, la chavala lo reconoció, se lo contó también a sus amigas..*

A: *¿Y cuál era la imagen de la chica?*

R: *Muy mal, se puso a llorar y todo...*

J: *¡Qué dices! qué va, a llorar... quedó como tonta, ¿sabes? porque todo el mundo sabía que a mi*

⁴⁵ El sexisme entre els nois de classe obrera està perfectament il·lustrat a *Learning to labour* de Paul Willis, on els “lads” fan ostentació del seu masclisme i tracten les noies en les seves converses com a objectes sexuals. Willis apunta que les noies estan completament dominades i col·laboren en la seva pròpia dominació, ja que el doble estàndard a partir del qual es mesura la moral sexual en nois i noies les força a adoptar una actitud que no fa més que reforçar la superioritat dels “lads”. D'altra banda, una recerca específica sobre les converses sexistes dels nois il·lustra com el sexisme que, a nivell social, reflecteix el model de dominació patriarcal, a nivell personal posa de manifest el problema dels nois amb relació a les seves emocions. Veure: J. Wood, “Groping towards sexism: boys' sex talk”, 54-84. A: A. McRobbie i M. Nava (eds.), *Gender and Generation* (London: MacMillan, 1984).

no me molaba y todo el mundo veía como que yo la utilicé y le dijeron a ella tonta por dejarselo hacer.. porque yo, la teoría que tengo yo es que...

R: ¡es un cabroncete!

J: ...porque yo...la teoría que tengo yo es que yo ya no...a mi la chavala que me gustaba así fue con la última que estuve, con la colombiana ésta..

R: ¡que se fue con un cubano! (riu)

J: ...y a mi me jodió mucho y ya me da igual, hasta dentro de unos años no voy a volver a salir con ninguna y con todas las que esté van a tener más cuernos que...a mi ya me da igual.

El mateix comportament sexual acaba tenint, per tant, conseqüències radicalment diferents per als nois i les noies: mentre per a ells la promiscuitat és una conducta premiada pel grup, que atorga prestigi, entre les noies esdevé un dels principals motius d'etiquetatge, per part dels nois i el propi grup de noies. Per exemple la Sandra transgredeix la conducta esperable en una noia de la seva edat. Ella actua com ho fan els nois, vivint amb autonomia la seva sexualitat, fins i tot aprofitant-se dels nois. Aquest fet, però, li ha valgut l'etiquetatge com a "puta" tant de part dels nois com de les "empollones" i, fins i tot, de part del professorat.

Així i tot, aquests són mecanismes que per als nois actuen en l'escenificació pública i que, sense dubte, tenen les seves conseqüències (sobretot per a les noies) però existeix una altra dimensió, més privada o íntima, en la qual les coses es viuen de manera diferent. En una conversa privada, sense el seu amic al davant, el Javi m'explica com viu el fet que la noia amb la que sortia l'hagi deixat per un altre. En la seva explicació descriu quina és, realment, la seva visió sobre la "inferioritat" de les noies:

J: Es que las tías son unas guarras, casi todas, es que es así..

A: ¿Por que lo dices, a ver?

J: porque sí, van de que nosotros somos peores que ellas pero no, no es verdad, nosotros somos más blandos que ellas aunque parezca que no...

A: Vosotros sóis más blandos...explícamelo...

J: Que nosotros tenemos fama de hacer cuernos y eso, pero ellas son...¡buf!...mucho peores y...yo no he vivido otra época, pero según me dicen las de esta época son unos putones verbeneros...(riu)

A: ¿Sí?

J: Sí, les da igual.. que... esto de que "te quiero" lo dicen todas, todas, lo sé yo por experiencia... Pero yo como todavía no me he enamorado pues mejor...me ha podido gustar una chavala porque es guapa y eso pero enamorar nunca.

S'estableix una distinció clara entre les noies que serveixen per passar l'estona i les que es poden qualificar de *novies*. En el terreny de les noies que només serveixen per passar l'estona ells es mouen en un pla de superioritat, controlant la situació i sense implicació emocional. El principal objectiu és obtenir favors sexuals però, per damunt de tot, presumir davant els companys. Interessa que la noia sigui maca sobretot per lluir-la i pel que pugui dir la gent. En canvi, quan parlen de novies és en una perspectiva de futur. Els nois, a diferència de les noies, tarden més a sortir amb noies de manera seriosa, però això no vol dir que quan això passa no es trobin amb els mateixos sentiments que elles: enamorament,

inseguretat, tímidesa... L'única diferència és que ells no es poden permetre mostrar aquests sentiments en grup perquè entre els nois no són temes de conversa pertinents: l'amor i el romanticisme són coses de noies⁴⁶.

A: *¿Qué diferencia hay para ti entre que te guste una chavala o enamorarte de ella?*

J: *Que me guste es que...que esté buena, ¿vale? así hablando...y esté buena...sí eso...y que me enamore de ella es que me guste su carácter y me guste todo de ella, es que no....no lo sé explicar muy bien pero...*

A: *Y eso no te ha pasado todavía...*

J: *Hay algunas me han gustao...que son guapas y de carácter me gustan, pero no es lo que yo busco... soy muy raro yo, para encontrar una chavala que me guste soy muy difícil.*

D'altra banda, les noies coneixen perfectament aquests mecanismes, atribuïts a una necessitat de demostració pública, que, en realitat, amaga una major immaduresa. Amb la seva actitud sovint condescendent, les noies tenen un paper important en reforçar un rol masculí que només té sentit en el joc de miralls que comporta les relacions entre sexes.

F: *¡ah, los chicos! "yo los morreos que le he metido hasta la garganta, no sé que", ellos se ven... chulean ahí de sí besan bien o no, no... Los chicos en el fondo son más lanzaos para esas cosas ¿no? Y las chicas le gusta más dulcemente y esas cosas y los chicos no, los chicos ahí metiendo lengua.*

A: *Y ¿eso lo comentan con vosotras o lo comentan entre ellos?*

F: *Pues...bueno, en mi grupo de amigos de aquí pues "este fin de semana me he enrollado con una, no sé qué y es que no se hubiera ni salvao, es que vaya prima no sé que", cosas así. Sí, y los chicos bueno, la mayoría se pasan el día, bueno, los de mi grupo no, se dedican a hablar de otras cosas ¿no? pero, son así de "hoy me he hecho tantos, no sé qué". Y las chicas..., las chicas se preocupan por si tienen un cuerpo perfecto, si son guapas o si son feas, y los chicos se preocupan si la tienen grande o pequeña, en vez de preocuparse de tener algo más de cerebro ¿no?.*

Així, les noies del grup són més precoces a l'hora de sortir amb nois respecte a les altres noies de la classe i alguna d'elles, com la Sandra, actua de manera transgressora en el terreny sexual. Aquesta transgressió de gènere, però, té el seu contrapunt en la importància del romanticisme per a les noies, en aquest cas sense excepcions. Aquesta rellevància del romanticisme es veu palesa en elements de consum com els ídols musicals, l'afició a les pel·lícules d'amor, a determinats programes de televisió o a les revistes femenines.

La Fàtima és una gran aficionada a les revistes femenines per a adolescents. Cada setmana, amb els diners que li dona el seu pare, se'n compra dues o tres. Aquestes publicacions, com han mostrat altres estudis⁴⁷, actuen com a legitimadores d'una determinada imatge de l'adolescència femenina on agradar els nois sembla la principal fita d'una noia adolescent. Alhora, però, són utilitzades de manera creativa

⁴⁶ Citar, una vegada més, l'article d'Anne Campbell (1990) que, en aquest sentit, apunta la importància de considerar les diferències entre els grups adolescents masculí i femení no com a fets absoluts, sinó com a resultat de les construccions de gènere. El grup informal és un agent socialitzador per excel·lència i actua, en aquest sentit, conformant les expectatives dels nois i noies i l'adequació de les seves conductes als models de gènere. Com afirma Campbell, en el grup masculí es produeix un efecte que l'autora descriu com "ignorància de la pluralitat": els nois no troben en el context de grup la possibilitat de parlar de noies mostrant implicació emocional, perquè seria entès com un signe de debilitat. Així, acaben guardant-se aquests sentiments en privat i, si els comparteixen, acaba sent amb una altra noia.

⁴⁷ En aquest sentit, l'estudi clàssic d'Angela McRobbie sobre les revistes adolescents i la importància del romanticisme, recentment reeditat [McROBBIE, A. (2000) "Jackie magazine: romantic individualism and the teenage girl" a McRobbie, *Feminism and youth culture*. Per una visió crítica a l'anàlisi de McRobbie veure K. Carrington i A. Bennet, "Las 'revistas de chicas' y la formación pedagógica de la chica". A: Luke (comp.), *Feminismos y pedagogías en la vida cotidiana*.

per les noies com a mitjans lúdics que no es llegeixen de manera passiva, sinó que proporcionen temes de conversa i funcionen com a materials per a la construcció de la identitat femenina. Entre elles parlen sovint del seu ideal de noi i aquest era també un tema recurrent en les nostres entrevistes grupals. L'ideal masculí mostra una diferència significativa en els dos casos que no és casual. La Sandra, que mostra afició per la música "lolaila" de grups com Camela, en ple *boom* de la primera edició del programa *Operación Triunfo* identifica com el seu ídol Bustamante, un obrer de la construcció participant del programa, que s'erigí com a representant dels nois de classe treballadora que troben una oportunitat d'arribar a la fama. El seu físic musculat, viril i, alhora, la seva facilitat per mostrar els sentiments en públic, eren un cocktail explosiu per a moltes adolescents, com la Sandra, que van omplir les seves carpetes i agendes escolars amb la seva foto. L'ídol de la Fàtima, en canvi, és el cantant pop Raúl, un prototip de noi atractiu que fa un tipus de música comercial adreçada a adolescents. Aquest fet il·lustra que la seva és una procedència de classe treballadora però amb aspiracions d'ascensió social que, per tant, es distància dels gustos musicals i estils estètics més propis de la classe obrera⁴⁸. Tanmateix, un i altre formen part, en realitat, del que McRobbie va batejar com la cultura teeny-booper, és a dir, la cultura comercial de les estrelles pop masculines que es difon a través de les emissores de ràdio i les televisions i s'adreça a les noies adolescents. Com ha apuntat aquesta autora, les lletres de les cançons pop sempre parlen d'amor i contribueixen a reforçar el constructe ideològic de la sexualitat femenina com a passiva i sentimental, que contrasta amb la sexualitat masculina més física i directa.

Malgrat que nois i noies formin part del grup dels "conflictius" i, aparentment, desenvolupin activitats semblants, tenen gustos diferents en els seus espais propis. És comú veure a l'hora del pati els nois jugant a futbol o a altres jocs de contacte físic, mentre les noies estan en un racó amb els mòbils, llegint alguna revista, o practicant una de les seves activitats predilectes: xerrar.

A: *¿Sabes si hay revistas para chicos?*

F: *¿Chicos? Sí ¡las porno! porque otra cosa...(riem) ¡porque otra cosa como que no van a leer!, pero bueno... ¡Ah, sí! las de videoconsolas. Lo que son de videoconsolas y revistas porno, y ya está. No se van a leer preguntas de amor, ni paridas de las otras, ni truquitos de belleza. Los chicos más que nada se compran la revista de Play Station. Play Station 2 se llama la revista, y ya está.*

Així, malgrat que la Sandra i la Fàtima manifesten, en molts aspectes, formes d'expressió masculines (com l'agressivitat física o l'oposició activa al professorat) aquestes actituds conviuen amb un sentiment romàntic que, en realitat, no les aparta tant de la resta de noies de la seva classe.

Com hem vist, per a les noies els elements d'estil i imatge són fonamentals i els permeten experimentar amb una identitat de gènere que va canviant des de la imatge més asexualada del primer curs d'ESO, a una roba més masculina corresponent a l'estil "pelat", fins un estil més extremat on lluir els cossos a partir dels piercings, els tatuatges, el maquillatge, etc. El cos és, així, un element a través del qual expressar-se i, per a les noies, aquesta experimentació sovint proporciona diversió compartida. La Fàtima demana a la Sandra que l'acompanyi a fer-se un tatuatge a l'esquena, i aquest pot ser tema de conversa i una experiència emocionant durant setmanes. O bé s'escapen algun dia de la classe per anar al "mercadillo" a comprar roba. La Sandra, que és de les dues la que surt més els caps de setmana, es passa hores davant el mirall emprant-se roba i el maquillatge per anar a la discoteca, sovint acompanyada de les seves amigues⁴⁹. Per això, per a elles és tan important no quedar excloses

⁴⁸ El sociòleg Roger Martínez és qui més ha treballat al nostre país la relació entre gust juvenil (musical, estètic, activitats d'oci...) i procedència de classe. Veure: R. Martínez i J.D. Pérez, *El gust juvenil en joc* (Barcelona: Diputació de Barcelona, 1997).

⁴⁹ Ja hem apuntat la importància de la "*bedroom culture*" com una expressió de la cultura adolescent femenina, circumscrita a l'àmbit privat, en què l'habitació esdevé un espai protegit i fora del control adult on experimentar amb la identitat mitjançant la roba, el maquillatge, la música, les converses amb amigues... L'article clàssic de McRobbie i Garber (2000), publicat originalment a *Resistance through rituals*, va donar a conèixer aquest terme, que després han utilitzat diferents estudis sobre la cultura juvenil femenina. Per exemple, l'etnografia també citada de Wulff (1988), el treball de Ganetz (1995) i, al nostre país, el treball de Roger Martínez (2002).

d'aquests mecanismes relacionals que són propis del tipus d'amistat femenina. En aquest sentit, la Fàtima és de les dues la que està més aïllada, tant pel control del seu temps lliure per part de la seva mare, com a causa de la seva resistència a convidar amigues a casa seva, per la vergonya que es trobin amb el seu pare. L'habitació és, en el seu cas, un refugi a l'interior de l'espai familiar on somniar desperta llegint les revistes, maquillant-se o escoltant música.

La majoria dels nois de la classe, un cop expulsats els "pelats" que formaven part del seu grup, es veuen més limitats quant a les possibilitats d'experimentar amb l'estil juvenil i, en el context de l'institut, acostumen a vestir de manera poc "espectacular", amb una imatge encara molt infantilitzada.

Normalmente los niños muchos tienen acné, porque les sale el acné con marcas y todo el sistema y se sienten menos valorados, la niña está hecha, están hechas estas niñas, todo, todo, pecho, cadera...son... niñas guapas, porque las de cuarto son niñas guapas. Y van vestidas con tops, enseñan el malic y van con sus piercings en el malic y ellos no pueden, no pueden...y esto yo pienso que lo tienen que notar (...) Las que llevan móvil son las niñas, esto ya hace tiempo que me estoy dando cuenta, las que lucen palmito son las niñas, las que se cambian de peinado, a veces se pintan es que es todo, todo... Es un sistema que la niña es muy mayor, entonces las que salen más a veces los fines de semana se van entre ellas que se van a casa de una y a casa de otra... el niño no, el niño es muy infantil. (cap d'estudis)

Així, a l'institut la realitat mostra que, mentre ells són majoria entre els alumnes problemàtics i, en aquest sentit, acaparen l'atenció i les intervencions extraordinàries del professorat, elles prenen cada cop més protagonisme, són considerades per part del professorat millors estudiants i, fins i tot, disposen de més recursos que els nois per experimentar la seva identitat de gènere. Només algun d'ells mostra algun element de distinció que l'identifica com a masculí, fugint de l'infantilisme propi dels nois de la seva classe i com a algú que reivindica un determinat origen social. És el cas del Javi, el líder del grup, que llueix a la cella dreta una línia pelada que ell mateix s'ha fet, emulant una baralla. És, segons les seves paraules, una "moda" entre els nois del seu barri que significa valentia i algú a qui cal respectar.

El grup dels "peces" de l'institut se circumscriu bàsicament a l'àmbit escolar, ja que els seus membres provenen de barris i poblacions diferents. Tot i així, de vegades traspasa les parets de l'institut, com quan se celebra una festa d'aniversari d'algú del grup o en el cas excepcional de la formació d'una parella. Normalment tots tenen fora de l'institut el seu grup d'amics amb qui compartir l'àmbit del lleure. Aquest és un element diferencial de la Fàtima respecte a la resta del grup. Per a ella l'escola és viscuda com un espai que, al marge de la seva obligatorietat, permet expressar la "rebel·lia" i les conductes transgressores que es veuen restringides en l'àmbit domèstic. Ella, alhora, no disposa d'un espai de lleure autònom i la seva xarxa de relacions fora de l'escola és molt limitada. El cas de la Sandra, en canvi, seguint el model de la majoria del grup, viu l'àmbit del lleure com un espai on, lluny de l'obligatorietat del món escolar, poder gaudir de "llibertat" i on, pel context vital i de relacions en què es mou, la transgressió esdevé la pauta grupal.

8.7 Formes de resistència i desafiament a la cultura escolar formal: *lo que me he llegado a reír en dos años.*

Una de les principals característiques de la microcultura antiacadèmica és l'apropiació de l'espai escolar i la subversió de les seves funcions, de manera que passa a convertir-se en un territori adolescent d'interaccions i socialització on la seva finalitat manifesta, que és l'estudi, queda totalment en un segon pla. Això vol dir que els espais acaben tenint finalitats diferents a les dissenyades: els lavabos són espais ideals per retocar-se el maquillatge; el pati és un amagatall per fumar un cigarret o algun *porro*; les darreres files de les aules serveixen per llegir una revista, l'agenda perd la seva funció acadèmica.

El mateix professorat contempla impotent i, moltes vegades, incrèdul, com l'institut s'ha convertit per bona part de l'alumnat en un lloc de reunió on l'esforç i l'estudi passen a un pla totalment secundari. Per a ells aquesta és una responsabilitat de la manca d'autoritat a les famílies i també d'una cultura juvenil hedonista i presentista. Entre aquests mateixos professors són escasses les veus crítiques vers

la mateixa institució escolar i les seves dificultats per adaptar-se a una nova realitat d'adolescents, que han d'estar obligatòriament fins els setze anys en un context acadèmic que els és aliè de la manera que està plantejat.

Jo diria que en aquests moments l'ambient a l'escola és bo, que en algunes classes s'aconsegueix fins i tot tenir un ambient bo de treball, però que l'escola també s'està convertint en el lloc de trobada dels nanos, "anem a l'escola i ens trobem". Llavors tot el que requereix esforç a l'escola, l'estudi pròpiament dit, no hi és... Per exemple ens estem trobant abans nosaltres posàvem exàmens els dilluns perquè tenien divendres, dissabte i diumenge per estudiar. Ara et diuen que no, perquè el cap de setmana evidentment que no estudiaran, però hi ha molts nanos que et diuen això, ¡nanos de batxillerat que et diuen això això! Vol dir que l'escola s'està convertint en aquelles hores i aquell espai que es fa classe, els que realment fan l'esforç d'estudiar penso que té molt mèrit. (Tutora Sandra)

En alguns casos, les formes de resistència amaguen una certa creativitat que no és aprofitada per la institució escolar. Les produccions culturals són variades i inclouen, per exemple, la imaginació que es manifesta en les seves agendes escolars que, com elles diuen, serveixen per a tot menys per apuntar els deures. Com l'agenda de la Fàtima que, tot i haver-se quedat fa temps endarrerida en els estudis, denota una considerable capacitat per expressar-se per escrit i reflexionar. En les agendes, que circulen de mà en mà, escriuen poesies, frases fetes, enganxen fotos dels ídols musicals i s'hi fan dedicatòries. Aquesta, a més, és una producció pròpia de les noies que il·lustra la importància del romanticisme en la cultura femenina, i com pot ser utilitzat com a mecanisme de resistència a la cultura acadèmica formal. Els nois no hi participen i, és més, ho consideren ruqueries típiques de nenes. D'altra banda, aquestes produccions conviuen amb altres expressions on posar de manifest la seva actitud antiescola.

(Agenda de la Sandra)

La ley del alumno:

el alumno no tira papeles, estudia la gravedad; el alumno no copia, estudia las faltas; el alumno no hace campana, viaja; el alumno no insulta, habla nuevas modas; el alumno saca el curso adelante con el sudor del de adelante; el alumno no pega ostias, estudia artes marciales; el alumno no fuma porros, fuma petas; el alumno no fuma, aprende un vicio; el alumno no suspende, le suspenden.

Altres exemples de provocació són les cançons que inventen sobre els professors. La més popular és, sens dubte, la dedicada al cap d'estudis. Serveix com a forma de desafiament i de diversió per esbravar-se després d'alguna bronca. Tenir algú sobre qui centrar els odis ajuda a cohesionar el grup, més si és el representant per excel·lència de l'autoritat que elles desafien. Determinats professors són especialment susceptibles de ser objecte de provocacions: aconseguir l'adreça i el telèfon particulars i fer-ne ús per a bromes pesades, proposar-se minar la seva paciència i fer-lo saltar a mitja classe, fer-ne dibuixos a la pissarra... són mecanismes quotidians per exercir aquesta resistència activa.

A: ¿Cómo se consigue poner nervioso a un profesor...?

F: ¡Joder! pues haciendo... pues lo que no te dice, no sé...o hablando con el de al lado todo el rato, o no levantando el dedo para hablar, estar pensando en tus cosas en vez de hacer las que te digan...no sé, depende del profe, de las paranoias que se le ocurran al profe, ¿sabes?

A: ¿Hay algunos profes que echan más rápido que otros?

F: Sí, claro, hay unos que no te echan te expulsan directamente... y hay otros que no, que pasan de ti, son... "si quieres irte te vas y sino paso de ti" ¿sabes? ya está.

Quan van a classe normalment opten per estar sense fer res o, algun cop, poden participar mínimament de la dinàmica si els professors, que normalment prescindeixen d'elles com a mesura de supervivència, estan disposats a arriscar-se a viure una escena.

¡J. me ha puesto un bien! (Riallada) Pues yo no los hago (los deberes)... ¡ni le he dado la libreta! bueno, los hago pero los entrego en hojas. Y me coge la libreta y dice "Sandra, es la primera vez que te veo la libreta". Y yo "es que la he encontrao, es que he hecho limpieza en los armarios, en

la parte de arriba de mi armario tengo todo lleno de libros, he hecho limpieza y lo he encontrao". Y dice "bueno pues haz el cuatro", salgo a la pizarra y hago el cuatro y dice "¡explícalo!" y un cachondeo que...y yo "espera, espera" y empiezo y... haciendo así en la pizarra (Riu). Y como es calvo hace aquí una arruga. ¡Que risa! Él estaba aquí y yo estaba allí, al lado de la pizarra sentada encima de una mesa. Y con los compañeros por ahí. Y ¡como me he reido! empezaba (susurrant) "Cris, Cris, que se le arruga la calva.." Y no s'entera y yo "ja, ja, ja" sin parar. (Sandra)

Fer campana, entrar i sortir de classe, "escaquejar-se", no portar els llibres, arribar tard... són formes de transgredir la normativa escolar que tenen les corresponents sancions per part de la institució. Elles es guanyen ser expulsades de la classe o, quan el cas és més greu, ser enviades a casa seva. Arriba un punt que per a elles l'expulsió de la classe ja no representa cap amenaça i passa a ser un recurs per augmentar la diversió:

Me fui a la biblioteca tenía que estar de nueve, de once y media hasta una y media en la biblioteca y a la Fátima la vi, cuando venía pa' la biblioteca, digo "Fátima, me voy a la biblioteca ¿eh?, si te echan de clase y te vienes aquí" (riu) La echaron de clase, porque ¡como no!, la echaron de clase y se vino, dice, "me han echao de clase diez minutos sólo ¿eh? para que me..., para que piense y reflexione y me... ¡te he venio a ver!", digo "¡vale!". Nos fuimos al lavabo, estuvimos allí hablando, fumando, porque como nos vea algún profesor nos cruje, estuvimos en el lavabo. (Sandra)

Són actituds que, a més, s'alimenten en el context de grup i qualsevol intent d'estar atenta o de mostrar interès per l'estudi sempre tindrà la resposta correctiva d'alguna amiga amb ganes de "catxondeo":

Pero es que era hacer na'. ¡No hacíamos nada!. Me veía a mi la Patricia, a lo mejor siguiendo la clase, estudiando y cogiendo apuntes, porque veía que iba a llegar algún examen o algo, "Sandra deja eso" "no, que va a venir un examen dentro de poquito y tengo que aprobar", "Tú estás mala, tú estás mala" digo y...empezaba "Ja, ja, ja" y a reírme y estaba ya ahí... (Sandra)

Aquestes formes d'oposició escolar van acompanyades d'altres conductes encara més penalitzades que es consideren faltes greus perquè impliquen agressivitat, vers un altre company o un professor. Tant la Sandra com la Fátima han estat diverses vegades expulsades i sempre les causes han estat per haver participat en baralles o haver insultat algun professor. La Fátima m'explica, a l'inici de curs, quina ha estat la seva trajectòria en aquest sentit:

F: Dijo que..que me iba a expulsar del colegio porque había roto la puerta, y ya ves, hice un portazo de "pla" ¿sabes? no, no, no es que...

A: ¿Y tú por qué diste el portazo?

F: De rabia, tío. Me fui y di un portazo y dijo que me iba a expulsar, así gritándome de todo, ¿sabes? y yo me cabreé y le dije "¡que te follen, calvo asqueroso, no sé qué..!", "¡ahora sí que estás expulsada del colegio!", "¡anda que te follen...!"

A Y tu madre te hizo llamarle para pedirle perdón...

F: Sí...

A: ¿Y él qué te dijo cuando le pediste perdón?

F: "Vale, vale, estás perdonada" y yo "hijo de puta, si te lo dijera de verdad..."

A: ¿Ésta no es la única vez que has estado expulsada...?

F: (riu) ¿La única vez? no sé, las demás ni me acuerdo, me han expulsado un fajote de veces a mí...un montonazo, un montonazo, ¿eh? Una vez también en primero por decirle puta a una profesora también una vez, porque me puso una C... y ahí en principio de curso son muy estrictos, ¿sabes? ahora están pasando, ¿no? de todo. Y yo que... anda, yo qué sé, mi primera amonestación, ¿no? y me dio...y eso que la llamé puta o algo así y me puso también tres días...

A: ¿Pero una C es por mal comportamiento o por falta de asistencia?

F: Por mal comportamiento.

A: Mmh...¿y qué hiciste para que te pusiera una C?

F: ¡Yo qué sé, nen! o hablar con el de al lado, cualquier parida ya sirve..

A: ¿En primero aparte de esta había más veces?

F: ¿En primero? ¡buagh! ¡en primero he estado todo el día en mi casa! ¡en segundo ya no veas!, en segundo, el primer trimestre de segundo, era todo el día en casa, ¡nen!... Porque estaba la G., ¿no? una que parece tontita, porque mi tutora se había ido a China a buscar una niña, no sé, y tocaba mucho los cojones esta profesora ¿eh? (veu foteta) “uy, ¿dónde vas enseñado la barriguita?” ¡buagh! la gente se ponía de los nervios, ¿sabes? se ponía de los nervios la gente...era muy así...muy tontita.

El desafiament a l'autoritat per part de les noies neix i s'alimenta d'una vivència de distanciament respecte als codis de la institució i apareix com a mecanisme de defensa i forma de mostrar el seu desenaix. Elles són capaces, però, de diferenciar entre un bon professor i un mal professor. Paradoxalment, no demanen d'un professor que sigui “col·lega” o permissiu amb les seves actituds transgressores⁵⁰. Un dels millors professors dels que em parlen tots els nois i noies del grup és, precisament, un que ja no és al centre. És un senyor gran de qui destaquen el respecte amb què tracta els alumnes i que no vol posar-se al seu nivell:

[entrevista de grup mixt: Ramon, Sandra, Fàtima, Jorge]

A: ¿Tú que cambiarías de este colegio?

R: ¡los profesores!

S: A todos menos al C., que no veas como está. ¡Está que te cagas!

F: No, ¡no me deja entrar en su clase nen! Ahora, no me deja entrar.

A: ¿A los profesores? ¿Por qué, a ver?

R: Porque sí, porque no... tienen muy mala folla en su cuerpo, que no...

J: Todos, ¡es que no se salva ni uno!

F: Es que ninguno, ninguno.

R: El señor B.

F: ¡El único, el único! Ése me daba una manzana... el otro día, hace ya tiempo, venía a la clase con una manzana, la partía y empezaba a dar trozos a la clase, te daba caramelos, ese sí que era...

S: Y es que no nos enseñaba sólo tecnología, te enseñaba educación, es que... O sea, a mí me

⁵⁰ Amb relació a aquest tema, en una recerca recent realitzada en instituts de secundària hem constatat que els adolescents, més enllà d'algunes respostes que s'expliquen en bona part per la voluntat de provocació, consideren de forma majoritària que un bon professor és aquell que, per damunt de tot, és un bon professional que estima la seva feina i, alhora, és un adult pròxim i positiu, en el sentit que respecta els seus alumnes, té capacitat per comprendre el seu món i mostra disposició a l'ajuda (Funes et al, 2004)

vió corriendo una vez y me hizo mucha gracia porque iba yo corriendo con la Vicki por el pasillo, y cogió...y dice, "las señoritas no deben correr, quién quiera que sea, que espere"

A: Ya me acuerdo que lo contaste, que era un señor mayor, ¿no?

R: Sí, era un señor mayor. Es muy bueno, es muy buena persona. ¡Tiene que volver otra vez a este colegio!

Els bons professors els respecten i es fan respectar i amb ells saben que el joc de provocació, resposta i càstig no funciona. El psicopedagog del centre explica la seva experiència el primer dia que va conèixer la Fàtima i com la seva actitud com a professional marcarà una relació diferencial respecte a la resta del professorat:

Vamos subiendo y ella "¿Y yo, por qué tengo que hacer esto? ¿Es que soy subnormal?" Qué mal empezó... Se sienta. "¡Oiga usted!". "¿Qué pasa?". "Nada". Digo "si tú no lo quieres hacer no lo hagas, pero deja trabajar a tus compañeros y tal. Haces silencio y tal., sales fuera. Hablar ya hablaremos". Y soltó allí "¡qué imbécil, que no sé que!". Unas cosas... Claro, estos alumnos son los que realmente a mí... no solamente que no me preocupan, sino que les cojo como una especie de cariño o sea de... Esta persona está mendigando algo, porque claro evitas caer en la trampa de decir "oye tú, que yo soy aquí el psicólogo o el profesor y tal y esto te supone la expulsión, ah". Y quizás empezó a ver que yo no la trataba como la trataba el profesorado, que había estado cuatro días y ya tenía todos los números del sorteo para ella. Y a partir de allí nunca, nunca me ha levantado la voz, me ha tratado con su desparpajo y tal, y muy directa siempre, pero con un trato muy respetuoso. (psicopedagog)

Les formes femenines d'oposició escolar són, en alguns aspectes, similars a les masculines. Les noies, com hem vist, manifesten actituds agressives a nivell físic i verbal contra altres companys i, sovint, contra els mateixos professors. Aquest és un indicador clar de risc social entre les noies, que no només transgredeixen les normes sinó també allò esperable del seu gènere. Així i tot, aquest no és el principal perill percebut per part del professorat. Un indicador clar de risc són les actituds de sexualitat massa explícita que es manifesten a través del cos: el maquillatge, el vestuari, etc. Tot i que a l'institut no es porta uniforme i, per tant, cadascú pot anar vestit com vulgui, existeix una norma implícita sobre la correcció en el vestuari que afecta molt més les noies que els nois. La imatge i el cos són, en el cas de les noies, molt importants i serveixen com un mitjà d'expressió i, com hem vist, com a forma d'identificació grupal. Les noies es troben des del primer moment amb els professors que els recriminen la seva forma de vestir, considerada massa provocativa per la seva edat i inapropiada per les normes implícites d'un espai escolar preparat per acollir infants i no joves. Això genera l'etiquetatge dels professors, que és reconegut per part de les noies a través de mirades o de comentaris sobre l'adequació o no de la seva imatge que s'interpreten com a menyspreu. Aquestes recriminacions, de vegades, aconsegueixen que les noies moderin el seu vestuari i aprenguin a controlar davant els professors les actituds de desafiament. Aquest és el cas de la majoria de les noies que formen part del grup. La Sandra i la Fàtima, en canvi, utilitzen aquests elements d'identificació grupal per resistir activament la normativa escolar i han passat a ser considerades "casos irresolubles" per part dels professors.

Hi ha tota una part que ho manifesten com molt barriobajeras...no sé si s'entén... Sí, que comencen a pintar-se, a anar molt provocatives, a envalentonar-se molt, no? Quan comencen a fer això dius "ai, ai, ai..." I ja està! a partir d'aquí...o va una mica junt, no? Hi ha nenes que es van mantenint, que controlen molt sempre, com que suspenen molt a segon la cosa comença a anar a més i a tercer la cosa es manifesta bastant, de vegades ja són nenes pues que... exploten físicament, es pinten, pantalons no sé com, que de vegades dius "mare de déu!, com s'ho han posat?" Estèticament fan un canvi violent, deixen de ser aquelles nenes normalletes, modosetes, que teníem a la classe i aleshores algunes opten perquè a la classe no hi hagi problemes i altres...que no hi hagi problemes vol dir que no fan res, estan allà passives, i altres pues van provocant: pues ara tiro una goma, ara riuen ara no sé què...i...fora d'aquí suposo que deuen començar a tenir un

món...doncs moltes saps que van a discoteques, o moltes saps que... Però són molt joves, no? I dius ai, ai, ai...on acabaran, on acabaran... Estic pensant en algunes que vam tenir aquí que ni als PGS⁵¹ no han aguantat..i aleshores s'emportaven... (tutora Sandra)

Així, i com han apuntat també altres estudis⁵², el risc social, que a nivell masculí s'expressa sota la forma d'agressió disruptiva, en el cas femení se centra sobretot en la sexualitat. Aquest fet respon a com la mirada adulta considera de manera diferencial un mateix fet en funció de les expectatives que ha construït amb relació a cada sexe. Així, no és casual que el principal temor per part del professorat vers els nois és que iniciïn carreres delictives, i en el cas de les noies és que acabin amb un embaràs precoç o, fins i tot, exercint la prostitució.

Existeixen diferències en les trajectòries del grup dels resistents en funció del sexe i la procedència social. Mentre al primer curs s'uneixen tots en el grup mixt, a mesura que el grup es va disgregant també van canviant les actituds. Aquestes actituds resistents s'inicien com una transgressió sota control: malgrat estar convençudes de la seva capacitat intel·lectual i conèixer quines són les exigències de la institució, mostren la seva voluntat de desafiar la normativa posant de manifest la irrellevància dels estudis en les seves vides. Així, el que a l'inici comença com una actitud controlada, perquè són elles les que decideixen mantenir-se al marge dels estudis i de les exigències de la institució, cada cop més esdevé una carrera que escapa del seu control. Només algunes de les seves companyes del grup redreçaran la seva trajectòria, ara que s'atansa el darrer curs de l'ESO i, tot i que no claudiquen a la normativa escolar, han après a jugar-hi i treure'n el rendiment oportú. És el cas de l'Alícia, una de les millors amigues de la Sandra que repeteix per tercera vegada el tercer curs de l'ESO:

Me fue bien cambiar a este cole. Me dí cuenta que hacer campana podía ser más aburrido que ir a clase y meterse con los profesores lo justo, pero estudiar para sacártelo. (Alícia)

Així, un cop es construeix una determinada imatge com a alumne passota i divertit, que mereix l'admiració del grup i l'etiquetatge del professorat, aquesta s'acaba interioritzant i esdevé molt difícil atrevir-se a provar una altra alternativa i fer marxa enrere.

I és de les típiques alumnes a les que dius "si volguessis, tindries molta més nota". Sempre ha anat raspant i jo penso que hi va haver un moment que es va espantar. En el sentit que, a veure, el seu tarannà de fer merders, tenir bronques, ara m'explusen de classe, ara d'una altra, doncs era una manera d'estar al centre, de comportament. I quan, penso, que quan va veure que en algunes assignatures això podia ser diferent, perquè de fet amb un mínim fet a classe tenia uns resultats prou bons, es va espantar i es va tirar enrere, amb lo qual no va voler treballar mai més (...) Per un cantó ella sap que ja ha perdut molt el tren d'anys anteriors, i per un altre cantó ella no està disposada a posar tanta energia com per a poder-se treure el curs, en part perquè forma part de la seva imatge. O sigui, danyaria la seva imatge, malmetria la seva imatge el començar a ser una noia que estudia i per un altre cantó, la bona autoimatge que té ella com a persona capaç de poder-se treure una assignatura si vol la posa en la realitat de dir, "bé, i si no me la trec? Resultarà que m'adonaré que em falta molt i estaré en desavantatge respecte als meus companys". Vull dir, ella sap que té un nivell acceptable de comprensió i intel·lectual, etc. Aleshores, la imatge que ha de mantenir és la imatge de nena que no vol estudiar, rebel a tope, i això davant dels companys va a missa. Vull dir, abans morir que canviar aquesta imatge. I per una altra banda ella pensa, "Clar, he perdut molt. Jo sóc intel·ligent però si ara resulta que m'hi poso i em poso amb moltes ganes destruint aquesta imatge que jo m'he guanyat amb tant d'esforç i resulta que no arribo, m'adonaré que no puc arribar a tot com jo penso que puc. Aleshores, clar, no, estic en desavantatge respecte als altres. Resultarà que suspenc perquè realment no sé, no que suspenc perquè monto el número". (tutora Fàtima)

Entre els nois resistents les seves expectatives són força clares des del mateix començament de l'ESO: superar com abans millor el tràmit escolar per incorporar-se al mercat laboral. Precisament aquesta

⁵¹ Programes de Garantia Social.

⁵² Veure HUDSON (1984), GRIFFIN (1987) i NAVA (1984).

vivència dels estudis com quelcom sense sentit és el que els dóna força dins la institució i el que impossibilita, segons la visió dels professorat, poder fer un treball amb ells. Així, els nois del grup que han quedat al centre, un any més grans que elles, estan a quart d'ESO, esperant que acabi el curs per posar-se a treballar. Les seves expectatives de futur són molt clares en aquest sentit. Per ells, estudiar no entra en els seus càlculs, més quan a casa seva els espera el taller del seu pare o el seu tiet, on ja treballen els estius, que els permetrà guanyar uns diners necessaris per poder fer allò que realment els importa de moment: comprar-se una moto, un equip de música o poder sortir de marxa.

[entrevista Ramon, 4t ESO]

A: *¿Y a ti te gustaría seguir estudiando?*

R: *¡Fuera los estudios, nada, nada, no me gustan!*

A: *O sea que prefieres ponerte a trabajar...¿y crees que lo encontrarás fácil el trabajo?*

R: *¡Ya lo tengo el trabajo!*

A: *¿Sí? el mismo que hiciste el verano...*

R: *No, están en frente, en el taller.*

Els nois perceben que la seva adolescència basada en la diversió, la vida al carrer i la transgressió són temporals, i confien que passat un temps normalitzaran la seva situació. Sovint agafen com a referent un germà gran per emmirallar-se en la seva trajectòria:

[discussió grup de nois: Ramon i Javi]

A: *Y tú, si piensas de aquí a diez años "¿qué estaré haciendo?" ¿cómo imaginas qué será tu vida?*

J: *No sé, me la imagino pues no sé...trabajando igual que ahora, pero ganando más dinero, porque ahora ganaré poco, y..y saliendo menos a la calle.*

R: *¡Tendrás novia!*

J: *Yo me imagino como mi hermano, cuando sea mayor. También trabaja en ascensores y de pequeño era igual que yo y empezó a trabajar y...y ya no ha salido a la calle...*

A: *¿Igual que tú qué quiere decir?*

J: *Bueno, igual que yo no era, era mucho mejor. ¡Yo es que soy un pieza! Pero no sé, mi hermano era... No le gustaba estudiar, no se portaba mal ni nada pero... intentaba hacer las cosas pero no... no le salía y dejó de estudiar y empezó a trabajar.*

R: *Yo lo que quiero hacer es como él, que era parquetista. Empezó a los catorce años, ¿no? y luego cuando tenía unos treinta años o así empezó a montarse su oficio particular... y eso es lo que querría hacer yo.*

En aquestes expectatives de futur orientades al món laboral els nois no sempre tenen clara la dimensió familiar, a diferència de les noies que imaginem el seu futur clarament formant una família.

[discussió grup de nois]

R: *¿Cuántos años tiene (tu hermano)?*

J: *Veintiséis.*

A: *¿Tiene novia... o está casado?*

J: *Tiene novia desde hace ya cuatro años y tres meses y ya tienen un piso y todo, lo que no estan casados ni ná...*

R: *¡Cuatro años y tres meses!*

A: *¿Y tú te ves también viviendo con una novia mucho tiempo?.*

J: *No es que yo... (riu) yo no soy...*

R: *¡Va a ser un mujeriego toda la vida! No, pues yo me veo con mi familia, mis dos hijos, en casa... (riures) ¡yo sí! a lo mejor sales una tarde, pero ya está...*

A: *Y tú, Javi, ¿no te ves así?*

J: *Yo ya te lo comenté el otro día que para tener una novia de éstas que dure...(riures)*

Les expectatives de les noies, en canvi, són diferents. Elles, malgrat la seva trajectòria de pràctiques antiacadèmiques, tenen interioritzat el discurs que avui en dia és important tenir uns estudis per tenir un futur millor que els seus pares. Ni en el cas de la Sandra, tot i que la seva situació vital no li permet plantejar-se un futur esperançador que aspiri a millorar la seva realitat, la seva actitud no és menysprear els estudis.

He perdido dos años pero... ¡por la cara!, pero ¿tú sabes lo que me he llegado a reír en dos años? Ahora me arrepiento porque me tendría que haber puesto a estudiar desde el principio, no ahora que me queda un año. (Sandra)

El problema és que el discurs no va acompanyat de les pràctiques, que les han acabat allunyant de les possibilitat d'obtenir la titulació bàsica obligatòria. En molts casos aleshores, com en el cas de la Fàtima, el que es planteja és rebaixar les expectatives de màxims, orientades al batxillerat, i pensar de continuar els estudis amb algun curset, per exemple dels Programes de Garantia Social.

8.8 La visió institucional: l'atenció a l'adversitat

Existeix un discurs compartit sobre les causes del fracàs escolar que té com a denominador comú una desresponsabilització de la institució educativa. Des del professorat es contempla amb impotència i ressentiment com el que ells atribueixen a un problema de caire social i familiar, d'una banda, i polític, de l'altra, acaba essent considerat un problema de l'escola i, en darrer terme, dels professors que no han sabut "motivar" l'alumnat que està al seu càrrec. Sentir-se incompresos per la societat fa que es mostrin molt a la defensiva i amb una constant necessitat de justificar que, més enllà de les carències que tinguin com a professionals o com a institució, la dimensió del problema sobrepassa la seva capacitat d'actuació.

L'institut és un bon centre, molt ben dotat a nivell d'infraestructures, que compta amb força recursos a nivell material, econòmic i humà. Així, a parer dels professors, el grau elevat de fracàs escolar s'explica bàsicament per les característiques de l'alumnat; el fracàs escolar és, sobretot, un problema que es deriva de l'entorn familiar de l'alumne. Aquest convenciment neix d'una dada aparentment inapelable: el 99% dels casos dels alumnes "conflictius" provenen d'entorns familiars "desestructurats" on, sovint, es produeix un problema d'autoritat dels pares vers els fills. A més, aquest fet acostuma a anar acompanyat d'una manca de col·laboració dels pares amb l'escola, sigui a partir d'una actitud de desimplicació o, en alguns casos fins i tot, d'oposició activa. Davant una família que no marqui una mínima estructura normativa, que no doni importància als estudis del seu fill o que mantingui una actitud d'oposició a l'escola, és impossible garantir l'èxit acadèmic de l'alumne.

D'altra banda, existeix en el centre un ampli consens de desencantament i crítica a la reforma educativa que va impulsar la LOGSE. L'institut està format tant per professionals que procedeixen de l'antiga Formació Professional com d'altres que impartien docència al BUP. La seva realitat abans de la reforma era, en un cas, la d'alumnes que en acabar l'educació bàsica obligatòria passaven amb catorze anys

a una formació professional que, en alguns casos, servia únicament per esperar a fer els setze anys i incorporar-se al mercat laboral. En el BUP les característiques de l'alumnat es corresponien amb aquells que havien decidit, ja als catorze anys, continuar un itinerari d'estudi encarat a la formació universitària.

Hi ha els nanos que no volen estudiar i que s'ha de tenir en compte i si als catorze anys un nen et diu "jo no vull estudiar més" se l'ha de posar a aprendre un ofici, que ho poden fer... Per tant s'ha de tornar a diversificar l'oferta, tenir a tothom a les aules a l'ESO no significa que l'ensenyament hagi millorat (...) Han volgut posar dins el mateix sac a tothom... és clar que tens fracàs escolar perquè a tots els vols passar pel mateix raser... és impossible! No, no perquè tú abans tenies nanos que anaven a fer el batxillerat i altres a fer formació professional i no havien pas fracassat, alguns no s'havien tret el graduat escolar però fracassar no, per què? Ara com que tots s'han de treure el graduat si no se'l treuen hi ha el fracàs escolar... com vols que tota la població... tots? és impossible! (tutora Sandra)

Així, davant la realitat d'una part considerable de l'alumnat que és present a l'escola pel seu caracter d'obligatorietat, però que s'hi senten desubicats, el professorat reivindica l'apropament al món laboral com a solució tant a les seves necessitats específiques com, alhora, a les de la resta d'alumnat que vol estudiar. Hi ha professors, sempre excepcions, que a nivell individual i amb la millor intenció intenten trobar solucions per adaptar el currículum. En el cas de la Fàtima, per exemple, davant la dificultat de seguir de manera normalitzada amb els seus companys de curs, es planteja conjuntament amb la mare la possibilitat que el curs vinent pugui derivar-se a un altre centre a cursar un Programa de Garantia Social, encara que sigui una alternativa que topa amb la normativa d'escolarització obligatòria fins als setze anys. Els esforços del psicopedagog i la seva tutora per trobar solucions fan que, de manera excepcional, ella faci el crèdit variable d'inserció laboral que correspon als alumnes del 4t d'ESO. Aquesta actitud no només no té suport a nivell institucional, sinó que està clarament rebutjada. D'una banda, per part de la direcció, perquè les adaptacions curriculars i, en darrer terme, la possibilitat d'obrir una Unitat d'Adaptació Curricular, que permetés treballar amb aquests alumnes, es rebutja ja que és una via perquè l'alumnat refusat d'altres centres els sigui derivat. D'altra banda, per part de la inspecció de centres, perquè una adaptació fora del marc reglamentari vulnera la garantia legal d'un currículum únic compartit.

Jo estic pensant, a veure, és que ho he de comentar amb l'equip directiu, o potser fer una prova d'uns dies que vagi ella amb la mare a treballar i vegi una mica el panorama o adaptar alguna cosa de la feina, de l'escola, crear... no diríem un currículum paral·lel, però crear un seguit d'activitats que pugui fer, de manera que pugui aprofitar aquest mes i mig de curs que queda i parlar-ne pel curs vinent. Clar, té un risc, que després sembla que això pot obrir la porta a currículums adaptats i això aixeca ampolles, del claustre i... de les altes esferes... és delicat..., no sé... és un cas particular que es tracta com a cas particular, no per obrir la via que... "ui, aquest nen és especial, li fem un seguiment especial" perquè és que no donem l'abast. El que es pugui fer amb la Fàtima ho fem en plan vocacional però no... a veure, ens faltaria temps i també eines. Jo ho confesso que no tinc la "varita" màgica per inventar-me alguna cosa especial. Me les invento i si surten bé, doncs mira perfecte, però no hi ha altre més secret que la imaginació. I a veure, sèriament, el 90% del que fas és imaginació, sí, sí. (tutora Fàtima)

Tant les tutores, com el cap d'estudis i el psicopedagog comparteixen la visió que la Fàtima i la Sandra són casos que, ara com ara, no es poden assumir des de la formació reglada obligatòria. Amb arguments que apel·len a la millor atenció a les seves necessitats i a trobar la millor solució per als alumnes, des del punt de vista dels professors una educació obligatòria fins als setze anys és una solució irreal al fet de tenir nois i noies compartint classe amb necessitats, expectatives i situacions tan diferents. Per això el seu argument, que he sentit repetit diverses vegades per part dels diferents professionals, davant l'interrogant de quina és la solució a casos com el de la Fàtima i la Sandra és la queixa perquè no existeixen centres especialitzats per atendre "casos com els seus".

Estas niñas tendrían que tener un centro que estuvieran un tiempo, tipo aula taller pero que no estuvieran con los predelinquentes o delinquentes porque si se juntan con los delinquentes no hacen una sana. Y entonces estos centros no existen, no es que no existan ¡es que no hay! aulas taller tendrían que haber, pero no tipo M. C. sino aula taller dónde les enseñan qué se yo, peluquería, algo de leer y escribir, algo de ordenadores y ya está. Estar unas horas, unas horas solamente,

cuatro horas solamente y se acabó y por la tarde que vayan...que las atiendan en servicios sociales, que les ayuden, que les busquen trabajo, que les busquen...pero esto no existe y entonces hay que mantenerlos en la escuela y no se les puede expulsar porque no hay escuelas que se adapten a estos niños, y las escuelas tampoco.... Estamos muy reglamentadas, hay un reglamento, no somos muy abiertos a cosas raras, tampoco no tenemos medios porque si tuviéramos medios cogería un profesor que nos sobrara, cogería a estos niños y les daría clase aparte y los enseñaría y irían al taller, mientras están haciendo el taller que hicieran cuatro cosas, irían a la fustería, porque tenemos, y a la electricidad, pero no nos aceptan. Lo intentamos hacer hace cuatro años, a estos niños montarles un horario aparte que estuvieran unas horas en un grupo especial, unas cuatro o cinco horas que les enseñaran a leer y a escribir, que no les hacía falta nada más, fueran unas horas al taller de fustería, al de mecánica, y nos dijo el inspector que no, y le dijimos que teníamos el permiso de la madre que aceptaba el horario pero nos dijo que no, que este niño tiene que estar en la escolaridad reglada, por lo tanto no se puede hacer una escuela no reglada si vosotros no aceptáis itinerarios paralelos o curriculum adaptados. (cap d'estudis)

A parer del professorat, l'educació obligatòria fins als setze anys és una bomba de relotgeria que, sota la bondat dels principis d'igualtat d'oportunitats i atenció a la diversitat, gira l'esquena a una realitat social amb la qual l'escola no pot lluitar.

Mira, jo a l'atenció a la diversitat sempre li dic el mateix nom, i les meves companyes riuen: és l'atenció a l'adversitat. Perquè a veure, la diversitat sempre els nanos han estat diversos i de trenta-cinc sempre has tingut trenta-cinc individus, això no s'ho han inventat els polítics, això és genètic i és de naturalesa, no hi ha dos pins iguals, no hi ha dos tomàquets iguals, home, els transgènics sí!, però no hi ha dos tomàquets iguals i no hi ha dos persones iguals encara que siguin bessons absoluts, entens? Això sempre ha estat així, cap nen aprèn a la mateixa velocitat que el seu company de taula, cap, mai, mai de la vida. Ara, el que ens fan els polítics fer no és l'atenció a la diversitat, és l'atenció a l'adversitat. Tenir a una mateixa aula gent que vol i que pot, amb gent que no pot encara que vol, amb gent que ni pot ni vol i gent que no deixa, perquè li fot molt que el del costat treballi quan ell no té cap gana de treballar. Això és l'atenció a l'adversitat, no a la diversitat, això és l'atenció que, "el profe es el enemigo, ja por él!" i és així, és així. I clar, si hi ha un individu capdavanter amb això, doncs bueno, aquest és, bueno, aquest pot montar el circ que tots els demás aplaudiran, clar. Qui no s'apunta a la gresca? És això. (tutora Fàtima)

A nivell institucional aquests alumnes que s'enfronten directament als professors com a representants de l'autoritat i que resisteixen activament amb la seva actitud de provocació els valors de la institució són etiquetats de seguida pel professorat, que construeix una determinada expectativa sobre el seu futur acadèmic. Aquesta etiqueta, en alguns casos, funciona entre el professorat, de curs en curs, com un avís què és el que t'espera a l'aula i, finalment, de cara a l'alumne com a "profecia autocomplidora":

Me'n recordo que el dia que em van assignar el curs el cap d'estudis em va dir "tens el 3r B" i va marxar, no va esperar ni una resposta, ni una pregunta ni res, no? No sé si vaig preguntar als meus companys, en vista de la manera tan ladina com ho havia dit, li vaig dir als meus companys "quin curs és el 3r B?" "el curs de la Fàtima!". El curs de la Fàtima es coneix popularment. (tutora Fàtima)

La institució no pot consentir una actitud de resistència, d'oposició activa i de rebuig a les normes en la mesura que posa de manifest la seva impotència per donar resposta. Els professors prefereixen i són capaços d'entendre millor un alumne que tingui un baix rendiment acadèmic, però que s'adapti a la normativa, respecti l'autoritat i no molesti, que un altre que, tot i ademetre que disposa de la capacitat intel·lectual per treure's una titulació bàsica, adopti una actitud resistent que posi en qüestió les bases de la institució. El centre està regit per una normativa que s'aplica de manera estricta, especialment els primers cursos, per procurar imposar la disciplina i frenar que les actuacions que se n'aparten vagin a més. Arribar tard, faltar a classe, no portar reiteradament el material escolar... són faltes que s'anoten a l'expedient. Altres faltes més greus són contestar o insultar un professor, fumar dins el recinte, amenaçar o agredir un company o un professor.... Aquestes darreres poden merèixer l'expulsió d'un a quinze dies, en funció de la gravetat de la falta. A mesura que avança el temps, però, determinats casos es cronifiquen i l'amenaça de l'expulsió, la màxima penalització imposable, va perdent bona part del seu

poder dissuassori. Així i tot, quan institucionalment es considera que un cas no te solució, perquè ha arribat a un punt que el desencaix de l'alumne dins l'institut és massa gran, s'aplica tot i sabent que no tindrà efectes educatius, però en canvi podrà aportar altres "beneficis".

A ver, nosotros buscamos la comodidad nuestra, ¿no? o sea, buscamos la comodidad, yo mientras me crea problemas llamo a la asistente social, en el momento que la asistente social es... mientras la niña no viene porque no crea problemas el colegio ya ha solucionado una cosa y es que no viene. Como no viene no se soluciona el caso de la Sandra, no se ha solucionado, pero si se ha solucionado el caso de la Sandra como... como alumna, porque como no viene no crea problemas, como no crea problemas no pasa nada. Entonces en el momento que llamas a servicios sociales llaman a los padres, a la madre o la abuela o el que sea y le obligan a venir. En el momento que la obligan a venir no se soluciona esto, si los quieres echar los puedes echar, pero entonces ya es de forma legal, de forma obligatoria tienes que reunir al consejo escolar y decirle a la inspección que esta niña el año que viene no tiene... hay que buscarle un centro adaptado y esto es muy largo, tarda seis o siete meses. Entonces lo que se le hace es que ya cuando llegue a finales de mayo yo vuelvo a contactar con servicios sociales y decirles que esta niña está en esta situación, y que tiene quince años y no tenemos solución... (cap d'estudis)

Les relacions entre institut i serveis socials no sempre són fàcils. El professorat es queixa de les atribucions que ha d'assumir en la detecció de problemàtiques que depassen el que consideren que són les seves funcions com a docents. A més, valoren que no sempre és fàcil treballar coordinadament amb els serveis socials i, sovint, es troben sols per fer el seguiment dels alumnes absentistes, quan tampoc no reben resposta de part de la família. D'altra banda, des dels serveis socials es viu amb molt malestar que siguin considerats un recurs "policial" al qual recórrer únicament quan un cas "molesta". L'educadora dels serveis socials d'atenció primària que fa el seguiment de la Sandra i la seva família es queixa que el seu cas no li arriba fins que l'actitud de l'alumna no causa problemes al centre, després de diversos cursos de conducta absentista.

Una situació que es dona en molts instituts és no entendre quines funcions poden tenir els serveis socials en aquests casos i és entendre que és com una policia. En un moment es pot utilitzar de policia de "et vaig a fer por dient-te que aniràs a serveis socials", i després ves tu a entrar i a treure que no eres policia i a treballar d'una altra manera. I una altra manera és utilitzat com el "no sé què fer i tu vindràs aquí i m'ho solucionaràs tot" (...) Llavors en relació amb les escoles això crea molts problemes. Molt problemes perquè els casos ja t'arriben quan ja estan explotats, que arriben en unes percepcions determinades. Jo tinc escoles que han amenaçat a famílies que "si no fas això aniràs a serveis socials". Clar, després com pots treballar amb aquesta família si tu ets un càstig pel que ha fet? I això de les perspectives "ves allà que allà et trobaran un lloc perquè el teu fill vagi". I arribi aquí i li has d'explicar "No, jo no tinc res a la màniga per oferir-li al teu fill. És que no hi ha res més". (educadora social)

Al seu parer, des del centre no es posen els mecanismes per treballar coordinadament l'absentisme escolar en els casos d'alumnes considerats "problemàtics", ans al contrari: no es recorre als serveis socials fins el final de curs, quan és preceptiu donar avís per evitar problemes amb inspecció, i quan ja no és possible l'actuació dels treballadors socials per forçar el retorn de l'alumne. Aquesta dinàmica genera que, com que la majoria dels alumnes amb actituds disruptives a l'escola són nois, els serveis socials acostumin a intervenir-hi més.

(Educadora) A veure, el normal és que l'institut et passi un cas anomenat de risc si porta conflicte a l'escola. Si no porta conflicte, o sigui si aquell noi està a la cadira i és de risc i no farà res a la seva vida, però no molesta, no te'l passaran. I generalment, els conflictes que m'han arribat, a excepció de la Sandra (riu) són per nois. L'altra manera que et pot arribar el cas és per un absentisme molt prolongat, llavors l'escola es vol cobrir perquè ho necessita i s'ha de treballar, no? I en aquest cas sí que hi ha hagut més noies que nois.

A: Has pogut arribar a trobar un denominador comú en aquest absentisme en aquestes noies o no?

E: No, perquè eren casos molt diferents... Tot i que el denominador comú és que l'absentisme de les noies està molt més justificat que el dels nois, perquè estan fent alguna altra tasca en

alguns moments com pot ser cuidar una germana o com pot ser, no sé, tipo la Sandra en algun moment determinat pues la seva mare treballava, hi havia la seva germana... O amb una altra igual, la mare, una noia que va perdre un curs totalment perquè tenia un germà petit perquè no tenia guarderia i, econòmicament, no es podia permetre una guarderia.

Així, és important constatar que una mateixa situació en nois i noies pot considerar-se de manera diferent i, conseqüentment, les respostes socials que s'ofereixen també ho són. Ho hem vist a l'institut i ho constaten altres estudis⁵³: es demana ajuda als serveis socials quan es troben alumnes que representen un problema a classe (per conductes violentes, amenaces...) Aquestes conductes estan majoritàriament protagonitzades per nois. Malgrat això, a secundària els índexs d'absentisme escolar són superiors en les noies i, en canvi, no generen aquesta demanda. Això és així perquè la majoria de casos de noies absentistes, en paraules de l'educadora social, "estan més justificats": és a dir, les noies es queden a casa, assumint responsabilitats domèstiques i atenent responsabilitats familiars, com tenir cura dels germans petits. La seva conducta, sens dubte, és molt menys percebuda com una amenaça que la dels nois absentistes, que es passen el dia al carrer generant alarma social i disturbis entre el veïnat.

Quan es va produir la baralla que va motivar que la Sandra resultés expulsada i que, finalment, no es reincorporés a l'institut, i que va anar acompanyada d'una denúncia contra elles dues per part de la companya agredida, la intervenció de l'institut va ser més activa del que elles mateixes van arribar a saber. A nivell institucional el cap d'estudis va optar per alimentar l'opció de la denúncia per part dels pares de la nena agredida. Des del seu punt de vista, era l'oportunitat després d'haver esgotat els altres mecanismes regulars (com les expulsions i les faltes disciplinàries) de fer-les fora de l'institut introduint els mecanismes de control formal com la policia. Ni elles ni les seves mares mai no van saber que, l'endemà de l'agressió, els pares de la nena van anar a buscar el cap d'estudis demanant-li explicacions i que ell va aconsellar que la canviessin d'escola, perquè la seva actitud promíscua era motiu de rumors i etiquetatge per part dels companys. Quan ells van preguntar-li quines mesures pensava aplicar el centre de cara a la Fàtima i la Sandra, ell va dir que el centre no podia fer res més que sancionar-les, però que els pares sempre tenien el recurs de la denúncia:

Dijeron a ver si podían poner una denuncia, y yo "sí, sí, ustedes son muy libres de ir a la policía y poner una denuncia por haber amenazado y por pérdida del móvil". Y ya nada más, la policía vino y expliqué qué había pasado, qué es lo que había. La denuncia si hubiese sido otro le hubiese dicho que no a la señora, "no se preocupe ya está hecho, esto es una cuestión escolar y nada más", pero como fue precisamente la Sandra la que provocó nos interesaba de que... me interesaba que se moviera por otros ámbitos que no fuera solamente la parte escolar... ¡Que no le harán nada!, porque no se puede hacer nada, porque no es demostrable esto y nada más, no ha habido más que esto. (cap d'estudis)

Certament els efectes de la denúncia, sumats a l'expulsió de la Sandra, van assolir els objectius pretesos pel centre. Davant la situació, la mare de la Sandra, que tenia una llarga trajectòria d'enfrontaments amb el cap d'estudis, va optar per prohibir-li que tornés a trepitjar el centre i ella va acabar el curs acompanyant la seva mare a netejar escales. D'altra banda, en el cas de la Fàtima, tot i ser diferent, la seva mare es va convèncer que la seva expectativa que ella repetís curs al mateix institut era inviable, tal i com li venien repetint feia mesos, i que per tant el millor era que es canviés a un altre centre.

Un cas com el de la Sandra, per exemple, s'interpreta com un "cas perdut". El context familiar, que es qualifica d'"alt risc social" i es jutja a partir de rumors incerts i d'informacions no contrastades, i l'actitud de la mare de manca de col·laboració i oposició activa a l'escola, es perceben com a signes inequívocs que la institució es troba sense recursos per intervenir. En el cas de la Fàtima, es recorre a l'explicació psicològica com a principal causa del problema i, conseqüentment, la intervenció terapèutica com a solució possible.

El caso de la Sandra no tiene solución, la Sandra yo pienso que acabará como su madre, le enseñará el oficio... Yo Sandra no creo que tenga solución, le falta todo el fundamento de la niñez,

⁵³ M. García, *L'absentisme escolar en zones socialment desfavorides* (Barcelona: UAB, 2001).

de la pubertad, de todo. Esta chica ha crecido sola...no sé que solución puede tener la Sandra, es una de las cosas que... Así como otras veces sí pueden tener solución, la Fátima puede tener solución, si madurara, si se tratara psicológica y psiquiátricamente de autoestima, que es lo que le falta, la propia autoestima y la auto aceptación de sus cosas y a partir de ahí, los estudios no se los va a sacar pero sí que se volvería una persona adecuada, humana y capaz de sentirse...sobretudo capaz de sentir pena, alegría... Pero la Sandra no sé, la Sandra es...a ver, por la experiencia que tengo, cuando estaba en el internado teníamos hijas de prostitutas y mientras estaban allí muy bien, pero el ochenta o noventa por ciento acababan en la prostitución. (cap d'estudis)

8.9 Les famílies i la relació amb l'escola: el distanciament de dues realitats

Les característiques del context familiar són, com hem vist, el principal argument institucional de l'institut per explicar el fenomen del fracàs escolar. Així i tot, entre els alumnes amb dificultats amb els estudis i/o amb actituds de resistència hi ha situacions familiars molt diverses. L'argument de la "desestructuració familiar" resulta insuficient per explicar les conductes d'oposició activa a l'escola: ni tots els alumnes amb actituds de confrontació provenen de famílies "desestructurades", ni tots els fills de famílies amb aquestes característiques manifesten actituds resistents.

Des de l'institut existeix una classificació implícita de les famílies en funció de l'actitud dels pares respecte a l'educació dels seus fills i el seu grau de col·laboració amb el centre. D'una banda les famílies que estan darrere els seus fills, que col·laboren i s'impliquen amb el centre i que els seus fills són alumnes amb èxit escolar. De l'altra pares d'alumnes "conflictius" que, com en el cas de la Sandra, no col·laboren amb el centre (no assistint a les reunions, qüestionant l'autoritat acadèmica...) i, a més, fins i tot poden tenir actituds d'enfrontament directe. Finalment el cas excepcional de pares o, sobretot, mares d'alumnes que no segueixen els estudis o, fins i tot, que són altament conflictius però que creuen en la legitimitat del discurs institucional i hi col·laboren, acudint a totes les convocatòries dels tutors: aquest seria el cas de la Fátima. Així, la Fátima i la Sandra representen dos casos de noies amb actituds de resistència escolar comparables que, en canvi, tenen darrere models diferents de relació entre família i escola.

En els dos casos les expectatives manifestes de les mares són garantir allò millor per a les seves filles i el fet que no estudiïn no és viscut amb indiferència. En aquest sentit, l'explicació de les actituds de col·laboració o no amb la institució van més enllà de causes de caire individual i estan relacionades, sobretot, amb el fet que la cultura escolar és viscuda de manera força distanciada de la realitat socio-cultural de les famílies⁵⁴.

A ver..., yo creo que eso de dar matemáticas eso no le hace gracia... esto yo creo que a nadie le hace gracia, ¡vaya, te tiene que gustar mucho estudiar! (mare Sandra)

És determinant la influència de la cultura parental en la construcció de les expectatives vers els estudis, i la consegüent confiança o no en l'escola com a garantia d'una bona posició laboral. Aquí hi intervenen diferents factors que tenen a veure amb les característiques diferencials dels sectors dins la classe treballadora. En el cas de la Sandra les expectatives de la seva mare vers la carrera acadèmica de la Sandra es limiten a un tràmit obligatori, que es viu de manera distanciada, però que cal superar per tal de garantir una inserció laboral adequada. Els estudis no es consideren atractius i aquesta valoració parteix d'una projecció de la seva pròpia experiència escolar.

⁵⁴ Aquest mateix plantejament és el que es formula en l'interessant estudi de Xavier Bonal a instituts de secundària (Bonal et al, 2003). Tal i com es planteja a l'estudi, la importància de la família en les trajectòries acadèmiques dels fills és fonamental, però això no significa donar per bons els arguments omnipresents amb relació al problema de la desestructuració familiar o la manca d'autoritat paterna. En canvi, es proposen dos elements clau, que també han resultat decisius en aquest treball, per tal de contextualitzar aquesta problemàtica dins d'una dimensió estructural que expliqui el fracàs escolar. En primer lloc "*l'alteritat familiar respecte a l'escola*" que fa referència al fet que determinats pares viuen l'escola de manera reïficada, és a dir, com quelcom aliè a la seva realitat. En segon lloc, la "referencialitat de la inserció sociolaboral familiar", això és, les expectatives familiars sobre l'itinerari escolar de l'adolescent que depenen, a la pràctica, de la pròpia experiència i de la posició que ocupen els pares.

Lo que sí me molesta mucho del colegio es que... yo sé que mi hija se pelea, contestará y todo eso pero me molesta mucho como le habla el J. (cap d'estudis), porque aparte no es que me lo haya dicho mi hija me lo han dicho más niñas, y es que delante de mí... yo me quedé que no sabía qué decirle, es que me quedé helada, no sabía qué contestarle... que mi hija era la novia de todos, ¿sabes? y no sé, suena un poco raro. (...) Es que me quedé que no, no asumí lo que me acababa de decir hasta que estuve sola y digo ¡pero bueno! ¡es que le ha llamado golfa!... Y entonces la quiero cambiar del colegio por el J. Yo con el colegio no tengo ningún problema pero con el J. sí, con él sí, creo que no está preparado para dar clases este hombre.. bueno, ya se lo dije en una reunión, que para enseñar educación tenía que tener él primero, ¿sabes? y entonces mi hija tampoco quiere estar con el J., del colegio no me pone ninguna pega, a ver, que no le gusta esto o no le gusta lo otro como vamos, ¡como lo hacía yo! que ibas a clase a la fuerza, ¿no? pero con el J. tiene algo ya desde primero de la ESO que le dice unas cosas... que yo pensaba no puede ser, no puede ser. (mare Sandra)

Davant les actituds antiescolars de la Sandra, la reacció de la mare no és procurar una col·laboració incondicional amb la institució, assumint-ne la definició com un cas “de risc”, sinó que es produeix una reacció de desconfiança i crítica davant uns determinats valors i normes institucionals. Així, en la definició de què s'entén com un cas “de risc” sovint hi ha, més enllà dels fets o condicions de vida objectius, un component fonamental que depèn del criteri del professional i que fa referència al que altres estudis han definit com el diagnòstic de “no educabilitat” de la família (Jolonch, 2002:249). Aquest és, certament, el cas de la mare de la Sandra, percebuda sense excepció per part del professorat com una persona conflictiva que, malgrat els esforços des del primer curs, no vol col·laborar amb el centre.

La distància entre els valors de la institució i la cultura familiar poden generar l'acatament passiu de les famílies davant els dictats escolars o, com en el seu cas, una reacció d'oposició activa alimentada pel fet de no sentir-se compresa i, fins i tot, faltada al respecte per part de la institució. Que la Sandra rebí el primer curs vàries amonestacions per arribar tard, quan havia actuat segons les seves indicacions acompanyant la seva germana petita a escola, o que rebí un avís per part de la tutora pel fet d'anar vestida de manera massa provocativa, són criteris de la institució que ella no entén i que, contràriament, viu com una intromissió en unes funcions pròpies. Això fa que es manifesti activament contra el que considera un abús de poder per part del cap d'estudis, de manera que el centre, finalment, es troba mancat de mitjans perquè la Sandra té el suport de la seva família en les actituds antiescola.

Decían que no llegaba a las ocho y yo le hice un par de días una nota que yo me tenía que ir a trabajar, porque yo ahora trabajo ocho horas por la mañana pero antes me iba a las cinco de la mañana y no volvía hasta las once de la noche no volvía a mi casa, y entonces claro, yo no tenía un horario que podía ir al colegio ni nada y entonces ella se tenía que hacer responsable de su hermana, dejarla en la guardería a las ocho y irse al colegio. Por lo tanto ella a las ocho no podía entrar, porque la guardería lo abren a las ocho o las ocho y cinco, y yo les hice varias notas que a las ocho no podría entrar, porque tenía que llevar a la hermana, y entre las notas que yo le he puesto y los días que ella se ha dormido tenía un montón de faltas. (mare Sandra)

Des del punt de vista de la institució, quan una família es manté allunyada de la dinàmica escolar es construeix un discurs basat parcialment en fets objectius, que es confonen amb rumors i supòsits que provenen dels mateixos companys o dels serveis socials. En el cas de la Sandra, existeix un etiquetatge basat, en part, en les experiències que han tingut les tutores i la direcció d'estudis però que, alhora, és el resultat d'un desconeixement de la situació familiar real. Davant la realitat d'una família on el germà gran és capaç de desplaçar-se expressament al centre per amenaçar i intentar agredir físicament el cap d'estudis, el discurs negatiu sobre la realitat familiar i la impossibilitat d'entesa queda legitimat.

La seva mare, en canvi, es queixa que han insultat la seva filla i que quan ella ha anat a una entrevista no l'han mirat ni a la cara. Ella, en lloc de conformar-se o situar-se en una posició d'inferioritat davant el professorat, adopta una reacció d'oposició activa. Finalment, però, la seva actitud no fa més que confirmar la imatge que té el centre sobre la seva conducta antisocial, i les seves decisions de no acudir més a les reunions, o d'avaluar el no retorn de la Sandra al centre després de l'expulsió, faciliten el que l'institut estava buscant: “desfer-se” d'una alumna amb la que s'han esgotat els mecanismes institucionals.

A: ¿Y tú has hablado con el centro desde que la han expulsado?

M: No, yo no he hablado con nadie, es que yo no quiero hablar porque si hablo tengo que hablar con el cap d'estudis y yo no tengo que hablar para nada, o sea como no venga la policía a buscarme a mi casa y me traiga esposada para que hable con él no hablo, es que no puedo, no puedo, no puedo...porque es un mal educado. El día este estuve dos horas esperando, vale, entramos y... normalmente, cuando estaba con la M. que era la tutora de ella el año pasado, bueno pues yo la primera vez que fui que me haga esperar o no me haga esperar porque ella tenga faena, que no me ha hecho esperar, ¿eh? yo lo encuentro lógico, ella tiene su trabajo, pues me espero diez minutos, me espero media hora y a mi no me importa, ¿vale?, pero es que entro en la habitación y es que no me dijo ¡ni buenos días! ni me dijo "tu eres la madre de Sandra, yo soy el cap de..". ¡nada, nada! se sentó, abrió la libreta y empezó bum, bum, bum... a decirle cosas a mi hija... y yo "bueno, ahora voy a hablar yo, ¿no?" ¡pero es que a mi ni me miró, el hombre éste! A ver lo lógico es "hola, soy tal", no sé, y hablar conmigo un problema de mi hija, ¡no hablar con mi hija y ignorarme a mi! Y entonces ya no me gustó, fue la primera reunión que tuve con él y entonces ya... digo no. Me sorprendí que estuviera dando clases. (mare Sandra)

En el cas de la Fátima, la posició socioeconòmica familiar és diferent i es correspon amb un model de classe treballadora on la trajectòria migratòria, probablement, contribueix a valorar la inversió educativa com una estratègia per a la mobilitat social ascendent. La seva mare es mostra desconcertada, i fins i tot culpable, perquè la seva inversió no ha obtingut els fruits desitjats, ja que tant ella com el seu germà han frustrat les seves expectatives:

Siempre he venido, siempre que me han llamado, incluso a veces... siempre que ha habido una queja, una amonestación, una expulsión yo he estado aquí pero...que nunca he dicho que no, ¿me entiende? que he estado más tiempo o menos tiempo pero nunca he dicho no, o pasar olímpicamente... Quizás también soy un poco aquello de estar mucho por ellos porque para mucha gente el colegio ha sido un aparcamiento de niños, "llevo el niño al colegio y nada más". Yo no, yo he seguido todas las etapas de mis hijos, si había una reunión de padres, si había una salida, si había una actividad... o sea que nunca me he desentendido de...que no sé ni porque me han salido así, de alguna manera. (mare Fátima)

Així i tot, l'actitud de la mare de col·laboració amb l'escola i de conformitat amb la interpretació institucional de la situació no eviten que, davant l'evidència que la seva filla no rendeix acadèmicament, es plantegi buscar alternatives que garanteixin almenys que la seva filla no es desviï. Ella reclama ajuda de la institució per buscar algun recurs que, assumint deixar de banda l'expectativa de finalització de l'escolarització obligatòria, garanteixi l'obtenció d'un títol i, sobretot, que la seva trajectòria "de risc" es redreci.

Entonces lo que yo pienso es que ahora mi hija ¿qué hará el curso que viene?, porque la tutora me ha dicho que ya no compre libros porque es que ella no los coge para nada...y yo lo que no voy a consentir es la pérdida de tiempo durante todo un año, y a más a más los gastos que para mi supone, porque tengo que pagar la comida, tengo que pagar el transporte, tengo que pagar todo, porque a mi no me coge cerca o sea... Y yo si no me la pueden pasar este año a mi me gustaría que repitiera curso o... pero claro aquí como me dicen que no lo puede repetir, porque no tiene interés... no es que la niña no ha sacado buenas notas porque ha estado enferma, porque no avanza, sino es que pasa de todo y lo que yo me pregunto es ¿qué pasará el curso que viene? porque si ella no pasa este año a lo del programa de garantía social habría que mirar otra cosa (...) Ella quiere ser secretaria...de momento...entonces no sé... ahora que tiene esta ilusión, que tiene estas ganas que no la dejen otra vez aparcada eh... para venir aquí realmente para estar haciendo el tonto en la calle pues no... habría que mirar lo que tiene que hacer porque es un curso entero... es un año entero... porque mi hija cumple los años en enero, pues entonces lo que yo quiero es esto. (mare Fátima)

A nivell familiar un dels elements que cal destacar per comprendre per què nois i noies segueixen trajectòries escolars diferents remet a la socialització diferencial de gènere. Precisament el major control que des de la família s'exerceix sobre els horaris, les activitats i les relacions de les noies, com hem vist en les històries de vida, constitueix un element de la socialització familiar que actua com a preven-

tiu d'accions transgressores. Així, els professors tenen clar que, quan apareix un cas d'una noia amb actituds disruptives, en principi només esperables en els nois, és perquè en el seu entorn familiar no existeix una estructuració normativa ferma que eviti les transgressions o perquè existeix una problemàtica psicològica afegida. En canvi, les mateixes conductes en els nois sempre s'expliquen, a part de l'important component familiar, a partir d'elements propis de la condició adolescent i les influències de la colla d'amics⁵⁵.

També les noies utilitzen aquest argument quan expliquen les diferències entre elles i els nois. Per a la Sandra és clar que un dels avantatges de ser noia és, precisament, aquest major control familiar. És en certa manera paradoxal que sigui precisament ella, exemple a ulls dels professors de la manca de control i supervisió familiar, qui plantegi que aquest és un element a favor de la socialització femenina. De fet ella, malgrat que actuï sempre escapant del control que a casa seva vol imposar la seva mare, en certa manera reclama i presumeix del control que és exercit per les figures masculines, com el seu germà o el seu xicot.

A: *¿Qué ventajas le encuentras a ser chica?*

S: *Tienes más control de tus padres y no te descarrilas tanto. Y tienes más porcentaje de no acabar yonky, porque la mayoría de los chicos acaban siendo yonkys o vagabundos o... En cambio chicas no, porque sus padres han tenido más... más de esto y... a la que tienes una edad ya te dejan más libertad que a un chico. Se preocupan más, pero te dejan más libertad y más... y tienes más confianza. ¡Y encima las chicas no son tan pobres! (riu)*

En el cas de la Fátima aquest control familiar esdevé més accentuat que en cap de les seves amigues i, com hem vist en la història de vida, està molt més marcat que el que rep el seu germà. En el seu cas, els orígens culturals intervenen com un element que reforça una socialització diferencial de gènere. Com expressa la Sandra:

S: *Pobrecilla la Fátima, es que no puede hacer nada, no le dejan hacer nada y yo joder... como se entere su madre que fuma, la que le cae...! Y tener relaciones sexuales, ¡ni se le ocurra! y ponerse un tãmpax... menos!*

A: *Un tãmpax tampoco...*

S: *No, no, si la tienen tope de... ¡es igual que los gitanos, pero más a saco!*

A: *Mucho control quieres decir...*

S: *¡Uf! si conoce a un chico... la tienen esclavizá, la tienen esclavizá...*

Així, les característiques de l'entorn familiar i la seva relació amb la institució són claus per explicar fins a quin punt entre les noies aquestes actituds antiescola es recolzen en un habitus de classe o són transgressions puntuals que poden redreçar-se amb el temps. Com hem vist, algunes de les noies del seu grup abandonen aquest curs les pràctiques antiescola. Elles es caracteritzen perquè provenen de famílies de classe mitjana-baixa que exerceixen un "control" constant, d'acord amb l'escola, per reorientar la seva conducta.

Yo no quiero quedarme con dieciséis años sin la ESO y sin trabajo. He estado dos años sudando de todo y mi madre disgustada. (Alicia)

En aquest sentit, aquestes actituds resistents, com hem vist, s'inicien com una transgressió controlada en tots els casos. Que aquesta actitud de provocació, inicialment sota control, passi a consolidar-se com una transgressió amb difícil marxa enrere tindrà molt a veure, efectivament, amb les característiques de l'entorn familiar i la seva relació amb la institució.

⁵⁵ És interessant, en aquest sentit, l'aportació d'Anne Campbell a l'article ja citat (Campbell, 1990) amb relació a la necessitat d'aprofundir en la influència de la socialització familiar en els casos de nois delinqüents, així com la importància d'analitzar també en les noies les influències diferencials del grup femení per explicar les seves conductes transgressores.

9. Una ràpida i conflictiva transició a l'adulthood: La maternitat com una oportunitat.

9.1 De nenes de centre a mares adolescents: Significats i vivències de la maternitat des de la perspectiva de les seves protagonistes.

9.1.1 Introducció

Els professionals que treballen en els serveis socials i en els centres de protecció de menors constaten una realitat: una bona part de les noies que viuen en condicions de vulnerabilitat social, sigui en el propi medi familiar o sota la tutela de l'Administració, es queden embarassades molt joves. Aquesta és una dada que ha estat molt poc estudiada al nostre país⁵⁶ i, quan s'ha fet, ha estat des de la perspectiva de la salut pública, és a dir, la preocupació per la manca d'informació dels joves sobre mètodes anticonceptius, els problemes de salut física i psíquica d'una mare massa precoç o la preocupació per les condicions de vida d'un futur nadó potencialment considerat "de risc". En definitiva, l'adolescent queda reduïda a un segon pla i no es considera quin és el seu paper, la seva vivència i, sobretot, què és el que aquesta conducta està expressant, més enllà de la seva consideració com a problema social, mèdic o moral.

L'embaràs adolescent es presenta normalment com un indicador de risc⁵⁷ i, sovint, apareix el terme "reproducció" en els discursos: "això és com una cadena que no acaba, continua de generació en generació", m'afirmava el responsable del Pla interdepartamental per a majors de 18 anys⁵⁸ recollint, de fet, el parer de la majoria dels professionals que treballen dia a dia amb adolescents en situacions de risc d'exclusió social.

De fet, a nivell general, el tema de l'embaràs adolescent ha passat a formar part del llistat de problemes socials a la nostra societat, mentre en altres contextos feia molt temps que se'n parlava. Alguns estudis apunten que, paradoxalment, mentre els darrers anys s'ha produït un increment de l'accessibilitat dels joves a l'educació sexual i els mètodes anticonceptius, i els rols sexuals semblen cada cop més equiparats entre nois i noies, el nombre d'embarassos entre les adolescents ha incrementat. Cal diferenciar, en aquest sentit, entre les noies que decideixen interrompre l'embaràs i aquelles, la minoria, que deci-

⁵⁶ La majoria dels estudis sobre el tema són llatinoamericans i anglosaxons. D'altra banda, pràcticament no existeixen estudis a Catalunya, ni a la resta de l'Estat, de seguiment dels nois i noies que han estat internats en centres de menors, i els que s'han fet estan centrats a valorar la vivència retrospectiva sobre el centre, sense analitzar quines són les trajectòries i les condicions de vida actuals i, evidentment, sense tenir en compte les diferències de gènere. Per això, he hagut de basar-me en la informació extreta de les entrevistes amb els professionals que treballen als centres, que descriuen a partir de la seva experiència quins són els itineraris que segueixen nois i noies un cop desinternats. Aquesta informació no garanteix una representativitat estadística, però en canvi ens permet interpretar fins a quin punt els itineraris del cas que presentem són significatius dins el global de les trajectòries que segueixen les adolescents en sortir de la institució.

⁵⁷ En el darrer informe que publica l'*Institut de la Infància i el món urbà*, es descriu com a "indicadors de risc": la "maternitat i/o paternitat precoç" i "l'embaràs no desitjat" (p.44-45) Petrus et.al., "La infància en situació de risc", 15-218.

⁵⁸ El *Pla interdepartamental per a majors de 18 anys* pertany a la Conselleria de Benestar i Família, de la Generalitat de Catalunya i és l'organisme que, mitjançant una xarxa de pisos d'acollida, acull durant un temps a alguns dels nois i noies que, en sortir d'un centre de menors, no tinguin la possibilitat de retornar amb la família o independitzar-se. Vaig mantenir una entrevista amb el seu responsable, el Sr. Francesc Carbonell, un professional amb una llarga trajectòria de treball com a educador social amb adolescents.

deixen tirar-lo endavant⁵⁹. Aquest fet, sens dubte, depassa els objectius d'aquest treball però, en canvi, es presenta com a significatiu per entendre el context en el que cal ubicar la realitat que s'estudia. La meua hipòtesi de partida, en escollir el tema de la maternitat adolescent com un dels eixos analítics de la recerca, és que l'embaràs és una estratègia a l'abast de les noies per tal d'afrontar les condicions de risc o vulnerabilitat social en les que viuen. En aquest sentit, em semblava que aquest tema podia ser exemplificador dels mecanismes diferencials de resposta de nois i noies davant unes determinades condicions materials d'existència.

Així, l'embaràs i la maternitat adolescent no són, en si mateixos, l'objecte d'estudi d'aquest treball, perquè, al meu parer, no són un problema sociològic que, com a tal, demanaria un plantejament diferent. En canvi, si el que ens preocupa és comprendre com les noies, que es troben en un moment clau en la seva trajectòria vital, afronten les condicions de risc i vulnerabilitat en les que viuen, i quins són els recursos i les estratègies que posen en joc, hem de preguntar-nos quin és el significat que, per a elles i en el seu entorn, adquireix el fet de la maternitat. En aquest sentit, aquest fenomen esdevé una mostra que posa de manifest una forma d'expressió específicament femenina, a través de la qual les noies es fan visibles.

En aquest capítol proposo una aproximació al tema de la maternitat adolescent a partir de la vivència de les seves protagonistes, analitzant quins són i què expressen els arguments que elles elaboren entorn de la seva experiència de maternitat. La voluntat és escoltar les veus de les protagonistes i aproximar-me a les seves pràctiques, per comprendre com és viscuda per elles, quines són les seves representacions i els valors en un context sociocultural determinat. A partir d'una anàlisi fenomenològica, pretenc aproximar-me a l'experiència subjectiva de la realitat de la seva vida quotidiana, i les estructures de pertinença que, en aquest marc, orienten la seva actuació. A partir de l'exploració de les significacions sobre l'embaràs adolescent per les pròpies protagonistes i el seu entorn ens aproximem, en la línia del que apunten Berger i Luckmann (1988), al seu univers simbòlic que ordena l'aprehensió subjectiva de l'experiència biogràfica. Des d'una perspectiva etnogràficointerpretativa, partir de la vivència de les protagonistes, i contrastar-la amb els discursos dominants sobre el tema, ens permet comprendre la dinàmica d'una pràctica cultural. La seva pròpia cultura prepara les noies per assumir la maternitat com un "destí", com una realització com a dona, que només des de la cultura hegemònica es defineix com a "prematura". Com apunta Willis (1988), assumir els rols subordinats que fixa el sistema capitalista és una forma d'autocondemna, però és important entendre per què, i a través de quins mecanismes, és viscuda pels seus protagonistes com un veritable aprenentatge, com afirmació i apropiació i, fins i tot, com una forma de resistència.

Quan vaig començar les entrevistes amb les noies i els explicava els objectius de la meua investigació els vaig exposar que volia fer històries de vida de noies que haguessin sortit recentment d'un centre de menors per conèixer quina havia estat la seva vivència dins la institució i, en particular, el seu procés d'incorporació social, és a dir, com vivien i afrontaven dia a dia aquest moment clau de la seva vida. Així el tema de la maternitat que, com he explicat, era un eix a l'hora d'escollir els casos, vaig voler que emergís a partir del seu propi relat. Cadascuna, un cop desinternada del centre, ha viscut, i està vivint, com hem vist en les històries de vida, la trajectòria de manera particular. Comparteixen, però, un context vital comú que les ha marcat profundament i és la mirada vers aquest món, que emergeix en els seus relats, la que ens permet copsar unes condicions socials que contextualitzen i posen límits a les seves vides. Així mateix, i aquí és on posarem especial incidència, les noies posen en pràctica unes

⁵⁹ A Catalunya, segons dades de l'Institut d'Estadística de Catalunya, les taxes de fecunditat entre les dones de 15 a 20 anys han passat del 4'9 -l'any 1996- al 7'7 corresponent a les darreres dades de 2002. Quant a les dones de 20 a 24 anys, la taxa de fecunditat no ha parat de créixer des de l'any 1998, passant del 20'4 al 29'1. Pel que fa a les interrupcions voluntàries d'embaràs en aquestes edats, també han mantingut una progressió creixent els darrers anys de manera que, com afirmen els experts, l'important augment dels embarassos adolescents no es tradueix en un increment similar dels naixements en aquests grups d'edat. Segons el darrer estudi de Margarita Delgado al CSIC (Consejo Superior de Investigaciones Científicas), realitzat a partir de dades de l'any 2001, els percentatges d'embarassos en noies de 15 a 19 anys a Catalunya, així com els d'avortaments, són dels més elevats de l'Estat. Cada any es queden embarassades a Catalunya 19'5 de cada mil menors de 20 anys. D'aquestes, el 60% decideixen interrompre l'embaràs (respecte el 50% del conjunt de l'Estat). Les dades es publiquen al web: www.saludreproductiva.es.

formes d'expressió i resposta davant aquestes estructures, que ens mostren unes pautes culturals que van més enllà de les seves biografies particulars per obrir-nos la porta a un món de pràctiques, estratègies i significats amb molts referents en comú. Aquest és l'objectiu del primer apartat d'aquest capítol: presentar el relat etnogràfic d'aquestes trajectòries, centrades en l'experiència de ser mares. A partir de les narratives de les noies i les persones del seu entorn, que han viscut de prop la seva trajectòria, explicar quina és la vivència i el significat que té per a elles la maternitat.

Cronològicament la meua aproximació al tema ha estat diferent de la que aquí presento. Jo vaig començar mantenint entrevistes amb les noies que, com he explicat, vaig realitzar de manera paral·lela. No tenia cap informació prèvia sobre les seves vides i elles van poder presentar-se tal i com es perceïen des de la seva realitat actual i, alhora, d'acord amb la imatge que elles volien mostrar de si mateixes. He de dir també que aquesta imatge, atès el seguiment al llarg de mesos d'intensa relació, i com en tota situació "cara a cara", anava reajustant-se fruit del procés de reinterpretació de les seves vides⁶⁰. Va ser al final que vaig entrevistar les persones significatives del seu entorn per conèixer com ho havien viscut, com interpretaven els fets, i contrastar els relats de les noies, no amb finalitat detectivesca, sinó per tal d'enriquir i comprendre millor el que elles, les autèntiques protagonistes, m'havien explicat. Això ha permès desenvolupar el cas a partir d'una major complexitat, que barreja els *relats paral·lels* de les noies, que expliquen la seva experiència de ser mares, i els *relats creuats*⁶¹, a partir de les intervencions d'aquelles persones significatives per cadascuna d'elles que pot contribuir a complementar el propi relat de les noies i a contextualitzar-lo.

He dividit aquest primer apartat etnogràfic en diferents parts que se centren, sobretot, en les escenes del passat relatades amb visió retrospectiva. Situades en el present, entès com un moment clau de la seva trajectòria, les noies fan una valoració retrospectiva del procés viscut. Elles, i les persones més properes, expliquen el context i les expectatives que van ser el preludi de l'embaràs, així com les motivacions per tirar endavant i el paper del seu entorn a l'hora d'emprendre aquesta aventura que, com elles mateixes esperaven (encara que no sempre de la manera desitjada) ha representat un tall biogràfic molt significatiu en les seves vides. Paral·lelament a les vivències i significats de les noies es presenten els relats de les parelles i les tutores, dos agents significatius en les seves vides que, amb connotacions diferents, tenen experiències i opinions que contrasten amb les de les protagonistes. A partir d'aquí, en el segon apartat del capítol, aquests significats i vivències de les noies, presentades a l'etnografia, s'interpreten a la llum d'aquells conceptes sociològics que ens permeten transcendir les dinàmiques d'aquests itineraris individuals per mostrar que, més enllà de la idea hegemònica de risc o problema social, o de l'explicació basada en la reproducció social, la maternitat en les joves pot ser entesa, des de la seva pròpia realitat, com una estratègia "racional" i com una oportunitat. Es pretén explicar per què el que des de fora és definit en termes de "problema" i, fins i tot, com una realitat estigmatitzada, és en canvi viscut per les noies com el fet més feliç de les seves vides.

9.1.2 Expectatives: *cuando era más pequeña me imaginaba como un cuento de hadas...*

- ¿Y tú te acuerdas de cuando eras pequeña, te acuerdas como te imaginabas tu futuro, cuando tenías once, doce, trece años, cómo imaginabas que iba a ser...?

Yo imaginaba como un cuento de hadas (riu) yo me imaginaba sacando una carrera, tener mucho dinero, hombre no muchísimo pero... tener mi casa, salir mucho con mis amigos... Yo quería hacer muchas cosas en poco tiempo, porque ahora yo la verdad tengo poco tiempo y tampoco hago

⁶⁰ Peter Berger (1986), en el seu magnífic capítol sobre "Alternació i biografia", ens explica que reinterpretem el passat en funció de la nostra realitat present i la voluntat de legitimar la nostra posició.

⁶¹ Pujadas (1992) planteja que quan es fan relats biogràfics múltiples podem optar per dues sortides: relats paral·lels, és a dir, construir una sola història a partir de molts relats diferents, o bé relats creuats, que consisteixen a crear una estructura polifònica per tal de "hacer converger los relatos de experiencias personales hacia un punto central de interés, hacia un tema común del que todos han sido a la vez protagonistas y observadores externos".

tantas cosas como me imaginaba cuando tenía esa edad que haría muchas cosas en un día (riem) Sí, ¿eh? Me imaginaba saliendo con los amigos, ir a comer, siempre me iba a cenar por ahí, me imaginaba sin novio, en mi casa, tampoco me imaginaba con mi madre, era más independiente, muchos amigos, yo siempre pensaba que iba a trabajar, pero trabajaba poco... (Inés)

Aquesta era la projecció de futur que les noies feien en la seva primera adolescència. Emmirallar-se en un model de noia "alliberada", capaç de viure la seva pròpia vida de manera autònoma, és un fet comú a moltes de les noies que han crescut intentant resoldre la contradicció entre els models de la seva cultura parental i de classe i els de la cultura juvenil i generacional. Les noies es refereixen al fet de la maternitat argumentant que elles des de sempre havien volgut ser mares, però quan parlen de la seva adolescència posen de manifest que, al seu moment, aquest era un projecte a llarg termini.

Yo estaba segura que me casaría con alguien más mayor, y de hijos no sé, yo pensaba que quizá sería grande, treinta y pico de años para tener uno (...) No, no, yo pensé que a lo mejor viviría en un piso de alquiler o así, con tres o cuatro chicas y tal, ¿no? eso es lo que pensé, y dedicarme a trabajar, a ayudar a mi madre, a divertirme yo cuando pudiera y no, no, no, ni novio, ni marido ni hijos, ni nada de nada...no... (Isabel)

Sovint les noies en plena adolescència construeixen la seva identitat prenent com a model les revistes, les sèries de televisió, les mateixes educadores i professores... i mantenen que no volen reproduir el model matern, definit per elles en molts casos com a fracàs, o com un referent negatiu que cal lluitar per tal de deixar enrere. Aquesta visió estava alimentada per tota una infantesa vivint en el context d'una institució que, per definició, compleix la funció d'acollir els infants que estan "desemparats", és a dir, que la seva situació familiar no es correspon amb el model normalitzat de família a nivell social. Aquesta visió és interioritzada amb més o menys resistències per part de les noies i contribueix a alimentar el seu estigma com a "nenes de centre". En tota projecció de futur, però, intervenen dos factors: els desitjos i les possibilitats. Aquests somnis sobre el futur que caracteritzen la primera adolescència van, a poc a poc, aterrant en la realitat dels límits del seu entorn i la seva "diferència", que volien deixar enrere, es palesa com un destí difícilment evitable:

Tienes una educadora que a lo mejor no tiene novio ni nada, pero ves como se compra un piso, que le pone una chimenea porque le gusta, que lo va a reformar de esta manera porque se quiere independizar y tal... Y tú te ves allí y que te gustaría a lo mejor ser como ella, pero que tú sabes que nunca vas a tener lo que tiene ella, nunca (Isabel)

Les tres coincideixen en els seus relats a explicar que s'imaginaven la vida al sortir del centre força diferent a la que tenen ara. La parella, el matrimoni i la maternitat eren projectes per a un futur que, com correspon al model de joventut exitós en el que s'emmirallaven, encara veien molt lluny. Aquests eren, en alguna mesura, els desitjos.

Si yo decía... y lo decía mucho ¿eh?, "pues yo me casaré.." (riu) y lo decía ¿eh?, "pues yo me casaré a los veinticinco y a los veintisiete pues tendré.." -y decía- "yo a los 27 tendré un niño, pero quiero tener un niño" -yo decía- "porque quiero que primero sea más grande el niño y después la niña". Y decía eso y mira, claro al tener la boca tan grande, ¡mira lo que me ha pasado! (riu) (Loli)

Les possibilitats, o els límits a aquests desitjos, mostren la seva cara més decisiva quan s'atansa el moment de la transició a l'adulthood, en el seu cas precipitada a partir del moment del desinternament. Sortir als divuit anys d'un centre de menors sense una titulació bàsica, sense un suport familiar efectiu i sense feina (o amb una feina precaritzada) representa enfrontar-se a la crua realitat dels límits o les possibilitats reals.

9.1.3 La sexualitat i les relacions de festeig: te atas a cualquier cosa...

En la microcultura femenina dins el centre, l'experiència de les relacions de festeig adquireix una gran importància. En els seus relats, cadascuna explica els seus primers enamoraments, que acostumaven a tenir com a destinatari un educador o algun voluntari del centre. Per a elles, el referent d'algú més gran,

madur i d'un context totalment diferent dels nois que vivien amb elles dins la institució alimentava els seus somnis d'amor platònic. Sovint, també, quan els voluntaris deixaven la institució, elles continuaven mantenint correspondència amb ells i, fins i tot, en algun cas els van explicar que s'havien quedat embarassades.

A partir dels catorze anys tenir novio esdevenia una pràctica comú entre les noies. En unes condicions de carència afectiva, per la seva situació familiar, sortir amb un noi complia tant la funció de vincle afectiu com, alhora, una funció clau en l'acceptació dins el grup d'iguals. Entre les mateixes noies existia una pressió de grup sobre aquelles que no sortien amb cap noi. La Isabel ho il·lustra quan explica els comentaris d'amigues seves sobre la seva actitud "poc femenina" i poc interessada en el que, en aquells moments de plena adolescència, esdevenia el centre dels comentaris de les noies. Ella, des de la seva posició de líderatge en les jerarquies internes dins la institució, podia evitar els judicis. Ara, la seva major maduresa, i la perspectiva que li dóna haver aconseguit tirar endavant, trencant en molts casos el que el destí semblava tenir-li reservat, és capaç de veure una pauta comú a les noies amb les que va compartir vida al centre:

¡Es que es duro salir eh, Ana! mucho, mucho... Y claro, si estás con alguien y tal pues te apoyas un poco y tal. Y no es tan difícil, quizás si tienes un novio fuera y tal sales, ha cambiado algo, pero sigues teniendo tu novio... Pero te atas a cualquier cosa, eso sí, a cualquiera, ¿eh? (...) Los chicos no, ellos con sus amigos, su familia, el colegio... y a lo mejor no pueden despegarse tan fácil como las chicas, a mí me costó ya te digo, ¿eh? (Isabel)

Aquesta lectura sobre la "facilitat" de desenganxar-se del centre per a les noies, que apunta la Isabel, la il·lustra també l'Alberto, el germà de la Loli. Segons l'Alberto, les dinàmiques dins el centre entre nois i noies eren força diferents. Les noies sempre estaven parlant de novios, que quasi mai eren del mateix centre sinó companys de l'institut, i segons ell aquest fet esdevenia una estratègia per tal de facilitar-los les coses de cara al futur. Una estratègia, però, que només veu útil en el cas de les noies:

Ellas tienen más facilidades, quieras o no una chavala que está mal con sus padres, ¿vale? Y tiene un novio estable estando dentro de un centro lo lleva mejor, ¿vale? Ya se centra, ya hace su vida, ¿vale? Pero era una salida, ¿vale? que podían tener ellas, una excusa para estar haciendo su vida. (Alberto)

Una de les preguntes que vaig fer a les noies és que, si tornaven a néixer, també voldrien ser noies. Les tres van respondre que sí i amb arguments molt similars. Per a elles, el sol fet de la maternitat justifica la resposta afirmativa. Amb relació a la seva explicació sobre les diferències de gènere, les seves visions estan molt lligades a determinacions biològiques i psicològiques. En els seus arguments, però, destaquen els mecanismes de poder limitats i invisibles que es corresponen a una subcultura femenina. Les tres coincideixen que mentre els nois s'expressen de manera més agressiva elles són més "malèvols", és a dir, que el seu domini dels sentiments i del llenguatge pot esdevenir més punyent. La seva visió dels nois de la seva edat és, sovint, d'infantilització; sempre són més criatures i, en definitiva, qui porta la iniciativa són les noies, el que passa és que cal fer creure als nois que ells són els que manen. Aquesta explicació sobre la "inferioritat" masculina es posa en qüestió en el moment que topa amb els límits d'un entorn social que, en canvi, consideren que els hi posa molt més difícil que als nois. A nivell de trobar feina, per exemple, o de tenir les mateixes oportunitats.

Una de les aportacions més significatives en aquest mateix sentit la va fer precisament un noi, l'Alberto, el germà de la Loli. La seva resposta a la pregunta va ser també afirmativa, és a dir, ell tornaria a néixer nen. Així i tot, és interessant la matització que introdueix entre la seva visió actual i la reflexió que fa traslladant-se a quan era petit, que posa de manifest el patiment ocult dels nois. Al centre pel fet de ser noia, segons l'Alberto, tenies algunes facilitats, com el fet que els nois, i els mateixos educadors, sempre estaven pendents de tu, et protegien i et cuidaven més. A més, podies també confiar, com ho expressa ell, que en sortir sempre hi hauria la possibilitat de trobar un xicot que et "salvés" de la teva situació. Per això ell diu que d'infant sovint pensava que volia ser una nena, perquè quan són petites són les que ho tenen més fàcil per sobreviure.

Quando es pequeño un chico no tiene nada, y en cambio una chica cuando es pequeña no tiene nada pero el hecho de ser mujer pues influye... tiene más facilidades... a lo mejor cuando era pequeño pues quería ser mujer (...) Un chaval si lo atraes tú cuando es pequeño es por lo que

tiene, ¿vale? y una chavala si quiere atraer un chico es por como es, es en lo que te fijas, es las hormonas que te inciden a eso, ¿vale? Y entonces esta chica tiene más facilidades de tener un mejor partido con esta persona que no un chico. (Alberto)

Ara, però, un cop desinternat del centre s'adona que les coses són diferents i que els nois tenen més facilitats per trobar feina i accedir a millors posicions socials. En aquest cas, les noies sovint han d'acabar depenent d'una figura masculina, com es reflecteix en l'imaginari social que es desprèn dels contes o el cinema.

Porque los cargos más importantes ahora los llevan los chicos, ¿vale? tienen muchas más facilidades, ¿vale? en cambio las chicas... también hay chicas muy buenas en su trabajo y que tienen cargos muy importantes en su trabajo, también es verdad pero... quieras o no hay más chicos que chicas que tienen cargos importantes, ¿vale? Y al lado de eso pues una chica puede encontrar a alguien que tenga un cargo importante, ¿vale? y ir con esta persona, aunque tenga su trabajo y tenga su dinero, pero que es más fácil que una chica pueda conseguir a un chico con todas estas facilidades que no un chico que tenga recursos medios, a la hora de relacionarse pues con una chica de alto nivel pues...es un poco difícil...no lo he visto yo...bueno, la Cenicienta...(riu) no, la Cenicienta no, ¿dónde? Anastasia, creo (riu) la chica no sabe na' y está forrada (Alberto)

La visió que tenen les noies de les diferències de gènere es demostra en la seva descripció del noi ideal. Per entendre la seva perspectiva és important tenir en compte la seva situació familiar. A casa seva no han viscut un referent patern afectuós i, contràriament, com hem vist en les històries de vida, en molts casos la seva vivència ha estat d'abús, maltractament o abandó. Potser això explica, en bona part, que per a moltes de les noies la primera persona que els mostra un signe d'amor esdevingui un possible candidat al festeig. Per a elles l'ideal de l'amor romàntic és molt present, acompanyat de tots els seus ingredients: amor a primera vista, gelosia com a expressió d'amor... Aquesta idea de "perdre el cap", enamorar-se de debò, fa que malgrat que hagin tingut altres experiències anteriors a la seva parella actual, totes parlin de les seves relacions passades com a "ruqueries" d'immaduresa. Totes destaquen la importància d'haver trobat nois carinyosos, que no siguin violents com els models d'homes que han viscut en els seus entorns propers. La Loli, per exemple, explica que el seu company va canviar totalment a partir de néixer la nena perquè, quan el va conèixer, era una persona afectuosa, que l'escoltava i hi podia confiar. Per a la Loli, una forma de saber que un noi és dels que li agraden és esbrinar l'estil juvenil amb el que s'identifica; per exemple, en funció del tipus de música que escolta. A la majoria de nois del seu entorn els agrada la música màquina, però si un noi escolta música tranquil·la, com la que a ella li agrada, de seguida pensa que pot ser un noi sensible de qui es pot enamorar.

Malgrat que els models que han tingut a casa seva mai no són positius en aquest sentit, elles creuen en un model de família tradicional normalitzat. Per a elles, el matrimoni i la maternitat són un mitjà, no una finalitat: un mitjà per fer de la seva vida el que a la seva família no han viscut. En aquests moments de la trajectòria utilitzen aquest argument de manera recurrent per legitimar la seva decisió. Només la Loli, per la seva experiència d'estar de tornada als vint anys, explica que aquesta estratègia del matrimoni i la maternitat en plena adolescència, que ella desitjava per al seu futur i a la que, a hores d'ara, encara no renuncia, espera que no la repeteixi la seva filla. Així i tot, per a ella l'ideal romàntic i l'esperança de trobar el seu "príncep blau" no s'ha esgotat, sigui a través de xats o amb estratègies de pensament màgic:

L: ¿Sabes lo que voy a hacer? (riu) Una amiga mía ¿vale? lo hizo. Un papelito, ¿vale? y que quería un novio, ¿no? pues cómo le gustaría que fuese, ¿no? Y cogió una vela blanca y lo puso debajo hasta que se le acabase la vela. Y bueno, a una se le ha cumplido y la otra lo va a hacer (riu)

A: ¿Qué pondrías tu en el papelito?

L: Yo pondría... guapo, simpático, atento, amable, sobre todo cariñoso, sobre todo cariñoso, sincero, respetable, y... y ya está y bueno, de dinero, pues, de dinero no, que tuviese mucho dinero no, que nos pudiesemos ir arreglando, que tuviesemos sólo para vivir y un poco más. Con eso me conformaría yo. Y sobre todo atento.... ¡y si es guapo pues mejor! (riem)

9.1.4 Educació sexual i mètodes anticonceptius: *daban mucha caña con esto, lo que pasa que yo me hacía un poquitín la longui...*

Sovint quan es parla de l'increment dels embarassos entre les adolescents es planteja la necessitat de fer més campanyes informatives sobre mètodes anticonceptius, identificant aquest desconeixement com la causa principal de l'embaràs "no desitjat". Aquest, però, és un tema complex i controvertit que difícilment pot simplificar-se ni explicar tots els casos. Les educadores del centre, que varen ser les tutores de les nenes durant la seva darrera etapa a la institució, coincideixen a argumentar que els embarassos, i la decisió de tirar-los endavant, no s'expliquen per una desinformació o una dificultat d'accés als mètodes anticonceptius. Les tutores manifesten que l'educació sexual era una prioritat a l'hora de treballar amb les adolescents. Així amb el grup dels més grans, tant nois com noies, es programen xerrades informatives a la Casa de la dona de l'Ajuntament i, a nivell de tutoria, es fa un seguiment i una orientació. Aquest punt el corroboren les noies. La Loli explica que al centre es feien xerrades sobre mètodes anticonceptius i que amb les educadores parlaven sobre les relacions que mantenien amb els nois que sortien. A l'hora de la veritat, però, el fet de prendre mesures, com diu la Loli, era "unas veces sí y otras veces no...". Com explica la Inés:

Yo la primera vez que empecé a salir con un chico la N. siempre me lo decía "o sé qué, tienes que tomar esto.." Sí, metían mucha caña con esto.. Y yo "tranquila, N. no me agobies". Y ahora lo pienso y es normal, pero cuando no haces nada dices "¡sí no me va a pasar nada!", si ni lo piensas y dices "déjame en paz que no me va a pasar nada!" (...) No, yo estaba muy informada, lo que pasa que me hacía un poquitín la longui, yo creo que sí. Al menos lo mínimo que tenía que saber lo sabía, yo creo que sí. Aparte en el colegio te hablaban del tema, mi madre también me hablaba del tema, o sea que no era una persona sólo y yo por esta parte lo agradezco... Que tampoco he hecho mucho caso, pero bueno...(riu) (Inés)

Aquesta informació, per tant, no és suficient perquè, a la pràctica, es prenguin mesures preventives a l'hora de mantenir relacions sexuals. Tal i com afirmen experts en el tema de l'educació sexual amb adolescents, mentre cada cop la informació és més abundant i està més a l'abast, el nombre d'embarassos entre les adolescents està creixent a Catalunya⁶². La Inés i la Loli tenien disset anys i, com hem vist, estaven encara sota tutela administrativa quan es van quedar embarassades. Pel que fa a la Isabel, la seva trajectòria va ser una mica diferent, ja que l'embaràs va venir als dos anys d'haver deixat el centre. Un dels temes que em preguntava abans de començar les entrevistes és fins a quin punt les noies, ara ja mares, havien quedat embarassades per desconeixement o desinformació sobre els mètodes anticonceptius: un "accident" o un embaràs no desitjat, tal i com alguns experts ho qualifiquen. L'altre, i potser més decisiu, és per què varen decidir tirar endavant l'embaràs, descartant l'opció de l'avortament que és la que prenen cada cop més adolescents i joves al nostre país⁶³. En el cas de la Inés, l'embaràs s'explica, d'entrada, amb tota normalitat com una fallada dels mètodes anticonceptius.

Usamos preservativo, y siempre lo mirábamos si se había roto y aquella vez no lo vimos y ya está. (Inés)

És interessant contrastar les veus de les protagonistes per copsar com les persones del seu entorn proper, que van tenir en aquell moment un paper important com a referents per a les noies, relaten de manera particular el record del que va passar. Així, quan pregunto a la mare de la Inés si sap si utilitzaven mètodes anticonceptius ho relata així:

⁶² Vaig mantenir una interessant conversa amb la doctora Rosa Ros, directora del Centre Jove d'Anticoncepció i Sexualitat, de l'Associació de Planificació Familiar de Catalunya i Balears, entitat amb més de deu anys d'experiència en l'atenció a la salut afectiva i sexual dels i les adolescents. Segons el seu parer, fonamentat en anys d'atenció directa i diversos estudis sobre el tema, informació i interiorització són coses diferents i sovint s'oblida en la interpretació del tema la vessant emocional i d'atractius que pot tenir per a la noia, mentre des de fora continuem interpretant-ho únicament des del punt de vista dels riscos.

⁶³ Segons el Registre d'Interrupcions voluntàries de l'embaràs, del Departament de Sanitat i Seguretat Social, que registra únicament les interrupcions legals de l'embaràs, el nombre d'avortaments entre els 15 i els 24 anys s'ha duplicat des de l'any 1998 (ha passat de 3.511 a 7.103). En concret, pel que fa a la franja d'edat entre els 15 i 19 anys, dels 1.531 corresponents a l'any 1998 s'ha arribat, l'any 2002, a 1.980 avortaments legals.

Utilizaban preservativos, eso sí que lo sé, pero decidieron probarlo sin preservativo y como les gustó más sin preservativo que con preservativo dijeron "pues por otra vez que lo hagamos sin pues no pasa na', si no ha pasado antes pues..." Y mira, por repetir...(riu) Pero la verdad es que estoy muy contenta (..) Yo siempre le decía a la Inés "Inés, ¿te tomas las pastillas?" "no, porque engordan, porque no sé qué, porque no sé cuantos.." Y yo le decía "pues más vale que engorden de una manera que de otra", "baah! usamos preservativo, no sé qué", "vale pues preservativo, pero..." Y cuando me dijo que estaba embarazada le dije "pero Inés, ¿no usabas..?", "sí..., pero una vez lo probemos y no pasó na'", y yo "ya, una vez no pasa nada, pero lo que no pasa una vez pasa otra, sin preservativo gusta más pero mira ahora..." Y ya... más de lo que le había dicho antes no le podía decir, pero una vez ya...¿qué le dices?"

I la seva tutora, que continuava sent el seu referent dins el centre i amb qui ella es reunia regularment, malgrat haver-lo abandonat abans d'hora:

A mi em sembla que no prenia ni pastilles, ni preservatiu... Jo crec que no, res, campí qui pugui, ella es prenia...va sortir d'aquí amb pastilles, jo les hi comprava, li ensenyava, i les portava en el bolso amagades perquè no volia que la seva mare s'enterés...(..) Em va dir "te enfadarás mucho, N. -sembla que la vegi- te enfadarás mucho..", "yo, ¿por qué?" (xiuxiuejant) "porque estoy embarazada...", "¡Inés!" Saps? Perquè jo li havia comprat més d'una vegada el predictor..." "I les pastilles?", "ai, no sé qué, no me he acordado, que aquí, que allá, que no sé qué, te enfadarás..." (tutora Inés)

El tema de la sexualitat era un dels eixos de treball a nivell de tutoria. Elles comenten que es posava molt d'èmfasi a controlar amb qui sortien, i que prenguessin mesures per protegir-se. Les noies, en canvi, expliquen des de la seva perspectiva actual que, malgrat la insistència des del centre, aquest era un tema que elles no percebien en aquell moment com una necessitat. En qualsevol cas, aquest era un tema gens fàcil de parlar, que no es vivia amb naturalitat sinó que era motiu de vergonya. Elles expliquen que no tenien prou confiança amb les tutores per parlar d'aquest tema. D'altra banda, les possibilitats de parlar-ne a fons amb la seva mare no eren fàcils, per la seva situació i, com hem vist, el paper autosuficient que des de petites han hagut d'assumir davant la situació de desbordament de les mares. En el cas de la Loli, aquest era un problema que s'agreujava per la comunicació amb els seus pares.

Es constata a partir de les entrevistes que les noies, encara que en el seu moment van tenir accés a la informació sobre temes de planificació familiar, desconeixien moltes coses bàsiques que havien d'anar resolent parlant entre elles. És el cas de la Loli, que m'explica que quan li va venir la primera regla no sabia què li passava i, com m'explica la Isabel, desconeixia els mètodes anticonceptius, fins al punt de preocupar-se per si posar-se un tampó podia ser motiu per a un embaràs. D'altra banda, davant les seves parelles no queda massa bé que la noia sigui qui porti la iniciativa, perquè dóna a entendre que és una entesa en temes sexuals i aquest és un sentiment vergonyant per a les noies. En el cas dels nois, la manca de consciència sobre la seva part d'implicació en les conseqüències d'un possible embaràs fa que, sovint, tampoc no se'n responsabilitzin.

Així, la prevenció i la informació sobre mètodes anticonceptius queda coixa si no va acompanyada d'una educació afectiva i sexual. Un discurs sobre el risc no té efectes en un moment en què elles estan descobrint la sexualitat i és precisament a través d'aquesta que troben una eina per sentir-se desitjades. Com hem vist, la recerca de l'amor romàntic és el protagonista en els seus relats i elles fan una distinció entre l'enamorament autèntic, davant del qual s'entreguen sense pensar massa en les conseqüències, i les seves experiències anteriors que, des de la seva perspectiva actual, perden tota la importància.

9.1.5 La notícia i la presa de decisió: *supongo que necesitaba apoyarme en algo...*

I: Al principio no sabía lo que hacer, si abortar o no abortar, pero cuando decidí que sí me hizo mucha ilusión...

A: ¿Tú te acuerdas de cómo terminaste decidiendo que sí, que querías tirar adelante el embarazo...?

I: Porque... yo supongo que necesitaba apoyarme en algo, eso también me ayudó...y porque me daba miedo abortar y... no sé....muchas cosas.... Estaba con mi madre, ya no estaba en el centro o sea que ya podía decidir si sí, si no... Bueno y antes ¿no? pero no es lo mismo que cuando tienes dieciséis que dices "no porque que voy a hacer..." Yo ya tenía dieciocho casi, y luego pues eso, estaba con mi madre y... ¿por qué no? (Inés)

L'experiència de la maternitat és, sens dubte, un moment biogràfic que marca un tall en la vida de les tres protagonistes. Només la Isabel explicita que és un embaràs conscientment buscat. En el cas de la Loli i la Inés expliquen la decisió de tirar endavant l'embaràs com la reacció davant un fet inesperat que, un cop es va produir, varen rebre amb una gran il·lusió per l'oportunitat que intuïen que obriria en les seves vides, però que es confonia amb una angoixa important provocada, sobretot, per la por a la reacció de la parella, així com la por a avortar i la precarietat de la seva situació:

Al principio me dio miedo porque no sabía lo que iba a hacer el Jimmy, si me iba a dejar o..., aunque él cuando estaba en el centro me decía que no, que si nunca me quedaba embarazada me iba a apoyar pero siempre te queda la duda, porque hay muchas parejas que lo han dejado cuando ella ha quedado embarazada. Me daba miedo porque yo no tenía ningún trabajo, hacía poco que vivíamos en M., o sea que no tenía un sitio fijo, eso es lo que me hizo dudar de abortar o no... Pero luego hablé con el Jimmy y me dijo que sí, que no había ningún problema, que no sé qué, que él también lo quería y entonces pues... (Inés)

Pues fue que bueno, estaba con L. y me dijo, me preguntó "¿tienes relaciones con Jose?" Yo le dije que sí, ¿no? y que bueno, que hacía tiempo que no me venía la regla y ella pues me dijo que si quería me compraba un test y me hacía la prueba ¿no? Y me lo compró, me hizo la prueba y estaba embarazada...(...) Es que no me veía para abortar y seguí para 'lante..., no sé... Y además también me hizo mucha ilusión, no sé, me vino así de pronto ¿no?... Lo pasé muy mal también, porque quería pero no quería ¿sabes lo que te quiero decir? (Loli)

Les tutores, a més, van ser part implicada en el moment d'aconsellar la noia sobre la decisió de tirar endavant o no el seu embaràs. Les dues coincideixen que, en el seu moment, varen intentar convèncer les noies perquè avortessin:

Jo li vaig enfocar "encara estàs a temps, ets molt jove, pensa que seràs una nena cuidant d'una altra nena, pensa-t'ho bé" Perquè abans ella estava convençuda, però no hi va haver manera, va dir que ella no podia fer una cosa així... (tutora Inés)

Yo le decía que era ella, que se lo tenía que pensar muy bien, que una cosa era salir de aquí con un trabajo y con muchas cosas que tendrás, muchas responsabilidades, que tú decidas vivir sola o con tu compañero... pero una cosa es esto y otra responsabilidad es tener un bebé. ¿Qué le quieres dar a ese bebé? ese era, bueno, yo creo que el mensaje de todos los educadores, que ella se lo pensara, pero que la decisión, esa decisión la tenía que tomar ella...si lo tenía o no... (tutora Loli)

Aquest consell, però, no era el mateix que rebien a casa seva on l'embaràs era rebut com un fet normalitzat. Fins i tot en el cas de la Loli, que no va tenir el suport de casa seva respecte a la boda i la seva parella, l'embaràs es va rebre amb una relativa normalitat:

Cuando me quedé embarazada mi madre no me dijo nada, no se lo esperaba, "sa' quedao embarazada pues sa' quedao embarazada" (Loli)

La mare de la Inés, que tornava a tenir a casa la seva filla després de deu anys, explica quina va ser la reacció de la seva filla, les seves motivacions al moment i les pors:

Sí, me acuerdo que estábamos así jugando en el sofá y se me acerca y me dice "mamá, que no me ha venido la regla" y yo "oy, pues mira que si estás embarazá...", "anda..." -porque es muy vergonzosa- "anda..." Y yo "¿qué? a ver, tu con Jimmy lo haces, porque yo lo sé, que yo te oigo" (riem) Hombre, ¡dormía ellos en esta habitación y yo en ésta! Y me dice "¿que me oyes? oy, qué vergüenza, qué vergüenza! pues si lo sé no lo hago más!" Y yo "bueno, vamos a hacer la prueba de embarazo y si ves que estás embarazá digo vosotros mismos..", "¿y si estoy embarazá qué

hago?", y yo "ah! eso...yo ahí no me voy a meter". Si me hubiera dicho de perder a la Irma...es que estoy en contra del aborto y si me hubiera dicho de perderla me hubiera matado, se me hubiera pasado pero así y todo hubiera guardado yo aquella... Pero bueno, se hizo la prueba del embarazo, salió positivo, me dijo pues "estoy embarazá" y yo ya me lo suponía, porque Inés siempre ha sido muy puntual con las reglas. Bueno pues se lo dijo a Jimmy, decidieron abortar, después decidieron no abortar, después decidieron abortar otra vez, y yo le decía "a ver Inés, que tú sabes que estás embarazá, pero te tienes que hacer las primeras pruebas", "bueno, ya iremos, ya iremos, ya iremos..." Y ella lo iba aplazando por si le decían que esto y que lo otro, para que Jimmy no la hiciera abortar, porque tenía miedo que el Jimmy le dijera que si y ella tuviera que abortar porque el Jimmy se lo dijera y yo creo que por eso lo iba aplazando, lo iba aplazando. Y me decía "mamá, es que yo lo quiero tener" y yo "¡pues tenlo! dile a Jimmy...le dices "mira, Jimmy, si quieres bien y sinó pues adiós muy buenas y me quedo con lo que venga" (mare Inés)

9.1.6 Les seves motivacions: *el sueño de ser normal*

Com hem vist el desinternament del centre de menors esdevé per a les noies un moment clau i dolorós en la història de vida de les noies. Per a les tres els darrers mesos al centre són recordats com a moments molt crítics on expliquen haver estat més d'un moment a la frontera de la transgressió i, en algun cas, arriben a creuar la línia (conductes violentes, autoagressions, robatoris...). És la por d'un salt al buit que, als divuit anys, després de tota una vida a la institució, les posava cara a cara amb els límits d'un futur incert. Paradoxalment, aquesta mateixa por a sortir és la que provoca fugides endavant. En el cas de la Inés, una fugida efectiva del centre que, als dos mesos, acaba en embaràs; en el cas de la Isabel, una valoració retrospectiva en la que confessa que es penedeix de no haver-ho fet en el seu moment per evitar uns darrers mesos de molta angoixa:

Mira es mejor y todo, el día que te vas a desinternar o antes de desinternar, escaparte del colegio, ¿sabes? (...) porque tú lo decides y ya está, sino es estar allí esos meses, de decir te quedan tres meses, Isabel para irte. No sabes qué vas a hacer... y pasan los días, nadie te ayuda, nadie te asesora, de decirte "Isabel, yo creo que tú podrías hacer esto, que tal, ¿tú qué tienes pensao, hacer esto? Pues mira yo te voy a ayudar, eh, vamos a intentar buscar trabajo que tal y que cual". No sé ¿no?. "Esta es tu casa" pero que te lo digan de verdad, porque esa no es tu casa, no.. (Isabel)

En el cas de la Loli, una "fugida" molt lligada al fet de quedar-se embarassada:

El quedarse embarazada no sé si también es las ganas de salir de aquí... sí, las ganas de salir de aquí y para ella yo creo que no veía otra cosa. Ella creía que con esto era la manera de escapar, la única solución de salir ya, no se esperó a... porque no tenía los dieciocho años cuando marchó de aquí, se quedó embarazada antes, entonces que no se paró a pensar ni escuchaba los consejos que se le estaban dando, de decir 'son unos meses' y se podía buscar otra solución. Pero es que también con ella no había... no quería una residencia, era menor de edad, no volvía a casa, el piso no quería, no atendía... no atendía a razones, es decir, yo creo que tenía tanta gana de salir... Y después hablabas y no estaba tan mal aquí, pero no sé... no sé muy bien si fue queriendo o sin querer el quedarse embarazada, yo tengo mis dudas, ¿no? (tutora Loli)

Després d'una infantesa marcada per l'experiència de l'abandó familiar i la vida dins una institució, les nenes han anat interioritzant un estigma de ser "nenes de centre" que ha marcat de manera profunda la seva identitat personal. Així doncs, quan s'acosta el moment del desinternament i, per tant, d'encarar la seva trajectòria personal cap a l'adulesa que, arribada la majoria d'edat se'ls exigeix per la força dels fets, la seva principal motivació és transformar aquesta diferència en normalitat social. La voluntat de ser "com tothom" és un dels referents comuns més bonics dels seus relats de vida. El seu somni de la primera adolescència, que imaginava en alguns casos seguir uns estudis o una vida independent, se'ls va esvaïnt però va aterrant cada cop més cap a altres formes que, malgrat rebaixar les expectatives de màxims, creuen que els han de permetre assolir la seva fita: la voluntat de "ser normal". És el que expressa la Inés quan argumenta que l'embaràs ha suposat per a ella una estratègia per deixar enrere el passat i afrontar el futur. Com ella diu: "*hacer mi vida, no cómo yo la quería pero se acerca más a la que deseaba*".

Formar una família és, en aquest sentit, el mecanisme que perceben a l'abast del seu gènere com a estratègia de normalització viable. És el desig que expressa reiteradament la Loli quan diu: “yo siempre he querido tener la familia que no he tenido, que todo el apoyo que yo no he tenido por mis padres y el cariño que no me han dado, pues no, pues yo dárselo pues a mi marido”. En el seu entorn, com hem vist, la maternitat és signe de normalitat per a les noies. De fet, les tres tenen un referent molt proper: l'experiència d'una maternitat primerenca de les seves mares. Així mateix, en el seu context vital actual és comú que tinguin germanes grans que també s'han quedat embarassades ben joves, o bé amigues seves o dels seus companys. Per això, les mares no perceben el fet com un problema. En alguna mesura, també, la decisió de la filla és viscuda com la possibilitat de “redempció” de les seves decisions en el passat. En el cas de la Inés la seva mare ho explica així:

Yo aquellos momentos los viví con mucha alegría y con mucha tristeza, porque yo no quería que lo perdiera pero que vamos, no estaba en mis manos (...) Y yo lo que no quería es que bastante tienen que recriminarme ya, ¿no? según mi opinión, según ellos no me tienen na' que recriminar pero según yo sí, y no quería que yo le dijera que lo perdiera porque yo por un lado que ella con diecisiete años..., ¿qué hace mi niña con diecisiete años con una niña ahora, que va a perder su juventud? Porque yo perdí la mía, y yo por este lado no quería que lo tuviera porque quería que disfrutara de la vida, pero por otro lado decía ¿y si lo pierde? y tal como es Inés y luego se lo recrimina toda la vida y coge una depresión de éstas de que... Yo tuve la desgracia de perder uno cuando tenía su misma edad, pero no lo aborté, lo perdí y todavía hoy por hoy miro a los chicos por la calle y pienso “mira, esta sería la edad de mi hijo ahora”. Y es lo que no quería de Inés, que el día de mañana fuera y dijera “mira, mi hijo podía ser así”. Y cuando me dijo que no lo perdía pues la verdad es que me alegré mucho, pero bueno estaba embarazada que no se le notaba la barriga y ya le decía cosas al chiquillo y Inés me decía “díle algo” y le ponía la cabeza en la barriga y le decía cosas, no sé qué... Y Inés decía, que estaba todavía como un fideillo, y me decía “mamá, que yo me pongo la mano en la barriga y ya lo quiero”. Y sí, lo viví con mucha ilusión, con mucha ilusión, cuando decidió que lo iba a tener me puse muy contenta. (mare Inés)

Una de les entrevistes que va ser reveladora en aquest sentit va ser la que vaig mantenir amb l'Alberto, el germà de la Loli. Per a ell la voluntat de normalitzar-se era comú a tots els nens internats i, de fet, ell explica que encara avui, després de dos anys fora del centre, va sovint de visita i veu en els ulls dels nens petits l'admiració per algú que se n'ha sortit. Sortir-se'n per a un noi vol dir tenir una feina, viure en un pis amb amics o, en tot cas, fora de casa, tenir xicoteta i poder dur una vida més o menys autònoma que et permeti satisfer petits capricis. En aquest sentit, ell explica com ara és rebut pels antics companys del centre quan hi va de visita :

Yo quería tener mi grupo de amigos, normal, ¿vale? No quería tener nada más...Y lo que resultó ser, lo que me han demostrado es que en en fondo todos me querían. Cuando voy al centro se ponen muy alterados, no sé por qué (riu) y a los grandes les hace mucha gracia que yo vaya, o sea les hace gracia ver a uno que ha salido del centro y que está muy bien, ¿vale? Y de alguna forma es algo que quieres seguir, ¿vale? o sea, en mi caso era el que se apartaba de todo pero acabé siendo una de las personas que todo el mundo quería... acabar, o sea, cuando tu estás en el centro quieres tener tu dinero, tu trabajo, tu casa y... a los demás les gusta esto. (Alberto)

Quan ell relata quines han estat les trajectòries dels companys que, conjuntament amb ell i la Loli, estaven al centre, explica d'aquesta manera les trajectòries de les noies:

La mayoría de las chicas han salido con un bebé (...) ¡Había una temporada que parecía que los dában en una tómbola o algo por el estilo! (...) Porque tienen más facilidades, quieras o no una chavala que está mal con sus padres, ¿vale? y tiene un novio estable, dentro de un centro lo lleva mejor, ¿vale? ya se hace su vida, ya se centra, que puede ir mal pero si va bien pues... perfecto... bueno, perfecto para algunos, pero era una salida que podían tener ellas, una excusa para salir del centro y estar ya haciendo su vida, ¿vale? porque lo que más queríamos todo el mundo es ser normal, ¿vale?

- Qué bonito eso que dices...

Por lo menos a mi me da la sensación, lo que todos queríamos era eso, y el tener unos amigos del instituo era importante, ¿vale? porque así te considerabas normal, y si te marginabas y te que-

dabas en el centro haciendo clase pues te ibas...la gente te miraba mal. Y ¿por qué te miraba mal la gente? porque eras diferente y te puedes llegar a sentir diferente por el trato con la gente, estás en un sitio que no te pertoca, y el tener una familia ya era algo importante...

- ¿Y cuando te dijo que estaba embarazada qué pensaste?

Veíamos más fácil que ella se casara y tuviera un hijo que nosotros nos casáramos... pero nos importaba lo que diría la gente, ¿vale? porque estamos muy influenciados por lo que dice la gente (...) Me parecía bien, ¿vale? porque veía que ella estaba a gusto y podía vivir su sueño de ser normal" (Alberto)

Només la Isabel explica amb orgull que ella se n'ha sortit en un context en el que tot l'arrossegava a seguir un camí diferent. Per a ella, com ha mostrat la seva història de vida, el referent de la "normalitat" i la voluntat de superar un referent familiar marginal, esdevé clau. En el seu cas, aquesta normalització també passa sobretot, com per a les altres noies, per tenir una família però, alhora, es fonamenta en la seva autoimatge com una "dona treballadora" capaç de tirar sola endavant.

9.1.7 La visió de les tutores: així no aixecaran mai el cap...

Per a les tutores l'embaràs va ser des del primer moment, i encara ara, percebut com un problema. Des de la seva visió adulta i des de la perspectiva de la normalitat social, un embaràs en edats tan primerenques, quan elles es troben en un moment clau de la seva transició, incrementa la seva vulnerabilitat social i la dificultat per tenir una vida normalitzada. Per una banda, per la seva joventut i la responsabilitat que suposa tirar un fill endavant en unes condicions en què elles, precisament, encara no han madurat:

I és que em sabia greu, que una nena quedi embarassada, ja té temps per quedar embarassada!, ja tindrà temps per ser mare! Jo li deia "cony disfruta de la vida, no has tingut una infància agradable, pues disfruta de la joventut". És que és veritat "disfruta, surt, ves-te'n aquí, ves-te'n allà, balla, i sense fer mal a ningú, disfruta, per què et tens que liar amb una criatura?" I és que ho penso, i si la veig li tornaré a dir, perquè és que estic convençuda d'això, i ella ho sabia, "perquè ja bastant fastidiada que has tingut la infància, pues tingues una joventut de poguer disfrutar-la, però no et liis amb una criatura, ja tindràs temps de liar-te amb una criatura". És que és veritat. I ella això sí ho entenia, ho entenia, ho entenia, però... pam! (tutora Inés)

Aquesta falta de maduresa va acompanyada de l'argument dels límits reals davant unes condicions de vida gens fàcils.

Pienso que ella ahora podría estar trabajando jornada completa, divertirse, vivir más tranquila la vida que le toca a su edad, ¡es que es una niña! (tutora Loli)

Per a elles la maternitat a l'adolescència és un signe de reproducció social, una cadena que es va seguint de mares a filles i que és difícil de trencar. Malgrat que les noies durant l'adolescència sovint creixen amb la convicció que no volen això per a elles, a mesura que es van fent grans i s'acosta el moment del desinternament aquests plantejaments canvien. Quan la Loli va marxar del centre la Inés encara tenia setze anys. El cas de la Loli va ser tema de conversa dins el centre, tant a nivell d'equip de tutors com dels nois i noies. Segons explica la tutora de la Inés, en aquell moment la Inés no entenia la decisió de la Loli, i era de les que defensava l'avortament. Les tutores, però, a partir de la seva experiència al llarg dels anys generalitzen els casos i identifiquen una pauta comú que diferencia les trajectòries dels nois i les noies. Les tres coincideixen que la maternitat ha estat per a elles una estratègia per omplir un buit afectiu mitjançant la formació de la família que elles no han tingut.

Això no és un despiste, això subconscientment és que l'ha anat a buscar. Encara que ella digui que no. I la Loli no diem, la Loli? la Loli no diem, o sigui que jo crec que totes, totes el van a buscar, d'aquella manera que sí, que no, no però que sí. I és preocupant, i això es tindria de mirar perquè és que no, no, perquè llavorans no aixecaran mai el cap... Quasi totes les tutorandes al sortir d'aquí al cap de res es queden embarassades. I a la que algú els doni una mica d'amor se'n van

de casa, perquè no l'han tingut mai. Joestic convençuda, eh? A les primeres jo sempre dic que elles estan a lo que surti, perquè és que es veu, que busquen, que busquen, desesperadament, algú que les estimi, que les cuidi (tutora Inés)

Al salir de aquí muchas es esto, que se encuentran solas y claro, es esto, carecen de afectividad, quiero decir, que necesitan sentirse queridas y es una cosa de buscarlo también. En esto sí, esto es la mayoría. Pasa que unas, bueno, unas se han quedado embarazadas otros no, pero que es la manera, no solamente ya salir, sino estando dentro, lo que buscan es esto, más que un adolescente que está en una casa normal. (tutora Loli)

Jo penso que tracten de fer la família que no han fet, que no han tingut. (tutora Isabel)

Totes volen el mateix, però les estratègies i els itineraris que segueixen per aconseguir-ho són diferents. Destaca el cas de la Isabel com a diferent perquè, d'alguna manera, segueix una trajectòria que des del centre es considera més normalitzada: per aconseguir l'objectiu de "ser normal" primer treballa, estalvia i després es casa i té un fill. La tutora de la Loli compara els dos casos i parla de la Isabel en aquests termes:

El carácter de ella ha ayudado mucho, ella sabía muy bien desde muy pequeña lo que quería, y siempre lo ha tenido claro, de no volver a casa, de según qué cosas y le ha servido de una manera de salir también, digamos de aquí diferente (...) Pues buscando un trabajo y decir, "bueno yo de aquí o casándome o quedándome embarazada o deso, no, no, no, yo de aquí quiero esto, quiero ¿volver a casa? no, no puedo volver a casa, o no quiero volver a casa, de otra manera, no quiere ir a una residencia, he de buscar un trabajo de una manera o de otra ..." Entonces, lo primero ha sido buscar trabajo y poder salir bien, después ha venido lo otro, que es lo que quería ella, creo yo que sí, eso lo va diciendo ya desde pequeña, decir "yo de aquí quiero trabajar, primero empezar a trabajar y empezar a trabajar de lo que sea, y después iré mejorando en el trabajo". Es diferente también. (tutora Loli)

La maternitat, per tant, és vista per les tutores com un problema, un indicador més de risc social que incrementa les seves dificultats de sortir-se'n. Aquest és el discurs explícit. Implícitament, però, la maternitat és reconeguda també com un possible indicador d'integració social, en la mesura que ha evitat altres itineraris més conflictius a nivell social. Per exemple, és un element que fins i tot un jutge pot tenir en compte quan la Inés, amb causes judicials pendents pel robatori a la botiga, pot sortir-ne sense càrrecs si es té en compte la seva condició de mare. En el fons, les mateixes aspiracions adolescents de les nenes, com estudiar una carrera, tenir diners, ser independents... són també les que les tutores dipositen en elles a nivell ideal, encara que en realitat aterren molt més. Les seves expectatives reals es concreten que duguin una vida "normal" ajustada a les seves possibilitats, és a dir, tenir una família normalitzada i una feina per tirar endavant.

Que tengan un trabajo honrado, una familia honrada, que es lo que nosotros aspiramos aquí. Nosotros no queremos universitarios todos, ni mucho menos. (tutora Isabel)

Així i tot, aquestes expectatives no sempre són fàcils d'assolir i, en paraules de la tutora de la Inés, no totes es poden "salvar":

Uf! quasi totes..., totes! jo només tinc dos tutorandes, una que se m'ha desinternat fa poc i una altra que és l'única que m'ha estudiat una carrera, bueno m'està estudiant una carrera i s'està salvant, i ho té claríssim. Totes les demés quan han sortit d'aquí, al cap d'un any o dos ja han quedat embarassades, totes! la Mari, la Isabel, és que són totes, la Loli ja no diem, la Loli no l'ha tingut abans perquè no el va poder tenir perquè sinó ja n'hagués tingut més d'un, no? la Inés...és que són totes, la María José, totes, totes les adolescents que vaig coneixent, totes són mares... (tutora Inés)

Les tutores plantegen que la maternitat tan joves els ha truncat una possibilitat de "normalitat social", és a dir, fer com qualsevol noia de la seva edat: sortir, divertir-se, etc. Aquesta expectativa, però, que es correspon amb la que les nenes tenien a la primera adolescència està ben allunyada de la seva realitat, de les possibilitats efectives de les quals disposen a tots nivells quan surten del centre. A nivell de vincles, es troben totalment soles. L'experiència de l'internament les desvincula d'una xarxa de relacions,

sobretot quan el centre es troba fora del lloc de residència on elles retornen quan es desinternen. No coneixen ningú i, sovint, el seu únic referent és la família que va ser inhabilitada al seu moment, quan van ser-ne separades per decisió administrativa. A nivell de recursos sovint no tenen una feina ni possibilitats econòmiques i les que tenen són per ajudar la seva família, fet que els dificulta enormement poder fer una vida autònoma, perquè acaben sent les responsables de les pròpies mares. Això no fa més que lligar-les dins un cercle del qual no veuen sortida si no compten amb el suport efectiu, per exemple, de la família del xicot o dels ingressos del company.

9.1.8 L'experiència de la paternitat: l'inici de la maduresa forçada....

L'experiència amb les parelles és força diferent en els tres casos. Una de les entrevistes que recordo de manera més especial és la del Jimmy, el company de la Inés. Ens vàrem trobar a la plaça on acostumàvem a quedar amb ella, i va venir amb la nena, a qui cuida mentre la Inés és a la botiga. El Jimmy té dinou anys i parla el català, "sí, és l'idioma diguem-ne oficial...". Tot i que la Inés me n'havia parlat molt reconec que em va sobtar trobar-me un noi amb una imatge tan juvenil; de fet, semblava que estés passejant la seva germana petita. És moreno, estatura mitjana, de complexió robusta, porta tres arrecades a l'orella esquerra i un collaret de fusta. Vesteix una gorra, uns pantalons caqui caiguts i una camiseta promocional de la discoteca on treballa els caps de setmana com a guarda de seguretat, que li deixa a la vista tot el braç tatuat:

J: Això és una carpa japonesa, que la carpa encara no està pintada i bueno, segons la filosofia japonesa la carpa, o sigui, lo primer que va haver-hi va ser la carpa i amb el moviment de la cua va crear tot l'univers i bueno, jo això ho vaig associar a mi universo personal pues... a la nena! un nou univers personal que s'ha creat...és una mica ehh.. i després porto aquest (m'ensenya l'espatlla esquerra tota tatuada)

A: Osti, qué guapo!

J: Sí, bueno això és una cookie de Borneo, que s'ho tatuaven a la isla de Borneo a la Polinesia. A l'illa de Borneo que hi ha una tribu que quan tens setze anys eh...el pas de la madurés, a ser adult, és que t'agafen i et foten a la selva durant dos anys i bueno, abans d'entrar a la selva els hi tatuen una aquí o al pit, i aleshores quan surten de la selva, que ja se suposa que són adults, els hi tatuen una altra aquí o a l'esquena i bueno, me'n vaig fer una aquí amb flames quan va nèixer aquesta (senyala la nena), va ser un regal del meu amic, de paternidad. I que bueno, a l'inici de la madurés forçada, amb les flames, i bueno... i després els altres dos que porto sí que no volen dir res (riu) però bueno...

A: La primera deies que la feien quan començaven...

J: Sí, a l'inici de la madurés i quan sorties una altra que se suposava que ja eres adult el que passa és que no sé, en menos de dos anys me la faré segur, però una coseta petiteta, i no sé...

A: Per què tu consideres que has fet aquest pas ja?

J: Sí, sí l'inici sí, he acabat encara no... , em sembla que ja trigaré bastant a acabar de madurar! (Jimmy, company Inés)

La paternitat per al Jimmy ha estat, doncs, un ritus de traspass a la maduresa produït de manera pràcticament automàtica, en el sentit que tenia a les societats primitives, a les que es remet per resignificar a través del tatuatge la seva experiència biogràfica. A més, com no s'amaga de confessar-me, aquesta ha estat per a ell una maduresa "forçada". En cap moment s'havia plantejat el fet de ser pare abans que la Inés li digués que estava embarassada. Per a ell no ha existit una joventut viscuda com a temps de transició, temps d'anar assumint les responsabilitats corresponents a l'adultesa. La paternitat ha estat el seu ritus d'iniciació, una cerimònia viscuda com un somni del qual, quan et despertes, t'ha canviat la vida:

Però bueno, és això, és que estava molt preocupat abans que naixés la nena perquè... òstia!, si és que sóc un nen, saps? jo no em puc posar ara a intentar criar una persona... Va ser parir la Inés i agafar-la a ella en braços i... saps? quedar-me la ment en blanc i bueno és... et tornes a despertar i ja ets un altre... no sé, creixes així de cop... Però bueno, no, tampoc és que m'hagi tornat aquí la persona més responsable del món, no? Però bueno, que estava molt més boig per la vida i m'he tranquil·litat una mica... (Jimmy)

Tant el Jimmy com el Jose, el company de la Loli, van insistir que la noia avortés. En qualsevol cas, la decisió sempre es deixava en mans de la noia i ells van acabar assumint la paternitat com una responsabilitat masculina:

Home, jo vaig insistir bastant en no tenir-lo i ella també em deia "no, he de ir al médico, y no sé qué..." Fins que al final ja li vaig dir "mira, o sigui, ara o ja em dius que sí, o em dius que no, però ja no ho allarguem més". I ella "es que lo noto aquí y no, no puedo..." I clar, jo sempre he sigut de "mira, es mi mierda y yo la recojo", no? Bé, o sigui molt... virtualment... I res, pues va ser veure que no hi havia una altra opció... Què? deixar-la i deixar tirada a la nena i continuar amb la mitjana aquesta de... És que clar, és això, sabent el que ha viscut la Inés, jo no deixaré en cap moment que la nena passi lo mateix que ella, saps? (Jimmy)

Tant la Inés com la Loli comprenen que les seves parelles tinguessin reticències al seu moment sobre el fet de tirar endavant l'embaràs. Elles consideren que, mentre en el seu cas la maternitat els obria un ventall de possibilitats de fer una vida nova, per als seus companys, en canvi, implicava renunciar als plaers de la joventut assumint una sèrie de responsabilitats que, a diferència d'elles, no havien somiat des de petits i que, a més, no serien ben rebudes en el seu entorn familiar. Com deia la Inés: "él apoyaba abortar, como ha sido siempre de todo para él, ir con sus amigos... entonces con la niña ya no es lo mismo".

La tutora de la Inés valora que el Jimmy provingui d'un entorn familiar normalitzat, que li permeti a ella fer una vida pròpia desvinculant-se de la seva mare i el context problemàtic en el que viu. De tota manera, en el seu cas, com en el de la Loli, el paper de la família del xicot serà un element determinant en la trajectòria futura de les noies, com hem vist no sempre en positiu:

El noi és d'una família bastant normalitzada... i també és molt mono, eh? és un noi morenet d'aquells, que anaven amb els pantalons baixats, i és molt molt salat. I l'estima... l'estima. Feia tatuatges, es volien montar una tenda... (...) Vaig parlar amb ell i em va dir que volia donar la cara, el director també hi va parlar. El problema que tenien eren els pares d'ell, que tenien vergonya, que tenien por.... (tutora Inés)

Per a la Loli l'experiència de la recent separació del seu marit, com hem vist, marca tot el seu relat. Ella ha viscut un doble trencament vital, el matrimoni i el naixement de la filla, moments que havien obert per a ella l'esperança d'una nova vida que es trenca amb la separació, després de mesos de convivència conflictiva, marcada per la violència. Des de la seva mirada actual, el naixement de la nena va ser el detonant de la crisi de parella:

Bueno pues conocí a Jose por una amiga del colegio, y bueno pues nos conocimos, empecemos a salir, pues yo me quede embarazada cuando estaba en el cole ... Bueno pues, pues a raíz de ahí también vino un poco el problema. Pues nada, pues lo quisimos tener, fuimos hacia delante, y bueno pues yo me casé con él y salí del colegio, y... bueno pues, empecemos a vivir, bueno estuve un mes o así, pues en casa de sus padres, y luego ya pues nosotros nos cogimos un piso. Y bueno, pues a raíz de ahí pues las cosas bonitas, to' bonito, to' muy bonito, precioso, pero ya luego ya las cosas no iba bien, pues... tenía problemas yo con él, porque no, no, a ver no es que no nos llevaríamos bien, pero no nos llevábamos ni bien ni mal. Siempre estábamos discutiendo como perro y gato. Con mi suegra a ver, yo siempre la he apreciao, y la seguiré apreciando, porque ni sa' portao bien conmigo ni tampoco sa' portao mal... (Loli)

La Isabel va quedar-se embarassada quan feia dos anys que havia sortit del centre. Per a ella i per al seu marit el naixement del fill és un moment vital clau que marca el moment definitiu d'una transició a l'adultesa que havia començat amb una feina, uns mesos de convivència en comú i el matrimoni, després d'un anterior embaràs que va acabar amb avortament involuntari. Ella malgrat vol distanciar-se del

que considera en les seves companyes una forma de lligar-se de seguida a algú en sortir del centre "las chicas de aquí al colegio siempre tenían novios (...) es tan duro todo que si estás con alguien pues te apoya, ¿no?", el matrimoni amb l'Antonio el destaca com un clar ritus de traspàs, un punt d'inflexió biogràfic que marca un abans i un després en la seva vida. Així, el moment més feliç de la seva vida va ser el matrimoni i el naixement del seu fill perquè, com ella explica: "al casarme cortas con tu vida de antes". L'Antonio, el marit de la Isabel, explica que la decisió de ser pares va anar unida al matrimoni. De fet, primer va venir un embaràs, que no va tirar endavant, i aquest va ser el detonant de la decisió de casar-se i tornar-ho a intentar, perquè la Isabel insistia que volia ser mare:

Había mucha gente... mi tío me decía que no, que nos esperásemos, porque yo le dije el día de la boda que queríamos tener un niño y dijo que no, que era muy pronto...(..) Y yo hoy en día sigo pensando lo mismo que pensaba antes, yo no me arrepiento ni de haberme casado ni de tener el niño. A ver, sé que ata bastante, ¿no? y que quizás si no lo hubieramos tenido ahora podríamos tener a lo mejor un poco de dinero, o podríamos tener una vivienda de propiedad. Pero no me arrepiento, prefiero tenerlo ahora que no cuando tenga treinta y cinco años, treinta y dos o porai, prefiero tenerlo ahora...(..) La Isabel decía, bueno, que ella lo quería, que quería tener a su bebé y bueno... (marit Isabel)

Així, tot i les diferències en els tres casos, sempre són les noies les que prenen la iniciativa a l'hora de decidir tirar endavant la maternitat. Ahora, però -i molt significativament- els tres nois assumeixen al seu moment plenament aquesta decisió que fins i tot, en el cas del Jimmy i el Jose, contravenia la seva voluntat inicial. Així mateix, tret del cas de la Loli⁶⁴, ells acaben valorant que finalment ha estat el fet més important de les seves vides.

9.2 La maternitat com una estratègia plena de sentit

9.2.1 L'embaràs juvenil: més enllà de la perspectiva del risc

"Les fronteres entre el que és i el que no és desviació social, precisament perquè són poc clares, són arbitràries; i d'altra banda és aquesta mateixa arbitrariedad, que fa de les definicions oficials unes definicions sumament precàries, la que explica que hom les vulgui defensar aferrissadament. En darrer terme, tota la teoria de la "desviació social" té una doble funcionalitat prou clara: en primer lloc, protegeix les regulacions morals de la nostra societat, ens diu el que és correcte i incorrecte, el que està bé i el que està malament, en un terreny en el qual manquem d'elements objectius de discriminació. I en segon lloc -i sobretot- la teoria de la "desviació social" ens permet de protegir i defensar la nostra percepció de la realitat, mantenint la credibilitat i el caràcter plausible de les estructures socials en les quals ens movem, reforçant-ne fins i tot la cohesió" (Estruch i Cardús, 1981: 29)

Com es mostra en l'anterior apartat d'aquest capítol, l'embaràs adolescent des de la perspectiva dels seus protagonistes (sobretot les noies, però també els seus familiars) adquireix significats que posen en qüestió la visió adulta i normativa que els serveis socials formulen quan el designen com una "pràctica de risc". A partir dels seus relats, i aproximant-nos al seu univers simbòlic, són visibles els factors culturals que intervenen en la seva presa de decisió, així com les diferents vivències sobre el tema de les persones més properes del seu entorn. Aquestes diferents veus, que fins ara no han estat discutides ni contestades, han servit com en un diàleg imaginari per construir una polifonia que permet mostrar les diverses, i sovint confrontades, interpretacions al voltant del tema. En aquest apartat tots aquests arguments (de les noies, de les seves famílies o de les tutores) seran el punt de partida per a una anàlisi

⁶⁴ Cal dir que no va ser possible entrevistar-me amb l'exmarit de la Loli i, sens dubte, la seva aportació hauria pogut enriquir i contrastar en molts aspectes el relat que ella em va fer.

interpretativa de l'embaràs i la maternitat adolescent en contextos descrits com de risc social. L'objectiu és comprendre el fenomen i poder interpretar-lo de manera global, és a dir, tenint en compte tant la seva significació per a les trajectòries de les noies com, alhora, analitzant quines són les definicions socials sobre el tema i el perquè és una pràctica socialment problemàtica⁶⁵.

La consideració de la maternitat adolescent com un problema social és cada cop més palesa a la nostra societat. Com tot problema social parteix d'una sèrie de pressupòsits i interessos que cal desemascarar si pretenem fer-ne una anàlisi sociològica, és a dir, amb voluntat de comprensió més enllà d'allò socialment "donat per descomptat". Així, en primer lloc, podem preguntar-nos si l'embaràs adolescent és efectivament un problema social, i per a qui ho és: què amenaça i què posa en qüestió que una realitat com els embarassos adolescents, entrats el segle XXI, lluny de retrocedir estiguin augmentant a la nostra societat? Sens dubte, l'embaràs adolescent és un problema per a la societat; una realitat que preocupa i que costa d'entendre. L'embaràs en edats "prematures" posa sobre la taula una sèrie d'interrogants, que desemboquen en una definició d'aquests col·lectius femenins com a "desviats" o "de risc", ja que qüestionen alguns dels fonaments normatius de la societat majoritària. D'altra banda, però, si volem comprendre la significació del fenomen pels seus protagonistes, haurem de preguntar-nos fins a quin punt l'embaràs adolescent no és percebut com una possible "solució", una oportunitat per canviar una realitat problemàtica.

Com he explicat, el fet de centrar el treball en l'eix de la maternitat adolescent respon a la voluntat de copsar un dels mecanismes diferencials de les noies a l'hora d'afrontar la seva trajectòria en unes condicions d'extrema vulnerabilitat. En aquest sentit, parteixo de la premissa que la maternitat és una forma de resposta a les condicions materials de vida, que fa emergir una sèrie de valors o "mapes de significat" propis del seu context sociocultural. Per comprendre aquesta conducta cal anar més enllà, d'una banda, del discurs de la reproducció social, que considera que és un simple reflex dels patrons culturals de la seva classe social que, de generació en generació, determina les seves opcions de vida. Així mateix, cal transcendir aquelles interpretacions que, partint únicament de l'acció individual, se centren en la seva intencionalitat per definir-la com una pràctica desviada.

En aquest treball es parteix de la concepció de la maternitat com una *estratègia* entesa, en el sentit de Bourdieu, com el resultat d'un *habitus* de classe interioritzat, que posa en joc una sèrie de pràctiques construïdes pels seus protagonistes i viscudes de manera creativa.

"Les estratègies es tradueixen en un conjunt de pràctiques per les quals els individus o grups d'individus defineixen conscientment o inconscient la seva posició i construeixen una trama d'accions amb efectes finals en la transició. Aquesta trama d'accions defineix pròpiament les trajectòries de vida de l'individu: el grup social i els individus particulars situats en una trajectòria tendeixen a convertir la pendent de la trajectòria en inclinació personal, a interioritzar les condicions objectives convertint-les en expectatives subjectives" (Casal, 1993: 67)

Així, l'embaràs pot ser interpretat com una estratègia de supervivència davant unes perspectives d'incorporació social limitades, i és en aquest sentit que pot ser entesa per les seves protagonistes com una solució "racional" per tal d'assolir uns objectius difícilment accessibles amb uns altres mitjans. Parlar de racionalitat, però, no ha de confondre's amb intencionalitat. Aquesta decisió, d'entrada, pot ser no conscientment buscada. I és que, com afirma Bourdieu, la lògica d'una pràctica cultural pot no ser compresa pels agents que estan implicats en aquella cultura. Aquesta estratègia és clau en el procés de transició a la vida adulta de les noies, i esdevé una "resposta cultural" en la cruïlla entre les condicions estructurals i els itineraris biogràfics. La societat marca unes trajectòries o models de transició que delimiten quines són les fites socials que cal haver assolit per tal d'accedir a l'estatus adult: finalització d'uns estudis, inserció laboral i independització familiar. Aquestes fites no estan a l'abast de tots els grups socials en igualtat d'oportunitats. La transició de la infància a la vida adulta és, en aquest sentit, el resultat de la dimensió estructural i la dimensió biogràfica. D'una banda, les condicions estructurals i

⁶⁵ He agafat aquest dilema entre el "problema" i la "solució" fent un paral·lelisme amb el que plantejaven Estruch i Cardús en el seu estudi sobre els suïcidis. Per als autors, el suïcida és a la vegada un problema i una solució: un problema per a la societat, però una solució (encara que problemàtica) per a la persona que el comet.

institucionals delimiten les opcions objectives i, de l'altra, els individus tenen un paper actiu en la seva transició, construint expectatives i definint estratègies d'actuació. La maternitat abans dels vint anys, definida com una modalitat de transició "precoç", havia estat una trajectòria comuna especialment per a les noies en entorns obrers, però actualment ha passat a ser un model en clara recessió. Així, a la nostra societat la maternitat a l'adolescència representa una transició a l'adultesa prematura i problemàtica, ja que trenca amb el model de transició dominant. Com afirma Casal,

"En el fons, doncs, la realització de la transició en els joves no és altra cosa que un continuat procés d'ajustaments i reajustaments entre les expectatives formades, les opcions reals a prendre i les estratègies, encertades o no, mitjançant les quals el jove segueix o trenca determinades trajectòries" (Casal, 1993: 100)

L'anàlisi parteix d'un referent empíric que s'emmarca en un context molt concret, com és el de les menors que han estat institucionalitzades i que, en el moment del desinternament, perceben l'embaràs, com elles han explicat, com una sortida possible. És clar que el tema de la maternitat adolescent és una realitat prou complexa, que no és exclusiva ni d'aquests contextos ni d'aquests grups socials. És cert, també, que ens manquen estudis sociològics sobre el tema i, encara més, estudis que vagin més enllà de la descripció estadística i que, amb voluntat de comprendre el fenomen, s'aproximin a la realitat partint de les pròpies vivències de les protagonistes i les persones del seu entorn. Per això, malgrat que no es pretèn oferir un marc analític que respongui de la realitat dels embarassos adolescents en tota la seva complexitat, l'anàlisi tampoc no queda circumscrit als casos particulars, sinó que aquests són casos significatius amb relació a una realitat social que es vol comprendre.

Així, la voluntat d'aquest apartat és, partint d'un treball empíric concret com el que s'ha dut a terme, oferir una determinada perspectiva per interpretar aquesta realitat i que, com a tal, pugui ser posada en joc en altres estudis sobre el tema que parteixin de realitats diferents a la presentada. L'anàlisi que proposo es fonamenta en alguns conceptes sociològics clau, amb la pretensió d'il·luminar el fenomen en una direcció diferent a la que esdevé usual. Considero que la teoria sociològica precisament ens permet, i ens obliga, a posar llum a fets socials que ens expliquem sempre a partir de les certeses socialment compartides. Així, farem ruptura amb els supòsits socials que defineixen aquest fet únicament com un problema social i, a la llum d'alguns conceptes sociològics, plantejarem en quin sentit aquest pot ser també entès, des de la perspectiva de les seves protagonistes, com una oportunitat. Per això partirem de quatre supòsits clau, que fonamenten el fet que l'embaràs adolescent sigui considerat un problema social -que en l'anterior apartat hem vist que emergien dels arguments de les tutores de les noies al centre- i els posarem en qüestió amb l'objectiu de comprendre el fenomen a partir dels seus diferents nivells de significació. Així, a la nostra societat l'embaràs i la maternitat adolescent:

- Posa en qüestió el model hegemònic d'adolescència i de joventut, així com el model cada cop més consolidat de la maternitat al voltant dels trenta anys. En resposta a això, i a partir del concepte de resistència simbòlica, veurem fins a quin punt la seva conducta és, precisament, una forma de resposta a la impossibilitat d'accedir a aquest model dominant.
- És considerada una pràctica de risc, fruit de la inconsciència de les joves poc informades sobre mètodes anticonceptius, i un signe de desviació social que reproduïx models familiars. Contràriament, l'anàlisi que proposo planteja que l'embaràs és, per a les seves protagonistes, una estratègia a la recerca de la normalització social.
- Trenca una trajectòria vital, limitant l'accés a l'educació, el treball i el lleure juvenil. En contraposició veurem, a partir del concepte d'alternació, fins a quin punt la maternitat actua, precisament, com a mecanisme de conversió, que busca deixar enrere una infància dura i limitant per tal de construir un futur, accedint a un estatus adult digne.
- Finalment, un altre dels arguments que perceben el embaràs adolescent com un indicador de risc és el fet que contribueix a mantenir una "cultura de la dependència" respecte als serveis socials i els ajuts públics. Aquest argument, molt present en alguns estudis, i font de debats sobretot en els països anglosaxons, vull contestar-lo a partir del que defineixo com una estratègia afectiva: la recerca a través de la maternitat d'estimació per a tota la vida.

9.2.2 La maternitat com a resistència simbòlica

“Les diferents subcultures faciliten a una secció dels joves de classe obrera (sobretot nois) una estratègia per a negociar la seva existència col·lectiva. Però la seva forma altament ritualitzada i estilitzada suggereix que són intents de solucionar aquesta experiència problemàtica: una resolució que, donat que s’ha mantingut en un nivell simbòlic, està destinada a fracassar. La problemàtica d’una experiència de classe subordinada pot ser “viscuda a través”, negociada o resistida; però no pot ser resolta en aquest nivell ni amb aquests mitjans. No hi ha una “carrera subcultural” per al noi de classe obrera, cap solució en el terreny subcultural als problemes de les experiències estructurals de la classe social” (Hall i Jefferson, 2002: 47)

Com s’ha explicat en el primer capítol del treball, els autors del *Centre for the Contemporary Cultural Studies* (CCCS) de Birmingham encunyen el concepte de “resistència simbòlica” per referir-se a les estratègies ritualitzades (a través de l’estil juvenil, per exemple) que utilitzen els joves per negociar la seva existència col·lectiva. A través de les respostes sub-culturals els joves “resolen”, però en un pla imaginari, problemes que a nivell material no poden resoldre i que són fruit de la seva posició subordinada de classe (atur, fracàs escolar, precarització laboral...). Els teòrics del CCCS, encara que parlen de subcultures obreres en genèric, fan referència sobretot a subcultures masculines, on les noies ocupen un paper secundari.

Com apunten aquests autors, davant unes condicions de vida problemàtiques un grup social pot adaptar-se, intentar negociar-les o bé resistir-s’hi. Les conductes i expressions de les noies han estat considerades, tradicionalment, com més “en conformitat” a les exigències de la cultura hegemònica. Per això, com ja s’ha explicat, les formes de resistència femenines restaven invisibles, perquè els nois han estat els protagonistes en les subcultures juvenils, mentre que les noies han ocupat un paper secundari i subordinat al dels seus iguals masculins. Segons Mica Nava (McRobbie i M. Nava, 1984), la menor presència de noies en les subcultures juvenils, que des de l’escola de Birmingham es donava per descomptada, té una explicació: a diferència dels nois, les noies sovint no s’enfronten a la visió hegemònica de la joventut contraposant o reafirmant-se en una cultura juvenil pròpia. Per a aquesta autora, això és perquè, mentre que en els nois es produeix un salt en el pas de la joventut a l’adultesa, quant a passar d’una posició subordinada a ocupar un estatus com a home adult, amb un espai de poder a nivell social, en les noies la continuïtat entre l’adolescència i la maduresa femenina és major. Així, la categoria de joventut, definida com un període entre la infància i l’adultesa que parteix de l’edat com a variable, ha invisibilitzat les diferències entre gèneres.

La noció de *resistència*, però, considero que pot recuperar-se, des d’una perspectiva de gènere, per analitzar fets en els quals les protagonistes són les noies com, en aquest cas, l’embaràs adolescent. La noció de *resistència* aplicada pels autors de la CCCS i la que proposo aquí contrasta en alguns aspectes. D’una banda, es parlava de *resistència* per il·lustrar unes formes de resposta juvenils que, enfrontant la visió hegemònica de la joventut, es reafirmaven en la condició de jove. En canvi, en el cas de la maternitat adolescent el que es posa de manifest és una forma de resistència a la visió dominant de la joventut femenina que el que pretèn no és reafirmar-se en la condició de jove sinó, contràriament, accelerar el trànsit a l’adultesa. En aquest sentit, és un ritus de pas que els permet reafirmar-se com a dones, legitimant el trànsit a l’estatus adult a través de la maternitat. Aquest quadre sintetitza aquestes diferències entre els plantejaments dels autors de l’escola de Birmingham, que apliquen la noció de *resistència* a l’estudi de les subcultures juvenils, i la proposta que faig de relacionar el concepte amb la realitat de la maternitat juvenil:

Resistència en les subcultures juvenils Cultura masculina	Resistència en l’embaràs juvenil Cultura femenina
Negociació a través dels estils juvenils Escenificació en l’àmbit públic	Negociació a través de l’embaràs Escenificació en l’àmbit privat
Reafirmar la condició juvenil i alentiment de l’entrada al món adult	“Ritus de pas” per accelerar el trànsit a l’estatus adult

Així, considero que la noció de “*resistència simbòlica*” pot ser útil per interpretar una experiència femenina com l'embaràs adolescent. Concretament en aquests contextos d'extrema vulnerabilitat, pot ser entès com una estratègia per negociar la seva existència col·lectiva o, com diuen Hall i Jefferson, com una “*solució simbòlica*” a una experiència de vida problemàtica. En l'experiència de les noies, la seva menor accessibilitat als estils “espectaculars” dels seus companys masculins fa que, com apunta McRobbie a partir del seu estudi de mares adolescents a Anglaterra, expressin a través de l'embaràs les seves estratègies per negociar una identitat juvenil i femenina (McRobbie, 2000: 162) En aquest mateix sentit l'autora parla del “glamour” de lluir un embaràs en contextos en què, per a les noies, no hi ha massa més opcions de provocar que passin experiències emocionants en les seves vides adolescents. Per tant, i aquest és un aspecte amb el que he coincidit plenament en el meu estudi, l'embaràs esdevé una clara expressió de la recerca de l'emoció, el risc, en el sentit de “fer que passin coses” i provocar canvis en una experiència vital on avançar-se a l'estatus adult de la maternitat expressa que no es percep un futur millor com a adolescents.

A través de l'embaràs adolescent, les noies *negocien* les visions contraposades presents en la seva cultura parental i en la cultura hegemònica. D'una banda, com hem vist, en el seu context familiar l'embaràs és percebut de manera normalitzada. Les seves mares van viure també el primer embaràs molt joves i aquest fet no és percebut de manera problemàtica. Al contrari, la seva cultura parental reconeix la maternitat com un fet valorat i estretament lligat a la feminitat. De l'altra, el model hegemònic de joventut, en el qual les noies s'emmirallen en els primers anys de l'adolescència, esdevé a la pràctica i a mesura que s'acosta el seu desinternament, un model inaccessible per a elles. No n'hi ha prou de voler ser jove, sinó que cal disposar dels mitjans per exercir com a tal. Aquest és un model que correspon, sobretot, a la joventut de classe mitjana, que pot permetre retardar la seva incorporació a l'adulthood per, d'una banda, la dificultat per assolir les fites socialment exigides però, alhora, una joventut que no vol renunciar fàcilment a aquesta etapa de la vida de la qual ja no hi ha pressa per sortir-ne.

Així, la maternitat adolescent és, actualment, un problema social perquè el model hegemònic de joventut d'uns anys ençà entra en contradicció amb el que representa ser mare abans dels vint anys. Aquest model hegemònic reflecteix un temps de joventut, tradicionalment entesa com a etapa de transició, que passa a ser una etapa vital cada cop més perllongada. La joventut, com ha apuntat Cardús (2000), ha passat de ser una “*sala d'espera*” a esdevenir “*una sala d'estar*”, una “*nova etapa de la vida*” (Galland, 1999) que s'estén temporalment i que es generalitza als diferents grups socials. Les responsabilitats socialment exigides per tal que aquesta etapa finalitzi, i es produeixi l'ingrés a la vida adulta, que Gil Calvo (2001) va resumir en responsabilitat productiva, formativa, domèstica i parental, cada cop es retarden més i esdevenen més discontinües en el temps. Precisament, l'autor incorpora, sota la denominació de “responsabilitat parental”, el fet de tenir un fill com un dels esdeveniments que marca de manera més clara l'ingrés a l'adulthood, en un context canviant com el nostre en el qual no existeix un abans i un després de la formació, la parella o la feina.

Així i tot, la classe social i el gènere són encara variables clau que condicionen la diversitat en les trajectòries. Els itineraris de transició emergents entre els joves de classe mitjana són itineraris “*d'aproximació successiva*”, a causa de l'allargament del període de formació i el retard en l'emancipació familiar, que dibuixen les trajectòries discontinües característiques del model del capitalisme informacional. En canvi, entre els joves que viuen en contextos de marginalitat o risc social, les trajectòries són (segons les defineix Casal) “*desestructurades*” ja que precisament el fracàs escolar i la manca d'expectatives laborals provoquen un bloqueig en aquests itineraris, configurant el camp real de l'exclusió social (Casal, 1996).

En aquest sentit, el model dominant de jove emancipada, que estudia una carrera, es diverteix amb els seus amics i no pensa formar una parella estable ni tenir fills fins entrats els 30 anys, és un model relativament nou en el temps i no és extensible a tots els grups socials. L'embaràs adolescent, en aquest sentit, subverteix el model dominant de joventut i, alhora, el model de dona emancipada promogut pel feminisme. Així, els arguments de les tutores quan es lamenten que, a causa de l'embaràs “precoç”, es veuran privades de fer “com qualsevol noia de la seva edat” i que, en el seu moment van aconsellar les noies que avortessin per poder “*disfrutar de la joventut, ja que no havien pogut fer-ho a la infància*” neix

d'una perspectiva totalment distanciada de la realitat cultural de les noies, de les seves expectatives i les seves possibilitats reals. Com han plantejat també altres estudis⁶⁶, l'embaràs per a les adolescents de medis desafavorits actua com una "solució" a la seva situació problemàtica de manca de perspectives de futur. Aquesta és una resposta en el plà simbòlic, ja que en realitat no resulta una solució material als problemes de baix nivell d'estudis, carència econòmica i problemàtica familiar, però obre a les noies, com planteja també Willis en el seu treball, una oportunitat d'encarar el futur (Willis, 2000: 97).

L'embaràs i la maternitat són formes possibles de resistència i, com es veurà més endavant, també són estratègies a la recerca de la incorporació social. Una resistència entesa com una conducta subversiva, de desafiament per rebel·lar-se, a través de l'expressió oberta de la sexualitat, contra els límits de l'adolescència femenina que considera que aquesta és una conducta només apropiada per als adults. Aquesta forma de resistència, però, segons les feministes britàniques com Mica Nava, no posa en perill la feminitat, a diferència d'altres formes de resistència en l'adolescència considerades "masculines". Nava planteja que, finalment, malgrat que l'embaràs esdevingui una forma de resistència que posa en joc la visió dominant de la joventut, esdevé limitada en els seus efectes perquè, a la pràctica, acaba mantenint la seva subordinació com a dones (Nava, 1984). Aquesta perspectiva d'anàlisi més estructural contrasta, situant-nos en el terreny microcultural, amb la dimensió relacional del gènere, que entén la masculinitat i la feminitat no únicament com a sistemes de poder, sinó com a relacions que es construeixen en la pràctica de la vida quotidiana. Així, des d'aquest punt de vista, la maternitat pot ser interpretada més aviat com una estratègia de poder, el que Dolores Juliano (1998) defineix com les formes invisibles de poder de la subcultura femenina. Per tant, paradoxalment, la maternitat adolescent és un fenomen social que pot produir conseqüències reproductores de les desigualtats de gènere però, alhora, és una estratègia que permet a les noies sobreviure en contextos limitants, i que els atorga poder en les seves interaccions quotidianes en el si de la parella. Això encara que, com tota forma de resistència, esdevingui limitada en els seus efectes. Tal i com plantejava Willis (1988) en el seu estudi sobre la cultura dels "lads", en definitiva la seva pròpia subcultura acaba contribuint a la reproducció de la seva posició subordinada. Així i tot, el que és més interessant des d'una perspectiva etnogràfica és copsar les formes creatives que els actors socials utilitzen en la seva vida quotidiana; com diu l'autor, comprendre com la reproducció social es manifesta en formes de creativitat social.

9.2.3 La maternitat com a normalització

"El individuo estigmatizado tiende a sostener las mismas creencias sobre la identidad que nosotros; este es un hecho fundamental. La sensación de ser una "persona normal", un ser humano como cualquier otro, un individuo que, por consiguiente, merece una oportunidad justa para iniciarse en alguna actividad, puede ser uno de sus más profundos sentimientos acerca de su identidad" (Goffman, 2001: 17)

Un dels referents constants en les narracions de les noies, com hem vist, és la seva aspiració d'arribar a ser "una persona normal". Per a elles, un cop constatada la impossibilitat d'accedir als somnis de la primera adolescència de tenir uns estudis, guanyar diners i dur una vida independent, l'accés a aquesta "normalitat" passa per trobar una parella, tenir fills i una casa pròpia. En les seves paraules: "ser com tothom". Com afirma Bourdieu:

"La dialèctica de les esperances subjectives i de les oportunitats objectives es troba vigent arreu del món social i, la majoria de vegades, tendeix a assegurar l'ajustament de les esperances a les oportunitats" (Bourdieu i Wacquant, 1994: 108)

⁶⁶ Especialment il·lustratiu és l'estudi de Rosario Román a Mèxic (ROMÁN, 2000). També han estat interessants, malgrat ser estudis de caire més exploratori el de Giovanna Paván a Venezuela (PAVÁN, 2001) i el de Laura Piñero a Argentina (PIÑERO, 1998).

Andy Furlong, quan analitza les transicions a l'adulthood dels joves que viuen en contextos de risc social, indica que els índexs de maternitat adolescent són més elevats entre les joves que es troben fora del sistema educatiu i a l'atur. Per a aquest autor, aquest fet no s'explica únicament des de la perspectiva estructural de la reproducció de models, sinó que cal incorporar la dimensió de la subjectivitat per entendre que, per a aquestes joves que viuen la marginació en altres contextos vitals, la maternitat és una forma d'adquirir un estatus normalitzat (Furlong i Cartmel, 1997: 50). Tenir una família és, segons Goffman, un dels principals elements per tal de reclamar l'estatus de normalitat per a qualsevol persona que ha estat estigmatitzada. En el cas de les noies l'origen del seu estigma es troba, precisament, en el fet vergonyant de tenir una família "inadequada" que, en la seva primera infantesa, va ser "inhabilitada" des dels serveis socials. A causa d'això elles han viscut tota la seva infància i adolescència en un centre de menors i encara arrosseguen l'estigma de ser "nenes de centre". En conseqüència, formar una família "normalitzada" és el seu principal objectiu per tal de sentir que poden arribar a ser algú.

L'ésser humà, com apunten Sennet i Cobb (1972), viu en una recerca contínua de la "dignitat", la voluntat d'obtenir el respecte dels altres. És clau situar aquesta voluntat amb el fet de sortir d'una institució. Com diu Goffman, sortir d'una institució total significa fer front a una ansietat que s'explica per dos factors principals com són la "desculturació" (l'individu és incapaç d'adquirir els hàbits que es requereixen a la societat general) i l'"estigmatització" (l'estatus proactiu inferior que ha hagut d'acceptar en entrar a la institució li dificulten una bona acollida a l'exterior). A més, pot succeir que l'intern passi de tenir l'estatus més elevat dins la institució (el seu petit món) a ocupar el nivell més baix de la societat en general. En aquest sentit, per a les noies quan surten d'una institució que les ha marcat i que ha afectat la seva autoestima, pel procés d'etiquetatge que han patit, tant la parella com la maternitat poden ser interpretades des de la perspectiva d'aquesta recerca d'un estatus normalitzat que, per a elles, resideix en el fet de ser mares. Ser mares implica adquirir un estatus valorat en el seu entorn que les "dignifica" com a dones i que els atorga la categoria de dones adultes. Així, la maternitat és clarament una transició d'estatus.

L'embaràs, però, és tant una expressió d'una determinada cultura parental de valoració de la maternitat com, alhora, una voluntat de distanciar-se dels models de les pròpies mares que es reflecteix, sobretot, en el seu desig, reiterat de manera colpidora en els seus relats, de ser per als seus fills un model de mare diferent del que elles han tingut. Així i tot, si d'una banda en el seu context de classe la maternitat és considerada un "destí" de la dona i un signe inequívoc de maduresa, la imatge hegemònica de la joventut femenina es correspon amb una noia activa, independent que es preocupa per tenir un futur professional abans de la maternitat. Les noies, malgrat que a través de la maternitat certament estan accelerant el trànsit a l'estatus adult i posant en qüestió el model hegemònic de joventut, manifesten que volen ser diferents de les seves mares. En aquest desig hi ha la voluntat de "normalitzar-se" i els projectes d'arribar a ser una jove com les altres, capaç de tenir una feina i, alhora, d'oferir al seu fill tot el que ella no ha pogut rebre de la seva família. Aquest fet és, alhora, un desig i un neguit per al futur, quan davant els límits quotidians a nivell material manifesten la seva por a reproduir models i les seves reticències a comptar amb l'ajut dels serveis socials, als quals identifiquen amb un passat que volen deixar enrere.

Així, mentre les noies cerquen una identitat respectable, a nivell social les imatges sobre aquesta dignitat són negatives, de manera que en lloc de trobar el respecte acaben sentit-se menystingudes. I és que, paradoxalment, mentre per a elles la maternitat és una forma de "normalitzar-se" socialment és considerada un estigma i un factor de risc. La maternitat adolescent és, efectivament, una realitat estigmatitzada. Per part de les tutores, és percebut com un signe de no haver trencat uns models familiars que es reproduïen i actuen, en la majoria dels casos, com una mena d'autocondemna. Com deia la tutora de la Inés: "*molt poques aconsegueixen salvar-se*". Però darrere una conducta que és titllada de "desviació" o "conducta de risc", en la qual únicament es posen de manifest els elements de reproducció social, s'amaga una estratègia "racional", carregada de sentit, amb unes motivacions que, en l'anàlisi, cal saber aïllar de les seves conseqüències.

Per a aquestes noies que han viscut en la pròpia carn l'experiència de "ser diferents" el seu desig i la seva necessitat és incorporar-se a la vida adulta i a la societat tenint una vida "normalitzada". Així, malgrat que la seva pràctica sigui considerada una desviació, és significatiu posar èmfasi que els seus objectius són, precisament, assolir unes fites socialment legítimes. Podríem aplicar aquí l'anàlisi clàssica de Merton (1980) sobre la desviació social, quan explica la conducta desviada, en concret la delinqüència, com una resposta a la tensió entre les finalitats socialment acceptades i els mitjans per acon-

seguir-les. La maternitat adolescent és, en aquest sentit, una actitud transgressora que posa en crisi la definició de joventut i les trajectòries de transició dominants, però que persegueix unes fites socialment legítimes, tot i que a partir d'uns mitjans socialment no normalitzats. Així, elles que arrossegueu l'estigma de ser "nenes de centre" consideren que poden encobrir-lo portant una vida normalitzada que, en canvi, després no resulta sempre factible de la manera imaginada.

En el cas de la Loli aquesta estratègia a la recerca de la normalització ha fracassat. Amb només vint anys, divorciada i amb una filla, s'adona que les seves expectatives de formar una família i oferir a la nena allò que ella no havia tingut topen amb els límits d'unes condicions de vida precàries, que és difícil afrontar en solitari. En el seu cas, la voluntat de normalització a través de la maternitat entra ara en conflicte amb la necessitat de compatibilitzar el paper de mare amb mantenir la família, i la situa en una disjuntiva que posa en perill la possibilitat de mantenir la custòdia de la seva filla, per a la qual havia lluitat tant.

"Ser una persona normal" és, en certa mesura, diferent per als nois i per a les noies en aquests contextos socioculturals. Per als nois la normalització, almenys a curt termini, passa per aconseguir una feina que els permeti accedir a alguns mitjans de consum juvenil i, alhora, ser capaç de dur una vida independent a part de la família, encara que sigui en un pis compartit amb altres companys. Com afirmava l'Alberto, el germà de la Loli, ell cada cop que torna al centre és molt ben rebut i és vist com un model per als més petits, que s'emmirallen en el seu èxit en haver assolit aquestes fites. Com ell mateix em descrivia, en el cas de les noies sovint era diferent: moltes de les que han marxat tornen al centre de visita com la seva germana: acompanyades dels seus nadons, que ensenyen amb orgull a les tutores i a les antigues companyes. Per això, ell explica en aquests termes el primer que va sentir quan la seva germana, als disset anys i encara dins el centre, va dir-li que estava embarassada: "*me parecía bien ¿vale? porque veía que ella estaba a gusto y al fin podía vivir su sueño de ser normal*".

9.2.4 La maternitat com a *alternació*

"Així doncs, el sentit comú s'equivoca quan ens diu que el passat és fix, immutable, invariable, per contraposició al present, que està subjecte a canvis constants. Ben al contrari, dins la nostra pròpia consciència almenys, el passat és mal·leable i flexible, i va canviant constantment a mesura que el nostre record reinterpreta i torna a explicar allò que ha esdevingut." (Berger, 1986: 76)

Tal i com afirma Berger, el nostre passat és, necessàriament, fruit d'una construcció que anem canviant a mesura que l'anem reinterpretant. En aquest sentit, també Goffman (1970) es refereix críticament al concepte de biografia entesa com una realitat única i invariable, que cal que sigui descoberta. Segons l'autor, aquesta noció de biografia entra en contradicció amb el concepte d'identitat i els múltiples rols que som capaços de desenvolupar en els diferents contextos socials pels quals transitem al llarg de la nostra vida.

El relat sobre la pròpia vida no podem donar-lo per descomptat. Sempre en el relat biogràfic, en l'exercici de memòria, actuen de manera conscient o inconscient elements com la necessitat de legitimació de la nostra posició, la nostra realitat present i com ens projectem vers el futur. Per això no ens interessa únicament el contingut d'una història de vida, el relat dels fets i els esdeveniments tal i com són recordats, sinó també, i de manera especial, la forma de relatar-los. Per tant, és rellevant en un relat biogràfic el que es recorda, el que s'explicita, però també el que s'oblida o es silencia perquè és així com podem fer-nos conscients d'aquest caràcter construït del record i de la importància de l'anàlisi de la narrativa. Així doncs, és important analitzar com en la trajectòria biogràfica hi ha esdeveniments que actuen com a ritus de pas que tenen importants efectes en la construcció de la nostra identitat personal i que, necessàriament, influiran a l'hora de construir un discurs sobre nosaltres mateixos. La maternitat és un ritus de transició que incideix biogràficament i, com diu Berger, "*tot ritus de pas (o de transició) és un acte de reinterpretació històrica*". A mesura que anem avançant en la nostra trajectòria vital anem reinterpretant el passat en funció de la nostra situació present, amb l'objectiu de la recerca d'una coherència biogràfica que ens gratifica perquè ordena i dóna sentit a la nostra existència. Els ritus de pas són moments dins la nostra biografia en els quals precisament es produeix un trencament, l'adquisició d'un nou estatus social.

Segons Berger, l'*alternació* és la possibilitat d'escollir entre sistemes de significació diversos i, a vegades, contradictoris característica de la societat moderna. A nivell biogràfic, aquest procés implica que la nostra biografia es sotmet a reinterpretacions alternatives a mesura que ens anem movent per diferents móns socials. Aquest procés d'*alternació* sovint és inconscient i es produeix d'una manera parcial. En canvi, hi ha moments en què la reinterpretació del passat es produeix com un acte deliberat de "*conversió*", quan deixem enrere una determinada cosmovisió per incorporar-nos a una de nova. En aquestes situacions es produeix un procés de resocialització, a partir del qual la identitat personal queda transformada

"hi ha alguns casos en què la reinterpretació del passat forma part d'una activitat deliberada, plenament conscient, i intel·lectualment integrada. És el que s'esdevé quan la reinterpretació de la pròpia biografia és una de les dimensions de la conversió a una nova cosmovisió religiosa o ideològica, és a dir, a un sistema universal de significació dins el qual hom pot situar aital biografia." (Berger, 1986: 82)

Tot i la seva joventut, es pot dir que les noies han viscut ja diversos talls biogràfics que han marcat en el seu recorregut vital un "abans" i un "després": l'entrada al centre, el desinternament i la maternitat. Per a les noies l'experiència de la maternitat actua com una conversió un cop haver sortit del centre, que els permet resignificar el passat en funció del moment present i l'expectativa de futur com a mares. Deixen enrere la seva realitat estigmatitzada com a "nena de centre", que implica un estatus disminuït i a partir de l'experiència de la maternitat busquen adquirir una nova "estructura de plausibilitat". Això implica reinterpretar tota la biografia anterior a la llum de la realitat actual. La maternitat és, doncs, un punt d'inflexió en les seves biografies, que té efectes importants en la construcció de la seva realitat subjectiva. Com diuen Berger i Luckmann:

"l'antiga realitat, així com les col·lectivitats i els altres significatius que l'havien vehiculada, ha d'ésser reinterpretada en el marc del sistema de legitimació de la nova realitat. Aquesta reinterpretació provoca una ruptura de la biografia subjectiva de l'individu ("abans de Crist" i "després de Crist"; "abans de la conversió" i "després de la conversió") (Berger i Luckmann, 1988: 221)

Tot ritus de pas implica una *alternació*, deixar enrere una identitat prèvia per adoptar-ne una de nova (d'infant a adult, de filla a mare), però aquesta *alternació* es produeix de manera més intensa i estructurada quan s'entra en contacte amb les institucions resocialitzadores, que han estat creades amb aquesta finalitat. A partir del seu internament al centre de menors, les noies viuen una infantesa entre dos móns divergents: el que viuen dia a dia dins la institució, que els ofereix un model "normalitzat", coexisteix amb el que viuen també a casa seva, els caps de setmana o durant les vacances. Durant la seva infantesa i adolescència interioritzen, amb més o menys intensitat, aquest nou món, i és per això que les tutores projecten en elles l'esperança que podran trencar els valors i models de la seva cultura familiar. Quan les noies surten embarassades del centre, com en el cas de la Loli i la Inés, les tutores consideren, en certa manera, que ha estat un fracàs de la seva intervenció educativa ja que, al seu parer, aquesta és una conducta reproductora d'uns models familiars inadequats. Així, la maternitat es percep com la causa d'una ruptura en la trajectòria que els correspon com a joves i un límit per al seu futur. És el missatge que es desprèn de les paraules de la tutora de la Inés, quan sentenciava que "*així no aixecaran mai el cap*".

És difícil valorar encara fins a quin punt la seva maternitat "prematura" pot ser la causa, en un futur, d'un major risc d'exclusió social que en els casos de noies del seu mateix context que segueixen altres trajectòries. En tot cas, és una dada que no podem donar per descomptada i caldria fer un estudi longitudinal comparatiu per tal d'afirmar-ho amb certesa. Així i tot, altres treballs⁶⁷ han destacat que la relació causal entre maternitat adolescent i pobresa s'ha simplificat massa. Si, com sembla provat, la maternitat adolescent té una major incidència en contextos econòmicament desfavorits, aquests estudis demostren que, en alguns casos, pot ser un fet biogràfic que, fins i tot, contribueixi a assolir una situació millor: una oportunitat per encarar el futur en positiu, deixant enrere un passat marcat pels abusos i la privació

⁶⁷ Dos dels treballs consultats apuntaven aquesta idea, recolzada amb dades empíriques. El primer és un estudi, ja citat, realitzat a Venezuela (PAVÁN, 2001) i el segon als Estats Units (MILES, 1996).

econòmica i afectiva. La maternitat “precoç” no seria, en aquest sentit, una causa del risc d'exclusió social, sinó un detonant que posa de manifest un sistema social marcat per la desigualtat, en el qual qui no compta amb una família de suport es troba en una situació d'alta vulnerabilitat. Des de la perspectiva de les noies la maternitat els possibilita, precisament, ordenar el seu futur, omplint un buit vital que és el resultat de la seva situació social, econòmica i familiar.

Així mateix, és innegable que el context d'entrevista ofereix l'oportunitat de crear una imatge positiva, a partir del desig de ser escoltades, que afavoreix l'esforç de construir una identitat coherent, en què la maternitat s'inscriu en un projecte de vida. A mesura que avançava la nostra relació el mateix exercici de revisió del passat ha actuat com a facilitador per a la seva reinterpretació però, alhora, ha permès copsar que la seva narrativa en alguns aspectes anava canviant. Per exemple, quan parlen de la seva família o de la seva experiència al centre no sempre ho fan en els mateixos termes. A partir de l'anàlisi dels seus relats es posen de manifest diferents plans narratius, que mostren les divergències en els arguments en funció de si s'ubiquen en les escenes del passat o del present. Elles recorden la seva infantesa com una etapa molt trista, marcada per la solitud i la incomprensió per haver d'estar, en contra de la seva voluntat, separades de la seva família. El relat de la seva experiència al centre, que elles elaboren situant-se en el passat i des de la seva perspectiva com a “filles”, conté el record de voler estar a prop de les seves mares, a les quals, sovint, justifiquen com a víctimes de les seves circumstàncies. En canvi, quan se situen en el moment present, a partir de la seva experiència de maternitat, la seva narrativa fa un gir significatiu. Les veus crítiques vers les seves mares, per exemple, sempre surten quan elles estan parlant des de la seva perspectiva de mare que lluitarà perquè el seu fill no hagi de passar pel mateix. El seu discurs sovint és: “*quan ets mare t'adones de moltes coses*”, entre elles un fort sentiment d'abandó que es duplica quan projecten en el futur, a partir de la seva experiència viscuda, la voluntat de no reproduir el model matern i lluitar perquè elles no es trobin mai amb la situació d'haver de deixar els seus fills a càrrec dels serveis socials. La maternitat posa de manifest la voluntat de trencar en certa manera amb la família d'origen, desvincular-se del seu modus de vida, per passar a tenir una nova vida i un nou estatus, ja no com a “filla” sinó com a “mare”.

També les seves narracions sobre la primera adolescència, que acaben de deixar enrere, s'expliquen a partir del seu nou estatus com a mares. En els seus relats és constant l'al·lusió a la seva major maduresa, ja des de ben petites, en comparació amb les noies de la seva edat, per les circumstàncies vitals dures que han viscut. Aquesta autopercepció actua com a legitimació del seu nou estatus com a mares. Des d'aquesta perspectiva, les seves experiències adolescents transgressores (robatoris, promiscuïtat sexual, consums o bé actituds antiescola) s'atribueixen, d'una banda, al context del centre i, de l'altra, a un moment vital d'inseguretat que volen deixar enrere. Per això, els relats a partir d'aquesta experiència de “conversió” són clarament més argumentatius, ja que busquen legitimar les seves decisions en el passat. El cas de la Loli és especialment rellevant en aquest sentit. El seu relat de ben segur hauria estat totalment diferent uns mesos enrere, quan encara vivia amb el seu marit i la seva filla i confiava que podia fer que la seva vida fos ben diferent del model que havia viscut a casa seva. En canvi, ella m'explica la seva història de vida en un moment clau i especialment vulnerable de la seva trajectòria biogràfica, recentment separada del seu marit. La seva realitat actual l'enfronta de ple amb el temor de viure la situació que va patir la seva mare quan ella era petita, i els serveis socials van intervenir davant la impossibilitat que ella i els seus germans grans continuessin a casa seva. Per això, la Loli és l'única de les tres que s'adona que la seva estratègia no ha reeixit, i per això manifesta que, si tornés enrere, ara no faria el mateix. En canvi, la Inés i la Isabel, cadascuna amb les seves situacions particulars, confien encara que la seva maternitat els possibiliti trencar amb el passat, i la seva quotidianitat és una lluita constant per fugir d'un futur, que sempre han temut, que perilla reproduir el que va ser la seva pròpia infantesa.

Per tant, la maternitat com a experiència d'*alternació* esdevé, en realitat, tot al contrari del que, sovint, s'explica senzillament com una reproducció mecànica dels models familiars. Des del punt de vista de les seves motivacions, actua precisament com una projecció de futur a partir de la qual sigui possible procurar, en els seus fills, aquella infantesa que elles no van tenir. Això, malgrat les circumstàncies i que les “*conseqüències no volgudes de la seva acció*”, com diria Weber, no sempre ho facin possible.

9.2.5 La maternitat com una “estratègia afectiva”

“La paradoja es que el matrimonio es utilizado como medio de lograr una autonomía. El amor romántico (...) es una apuesta contra el futuro, una orientación para controlar el tiempo futuro por parte de las mujeres, que se hicieron especialistas en asuntos de intimidad (tal y como este concepto se entiende en la actualidad)” (Giddens, 1998: 59)

La maternitat adolescent és un problema social i es presenta com un indicador de risc en els estudis sobre adolescència. La noció de “col·lectius en risc” és propera al concepte anglosaxó de *underclass*, que ha generat molta polèmica els darrers anys. Com he explicat en el primer capítol, el terme *infraclasse* ha estat sobretot defensat per postures neoconservadores, que identifiquen determinats col·lectius sota el denominador de la “cultura de la dependència” (conductes antisocials i antitreball), característiques totes elles allunyades dels paràmetres clàssics de l'estil de vida de la classe obrera tradicional. Des d'aquesta perspectiva, la maternitat “precoç”, sobretot la maternitat en solitari, és identificada com un dels exponents d'aquest grup social emergent.

En països on l'Estat del benestar garanteix la cobertura de les necessitats econòmiques i d'habitatge per als joves que viuen en contextos desfavorits, la maternitat adolescent ha passat a ser el que Willis anomena un “*nou estat social*”: col·lectius de noies que sobreviuen gràcies als ajuts públics. Per això la maternitat adolescent ha estat qualificada pràcticament com una forma de vida, explicada a partir de termes racionals i econòmics: una “inversió” per tal de sobreviure a costa de les prestacions de l'Estat del benestar.

“Per a les mares solteres angleses tenir un fill no solament els confereix una identitat social; també representa per a elles una “sortida” davant els problemes familiars, el seu baix rendiment escolar o les seves escasses qualificacions professionals, ja que passaran a cobrar un subsidi dels fons públics. Tal i com han afirmat alguns analistes, aquestes noies es casen amb l'Estat.” (Flaquer, 2000: 141)

Aquest argument ha estat utilitzat pels teòrics propers a tendències liberals per denunciar la ineficàcia de l'Estat benefactor, davant l'alarma social creada per l'increment del nombre de mares “prematures”, sobretot en països anglosaxons, els darrers anys⁶⁸. Paul Willis apunta, amb la voluntat de superar aquestes postures que posen l'èmfasi en el caràcter desviat i patològic dels individus, que la maternitat adolescent esdevé una forma de resposta a la crisi de la masculinitat, atesos els canvis en la classe obrera que afecten els nois joves. Segons aquest autor, amb referència a la realitat britànica, l'atur de llarga durada esdevé el destí de molts joves en l'actual context socioeconòmic. Aquest fet influeix en els canvis en les noies, que perceben que no poden confiar, com la generació de les seves mares, en la provisió del “*breadwinner*”. Per això, segons Willis, la dependència de la parella es desplaça vers una dependència de l'Estat (Willis, 2000: 97).

Així, la maternitat adolescent pot explicar-se, des d'una perspectiva de gènere, analitzant com han canviat els rols sexuals i les relacions entre nois i noies a la nostra societat. També Angela McRobbie (2000) ha analitzat la maternitat adolescent buscant superar les explicacions més clàssiques, basades en les condicions de pobresa i la reproducció dels patrons culturals familiars. McRobbie afirma que les noies joves a Gran Bretanya han passat a esdevenir la metàfora de canvi social. Hall i Jefferson van anunciar als anys setanta que la joventut era una metàfora del canvi social argumentant que, en la postguerra, es produeixen una sèrie de transformacions que afavoreixen l'emergència d'una cultura juvenil distintiva i específica. Actualment, afirma McRobbie, les noies joves són la pedra de toc i de vegades un problema per a tota la societat.

L'increment dels embarassos adolescents, segons l'autora, no s'interpreta únicament a partir del dèficit econòmic o educatiu (malgrat que aquestes puguin ser variables importants), sinó que mostra els canvis i trencaments en la vida de la classe obrera. Els patrons de la cultura tradicional de classe obrera

⁶⁸ Al Regne Unit tenen una de les taxes d'embarassos adolescents més alta d'Europa i aquest és, des de fa temps, un tema controvertit a nivell social i polític. L'any 1998, 4.700 noies entre 13 i 16 anys es van quedar embarassades (Flaquer, 2000).

ja no són viables, pel declivi industrial i econòmic. Mentre en el passat les noies haguessin accedit als mateixos treballs mal pagats que les seves mares, que haurien reprès un temps després de la maternitat, un cop els fills ja anessin a escola, ara està en declivi la figura del “*breadwinner*”, ja que els nois tenen poques oportunitats d’accedir a un treball estable. La maternitat adolescent en aquest context és percebuda de forma amenaçant, ja que es considera que les noies desplacen la dependència del marit, com a cap de família, vers l’Estat del benestar. Per això, diu McRobbie, han estat demonitzades pels governants, acusant-les de ser un signe del declivi de la família i també d’encoratjar la criminalització dels pares joves, que es troben desposseïts del possible rol com a pares responsables. És en aquest sentit que les mares adolescents són percebudes com un col·lectiu representatiu de la “*underclass*”.

En el nostre context social, econòmic i polític la realitat és ben diferent. No existeix per part de l’Estat cap cobertura social específica per a mares joves. Aquesta manca d’ajuts per part de l’Estat del benestar va acompanyada d’una ideologia familista, característica dels països mediterranis, que atribueix a la institució familiar la funció d’esdevenir la garantia del benestar, suplint si cal la responsabilitat pública. Així, les persones que es trobin en contextos familiars en crisi o conflictius i que, per tant, no poden comptar amb el coixí i el suport familiar (com les protagonistes d’aquest estudi), esdevenen, sens dubte, els col·lectius més vulnerables d’iniciar processos d’exclusió social. Aquests es caracteritzen, fonamentalment, més enllà dels factors econòmics, per l’aïllament social i la manca de vincles.

Les noies, davant aquesta realitat, desenvolupen una sèrie d’estratègies que, com hem vist a través dels seus relats, no reflecteixen precisament una “cultura de la dependència”. És més, contràriament a esperar els ajuts de l’Estat, encara que sens dubte els necessiten, prefereixen desvincular-se’n ja que identifiquen les prestacions dels serveis socials i, conseqüentment, la figura del professional del treball social amb un agent de control social: una amenaça i no una ajuda efectiva, que els recorda el seu passat en un centre. En aquest sentit, és recurrent el seu temor a formar part dels expedients dels serveis socials, davant la possibilitat que els seus fills s’identifiquin com a “casos de risc”. En les seves projeccions de futur sempre planeja la por a reproduir amb els seus fills la mateixa situació viscuda. Per això, a més d’apartar-se de la xarxa de serveis socials, sovint es troben mancades d’informació per accedir a ajuts i, en canvi, la seva voluntat de “normalització” fa que, com en l’exemple de la Isabel, busquin habitatge en el mercat privat o que refusin una llar d’infants pública per als seus fills si consideren que té mala fama.

Així, clarament en el cas que he estudiat, la maternitat adolescent no pot ser interpretada, com apunten els estudis britànics, com una expectativa de sobreviure a costa de l’Estat, un cop la figura del “*breadwinner*” entra en crisi. En el nostre context les expectatives de les noies són normatives, quant a identificar-se amb un model de família nuclear tradicional amb uns rols de gènere ben establerts. El seu model de família és “fusional” (Izquierdo, 2000), en el sentit que estableix clarament una divisió sexual del treball sobre la base de la concepció romàntica de la parella com “la mitja taronja”. Les noies, malgrat que en el seu context familiar no han viscut aquest model com a èxits, continuen confiant en un ideal de parella i la maternitat és, en part, una forma de retenir la persona estimada. Per això, l’ethos romàntic esdevé present contínuament en els seus relats.

Fins i tot la Loli, després d’una experiència de matrimoni frustrat als vint anys, continua pensant que la seva màxima il·lusió de futur és formar una família com la que ella no ha pogut tenir mai. En el seu cas, la possibilitat de llogar o comprar un pis i independitzar-se dels seus pares només és concebible si inicia una nova relació de parella. Ella viu dia a dia situacions de conflicte amb els seus pares i, a més, a canvi del sostre ha de contribuir amb el seu sou de tres-cents euros a la precària economia familiar. Des de la seva experiència és impossible sobreviure com a mare sola. D’una banda, per la seva situació de precarietat a nivell laboral i, de l’altra, a causa de l’impagament per part del seu marit, des de fa mesos, de la pensió per a manutenció de la seva filla. És per això que repeteix que continua pensant que la seva única sortida és que arribi “el seu príncep blau”.

Així, les motivacions econòmiques, tot i ser-hi presents, se situen en un segon terme. Més enllà d’això la maternitat, en un context marcat per la impossibilitat de construir un projecte de futur a partir de l’educació i/o una feina, pot interpretar-se com una forma d’invertir en l’únic recurs disponible: la possibilitat de tenir alguna cosa teva a qui estimar i per qui ser estimada tota la vida. Per això, després d’haver analitzat la maternitat a partir de diferents conceptes sociològics clàssics, proposo una nova categoria d’anàlisi per reflectir un dels aspectes més rellevants que es desprèn de les seves narratives: la maternitat com una estratègia afectiva.

Com apunta Giddens (1998b), el naixement de l'amor romàntic a finals del segle XVIII està lligat, entre altres, a la "invenció" de la maternitat. En aquest sentit, l'associació de la maternitat amb la feminitat, i la fusió dels ideals de l'amor romàntic i de la maternitat produeixen, d'una banda, la subordinació femenina a l'esfera domèstica però, alhora, permeten desenvolupar nous dominis d'intimitat i, en certa manera, una expressió de poder de les dones que controlen l'educació dels fills i la dimensió afectiva a la llar. L'autor defineix "*el romance de la búsqueda*" com un element característic de les narratives femenines sobre les relacions amoroses. L'amor romàntic és, per a les noies, una forma de colonitzar el futur.

És important incorporar la dimensió emocional a l'anàlisi sociològica superant, com diu Comas d'Arge-mir (1995), les nocions del sentit comú que entenen els sentiments com una manifestació espontània i instintiva deslligada de les estructures socials. Així, la importància del "tenir cura" en la construcció de la identitat femenina esdevé clau per entendre la seva projecció amb relació a la maternitat. En les seves argumentacions sobre el sentit que té per a elles la maternitat sempre surt l'argument d'oferir al fill tot allò que elles no han pogut tenir. Tenir un fill és, en aquest sentit, una inversió en amor després d'una infantesa i una adolescència marcades per la carència afectiva. Com deia la Isabel, tenir algú a qui cuidar, per qui preocupar-se i que sigui un amor per a tota la vida. Però el fet de tenir un fill és viscut també, com hem vist, com un "empoderament", la possibilitat d'adquirir una petita quota de poder centrada en l'àmbit domèstic, que és l'altra cara del poder públic assignat al gènere masculí a través del treball remunerat.

A nivell afectiu l'embaràs representa la recerca mitjançant la sexualitat de l'emoció, provocar canvis en la seva vida arriscant-se per obtenir allò que sempre han desitjat. Així, les causes de l'embaràs no poden limitar-se a l'argument sobre el desconeixement dels mètodes anticonceptius: d'una banda, la informació que reben des del centre no sempre assegura que la interioritzin però, de l'altra, l'embaràs amaga una realitat més complexa on el risc és l'expressió d'una cerca. A diferència dels nois, per a les noies la vivència amb autonomia de la seva sexualitat és una transgressió. En les seves narratives es mostra com una entrega, una mostra d'estimació sense condicions vers una parella que elles imaginin com a definitiva.

Aquesta estratègia que orienta la seva presa de decisió, projectant unes determinades expectatives de futur, les situa en una posició d'alta vulnerabilitat ja que, per tal de realitzar-se de manera efectiva, depenen de molts factors, no sempre sota el seu control. Així, la resposta de la parella és fonamental. Cap de les tres imaginava la maternitat com una opció en solitari, sinó que en la seva decisió de tirar endavant, com hem vist, assegurar la retenció de la parella al seu costat era una condició indispensable per veure el seu somni realitzat de manera completa. Paradoxalment, però, aquesta posició vulnerable té una altra cara, que es mostra en la seva capacitat per controlar la situació. En el cas de la Loli i la Inés els nois inicialment volien que avortessin, però elles esperen que el temps jugui al seu favor i, a poc a poc, acompanyen de manera subtil la decisió final de les seves parelles d'acceptar la paternitat, davant l'argument que ja senten el fill dins i no poden desprendre-se'n.

Un cop emprenen l'aventura, però, les tres es troben amb situacions ben diverses. En el cas de la Loli, com hem vist, el seu somni resulta un malson marcat per l'adversitat a tots nivells. La situació de la Inés és altament vulnerable, sobretot perquè el seu somni està incomplet. Ella voldria tenir una casa pròpia, deixar la casa de la mare del seu company i així procurar que ell assumeixi el paper de cap de família. En canvi, per a ell la maduresa just s'ha iniciat, però no té pressa per abandonar una etapa que li permeti compatibilitzar el seu paper de pare amb les seves diversions juvenils. La Isabel és, un cop més, una excepció. Així com la seva és la relació de parella més estable, també és l'única de les tres que manifesta que, donat el cas, es veuria capacitada per tirar endavant sola.

Tenir un fill, però, representa un fet "irreversible" per excel·lència en un context social com el nostre, on el model de transició dominant és, precisament, el de la discontinuïtat. Per a elles és la recerca d'un ancoratge que, en alguns casos, pot resultar una estratègia fallida amb importants costos, precisament, perquè el que es posa en joc és la seva afectivitat. Les noies, amb la seva decisió a la recerca de l'estimació, han pres un risc que busca "*colonitzar el futur*". Aquest ha estat, clarament, el trasfons de les narratives de les noies sobre l'amor de parella i l'amor maternal: a través de la parella i el fill, paradoxalment, assolir una autonomia com a persones per al seu futur i, sobretot, una dignitat que els permeti resignificar la vida. Tenir algú a qui estimar i que aquesta inversió en amor reverteixi a sentir-se estimades per a tota la vida.

10. La cruïlla entre el temps social i el temps biogràfic. Conclusions

10.1 Introducció

"No es pot dir que un estudi sociològic hagi completat el seu periple intel·lectual fins que no desemboqui en els problemes de la biografia, de la història i de llurs interseccions en el sí d'una societat." (Mills, 1987: 11)

Arribada l'hora de posar el punt i final al treball vull concloure'l, precisament, reprenent el fil del model analític presentat en la primera part -estructures, cultures i biografies- amb la finalitat de recapitular i posar de manifest aquells aspectes més rellevants, analitzats en els capítols anteriors, que són comuns als casos presentats. La Fàtima, la Sandra, la Inés, la Loli i la Isabel han estat les protagonistes de l'estudi, així com totes aquelles persones entrevistades que formen part del seu entorn més proper (germans, mares, marits, companys i professionals). La història de vida de cadascuna d'elles s'ha presentat a partir d'unes categories analítiques comunes, que han servit per mostrar com les seves biografies individuals s'han teixit en el marc d'unes condicions estructurals similars, a les quals cadascuna ha anat donant una resposta particular. Alhora, però, elles cinc formen part de dos contextos diferenciats i les seves trajectòries representen pràctiques i estratègies específiques, que han estat el punt de partida dels dos capítols analítics sobre la microcultura antiacadèmica i la maternitat.

L'espai i el temps han estat dues categories clau de l'anàlisi. Aquestes pràctiques, que es desenvolupen amb relació a dos escenaris determinats com són l'escola i el centre de menors són, també, metàfores de dos moments vitals: l'adolescència i la transició a l'adultesa. Per això, aquestes conclusions es plantegen com una cruïlla entre el temps social i el temps biogràfic. Utilitzo el temps social no per referir-me, estrictament, al calendari com a institució per excel·lència en la mesura de la temporalitat (Cardús, 1985), sinó el temps social entès com un determinat context sociohistòric dins el qual les estructures i institucions socials posen límits a les trajectòries individuals. D'altra banda, el temps biogràfic correspon als moments clau dels itineraris individuals, i com aquests són viscuts per la persona.

En aquest sentit, recuperant els tres nivells del model analític, presentat en la primera part del treball, he estructurat aquest capítol de conclusions en tres apartats.

El primer, analitza la *construcció social (i sexual) del risc*. En aquest sentit, l'estudi ha volgut mostrar que el risc és una categoria construïda a partir d'una definició de la realitat basada, fonamentalment, en paràmetres *masculins*. El risc esdevé realitat objectiva, a través de la mediació de les diferents institucions que intervenen en l'estructuració de l'exclusió (família, escola i serveis socials). Així mateix, és una realitat subjectiva, que es posa de manifest en la seva dimensió viscuda, fruit d'un procés de socialització en el marc d'una estructura social i unes categories de gènere determinades.

El segon, aborda les pràctiques i formes d'expressió diferencials de nois i noies com a estratègies per afrontar el seu context social. En aquest sentit, es mostra l'especificitat de les formes femenines de provocació i transgressió, i la seva evolució amb relació al moment biogràfic, qüestionant fins a quin punt els estils i les cultures juvenils són per a elles un mecanisme de *resistència* a l'abast per negociar una identitat juvenil i de gènere.

Per últim, en el nivell de les biografies, es presenta una aproximació a l'anàlisi entorn de les narratives de les noies i la seva significació a partir de categories com la procedència social, l'edat o el gènere. Així mateix, es conclou l'estudi amb una reflexió de caire metodològic i epistemològic, on les escenes de l'entrevista passen a incorporar-se com a categories centrals de l'anàlisi i mostren les potencialitats, els límits i els efectes, sovint no previstos, de les històries de vida com a metodologia d'investigació.

10.2 La construcció social (i sexual) del risc

*“La biografia de l'individu és com un episodi situat dins la història objectiva que és la societat”
(Berger i Luckmann, 1988: 91)*

10.2.1 El risc com a realitat objectiva: definició social, institucions i transicions

La definició social del risc

Les feministes britàniques dels *Cultural Studies* denunciaven, ja als anys 70, la invisibilitat de les noies en els estudis sobre joventut. Com s'ha explicat a l'inici del treball, això ha estat així perquè els estudis han agafat, sense qüestionar-la, la definició social dominant com a punt de partida per construir els seus objectes d'estudi. Així, els nois i les subcultures juvenils que protagonitzen, considerades més espectaculars i creatives, han estat més estudiades perquè esdevenen problemes socials.

Certament, la definició hegemònica de la realitat parteix d'aquells grups socials amb més poder per imposar la seva visió del món. Com apunten Berger i Luckmann, *“l'èxit d'uns mecanismes conceptuals determinats depèn del poder que tenen els que els fan funcionar”* (Berger i Luckmann, 1988: 155). Per això, en el sentit comú, així com en bona part de la recerca científica, la definició androcèntrica de la realitat ha acabat naturalitzant les diferències de gènere, invisibilitzant les manifestacions femenines mentre centrava la seva atenció vers aquelles formes masculines de resposta.

Aquesta definició dominant, que dona per descomptat el protagonisme masculí, es trasllada per exemple a la pràctica dels instituts, produint com a resultat que els nois siguin, com han demostrat també altres estudis en sociologia de l'educació, els que centren l'atenció dels professors. La constatació d'aquest fet en els treballs empírics ha generat un discurs científic que, moltes vegades, ha obviat la perspectiva de gènere. S'ha donat per descomptat que el paper secundari de les noies era un reflex del sexisme dominant, que penetrava en els centres educatius donant com a resultat la reproducció de la posició social subordinada de les noies. Contràriament, però, considero que el protagonisme dels nois s'explica precisament per una raó de gènere. Són les conductes masculines –en tant que disruptives i generadores de desordre– les que reben el major protagonisme, i això és així tant si les protagonitzen els nois com si ho fan les noies.

Així, des d'una perspectiva de gènere, aquest treball ha partit d'un doble nivell d'anàlisi, que contempla tant les diferències en les pràctiques com les seves interpretacions i legitimacions socials. D'una banda, s'ha plantejat fins a quin punt les formes de resposta són efectivament diferents en nois i noies que viuen sota condicions socials similars i, si és així, com la socialització diferencial de gènere pot ser-ne un factor explicatiu clau. Així mateix, però, més enllà de les diferents presències, és la definició social de la realitat, construïda a partir d'uns models de gènere dominants, la que explica que una mateixa conducta en nois i noies s'interpreti de manera diferencial i que, alhora, tingui conseqüències diverses.

Sabem que les noies, per exemple, són més absentistes en els instituts de secundària que els nois però, en canvi, existeix un acord generalitzat entre els professors i els serveis socials a l'hora de considerar que els nois són els protagonistes dels casos de risc i de conflicte escolar. Com ens deia l'educadora social dels serveis socials d'atenció primària, l'absentisme de les noies està *“més justificat”* perquè, en la seva majoria, les noies absentistes es queden a casa seva, cuidant dels germans petits i assumint responsabilitats domèstiques, mentre l'absentisme dels nois “molesta” als carrers. L'absentisme no és en si mateix el que defineix el risc, malgrat que sigui un factor limitant per a la trajectòria de nois i noies (en aquest cas, un bloqueig del seu itinerari formatiu). El risc social és, sobretot, una realitat construïda per definir aquelles conductes que requereixen una intervenció pública, perquè amenacen l'ordre social dominant. En aquesta construcció social s'hi reflecteixen els estereotips de gènere, alhora que la mateixa categoria “risc social” té poder per alimentar-los i recrear-los.

Així, la violència física o les conductes delictives són manifestacions masculines que es corresponen amb allò que socialment es consideren conductes de risc perquè, efectivament, representen un desa-

fiant a les institucions i a l'ordre dominant. Les expressions femenines, en canvi, socialment no són percebudes com una amenaça al mateix nivell. Existeix, en aquest sentit, un doble judici moral vers les noies que es manifesta en la resposta doblement negativa que reben quan les seves pràctiques s'assimilen a les masculines. Els casos com la Sandra i la Fàtima no només transgredeixen la normativa institucional de l'institut, sinó també allò esperable del seu gènere, al qual se li suposa docilitat i passivitat. Aquests mecanismes diferencials en la definició social de la realitat actuen com a formes de control social informal, a través del paper dels agents de socialització com l'escola, la família o el mateix grup d'amics.

Així, mentre les conductes disruptives i d'agressivitat física són definides com a masculines, la sexualitat és considerada la principal àrea d'expressió de risc per al gènere femení. La reputació és un d'aquests mecanismes informals de regulació de la conducta per evitar les transgressions dels rols i, en el cas de les noies, ve definida sobretot pel seu comportament sexual. Com s'ha mostrat al llarg de l'estudi, les pràctiques transgressores de la sexualitat adolescent femenina, expressades a partir d'una feminitat massa explícita i una sexualitat autònoma, obté respostes molt diferents en nois i en noies. Aquesta és, des de la percepció adulta, la principal senyal d'alarma per als professionals i l'àrea on les noies veuen més regulada la seva conducta. S'ha constatat tant al centre de menors com a l'institut: professors i educadors construeixen expectatives diferents en nois i noies que, alhora, els fan percebre de manera diferencial els riscos potencials. Les educadores del centre manifestaven que, mentre temien que els nois no es veiessin involucrats en carreres delictives, en el cas de les noies era precisament la maternitat "prematura" el perill principal que posava de manifest que elles no havien interioritzat els models de resocialització que s'hi havien aplicat durant anys. A l'institut, la principal mostra d'un inici de trajectòria de risc, com manifestava la tutora de la Sandra, és que les noies cada cop mostrin una sexualitat més explícita, a partir de les seves relacions amb els nois així com a través de canvis en el seu cos materialitzats en el vestuari, el maquillatge o els estils.

Tanmateix, les institucions de control social formal, com la policia, també responen amb la seva actuació a aquesta definició social naturalitzada, fins al punt que les noies sovint tenen més facilitats per escapar de l'acció policial o judicial. La Sandra ho expressava en el seu relat de vida amb relació a les pràctiques transgressores de la primera adolescència: mentre els nois del grup de seguida eren fixats pels agents policials, ella i les seves amigues podien evitar-ho gràcies al "paternalisme"⁶⁹ de les forces de l'ordre. Així mateix, el judici pendent que té la Inés pot resoldre's favorablement, a parer de les tutores, si el jutge té en compte el fet que és una noia, a més, amb responsabilitats maternals. Aquest tema, que ha emergit en les històries de vida, requeriria una anàlisi més a fons. Caldria comprovar fins a quin punt les transformacions dels rols de gènere són l'explicació de la creixent "masculinització" de les formes d'expressió femenines o, en canvi (o paral·lelament) són els professionals i els agents de control social que, conseqüentment al canvi social en els rols i models sexuals, estan també adoptant una altra mirada amb efectes pràctics.

Així, els canvis que les noies joves estan protagonitzant poden tenir conseqüències per als nois, explicant algunes de les seves conductes considerades "de risc" com a respostes al que alguns autors, com s'ha comentat en el primer capítol, han denominat la "crisi de la masculinitat". Concretament en el context estudiat, s'observa un creixent protagonisme de les noies mentre als nois els costa trobar el seu lloc ja que, contràriament a elles, els seus models de gènere han canviat poc. Així mateix, la mirada dels professionals tendeix a restar-los protagonisme. Els professors de l'institut cada cop més veuen les noies com a líders positius i les destaquen entre els alumnes brillants, mentre a la majoria dels nois

⁶⁹ Aquest tema ha estat àmpliament treballat en l'àmbit de la criminologia. Pel que fa a l'estudi de la delinqüència femenina, s'ha argumentat que l'increment de les taxes d'empresonament de dones els darrers anys respondria més al fet que aquest paternalisme està desapareixent que a un augment real de delictes. Canteras (1990), per exemple, planteja que està canviant la percepció i definició del rol social de la dona des del sistema judicial i que està en crisi la "hipòtesi de la cavallerositat" que, fins fa pocs anys, hauria explicat la menor pressió policial sobre les dones. Aquesta teoria, però, ha estat àmpliament discutida per part de la criminologia feminista, fonamentalment anglosaxona, que destaca que aquesta suposada "cavallerositat" no és més que una mostra, encara que a la pràctica i en alguns casos pugui afavorir les dones, del masculisme de la justícia que tant les perjudica en altres àmbits. Al nostre país han aprofundit en aquesta línia els treballs d'Elena Larrauri (1991, 1994) i d'Elisabet Almeda (1999).

se'ls considera massa infantils i immadurs. Tot i que no pretén ser una mostra representativa, el treball mostra les dificultats creixents d'aquells nois que difícilment poden accedir a l'èxit acadèmic per trobar, en el context de la institució educativa, els seus mecanismes per negociar una identitat masculina, fins al punt que la seva possibilitat d'adquirir protagonisme es redueix al desenvolupament de conductes disruptives.

Les institucions estructuradores de l'exclusió

Aquest treball ha partit de la definició del risc com un concepte problemàtic, com una categoria molt connotada socialment que, més que definir una realitat, té poder per a crear-la. Aquest poder per definir un cas "de risc" recau, especialment, en les institucions, com les escoles o els serveis socials, i implica construir una categoria de població sobre la qual intervenir, legitimant una determinada pràctica professional o una línia política. Paral·lelament a la seva definició social, a nivell sociològic el risc s'ha descrit com el resultat d'una realitat estructural, reflex d'un model socioeconòmic que afecta una part important de la població que es troba al llindar de l'exclusió social. En aquest procés les institucions socials juguen un paper determinant i conflictiu alhora. Així, la família, l'escola, els serveis socials o els centres de menors actuen, de manera paradoxal, com a institucions que, d'una banda, garanteixen una protecció de l'individu enfront les condicions de desigualtat social però que, paral·lelament, poden esdevenir agents actius en la dinàmica de l'exclusió.

Aquest treball no ha pretès aprofundir en aquest nivell de les estructures i institucions socials, que apunten aquelles condicions socials objectives causals de les condicions d'exclusió social. Tanmateix, aquest aspecte ha estat present de manera molt palesa en les diferents històries de vida, posant de manifest el paper que les institucions socials tenen en l'estructuració de l'exclusió social.

Per una part, la família com a institució clau en la definició de la posició social de les adolescents. Totes les famílies presenten elements transversalment comparables que les defineixen com a llars marcades per la precarietat, tant a nivell econòmic, com afectiva i relacional. Hem vist en un cas les noies adolescents que viuen a la llar familiar, mentre en l'altre les noies joves han crescut entre dos móns, mantenint contacte amb la família però internades en un centre de protecció de menors, per les situacions de desprotecció detectades pels serveis socials. La Sandra i la Fàtima, d'altra banda, tot i viure en el context familiar no són alienes a l'actuació dels serveis socials. En el cas de la Sandra, per exemple, va viure en la seva infantesa la denúncia per desatenció que el seu pare va posar contra la seva mare, que va provocar l'actuació dels serveis de protecció a la infància per avaluar el risc i decidir fins a quin punt era necessària la seva separació de la llar materna. En el cas de la Fàtima, la demanda de la seva mare a la psicòloga reclamant ajuda reflecteix la realitat, cada cop més present, de pares desconcertats i amb dificultats per assumir les seves funcions, que es veuen desbordats davant fills adolescents que no saben com tractar, i es troben sols i sense ajuts per recórrer.

La família és, en aquest sentit, una institució clau en la definició de la nostra ubicació social, que pot jugar un paper decisiu en l'estructuració social de l'exclusió. Com afirmen Tejero i Torrabadella (1999), el *familisme* és la fórmula mediterrània contra l'exclusió i això implica que, en una societat familista com la nostra, la institució familiar esdevé un coixí protector que assumeix el paper de xarxa social per suplir la cobertura de les institucions públiques. En aquest context, per tant, qui es veu privat del marc estructurador de la família es troba en una situació d'extrema vulnerabilitat.

En totes les famílies de l'estudi, com hem vist en les històries de vida, la mare és el puntal, el cap visible, mentre els pares són els grans absents, sigui realment (com en el cas de la Isabel) o sigui de manera figurada, perquè han "dimitit" de les seves funcions. Com han plantejat altres treballs, actualment les famílies encapçalades per una dona pateixen majors situacions de pobresa que les encapçalades per un home⁷⁰. Aquesta realitat, que constata un fet de caire estructural, ha fet que, socialment, s'hagi identificat la "desestructuració familiar" com la causa de les conductes de risc dels adolescents i joves.

⁷⁰ FUNDACIÓ UN SOL MÓN, *La pobresa a Catalunya. Informe 2003* (Barcelona: Caixa de Catalunya], 2003).

Així realitats com el fracàs escolar o bé la maternitat adolescent s'expliquen, normalment, com a reflex d'una situació familiar "patològica". Com han apuntat altres estudis, en el terreny social domina una ideologia familiarista que ha desplaçat vers la família els problemes de la infància, que passa a considerar-se víctima de les circumstàncies familiars (Jolonch, 2002). Davant aquesta realitat la intervenció social es legitima a partir de la definició d'una família d'alt risc, que pot portar en darrer terme la decisió administrativa de retirar la custòdia als pares, emparada en els drets dels infants.

Les famílies, així, són identificades com les culpables de la situació de les adolescents, però des de la perspectiva de les noies és significatiu que la família sigui l'eix central en les seves històries de vida. Els lligams familiars, tot i les situacions conflictives o el procés de separació viscut (en el cas de les noies que han estat internades) esdevenen claus. D'altra banda, l'anàlisi ens demostra que la situació familiar, tot i la seva importància, no pot aïllar-se de la relació amb les institucions públiques de provisió i control. Més enllà de les condicions objectives, la definició d'una família com a "cas de risc" acaba dependent, en bona part, de la valoració professional sobre la seva potencial "educabilitat". És la resposta familiar que accepta passivament les regles del joc institucional la que es considera menys greu. En cas contrari, i n'és la Sandra un exemple paradigmàtic, el resultat és la definició per part dels professors del cas com a "irrecuperable", per l'oposició activa de la mare a assumir la definició que, aplicant una gran violència simbòlica, es pretén induir des del centre⁷¹.

Significativament, cap de les noies ha finalitzat l'ensenyament obligatori. La Isabel, amb una mirada lúcida, planteja que "*la gente de clase baja no tiene estudios*". En les seves històries, però, es posa de manifest la manca d'expectatives dels adults de referència (pares, però també educadors i professors) quant a les seves possibilitats d'èxit acadèmic. Així, emergeixen elements estructurals i la importància de la mateixa institució escolar per explicar les seves trajectòries de fracàs que, en cada cas, presenta elements particulars difícilment simplificables.

En aquest sentit, el distanciament observat entre les famílies i les institucions com l'escola o els serveis socials és un element fonamental que no contribueix a solucionar aquesta situació. Aquestes institucions es troben amb limitacions fonamentalment derivades de les polítiques socials i educatives i, tot i que ara no vénen al cas, és fonamental remarcar-ho per deixar clar que el problema va més enllà dels centres o els professionals concrets. Dit això, l'estudi ha posat de manifest la importància que aquestes institucions, que actuen en representació d'uns valors públics, assumeixin la responsabilitat de fer que la seva intervenció respongui a la realitat amb la qual treballen. Així, la vivència dels serveis socials, en tots i cadascun dels casos, com a agents de control que apliquen "criteris arbitraris" a l'hora d'oferir ajuts, o la percepció dominant de l'escola com una institució "allunyada" de la realitat sociocultural de moltes de les famílies, són temes que queden oberts a la reflexió. Aquestes imatges socials són, sovint, reforçades pels propis professionals. Així, la manca de coordinació i de reconeixement mutu de la feina entre educadors socials, professors i treballadors socials no ajuda gens a resoldre un problema que sembla una patata calenta que passa de mans en mans.

En aquest sentit, l'estudi ha posat de manifest el que Cardús ha denominat "*la crisi comunicativa*" que afecta en l'actualitat el món de l'educació, i en concret la confusió de responsabilitats entre escola i família (Cardús, 2003: 124). Aquesta confusió comporta, d'una banda, que alguns pares es desresponsabilitzin de l'educació dels fills, atribuint competències exagerades a l'escola, i de l'altra, que la mateixa institució escolar pretengui atribuir-se responsabilitats que envaeixen l'àmbit familiar. Quan

⁷¹ Al llarg del treball he pensat molt en les pel·lícules del britànic Ken Loach, un dels meus directors de cinema preferits, per la seva capacitat expressiva i sintètica d'una realitat tan complexa com aquesta. En destacaria dues que, precisament, es complementen i reflecteixen aquest paper paradoxal de la família i de les institucions de protecció de menors. D'una banda, "*Ladybird, Ladybird*" (1994) que mostra de manera crua la violència simbòlica que exerceixen els serveis socials construint el diagnòstic d'un cas "de risc" i la decisió de retirar els fills a una mare. L'altra és "*Sweet Sixteen*" (2002), on el director mostra la cara més dura de la institució familiar, en el cas d'un noi de setze anys desinternat d'un centre de menors que fa el que sigui per sentir-se estimat per la seva mare. Aquesta pel·lícula il·lustra la realitat de molts dels infants i adolescents internats en centres de menors que, tot i les situacions de conflicte i les greus problemàtiques al si de la família, mantenen el vincle familiar, especialment matern, com a font de resiliència i, en alguns casos (com el que mostra el film), com a vivència destructora.

aquesta realitat familiar s'allunya dels valors expressius del món acadèmic aquesta confusió comunicativa d'accentua, sobretot quan els professors pretenen resocialitzar aquests alumnes que provenen d'un origen social i un capital cultural familiar distanciat de la cultura acadèmica. El treball ha mostrat un desconeixement mutu entre família i escola que explica, en bona part, tant el malestar docent com algunes actituds familiars de manca d'implicació amb l'educació escolar dels fills.

En el context estudiat, els professionals de l'educació sovint no són conscients de la importància de la seva mirada en la designació del risc. En la seva immensa majoria, he trobat professors i educadors socials compromesos i amb ganes de millorar la realitat. La seva tasca, però, no sempre és fàcil pel context institucional en el qual treballen i per les limitacions que té la seva feina a l'hora d'afrontar situacions que, sovint, senten que els depassen. També s'ha mostrat el cas d'algun professional, tal i com ha quedat palès en l'estudi que, tot i el convenciment que no és representatiu del col·lectiu, ha permès posar de manifest la realitat, portada a l'extrem, dels professionals de l'educació que viuen la seva feina diària com un enfrontament amb els adolescents dels quals, d'altra banda, no es preocupen de conèixer la realitat que viuen fora de les parets del centre.

Els serveis socials són també institucions que poden jugar un paper clau en l'estructuració de l'exclusió, a través de la definició de les polítiques públiques d'atenció a la infància, de suport a les mares adolescents o d'ajuts a les famílies. En concret, els nois i noies que surten d'un centre de menors es troben que els ajuts de l'Administració són molt limitats, per la política al nostre país d'atenció a la infància, que parteix del principi de garantia preferent als menors. Aquest principi comporta una important dotació de recursos per atendre aquest grup social que, en canvi, pràcticament desapareix un cop s'arriba a la majoria d'edat legal. D'altra banda la manca d'ajuts específics per a mares adolescents, conseqüència de l'escàs desenvolupament de l'Estat del benestar al nostre país i l'absència d'una política familiar, és també una mostra de les dificultats que han d'afrontar les adolescents en aquesta situació que no disposen d'un coixí familiar de suport.

En aquest estudi no s'ha pretès fer una anàlisi dels centres de protecció de menors, ja que aquest era un aspecte que depassava totalment els objectius de la recerca. A partir de les històries de vida han emergit, òbviament, molts elements de les vivències de les noies en el seu pas pels centres, i les converses amb les tutores han fet emergir també alguns elements significatius de la realitat d'aquestes institucions. Els centres de menors han actuat, en tots els casos, com a protectors de la infància davant unes condicions familiars molt problemàtiques. Així i tot, les històries de vida de la Isabel, la Loli i la Inés han posat de manifest, també, una contradicció de la mateixa intervenció als centres. Els límits del treball paral·lel amb les famílies, mentre les noies estaven internades, i la mala resolució del desinternament forçat a l'arribada de la majoria d'edat, en molts casos, no deixa més opcions als adolescents que el retorn amb les famílies "inhabilitades" o a fugides endavant que, com en el cas de la maternitat, siguin percebudes com oportunitats de deixar enrere un passat estigmatitzant i adquirir un estatus normalitzat a la societat.

D'altra banda, així com hi ha diversos treballs sobre la realitat dels centres de menors i sobre les característiques dels infants en situació de risc, existeix un buit de recerques al nostre país sobre el seguiment dels nois i noies que hagin estat institucionalitzats, per tal de conèixer quin ha estat l'impacte en els seus itineraris biogràfics del seu internament, i fins a quin punt ha estat un element socialitzador amb efectes positius per a la integració social. Aquest, considero, és un aspecte necessari per conèixer les possibilitats i els límits de la intervenció de protecció a la infància, basada en la separació del nucli familiar, i que orientaria el disseny de les intervencions a realitzar des dels centres, sobretot de cara a la preparació del desinternament⁷².

⁷² En aquest mateix sentit es pronuncia el darrer informe del Síndic de Greuges (2003) quan denuncia l'absència d'estudis a Catalunya per avaluar la qualitat de l'atenció residencial. Així mateix, la pedagoga Carme Panchón, quan planteja la importància del seguiment postinstitucional (Panchón, 2001).

Les transicions negades: el bloqueig en la transició a la vida adulta

En l'estudi de la realitat de la joventut des de la perspectiva de les condicions estructurals, el trànsit de l'adolescència a la vida adulta ha esdevingut la perspectiva clau d'anàlisi. En aquesta transició s'ha posat èmfasi, sobretot, en el pas de l'escola al treball però, en canvi, com han denunciat algunes teòriques feministes, sovint s'ha deixat de banda la transició paral·lela a l'heterosexualitat, el matrimoni i la maternitat/paternitat (Griffin, 1984).

Paul Willis iniciava el seu llibre *Learning to labour* preguntant-se per què els nois de classe obrera troben treballs de classe obrera. Com hem vist, la seva recerca etnogràfica estudia la transició de l'escola al treball manual per als nois de classe obrera i planteja com la cultura antiacadèmica és, de fet, un mecanisme creatiu de resistència encara que amb efectes, finalment, de reproducció social, ja que els nois acaben ocupant les mateixes posicions d'origen en l'estructura social. En aquesta recerca una de les preguntes inicials ha estat per què moltes de les noies, que surten d'un centre de menors, resisteixen el model hegemònic de joventut i tenen fills abans dels 20 anys. La seva transició a l'adulthood es produeix de manera sobtada. En un context, un cop desinternades, on pateixen la precarietat econòmica, la manca de suport familiar i l'absència de recursos públics, l'opció maternal esdevé una estratègia per fer una transició d'estatus i trobar un lloc a la societat.

El seu exemple posa de manifest el caràcter històric i culturalment construït de la categoria de joventut, com una etapa de transició que no és universal ni ha estat present en totes les èpoques històriques. Les modalitats de transició dominants són producte d'un determinat context sociopolític i, alhora, depenen de l'estructura social. Així, tot i la generalització d'aquesta etapa als diferents grups socials, la diversitat d'itineraris de transició s'explica, en bona part, a partir de les diferències de classe. D'altra banda, com s'ha mostrat en aquest treball, aquesta etapa de transició, definida a partir de l'edat, ha invisibilitzat a nivell social les diferències de gènere, fins al punt que la imatge dominant de la joventut correspon a un model masculí. Les noies, tradicionalment, havien passat de l'adolescència a l'adulthood a partir del matrimoni i la maternitat. És cert que les transformacions en els rols de gènere han contribuït a un canvi en aquest model, però no d'igual manera en totes les classes socials. Les transicions desestructurades o "de bloqueig" que han descrit alguns autors⁷³ com a definidores de les trajectòries que han d'afrontar els joves que viuen en situacions de risc d'exclusió social, es veuen reflectides de manera especial en el cas dels nois i noies que estan en centres de menors. Aquests es troben, en el moment del desinternament, amb una realitat paradoxal: se'ls nega la possibilitat d'exercir com a joves. Als divuit anys han de sortir del centre de menors on, en molts casos com els que s'han tractat en l'estudi, hi han estat des de la primera infantesa. Aquests joves es troben en situacions de precarietat real, per les seves limitacions en molts casos quant a nivell educatiu i, per tant, dificultats a nivell d'inserció laboral, que se sumen a la manca de suport familiar i, com hem vist, als límits de les polítiques públiques. En canvi, se'ls exigeix el que al conjunt de joves que disposen d'aquests recursos econòmics i relacionals no se'ls demana: que als divuit anys siguin capaços de dur una vida autònoma.

Així, el model hegemònic de joventut, que es correspon cada cop més al col·lectiu que viu a casa dels pares fins prop dels trenta anys, sovint protegits pels progenitors que no afavoreixen la seva emancipació a l'espera que assoleixin unes condicions prou estables, no és accessible a tots els col·lectius socials. Aquests joves, per als quals l'argument de la precarietat laboral com a causa del retard en l'emancipació és molt més pertinent que per a la majoria, es veuen forçats a assolir, de manera precipitada, les responsabilitats adultes sense comptar amb el suport necessari. Així i tot, la negació d'un temps de transició no implica per a ells la possibilitat d'accedir amb plenitud de drets a l'estatus adult. La seva és, en realitat, una transició bloquejada. Així parlar del bloqueig de les transicions és sinònim de fracàs acadèmic, acompanyat de la vivència de situacions conflictives, sobretot a nivell familiar, que els situen en una posició que dificulta una incorporació al mercat laboral amb unes mínimes garanties. Aquesta situació pot generar actituds i conductes antisocials, que expressen el malestar davant la impossibilitat de trobar altres vies d'integració social. Aquesta realitat, però, no és igual per als nois que per a les noies.

⁷³ Veure els treballs de Joaquim Casal (1996, 2001, 2002) i d'Andy Furlong (1997, 2000). (2001)

Davant les mateixes condicions de vida, nois i noies sovint construeixen itineraris diferencials. No hi ha estudis sobre el tema, però les entrevistes amb els responsables dels serveis d'atenció a la infància i els professionals dels centres revelen que, normalment, els nois tendeixen més a sortir dels centres compartint un pis amb amics i desenvolupant alguna feina, tot i que amb condicions d'alta precarietat. En alguns casos, els seus itineraris són erràtics i un dels riscos principals és la seva derivació vers trajectòries delictives. Les noies, en canvi, tenen moltes més dificultats per arribar a assolir una independització familiar a través de la inserció laboral. Paradoxalment, i ho hem vist de manera molt crua en la història de la Loli, massa sovint l'única alternativa per a elles és precisament tornar amb la família que, només uns mesos abans, es considerava inapropiada per part dels serveis socials.

D'altra banda, tot i les dificultats comunes en el seu procés de transició, s'ha posat de manifest una diferència fonamental entre els processos de transició masculins i femenins: les noies expressen una major voluntat d'accedir a l'estatus adult que els nois. Això és així, com ha apuntat Bonal, perquè la socialització de gènere en les noies actua com a facilitadora d'una predisposició vers les normes i valors adults (Bonal, 2003: 166). En aquest sentit, es contraposen dues estratègies diferencials, que s'expliquen per raó de gènere, i que es corresponen amb un "presentisme" dels nois, que es reafirmen amb les seves pràctiques en una etapa de joventut, versus una estratègia per part de les noies d'incorporació precoç a l'estatus adult, en el cas que hem estudiat a través de la maternitat.

Fins i tot els pares joves, com en el cas del Jimmy i del Jose, interpreten la seva paternitat com l'accés a una "*maduresa forçada*". Com apuntava el Jimmy, a partir de la metàfora lúcida sobre els rituals de transició a les societats primitives, que havia significat amb un tatuatge que lluïa al braç, la paternitat era per a ell un "ritus de pas" sobtat i gairebé automàtic que, de cara a la societat, li havia atorgat un nou estatus. Era, fonamentalment, una situació sobrevinguda que calia adaptar a la vida que portava com a jove fins el moment. Així, des de la seva perspectiva, és possible compaginar aquesta responsabilitat amb una etapa de joventut que, en el seu cas i el del Toni, té un sentit fonamentalment per gaudir del lleure, continuar sortint amb els amics i no tenir pressa per trobar una feina fixa i adoptar el paper de "caps de família". El cas de l'Antonio és diferent en aquest sentit ja que, a part d'un efecte d'edat, la paternitat és un projecte compartit amb la Isabel.

En el cas de les noies, en canvi, la maternitat és una cerca, davant la percepció de manca d'un futur atractiu com a adolescents. Elles manifesten una voluntat d'incorporació social, emmirallades en un model de família que no han tingut i que, a través de la seva experiència, pretenen suplir. L'etapa de l'adolescència la volen deixar enrere, i ser mares és viscut com una oportunitat.

La transició a l'adulthood s'explica per la confluència de diferents elements, com el context socioeconòmic i les diferents institucions socials amb un paper en aquest procés (escola, treball...) Així mateix, però, les expectatives i estratègies que es deriven dels processos biogràfics individuals són un altre element que, en confluència amb els dos anteriors, també intervé en el procés de trànsit a la vida adulta. Les expectatives estan determinades per l'*habitus* de classe, producte de la realitat sociocultural familiar, i de manera transversal pel gènere com a eix estructurador amb un paper important en la definició dels itineraris de transició. Hem vist que aquestes expectatives, en el cas de les mares joves, s'han anat ajustant a mesura que avança la trajectòria vital i s'apropa el moment de l'emancipació, posant de manifest l'equilibri entre els desitjos i les possibilitats. Així, no és casualitat que la Inés, la Loli i la Isabel coincidissin en els seus relats a l'hora d'explicar que la seva situació actual no es correspon amb els somnis de quan eren adolescents. Elles s'havien emmirallat en el model de noia jove i exitosa que veien en les seves tutores, i esperaven treballar, disposar de diners i fer una vida autònoma. En el moment de la transició aquestes expectatives es perceben com inabastables i, aleshores, la feina passa a un segon terme, prioritzant l'àmbit domèstic i el paper reproductor. En el model de família fusional en el que s'emmirallen, la feina de la dona és necessària, però com a complement a la del marit, a qui la divisió de rols atorga el paper de "cap de família". Aquest model, a la pràctica, fa que es trobin en una situació de dependència econòmica i, com en el cas de la Loli, una separació pot representar una desprotecció, amb moltes limitacions per dur una vida autònoma, encapçalant una llar monoparental.

En el cas de nois i noies adolescents a l'institut hem mostrat també que les noies són les que millor s'adapten a la institució escolar i les que semblen tenir més clares les expectatives de futur a mitjà termini. El cas de la Sandra i la Fàtima, però, són en certa mesura excepcionals ja que les seves pràctiques masculines les allunyen de la resta de companyes de la classe i, en molts aspectes, les assimilien als nois. Així i tot, malgrat les seves pràctiques antiescola i la seva vivència de distanciament respecte

a l'ordre expressiu institucional, a nivell discursiu expliciten la importància de la inversió educativa. La Sandra i la Fàtima encara estan en plena adolescència. La seva transició a l'adulthood queda lluny. Elles, ara com ara, es plantegen el futur vivint de manera independent, emmirallades en un model de joventut que deixa per entrats els trenta la maternitat i la parella estable. Així mateix, però, els seus models familiars són, malgrat les seves pràctiques transgressores, tradicionals i impregnats dels valors del romanticisme. Caldrà veure fins a quin punt les seves expectatives adolescents, a mesura que avanci la seva trajectòria biogràfica, com en el cas de la Loli, la Inés i la Isabel, van ajustant-se a les oportunitats reals.

10.2.2 El risc com a realitat subjectiva: socialització, interiorització i identitat

La societat és, com plantegen Berger i Luckmann, una realitat objectiva i subjectiva alhora. Aquest procés dialèctic traslladat a la realitat social del "risc" implica que és una categoria construïda que ve determinada per un conjunt d'estructures socials i mediatitzada per les diferents institucions socials. Alhora, aquesta realitat és interioritzada a través dels processos de socialització, configurant la nostra identitat personal. La pretensió de l'estudi no ha estat només arribar a allò general a partir d'allò concret, sinó, donar veu als col·lectius tradicionalment invisibles per comprendre com en la vida de cada individu la identitat personal es construeix, es manté i es transforma socialment.

La socialització diferencial de gènere és l'argument principal que els investigadors en sociologia de la joventut han esgrimit per explicar per què nois i noies responen de maneres diferencials a les condicions objectives similars en les que viuen. A través de les històries de vida s'han posat de manifest les diferències en els models socialitzadors per a les noies i per als seus germans. Fins i tot per a les noies que han crescut en centres de menors els seus referents familiars són molt presents. Sovint aquests models familiars responen a esquemes tradicionals on els rols estan molt marcats, tot i que les situacions de les llars en les que viuen no corresponguin a un model socialment "normalitzat". Elles han assumit, des de petites, una gran responsabilitat, fent-se càrrec de germans i germanes més petits, exercint el paper de cuidadores i, en molts casos, cobrint el paper que les seves mares, per la situació en la que vivien, no podien assumir. Així mateix, el repartiment de les tasques domèstiques recau sobretot en la noia. Els nois, en el cas dels germans grans, exerceixen el paper de protectors i controladors de les noies, sovint reforçant un rol masculí que supleix un paper patern inexistent.

Un altre dels arguments més estudiats és el del control diferencial que nois i noies reben per part de les seves famílies, fet que explicaria la menor implicació femenina en activitats de caire delictiu i antisocial. En tots els casos hi ha algunes mostres d'aquest fet, malgrat que la situació de la majoria de les famílies explica, precisament, que les mares hagin exercit aquest control de manera molt limitada. Aquest ha estat, però, l'aspecte paradigmàtic en el cas de la Fàtima, on la socialització de gènere es creua, de manera transversal, amb uns orígens culturals paternes que expliquen una major rigidesa en els models. En el seu cas, el control en l'àmbit familiar es compensa, en canvi, amb una vivència de l'espai escolar com un context de "llibertat", on transgredir totes les normes que s'estableixen a nivell familiar. En el cas dels nois una aproximació al context familiar ens ha permès copsar que els seus rols de protagonisme en l'espai públic no es corresponen amb el seu paper al si de la llar familiar, o en contextos d'intimitat. El germà de la Fàtima, per exemple, és una mostra clara d'aquest efecte, que resta ocult, i que posa de manifest la dimensió d'escenificació pública, sobretot de cara al grup d'amics, que conté l'expressió de la masculinitat.

Així, a través del procés de socialització, les definicions socials de la realitat passen a incorporar-se a la nostra identitat personal, configurant l'*habitus* que orienta les nostres pràctiques. Les històries de vida ens han permès aproximar-nos a aquesta dimensió del risc que va més enllà de les determinacions estructurals per posar de manifest la seva dimensió viscuda. La pròpia subjectivitat i la dimensió emocional, en aquest sentit, s'incorpora a l'anàlisi en tant que dimensió que defineix el concepte d'exclusió. Un dels aspectes més impactants de les històries de vida de les noies, i que esdevé denominador comú, és que malgrat la seva aparent duresa, com en el cas de la Sandra o la Fàtima, o malgrat l'orgull

amb el que defensen la seva realitat, com en el cas de la Isabel, darrere les seves narratives s'amaga la vivència arrelada d'un estigma. Aquest estigma varia en funció dels casos, així com a mesura que avança la seva trajectòria biogràfica, però és un element recurrent que ajuda a entendre aquella dimensió implícita en el relat que defineix la seva orientació biogràfica⁷⁴.

En l'anàlisi de cada història he volgut mostrar aquesta dimensió que, sovint, transcendeix la verbalització explícita i que només emergeix a partir d'una anàlisi a fons dels relats, aprofundint en els sentits de les seves narratives per tal de trobar aquells eixos clau, els punts d'inflexió que ajuden a entendre el perquè de determinades pràctiques. Hem volgut comprendre l'orientació biogràfica subjacent a cada història, que posa de manifest aquest nivell de la subjectivitat com a generadora de mecanismes de supervivència. Així, la duresa com a cuirassa per amagar uns orígens culturals, créixer ràpid a la recerca de l'estimació, fugir del passat, el coratge per trencar els destins de classe o el conformisme resignat són les estratègies que la Fàtima, la Sandra, la Inés, la Isabel i la Loli han posat de manifest en els seus relats biogràfics. Són aquestes dimensions, que emergeixen a partir de l'anàlisi dels seus relats, tant en allò explícit com, sobretot, en allò latent, les que ens mostren com cadascuna interpreta les seves condicions de vida. Aquestes vivències subjectives són producte d'unes determinades condicions socials que, alhora, en tant que aspectes de la subjectivitat de cada individu, posen en qüestió les anàlisis deterministes que obliden la creativitat dels actors en el procés de construcció de la pròpia biografia.

D'altra banda, aquesta dimensió emocional té, en si mateixa, potencialitat en la creació de realitat, fins al punt que explica en molts casos les seves pràctiques transgressores. Les estratègies afectives són, en realitat, el denominador comú d'unes orientacions biogràfiques on és, precisament, la voluntat de ser estimades la que explica, en bona part, les conductes transgressores en plena adolescència (conductes disruptives per la voluntat d'acceptació grupal, la sexualitat precoç a la recerca d'afectivitat...), així com les estratègies que, com en el cas de la maternitat, volen deixar enrere el passat i obtenir, a través de la pròpia experiència, l'estimació que no han rebut.

Totes les noies han expressat en el relat de la seva infantesa la seva experiència de saber-se diferents. Aquesta diferència es concreta en el cas de la Fàtima en l'estigma de "ser mora" i en el cas de la Sandra en la vivència de ser "un dels merdes" o l'etiqueta de "*puta*". En el cas de les mares joves és viscuda sota el denominador comú de ser "*nenes de centre*". Les històries de vida ens permeten, precisament, posar de manifest els mecanismes diferencials que les noies han posat en pràctica per afrontar aquesta "identitat deteriorada". Hem pogut veure, en tots els casos, la voluntat de deixar enrere aquest estigma i les expectatives comunes de superar la situació familiar que és viscuda com a fracàs. Així mateix, s'ha fet palesa la diferència entre els casos que, tot i la vivència de la diferència i la voluntat de superació dels referents paterns, no han interioritzat aquest estigma i aquells en què s'ha claudicat i l'etiquetatge ha passat a formar part constitutiva de la identitat personal. En el primer cas la Fàtima o la Isabel en són exemples paradigmàtics. Les seves aspiracions d'ascensió social i la seva resiliència personal són mostra de les resistències que oposen a una definició social estigmatitzant. El segon cas és el que caracteritza la resta de noies, de manera especial el cas de la Loli, que malgrat el seu discurs de distanciament respecte a la cultura familiar mostra en els seus relats la resignació i la dependència que critica del model matern.

Els relats de la Fàtima o la Sandra sobre les experiències escolars en la primera infància, on rebien de part de companyes i algun professor la violència simbòlica de l'exclusió i el rebuig del grup, és particularment significativa per entendre les seves trajectòries posteriors d'agressivitat física. La Sandra explica de manera il·lustrativa com en un determinat moment de canvi d'escola, als vuit anys, decideix que és el moment "d'evolucionar" i, en el seu cas, això significa que, orientada per models propers com el del seu germà, passa a identificar-se amb el grup dels "dolents" com a forma de fer-se respectar. El seu fracàs escolar era una crònica anunciada, producte d'una sèrie de circumstàncies complexes i difícilment simplificables, però amb un component fonamental que té a veure amb l'etiquetatge que acaba actuant de profecia autocomplidora.

⁷⁴ L'orientació biogràfica és, segons el mètode biogràficointerpretatiu, aquelles "pautes generals d'orientació que connecten els diferents elements d'una biografia" és a dir, com la persona entrevistada explica la seva vida i la interpreta. [L. Lemkow; E. Tejero i L. Torrabadella, *Costos biogràfics en la lluita pel benestar* (Barcelona: Mediterrània, 2000), 35].

Les formes de resistència escolar són viscudes per part de les noies com a formes de resposta activa per posar de manifest, de cara enfora, que no accepten l'etiqueta de fracàs. Les adolescents es mostren convençudes que les seves trajectòries acadèmiques responen a una voluntat manifesta de diversió, i que elles tenen prou capacitat intel·lectual per poder treure's els estudis. Així aquestes conductes provocadores són plenament conscients i s'argumenten discursivament incidint en l'autocontrol que es té de la situació. Així mateix, però, darrere les seves actituds dures, i de manera latent en els seus relats, s'amaga una vivència fruit d'un estigma interioritzat al llarg dels anys, amb diferents connotacions per a cadascuna. Per a la Fàtima, el sentiment de diferència pels seus orígens culturals actua com un desencadenant de pràctiques que, precisament, pretenen distanciar-se dels valors corresponents a la cultura paterna: a través del maquillatge, el seu discurs racista o la seva estètica exageradament femenina. La Sandra viu des de petita un sentiment de pertànyer a una classe social inferior, i el sentiment de marginalitat s'expressa de manera activa, adoptant actituds físicament dures. D'altra banda, l'etiquetatge moral de la seva actitud sexualment transgressora implica que arriba un moment que és molt difícil fer marxa enrere. Així, sovint, aquest etiquetatge genera pràctiques de resposta provocatives i transgressores respecte als models adults però, com hem vist, el que comença com una transgressió controlada pot acabar essent una via de difícil retorn on renunciar a l'etiqueta sigui percebut com impossible. En un context grupal on les conductes de provocació i desordre esdevenen pràctiques integradores és molt difícil trencar aquests models.

En el cas de les noies de centre la seva etiqueta, des de petites, de ser "nenes de centre" actua com un estigma. Com explicava la Isabel, quan es desinternen tendeixen a relacionar-se amb excompanyes del centre, amb qui tenen temes de conversa que difícilment poden tenir amb altres persones. Així mateix, tendeixen a amagar la seva condició de tutelades i perceben la incomprensió social, pel desconeixement sobre la realitat de la població que s'acull en aquests centres. Aquest aspecte afecta la seva identitat, amb major o menor mesura en funció dels casos, per la diferent capacitat de resiliència personal o les situacions particulars que cadascuna està vivint. Així i tot, en els tres casos ha actuat com a element clau en l'orientació biogràfica de les noies, encaminada a deixar enrere el passat i, sobretot, procurar a través de les seves filles no repetir la situació que elles van viure en el seu moment. Aquest desig, però, no depèn únicament de la voluntat personal sinó que està sota el límit de les condicions de vida i les possibilitats reals.

10.3 Cultures de la resistència i cultures de la supervivència

"En algunes circumstàncies, les pràctiques de risc poden ser emprades com una estratègia pels joves que senten que no tenen el poder per controlar el seu futur" (Jones, 1997: 101)

10.3.1 Les cultures juvenils: entre els límits i les possibilitats

En aquesta recerca s'ha mostrat com les formes de resposta dels adolescents poden ser analitzades, des d'una perspectiva de gènere, posant de manifest les expressions diferencials de nois i noies que viuen sota les mateixes condicions socials objectives. Les històries de vida i l'anàlisi de les pràctiques culturals han revelat que aquelles conductes socialment etiquetades com "de risc" són, en realitat, estratègies plenes de sentit pels adolescents, mostra de les respostes de les noies a la interpretació que fan de la seva situació, en el marc d'una determinada posició social i cultura parental. Els estils i cultures juvenils són, com dèiem a l'inici de l'estudi, una de les possibles formes de resposta que els joves tenen al seu abast per afrontar la situació social en la que viuen. Aquests estils de vida distintius dels joves adquireixen sentit en la seva vida quotidiana i es localitzen, sobretot, en l'espai del lleure. Són, així, elements plens de significat en la vida de les noies que els utilitzen, en el cas de l'institut, per a negociar una determinada identitat femenina, establint jerarquies vers la resta de noies de la classe basades en models de classe i gènere concrets.

L'estudi ha qüestionat el protagonisme masculí en les cultures juvenils, que s'ha donat per descomptat en la recerca sobre joventut. A l'institut, mentre la majoria de nois presenta unes característiques molt infantils i continuen interessats únicament en les motos o les *Play Station*, són les noies les que manifesten una major varietat en els estils juvenils. Elles són les que s'avancen en l'ús dels mòbils, els

piercings, els tatuatges, així com el consum de les revistes adolescents o la música pop més comercial producte de programes com Operación Triunfo. Mitjançant tots aquests productes culturals, apropiats i resignificats en el context d'una determinada microcultura, les noies poden negociar identitats de gènere i establir jerarquies grupals que els permeten identificar-se. Així, hem trobat a l'institut nois que, com apuntava Bonal (2003), presenten una "masculinitat infantilitzada" producte d'una socialització diferencial que es reproduïx en el context del grup adolescent masculí i que té conseqüències per als nois pel que fa al seu distanciament vers la cultura escolar i, en definitiva, l'accés a l'adulthood. Els nois a l'institut, com hem vist, se senten desubicats i les seves pràctiques busquen reafirmar la seva identitat masculina a través dels mitjans que perceben com a disponibles. Aquestes pràctiques contraescolars adquireixen sentit com a formes de resistència a una determinada cultura hegemònica que, de manera lúcida, perceben totalment aïllada de la seva realitat i que, per tant, no els correspon. A més, més enllà de ser formes de protesta contra una determinada imatge d'alumne ideal al qual no poden accedir, són estratègies plenes de sentit a nivell microcultural i, com hem vist, són expressions que denoten una voluntat de pertinença a un grup, una necessitat d'identificació de vegades, precisament, com a resposta a una carrera acadèmica que, a poc a poc, els ha fet interioritzar un sentiment d'exclusió i marginalitat respecte a la resta dels companys.

Així, les noies adolescents adquireixen cada cop més protagonisme i les característiques de les seves formes de provocació i resistència són, en molts aspectes, assimilables a les dels nois. Mentre per als nois, com apuntava l'estudi de Willis, aquestes conductes resistents reforcen una determinada masculinitat, que enllaça amb els valors de la seva cultura parental, les resistències femenines posen en qüestió la imatge femenina estereotípica. D'altra banda, però, tot i que les formes resistents de les noies representen, com hem vist, una doble excepció, tampoc no són suficients, en realitat, per a subvertir els rols tradicionals de gènere. Tant la Sandra com la Fàtima presenten actituds d'agressivitat física i conductes d'oposició activa a l'escola, però que conviuen amb formes femenines específiques, com el romanticisme o les característiques particulars de les relacions d'amistat femenines que, finalment, acaben posant en qüestió l'abast d'aquestes transformacions dels models de gènere i, sobretot, fins a quin punt tindran continuïtat en la seva trajectòria biogràfica o, en canvi, són puntuals d'un moment vital com és l'adolescència.

Les noies joves, que han crescut en un centre de protecció de menors, relaten la seva infantesa i la seva adolescència determinada per un marc de privació, tant econòmica com afectiva. La seva situació comporta, com hem vist, una negació de la possibilitat d'exercir com a jove, de la manera que s'entén a la nostra societat. El relat de la Isabel recordant el sentiment estigmatitzant d'haver-se de vestir, en plena adolescència, amb la roba comprada pels educadors a l'engròs, en uns grans magatzems, per a tots els infants internats, o la limitació que totes expressen sobre la possibilitat de sortir amb amigues de fora de la institució, així com el cas de la Loli, que va cursar tot l'ensenyament obligatori dins el mateix centre, és il·lustratiu de la seva privació dels recursos relacionals, culturals i econòmics per accedir als estils juvenils i al mercat de l'oci. Així, la seva voluntat d'avançar etapes, i la pressa per escurçar un temps de transició juvenil al qual, en realitat, tenen negat l'accés, s'uneix a la predisposició vers els valors adults que, com hem vist, és producte del seu procés de socialització. Per això, si les cultures juvenils resistents estan pensades per reafirmar els joves en la seva condició i retardar el seu trànsit a l'adulthood (Cardús, 2000), no és estrany que per a aquestes noies hagin adquirit poc sentit.

Per tant, les seves formes culturals en una situació on les expectatives de futur són molt limitades poden descriure's, més aviat, com "estratègies de supervivència" per afrontar els reptes de la seva situació biogràfica o, com ha apuntat Giddens (1994), com una forma de portar el futur sota control. Les conductes disruptives i delinqüencials dels nois també poden ser enteses com a estratègies de supervivència, "carreres alternatives" (Craine, 1997) dels nois joves que veuen bloquejat el seu accés als mitjans socialment legítims i que, a través d'aquestes conductes, expressen el malestar i el seu sentiment de fracàs. Com hem vist, per a les noies la maternitat també pot ser entesa com una forma de "resistència simbòlica" a la imatge dominant de la joventut femenina però, a diferència de les resistències masculines, s'expressa en l'àmbit privat i mostra una voluntat d'incorporació social que és il·lustrativa de les estratègies diferencials de nois i noies.

10.3.2 De la voluntat de transgressió a la recerca de la normalització

La perspectiva biogràfica d'aquesta recerca i el criteri de l'edat com a variable clau per escollir dos grups de noies, a banda de les diferents circumstàncies que les separen, ha respost a la voluntat de comprendre fins a quin punt el moment biogràfic viscut incideix en les estratègies diferencials que els agents socials posen en pràctica per donar resposta a les situacions que viuen. Així, tot i que la perspectiva biogràfica permet fer una anàlisi retrospectiva, que pren en consideració les escenes del passat i del present, així com les projeccions de futur, s'han mostrat dos grups que, en certa mesura, han esdevingut "tipus ideals" de dos moments biogràfics i que es corresponen, també, a dues tipologies d'estratègies vitals. En aquest sentit, les noies en plena adolescència expliciten una voluntat de transgressió que s'ha escenificat, sobretot, en el context escolar. Pel que fa a les noies joves, el seu moment biogràfic correspon al moment de transició a l'adulthood i, en el seu cas, la maternitat és la mostra d'una oportunitat a la recerca de la incorporació social. Per tant, en els dos casos, aquestes estratègies posen de manifest formes diferencials, que permeten visibilitzar les noies amb formes de resistència específiques característiques de moments biogràfics concrets.

En el relat de les noies joves, l'etapa adolescent apareix com un moment que volen deixar enrere, caracteritzat per una pràctica transgressora a diferents nivells. La maternitat, de fet, ha estat analitzada en el seu cas com una estratègia biogràfica, que es manifesta en forma d'*alternació*, amb la voluntat de superar un passat que es viu com estigmatitzant a la recerca de la *normalització* social. Així, la transgressió adolescent és viscuda per les noies de centre, des de la distància i l'exercici de reinterpretació del passat, com una etapa puntual i en certa mesura inevitable atès, d'una banda, el context de vida precari i la manca de referents afectius positius i, de l'altra, justificat per les característiques d'immaduresa de l'adolescència.

Els nois i les noies adolescents que hem entrevistat en el context de l'institut manifesten conductes de provocació que, des de la seva mirada present, són mecanismes plens de sentit, que mostren la voluntat de transgressió a una normativa escolar i un model d'alumne amb el qual no poden identificar-se. Així mateix, però, quan a partir del context d'entrevista se'ls proposa mirar al futur són capaços d'imaginar que aquestes pràctiques transgressores tenen data de caducitat. Els nois de l'institut parlaven de "*dejar la calle*" en la seva projecció de futur a mitjà termini. Ells, emmirallats en el model dels germans grans, que havien seguit trajectòries escolars paral·leles a les seves, perceben que aquestes conductes que, ara per ara, protagonitzen es corresponen a una etapa vital que, un cop se supera una determinada edat i s'accedeix al mercat laboral, es van atenuant. Les adolescents, tot i les seves pràctiques transgressores a nivell sexual, i la seva voluntat de distanciar-se del model de "la noia perfecta" que representen les *pijes*, s'emmirallen més que les seves companyes en un model de família tradicional i, en les seves projeccions de futur, les pràctiques transgressores són també fets que pensen deixar enrere. Els seus itineraris biogràfics estan encara per escriure i, des de la seva posició actual, la dificultat per construir un projecte de futur és fonamental, precisament, per comprendre la seva situació. És, de fet, la manca de control sobre el propi futur la que explica, en bona part, unes actituds on el risc esdevé l'expressió de la recerca de l'emoció, fer que passin coses, i on les seves estratègies denoten una voluntat de supervivència en un context que no els ho posa gens fàcil. La maternitat també ha estat analitzada com una forma de "portar el futur sota control" i il·lustra com les noies, que es veuen desprovistes dels mecanismes per assolir el seu ideal de joventut exitosa, veuen que a través de l'experiència de la maternitat poden tenir l'oportunitat, encara que amb uns mitjans diferents, d'assolir el seu objectiu de normalització.

Així, el "risc" entès com a "desviació social" és una categoria poc útil, perquè no té en compte la pròpia vivència i significat dels seus protagonistes i, a més, oblida un aspecte tan fonamental com les trajectòries i els itineraris. El que socialment es considera simplement com una pràctica de risc és paradoxalment, des de la perspectiva de les noies, una estratègia plena de sentit a la cerca de la incorporació social. Per això, les diferents pràctiques que són considerades "de risc" adquireixen significats que, des de la racionalitat dels seus agents socials, persegueixen objectius propers a valors socialment acceptats. Són, per exemple, la voluntat de pertinença a un grup, la necessitat de disposar de mitjans per accedir al consum dels béns propis de la cultura juvenil o la voluntat d'adquirir un estatus de normalitat

social. Contràriament a la visió social dominant, tots s'emmirallen en un model de joventut exitosa que s'allunya de la mirada adulta sobre els perills dels adolescents. Així, ho hem vist tant en les aspiracions de la Sandra i la Fàtima, que es troben en plena transgressió adolescent, sobre un model juvenil normalitzat, amb una feina, una família... com l'experiència de les noies i nois dels centres de menors, que també s'emmirallaven en aquest model. La realitat, però, com hem vist en les noies de centre gràcies a la mirada biogràfica, és que les condicions materials en cada moment de l'itinerari obliguen a ajustar els desitjos a les possibilitats.

10.4 Narratives biogràfiques: edat, gènere i condicions de la recerca

“Al ofrecerle una situación de comunicación completamente excepcional, liberada de las restricciones, en particular temporales, que pesan sobre la mayoría de los intercambios cotidianos, y darle acceso a alternativas que lo incitan o autorizan a expresar malestares, faltas o demandas que descubre al expresarlas, el encuestador contribuye a crear las condiciones de aparición de un discurso extraordinario, que podría no haberse enunciado jamás y que, sin embargo, ya estaba ahí, a la espera de sus condiciones de actualización (...) Ciertos encuestados, sobre todo los que se cuentan entre los más indigentes, parecen aprovechar esta situación como una oportunidad excepcional que se les brinda para testimoniar, hacerse oír, llevar su experiencia de la esfera privada a la esfera pública; una oportunidad también de explicarse, en el sentido más completo del término, vale decir, de construir su propio punto de vista sobre sí mismos y el mundo y poner de relieve, dentro de éste, el punto a partir del cual se ven y ven el mundo, se vuelven comprensibles y se justifican, en principio, para sí mismos.” (Bourdieu, 1999: 536)

10.4.1 Les narratives i el temps biogràfic

Com apunta Berger, vivim un procés constant de reinterpretació de les nostres biografies. A mesura que avança la nostra biografia, i anem superant diferents ritus de pas, reinterpretem el nostre passat per donar sentit al present i orientar la nostra projecció de futur. Així, la narració és “*el mitjà a través del qual el biògraf o biògrafa organitza les seves experiències en un ordre temporal i temàtic que dóna sentit a allò que ha viscut, li permet transmetre vivències i donar-se a conèixer*” (Lemkow i altres, 2000: 34). En tota narració biogràfica es produeix, així, un efecte de “justificació” i això és així, com afirmen Sennet i Cobb (1972), sigui quina sigui l'edat de la persona entrevistada. El que ha mostrat aquest treball, però, és que no es produeix de la mateixa manera.

En aquest estudi s'han escollit cinc noies que representen dos grups d'edat diferents. Aquest fet, que era intencional a l'inici del treball amb la pretensió de veure diferents moments de la trajectòria, ha comportat a la pràctica conseqüències no previstes que considero molt interessants i que m'han fet reflexionar al llarg de tot el procés. Així, per exemple, les diferències en les narratives de la Fàtima i la Sandra, en plena adolescència, i la resta de noies, que encaren la seva transició a l'adulesa a partir de l'experiència de la maternitat, ha estat molt significativa.

La Isabel, la Loli i la Inés han viscut diferents talls biogràfics, com el seu internament en un centre de menors, el posterior desinternament i, de manera especialment significativa, l'experiència de la maternitat. Aquest fet té importants conseqüències en les seves narratives que expliquen la diferència respecte als relats de les adolescents. En el cas de les noies joves, aquests talls biogràfics esdevenen moments clau de la seva biografia, que els ajuden a reflexionar sobre el seu passat de manera molt diferent del que poden fer la Sandra o la Fàtima. Ambdues mostren unes narratives sovint contradictòries i plenes de buits, que il·lustren la seva identitat adolescent “en construcció”. D'altra banda, un dels aspectes a tenir en compte en les narratives de les mares joves ha estat, per contra, la substitució del relat narratiu per una major presència de relats argumentatius, que tenen una funció legitimadora de la realitat. En aquest sentit, és paradigmàtica l'experiència de la maternitat com a “*alternació biogràfica*” que, com hem vist, actua en les seves històries de vida com a punt d'inflexió a partir del qual repensar tota la vida passada.

Les noies adolescents viuen el moment i les seves condicions de vida els dificulten poder construir unes expectatives de futur. Així i tot, reflexionen sobre la seva infantesa i el context d'entrevista possibilita aquesta narrativa sobre la pròpia situació, tan necessària per construir projectes de futur realistes i positius. Fins i tot arriba un moment, amb només quinze anys, que perceben que la seva trajectòria de fracàs escolar i conductes de risc no té marxa enrere. Han pogut arribar a expressar que es penedeixen de no haver aprofitat el temps i que, el que va néixer com una conducta controlada, ha passat a ser viscut com una trajectòria fora del seu control. Així, aquella magnífica sentència de Berger i Luckmann, que apuntava que ens coneixem nosaltres mateixos a mesura que parlem de nosaltres mateixos, s'ha anat fent palesa a mesura que avançava el temps.

10.4.2 Narratives femenines-narratives masculines

En aquest estudi, malgrat el protagonisme de les noies, hi han tingut cabuda també les veus masculines que han servit, més enllà de la voluntat de « triangular » per completar les narratives femenines, per aportar un contrast que ha resultat més rellevant del que havia previst inicialment. Recordo les entrevistes amb l'Alberto -el germà de la Loli- o el Jimmy -el company de la Inés-, com un dels moments particularment interessants del treball de camp. Les vaig estructurar en dues parts: en la primera els demanava que fessin un relat lliure de la seva vida i, en la segona, unes preguntes concretes sobre la noia de referència. Els seus relats biogràfics no els he presentat com a tals, però en el seu moment recordo que em varen sobtar molt, encara que d'una manera indefinida. Va ser quan vaig transcriure les entrevistes que em vaig adonar que, després de mesos d'haver parlat només amb noies, els relats dels nois tenien música i lletra diferents.

Els relats del Jimmy i de l'Antonio coincidien, més enllà del contingut de les seves històries, en una característica que, després, recorrent a la teoria, vaig poder identificar com un element treballat ja per altres estudis. La música de fons era un relat dels fets en primera persona, on ells eren els protagonistes d'unes circumstàncies biogràfiques. En canvi, els relats de les noies, normalment, s'expressaven a partir d'una primera persona del plural: un "nosaltres" que acostumava a dibuixar, de manera enllaçada amb la pròpia biografia, les històries familiars o d'amistats. El contingut dels relats, la seva lletra, eren també diferents a les de les noies. Mentre elles sempre parlaven de les relacions, els sentiments, ells dedicaven bona part del relat a fer referència a aspectes com la feina, el lleure, les afeccions... Una diferència que il·lustra la diferent projecció d'unes i altres en els àmbits públic i privat.

En aquest estudi no m'he proposat fer una anàlisi de contingut i tampoc en aquest capítol de conclusions no es pretén abordar una anàlisi exhaustiva de les narratives. La meua intenció és, únicament, mostrar com aquestes diferències en els relats (la seva forma d'expressar-se, què s'explica i què es silencia, com s'interpreten els fets viscuts...) poden exemplificar diferències en les pràctiques i el sentit que, d'acord amb la nostra socialització de gènere, donem a les nostres vides. El gènere és una de les dimensions més importants de la nostra identitat i, com a tal, orienta de manera naturalitzada la nostra manera d'explicar-nos el món. Així, les històries de les noies tenen un nexa compartit: són històries de relacions. En els seus relats es creuen contínuament les històries sobre els germans i les germanes, les amigues, les mares... En aquest sentit, els seus relats són d'un gran interès per poder il·lustrar, més enllà de la biografia personal, històries de família. Aquest és un element important, per la dimensió relacional del risc, que posa de manifest com precisament aquesta qualitat femenina pot representar un recurs per a les dones en la creació de xarxes de suport. Alhora, però, en el seu cas els relats de soledat, manca de suport afectiu i aïllament relacional fan encara més palesa la seva situació d'alta vulnerabilitat. Aquest aspecte, que considero d'una gran rellevància, el reprendré en el proper apartat.

Les mateixes narracions de les mares, que també han hagut de quedar en un segon pla en aquest estudi, han resultat molt il·lustratives del protagonisme de l'experiència femenina que sovint queda ocult en els estudis, perquè no es dóna veu a les persones sobre les quals teoritzem. La perspectiva essencialista de gènere, que redueix les dones a éssers totalment subordinats sota la dominació patriarcal, necessita aproximar-se a la realitat per tal de veure les estratègies femenines i les pràctiques culturals de resistència i de supervivència que les dones posen en pràctica en les seves vides, buscant espais de poder en el marc de la seva vida quotidiana.

En les converses de nois i noies adolescents la principal diferència destacable, i considero que és d'una gran importància, és l'enorme dificultat d'expressió verbal dels nois. Les noies tenen una gran capacitat per parlar de si mateixes, per construir relats que les ajuden a reflexionar, i l'exerciten en les seves relacions d'amistat. En canvi, els nois entrevistats, sobretot en el context de grup, reduïen el seu discurs a anècdotes i expressions provocatives. En aquest sentit, una diferència molt significativa l'he observat entre les entrevistes col·lectives, que amb ells han estat la majoria, i les entrevistes individuals, on ells expressaven, encara que amb dificultats, els seus sentiments. Considero que aquesta dificultat en la narrativitat per part dels nois és producte d'una socialització diferencial, i podria ser entesa com una explicació del seu recurs a l'agressivitat com a forma d'expressió i comunicació, precisament davant la manca de recursos per expressar-se a través de la paraula. En tot cas, és un aspecte que queda només apuntat en aquest treball i que, potser, podria esdevenir una línia de recerca interessant a resseguir en el futur.

10.4.3 Narratives i pràctica sociològica

En aquesta recerca s'ha adoptat una mirada biogràfica que, com he apuntat en el capítol metodològic, ha permès analitzar en cadascuna de les noies les escenes del passat, les escenes de present i les seves projeccions de futur. Així mateix, s'han tingut en tot moment presents les "escenes de l'entrevista". Com apunta Bruner, una història de vida sempre és el producte comú de qui l'explica i qui l'escolta (Bruner, 1990:122). Per tant, els condicionants que han intervingut a l'hora de realitzar les entrevistes, lluny de ser elements externs o aliens a l'anàlisi, se n'han considerat part constitutiva i fonamental, ja que tenen un pes en el mateix resultat del treball de camp. Alguns dels elements més significatius d'aquestes escenes s'han anat mostrant al llarg de l'estudi, en la presentació de les històries de vida o en la contextualització dels capítols sobre la microcultura antiacadèmica o la maternitat. Per això, voldria concloure aquest capítol, i el treball, amb una reflexió sobre la metodologia de recerca, i el que es podria definir com les seves "conseqüències no previstes", així com alguna consideració que se'n deriva, de caire epistemològic, amb relació a la pràctica sociològica. Aquests són, normalment, elements que resten ocults i, en aquest sentit, difícilment són compartits perquè s'entén que formen part del procés d'elaboració del treball científic. Contràriament, en aquest apartat voldria posar de manifest alguns dels aspectes més rellevants que han emergit en el context d'entrevista, perquè considero que han estat reveladors, sovint tant com els fets viscuts, per comprendre el risc des d'una perspectiva biogràfica.

Bourdieu (1999) parla de la importància de la "*comunicació no violenta*" com una clau fonamental a l'hora d'afrontar el treball de camp, una condició que és especialment necessària quan volem entrevistar col·lectius vulnerables a nivell social. Amb aquest requeriment, l'autor es refereix a la necessitat de prendre consciència que, com a investigadors, partim d'una posició de poder i que això comporta, a més d'una gran responsabilitat, unes determinades condicions en la pràctica sociològica que és important conèixer. A l'hora d'iniciar una relació que, en el cas de les històries de vida, es perllongarà durant mesos cal, en primer lloc, tenir clares les expectatives mútues. Aquestes expectatives tenen una gran importància i, per tant, no s'han de negar ni amagar: al contrari, cal fer-les ben evidents per poder-les controlar molt millor. Així i tot, aquestes expectatives mútues poden acabar reajustant-se, generant "conseqüències no volgudes", en un i altre sentit.

Les noies adolescents, inicialment, pensaven que participar en la recerca els permetria perdre's classes de manera justificada i, sobretot, reafirmar-se davant els companys com "les pitjors de l'institut". Així, en les seves narratives inicials, la provocació constant i l'exageració es mostraven sota una aparent espontaneïtat, fàcilment seductora des de la perspectiva de l'investigador. No esperaven que la relació els possibilités expressar-se, reflexionar i creien que explicarien només allò que els interessava mostrar. Certament, així ho han fet però, també, a mesura que avançava la relació, aquesta oportunitat de fer-se sentir i escoltar-se facilitava que els seus arguments anessin canviant, altres es matisessin i, alhora, que expliquessin coses que inicialment havien silenciats. D'altra banda, jo tampoc no havia pensat en cap moment, tot i que aquest va ser un fet que vaig poder constatar de seguida, que la meua recerca seria entesa, en el cas de l'institut, com un recurs d'ajuda a uns professors i un psicopedagog desbordats davant la situació de dues alumnes amb les que s'estaven esgotant els recursos institucionals.

Així, per la meua part, la principal conseqüència no prevista de la recerca ha estat una funció gairebé "terapèutica", que ni era buscada ni conscientment promoguda, però que va emergir com un efecte potencial de la mateixa metodologia d'investigació i de les característiques de la relació, que va anar construint-se amb el temps, i que m'ha obligat a un exercici constant de reflexivitat. En aquest sentit, el fet que la Sandra i la Fàtima no faltin mai a les sessions d'entrevista, tot i el seu recurrent absentisme; o que la Fàtima, a partir de les sessions, experimenti un canvi d'actitud a l'aula i a casa seva; o quan la Sandra manifesta que, tot i que es canviarà d'institut, demanarà a la seva mare poder venir si jo continuo al centre, són aspectes no previstos inicialment i que, necessàriament, m'obliguen a reflexionar sobre la responsabilitat com a investigadora i la difícil frontera entre allò personal i allò professional⁷⁵.

La sociologia no ha de cercar resoldre els problemes socials ja que això, des del meu punt de vista, únicament comportaria distorsió en el plantejament d'una investigació que ha de procurar la màxima objectivitat, per tal de comprendre la realitat des dels diferents nivells de significació. La voluntat de desemmascarar els problemes socials de la manera que estan plantejats i són assumits socialment requereix prendre una distància i, a més, resulta incompatible a voler oferir solucions. Així, si l'objectiu últim és, clarament, la voluntat de comprensió, penso que cal també assumir que, en la producció d'històries de vida, és un requeriment bàsic la implicació de l'investigador. Admetre-ho és fonamental per tal de no pressuposar que els relats es produeixen de manera espontània, sinó a partir d'un exercici constant de reflexivitat, que permeti establir una relació comunicativa basada en el respecte a l'entrevistat i en una actitud d'escolta activa, que neixi de l'interès sincer vers la persona que tens al davant. A partir d'aquí serà possible "posar-te en la pell de l'altre" i, malgrat la distància entre móns socials i culturals, com apunta Bourdieu (1999), comprendre que tu en la seva situació probablement hauries fet el mateix.

Entenc, per tant, que la metodologia no garanteix ni posa límits a l'objectivitat. I que la voluntat de comprendre la realitat, en tant que constructe social que conté una dimensió objectiva i subjectiva alhora, no hauria de ser interpretat com un límit de les ciències socials, sinó com una de les seves dimensions més apassionants. És, en canvi, el mateix plantejament de l'objecte d'estudi el que requereix una coherència amb un determinat disseny metodològic i l'objectivitat és, en tot cas, el resultat d'un procés d'objectivació en la mateixa construcció d'aquest objecte. Bourdieu (1989) parla de la "il·lusió biogràfica" en denúncia d'aquells estudis que, sota la pretensió de "donar veu" als més desafavorits, oculten les condicions estructurals que contextualitzen des de les mateixes experiències biogràfiques, fins a la pròpia construcció dels relats. L'alternativa, però, no és renunciar a "comprendre" sinó fer-nos conscients que és en la interacció entre història, societat i biografia, com apuntava Mills, on resideix l'aportació que la "imaginació sociològica" pot oferir a la societat.

Si admetem que la sociologia no pretén oferir solucions en primera instància també és cert, com deia Mills, que una bona recerca ens pot obrir els ulls a "futurs possibles". Així, es produeix la paradoxa de "*la inutilitat útil*" de la qual parla Cardús (Cardús, 1999: 181), fent referència al fet que la pràctica sociològica, només renunciant a la voluntat de poder en els seus objectius i plantejaments inicials, podrà aportar un coneixement efectivament profitós a nivell social. En el cas del present estudi, la pretensió de comprensió i anàlisi ha anat acompanyada d'una reflexió per part meua sobre la realitat amb la qual treballava i, fins a quin punt, la metodologia de recerca, de manera no prevista, acabava tenint potencialitat per al canvi social. Les noies han posat de manifest la necessitat de tenir algú que les escolti, amb qui poder compartir neguits i sentiments i, sobretot, algú que sigui un referent que no pretengui "educar-les", "curar-les" o, sobretot, "jutjar-les". Els professionals amb els que es relacionen, per raons òbvies, no poden complir aquesta condició i, en el seu entorn més proper, troben a faltar un suport afectiu que doni resposta a aquesta necessitat, d'altra banda tan fonamental.

⁷⁵ Paul Willis en el seu curs, ja esmentat, celebrat a la Universitat Autònoma de Barcelona el juny de 2002, explicava la tercera fase de la recerca etnogràfica, després d'haver definit el problema i haver decidit el "target group": l'entrada en el terreny. Cal en aquesta fase deixar-se sorprendre i la primera "sorpresa", que no ha de ser considerada de manera ingènua, és plantejar-te per què les persones estan disposades a parlar amb tu. He recordat sovint les seves paraules en resposta al meu neguit sobre el tema: "*they want to talk with you because you are a decent person*", i penso que possiblement aquesta és la clau, així com el compromís, per obtenir la confiança de les persones entrevistades.

Entre les noies, sobretot les mares joves, he observat el que podríem definir com l'efecte "Diario de Patricia"⁷⁶: aquesta necessitat d'explicar de forma anònima però, paradoxalment, davant una pantalla de televisió, aquells aspectes més íntims de la seva biografia. La Isabel, mentre fèiem les nostres sessions, va estar a punt d'anar a aquest programa acompanyant la seva millor amiga, també exinterna del centre de menors, que va aparèixer a la televisió explicant els abusos que havia patit de petita per part del seu pare, i que a la mateixa Isabel mai no li havia explicat. Així, un dels aspectes que considero clau destacar, i que m'ha fet pensar molt al llarg de l'estudi, és la necessitat dels adolescents de comptar amb un referent proper, que tingui un paper d'acompanyament que no identifiquin amb un rol adult avaluador o excessivament professionalitzat. La seva voluntat de veure en l'entrevistadora una figura femenina referent, amb qui se senten respectades i amb qui podien comptar per explicar els seus problemes sense ser jutjades, m'ha fet plantejar aquesta necessitat, que ha estat una conseqüència no prevista de la recerca.

Hi ha hagut alguns moments que admeto que he tancat la gravadora. La situació de la Loli, quan em manifesta que es veu desbordada i s'està plantejant renunciar a la custòdia de la seva filla com l'única estratègia viable per obtenir una feina a jornada completa o bé trobar una altra parella que li permeti independitzar-se de la llar familiar. O quan una d'elles em confessa, en el pla personal, i demanant-me que quedi en l'anonimat, els abusos que patia de petita amb el company de la seva mare. O quan la Sandra i la Fàtima, a l'inici de la investigació, em reclamen les cintes per la sospita que jo hagi explicat a direcció la relació de la Sandra amb un home que li dobla l'edat i, passat el temps, s'adonen que el pacte inicial de confidencialitat no es trencarà per part meva. Totes aquestes situacions obliguen a tenir en compte la responsabilitat ètica de la feina que fem com a investigadors i, alhora, no poden deixar-se a part del treball, sinó que mereixen tota l'atenció, perquè expressen molt sobre les persones a les quals entrevistem, la seva realitat, el seu univers simbòlic o com s'expliquen el món.

La triangulació és una tècnica que ha resultat molt útil per a l'estudi. Aquest, sens dubte, no hauria estat el mateix sense la possibilitat de parlar amb mares, germans, parelles o professionals. D'aquestes entrevistes s'ha derivat molt material, tot i que no ha pogut ser inclòs en el treball en la seva totalitat. En qualsevol cas, les entrevistes han permès obtenir una comprensió molt més aprofundida de la realitat. L'estudi partia de l'objectiu clar de no emprar els relats simplement com una font d'informació per tal de construir una història "objectiva". Es parteix, i s'ha repetit diverses vegades durant el treball, de la premissa que aquesta objectivitat en les biografies és una il·lusió. D'altra banda, però, aquestes entrevistes de contrast han estat molt útils per matisar algunes de les afirmacions de les noies i per poder contextualitzar millor els seus relats. En aquest nivell també s'han produït efectes no previstos, que han anat mostrant-se en l'estudi, amb relació al fet que sovint les mares o les parelles m'han fet dipositària d'informació que les mateixes noies no coneixien. Hi ha hagut diferents exemples, però un dels casos més colpidors en aquest sentit és el de la mare de la Sandra, que m'explica les raons -d'esquenes a la seva filla i demanant-me discreció- que l'havien mogut a fer fora de casa el que era el seu xicot.

Així, tots aquests aspectes, que han emergit com a conseqüències no volgudes, són, en realitat, expressions centrals del que significa el risc viscut en primera persona. Es posa de manifest, així, que el risc d'exclusió social és una realitat prou complexa, que no s'esgota en els factors econòmics o estructurals, sinó que hi intervenen aspectes socials i relacionals, com són els problemes de comunicació, l'aïllament social lligat a la fragilitat dels vincles familiars o la manca de xarxes de suport, així com el malestar emocional dels adolescents. Tots aquests elements, que han emergit en el procés de construcció de les històries de vida, són elements centrals per orientar la recerca del risc des de la perspectiva de la dimensió viscuda, que s'expressa tant en els fets biogràfics com en la mateixa manera de narrar-los.

⁷⁶ El Diario de Patricia és un programa televisiu que ofereix, des de fa anys, cada tarda Antena 3 amb importants índexs d'audiència. El programa realitza entrevistes al plató amb persones anònimes, que expliquen experiències personals o, sobretot, expressen sentiments íntims a familiars o coneguts, que es desplacen a la televisió per sentir-los en directe, davant tota l'audiència.

10.5 Final

La recerca presentada parteix d'un treball basat en les tècniques de recerca qualitativa -sobretot en els relats biogràfics- i té la particularitat que fa de la narració etnogràfica l'instrument principal d'anàlisi sociològica. L'objectiu ha estat poder penetrar millor en la lògica de la mateixa realitat estudiada, així com la voluntat d'emprar un estil literari que permet fer emergir aquest nivell d'expressió cultural, a partir del que Willis denomina la *imaginació etnogràfica*.

Vaig començar la recerca amb uns objectius clars i unes ulleres teòriques ben ajustades, però preparades per a la sorpresa. Tot i partir d'unes bases teòriques fermes, i imprescindibles per saber que la realitat no parla per si sola, estic convençuda que un treball de camp d'aquestes característiques només és prou ric si, sense saber on i com arribaràs, tens clar en tot moment cap on et dirigeixes. Durant els mesos de recerca he anat deixant-me sorprendre per tot allò que veia, sentia o vivia, de manera que els relats de les noies no han servit per confirmar o exemplificar uns arguments prèviament construïts. Han estat, en canvi, en continu diàleg amb les categories teòriques, el punt de partida del treball i font de coneixement per ells mateixos.

Així, aquest estudi ha partit de la narrativa de les cinc protagonistes, i les persones del seu entorn, i ha analitzat les seves pràctiques culturals i estratègies de resposta davant unes condicions de vida marcades per les limitacions a diferents nivells (tant econòmiques com socials, culturals o afectives).

Considero que les aportacions d'aquest treball són diverses. D'una banda, com he dit, l'intent de contribuir a les recerques sobre el tema, encara molt escasses, a partir d'una perspectiva de gènere. D'altra banda, un model teòric d'anàlisi que pretén aproximar-se a la realitat buscant la intersecció entre estructura i agència. En aquest sentit, la possibilitat d'anar més enllà dels estudis de caire estructural sobre els "factores de risc" i, alhora, dels estudis centrats merament en la subjectivitat com a dimensió del risc social. Finalment, una aportació de caire metodològic, ateses les característiques de la intensa recerca empírica realitzada, que permet donar veu a les protagonistes de la realitat estudiada per tal de comprendre amb major profunditat la seva realitat.

En cadascuna de les històries de vida han emergit múltiples temes que podien, per si mateixos, obrir la possibilitat a una anàlisi específica. Això m'ha exigint un exercici constant d'aprendre a posar límits a una recerca que calia finalitzar. Així i tot, vull posar de manifest que aquest no és un estudi tancat, sinó que resta obert a ser continuat. D'una banda, perquè una de les pretensions del treball és obrir vies de recerca futures, així com el diàleg amb altres estudis que puguin contrastar, ampliar o posar en qüestió les anàlisis que he presentat. Així mateix, pel mateix potencial de les dades obtingudes després de la transcripció de prop de cent hores d'entrevistes, que permeten aprofundir en altres vies d'anàlisi no abordades en aquesta recerca. I, finalment, la possibilitat de continuar seguint els itineraris, veure quina és la trajectòria de la Sandra i la Fàtima a partir d'ara, o bé observar com les mares joves tiren endavant i superen la por de reproduir els models materns són, sens dubte, elements que obren les portes a continuar la recerca. Aquest és un compromís que adquireixo de cara al futur.

Bibliografia

- ARNOT, M.; WEINER, G. (eds.) (1987) *Gender and the Politics of Schooling*. Londres: Hutchinson.
- (1987) *Gender under scrutiny: new inquiries in education*. Londres: Hutchinson.
- BECK, U.; GIDDENS, A.; LASH, S. (1994) *Modernización reflexiva. Política, tradición y estética en el orden social moderno*. Madrid: Alianza.
- BECK, U. (1998) *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós. (ed. original, 1986).
- BERGA (2003) "La violència: problema o símptoma? Una mirada sociològica", *Educació Social*, 23: 11-22.
- (2003) "Aprendiendo a ser buenas. Los procesos de riesgo social en las adolescentes", *JOVENES. Revista de Estudios de Juventud*, Mèxic, nº 19: 116-135.
- BERGER, P. (1986) *Invitació a la sociologia. Una perspectiva humanística*. Barcelona: Herder (ed. original: 1963).
- BERGER, P.; KELLNER, H. (1977) "Matrimoni i construcció de la realitat. Un exercici de microsociologia del coneixement", *Perspectiva Social*, 9: 39-60 (ed. original: 1964).
- BERGER, P.; LUCKMANN, T. (1988) *La construcció social de la realitat*. Barcelona: Herder (ed. original: 1966).
- (1997) *Modernidad, pluralismo y crisis de sentido*. Barcelona: Paidós.
- BERNSTEIN, B. (1988) *Clases, códigos y control*. Madrid: Akal (ed. original: 1975)
- BERTAUX-WIAME, I.; BORDERÍAS, C.; PESCE, A. (1988) "Trabajo e identidad femenina: una comparación internacional sobre la producción de las trayectorias sociales de las mujeres en España, Francia e Italia", *Sociología del Trabajo*, 3: 71-90.
- BERTAUX-WIAME, I. (1993) "La perspectiva de la historia de vida en el estudio de las migraciones interiores". A: *La historia oral. Métodos y experiencias*, J.M. Marinas i C. Santamarina (eds.). Madrid: Debate. P. 267-281.
- BERTAUX, D. (1993) "De la perspectiva de la historia de vida a la transformación de la práctica sociológica". A: *La historia oral. Métodos y experiencias*, J.M. Marinas i C. Santamarina (eds.). Madrid: Debate. P. 19-34.
- (1993) "La perspectiva biográfica: validez metodológica y potencialidades" A: *La historia oral. Métodos y experiencias*, J.M. Marinas i C. Santamarina (eds.). Madrid: Debate. P. 149-172.
- BERTAUX, D.; BERTAUX-WIAME, I. (1993) "Historias de vida del oficio de panadero" A: *La historia oral. Métodos y experiencias*, J.M. Marinas i C. Santamarina (eds.). Madrid: Debate. P. 231-250.
- BLACKMAN, S. (1995) *Youth, Positions and Oppositions: Style, Sexuality and Schooling*. Aldershot: Avebury.
- (1997) "'Destructing a giro': A critical and ethnographic study of the youth 'underclass'". A: *Youth, the "Underclass" and Social Exclusion*, R. Macdonald (ed.). Londres i Nova York: Routledge. P.113-129.
- (1998) "The school: 'proxy cupid!' an ethnographic account of a resistant female youth culture: The New Wave Girls". A: *Cool Places. Geographies of youth cultures*, T. Skelton i G. Valentine (eds.). London and New York: Routledge. P. 207-228.
- BONAL, X. et al. (2003) *Apropiacions escolars. Usos i sentits de l'educació obligatòria en l'adolescència*. Barcelona: Octaedro.
- BORDERÍAS, C. (1997) "Subjetividad y cambio social en las historias de vida de mujeres: notas sobre el método biográfico", *Arenal* 4:2, jul-des: 177-195.
- BOURDIEU, P. (1989) "La ilusión biográfica", *Historia y Fuente Oral*, 2: 27-33.
- (1988) *La distinción. Criterios y bases sociales del gusto*. Madrid: Taurus. (ed. original: 1978)

- (1999) (dir.) *La miseria del mundo*. Akal: Madrid (ed. original: 1993)
- (2000) *La dominació masculina*. Edicions 62: Barcelona (ed. original: 1998)
- BOURDIEU, P.; WACQUANT, L.J.D. (1994) *Per a una sociologia reflexiva*. Barcelona: Herder (ed. original: 1992)
- BRULLET, C. (1996) "Roles e identidades de gènere: una construcció social". A: *Sociologia de las mujeres españolas*, Mª A. García de León et al. Madrid: Complutense. P. 273-308.
- BRUNER, J. (1991) *Actos de significado. Más allá de la revolución cognitiva*. Madrid: Alianza (ed. original: 1990).
- CAIN, M. (ed.) (1989) *Growing up good. Policing the behaviour of girls in Europe*. London: SAGE.
- CAMPBELL, A. (1984) *Girls in the gang. A report from New York City*, Oxford: Blackwell.
- (1990) "On the invisibility of the female delinquent peer group", *Women & Criminal Justice*, Vol.2(1): 41-62.
- CARDÚS, S. (1985) *Saber el temps. El calendari i la seva significació en la societat moderna*. Barcelona: Altafulla.
- (coord.)(1999) *La mirada del sociòleg*. Barcelona: Ediuoc-Proa.
- (2000) *El desconcert de l'educació*. Barcelona: La Campana.
- (2003) *Ben educats. Una defensa útil de les convencions, el civisme i l'autoritat*. Barcelona: La Campana.
- CARRINGTON, k.; BENNETT, A. (1999) "Las 'revistas de chicas' y la formación pedagógica de la chica". A: *Feminismos y pedagogías en la vida cotidiana*. C. LUKE (comp.). Madrid: Morata. P. 144-159.
- CASAL, J. (1993) "L'emancipació familiar dels joves". Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia. Tesi doctoral
- (1996) "Modos emergentes de transició a la vida adulta en el umbral del siglo XXI: aproximación sucesiva, precariedad y desestructuración" a REIS 75: 295-316.
- CASAL, J. et al. (2003) *Enquesta als joves de Catalunya 2002. Avançament de resultats*. Barcelona: Secretaria General de la Joventut. Generalitat de Catalunya. (Col·lecció Aportacions, n^o19)
- CASAS, F. (1998) *Infancia: perspectivas psicosociales*. Barcelona: Paidós.
- CASTEL, R. (1997) *La metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Barcelona: Paidós (ed. original: 1995)
- CHESLER, P. (2001) *Woman's inhumanity to woman*. New York: Thunder's Mouth Press/ Nation Books.
- CHODOROW, N. (1984) *El ejercicio de la maternidad*. Barcelona: Gedisa (ed. original: 1978)
- CLARRICOATES, K. (1987) "Dinosaurs in the classroom –the 'hidden' curriculum in primary schools". A: *Gender and the Politics of Schooling*, M. Arnot i G. Weiner (eds.). Londres: Hutchinson. P. 156-165.
- COMAS D'ARGEMIR, D. et al. (1990) *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars a Catalunya (1900-1960)*. Barcelona: Serveis de Cultura Popular.
- (1995) *Trabajo, género, cultura*. Barcelona: Icaria.
- CONNELL, R.W. (1989) "Cool guys, swots and wimps: the interplay of masculinity and education". *Oxford Review of education*, vol.15, n° 3: 291-303.
- (1997) "La organización social de la masculinidad". A: *Masculinidad/es*. T. Valdés i J. Olavarría (eds.). Santiago de Chile: Isis Internacional. P. 31-48.
- CRAINE, S. (1997) "The 'Black Magic Rondabout': Cyclical transitions, social exclusion and alternative careers". A: *Youth, the "Underclass" and Social Exclusion*, R. MacDonald (ed.). Londres i Nova York: Routledge. P. 130-152.
- DE MIGUEL, J.M. (1996) *Auto/biografías*. CIS: Madrid.
- DEL RINCON, D.; SANTOLARIA, F. (1989) *Análisis de la vivencia y evolución de un grupo de menores que han sido objeto de medidas de internamiento*. Barcelona: Centre d'Estudis i Formació. Generalitat de Catalunya.

- DELGADO, M. (1994) *La fecundidad de las adolescentes*. Madrid: Centro de investigaciones sociológicas.
- (2000) *La fecundidad joven y adolescente en España*. Granada: Universidad de Granada.
- DELGADO, J.M.; GUTIERREZ, J. (eds.) (1995) *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en ciencias sociales*. Madrid: Síntesis.
- DIPUTACIÓ DE BARCELONA (1999) *La nueva condición juvenil y las políticas de juventud*. Barcelona.
- ELIAS, N. (1989) *El proceso de la civilización*. México: Fondo de cultura económica (ed. original: 1984)
- ESCOFET, J.; PÉREZ, A. (1995) "Menors desinternats del Centre Oriol Badia", *JUSTIFORUM. Papers d'estudis i de formació*, nº3: 123-139.
- ESTRUCH, J.; CARDÚS, S. (1981) *Plegar de viure*. Barcelona: Edicions 62.
- (1984) *Consideracions sobre la crisi actual de la Sociologia*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill (Separata del Butlletí Informatiu).
- (1984) *Les enquestes a la joventut de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- ESTRUCH, J. (1999) "La perspectiva sociològica". A: *La mirada del sociòleg*, S. Cardús (coord.). Eduoc-Proa. P. 13-38.
- FEIXA, C. (1993) *La joventut com a metàfora: sobre les cultures juvenils*. Barcelona: Secretaria General de Joventut. Generalitat de Catalunya.
- (1998) *De jóvenes, bandas y tribus*. Barcelona: Ariel
- (2000) "La imaginació autobiogràfica", *L'Avenç*, 252: 16-27.
- (2001) *Generació @: La joventut al segle XXI*. Barcelona: Secretaria General de Joventut. Generalitat de Catalunya (Col·lecció Aportacions, nº12)
- FERICGLA, J.M. (1993) *Fent-se jove. Autobiografia dels nois i noies de 14 a 16 anys dels Barris del Besós*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- FERNÁNDEZ, E. (1999) "La societat (1): procés de socialització". A: *La mirada del sociòleg*, S. Cardús (coord.) Eduoc-Proa. P. 41-64.
- FERNÁNDEZ-MONTRAVETA, C.; MONREAL, P.; MORENO, A.; SOTO, P. (2000) *Las representaciones de la maternidad*. Madrid: Instituto Universitario de Estudios de la Mujer. Universidad Autónoma de Madrid.
- FERRAROTTI, F. (1981) *Storia e storie di vita*. Bari: Laterza.
- (1993) "Las biografías como instrumento analítico e interpretativo". A: *La historia oral. Métodos y experiencias*, J.M. Marinas i C. Santamarina (eds.). Madrid: Debate: 129-148.
- (1993) "Sobre la autonomía del método biográfico A: *La historia oral. Métodos y experiencias*, J.M. Marinas i C. Santamarina (eds.) Madrid: Debate: 121-128.
- FERRO, N. (1991) *El instinto maternal o la necesidad de un mito*. Madrid: Siglo Veintiuno.
- FISAS, V. (ed.) (1998) *El sexo de la violencia. Género y cultura de la violencia*. Barcelona: Icaria.
- FLAQUER, LL. (2000) *Les polítiques familiars en una perspectiva comparada*. Barcelona: Fundació La Caixa.
- FÖRNAS, J.; BOLIN, G. (eds) (1995) *Youth culture in late modernity*. London: Sage.
- FRONES, I. (2001) "Revolution without rebels: gender, generation and social change". A: *Transitions of youth citizenship in Europe. Culture, subculture and identity*, A. Furlong i I. Guidikova (eds.). Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- FUNDACIÓ UN SOL MÓN (2003) *La pobresa a Catalunya. Informe 2003*. Barcelona: Caixa de Catalunya.
- FUNES, J. (1997) *Les aules taller i els adolescents exclosos*. Barcelona: Fundació Serveis Cultura Popular-ICE-Editorial Horsori.
- (1998) "Escolarització obligatòria i adolescència", *EDUCAR* 22-23: 99-118.
- (1990) *La nueva delincuencia infantil y juvenil*. Barcelona: Paidós.

- FURLONG, A. ; CARTMEL, F. (1997) *Young people and social change. Individualization and risk in late modernity*. Buckingham: Open University Press.
- FURLONG, A. *et. alt.* (2000) *Vulnerable youth: perspectives on vulnerability in education, employment and leisure in Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- FURLONG, A.; CARTMEL, F. (2001) *Els contextos canviants de la joventut*. Barcelona: Secretaria General de Joventut. Generalitat de Catalunya (Col·lecció Aportacions, nº14).
- FURLONG, A.; GUIDIKOVA, I. (2001) *Transitions of youth citizenship in Europe. Culture, subculture and identity*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- GALLAND, O. (1999) "La jeunesse, une nouvelle étape de la vie" A: *La nueva condición juvenil y las políticas de juventud*. Barcelona: Diputació de Barcelona. P. 214-224.
- GANETZ, H. (1995) "The shop, the home and femininity as a masquerade". A: *Youth culture in Late Modernity*, J. Fornäs i G. Bolin (eds). London: Sage. P. 72-95.
- GARCÍA DE LEON, Mª A. *et al.* (1996) *Sociología de las mujeres españolas*. Madrid: Complutense.
- GARCÍA, M. (2001) "L'absentisme escolar en zones socialment desfavorables". Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi Doctoral.
- (2003) *Abandonament escolar, desescolarització i desafecció*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill (Finestra Oberta, 37).
- GELDER, K.; THORNTON, S. (eds.) (1997) *The Subcultures Reader*. Londres: Routledge.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1994) "Anàlisi de la integració social dels menors desinternats del Centre Oriol Badia". Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació. Generalitat de Catalunya (*Documents de Treball*).
- GIDDENS, A. (1994) *Consecuencias de la modernidad*. Madrid: Alianza (ed. original: 1990).
- (1994) "Vivir en una sociedad postradicional". A: *Modernización reflexiva. Política, tradición y estética en el orden social moderno*, U. Beck. A. Giddens; S. Lash (eds.). Madrid: Alianza. P. 75-136.
- (1995) *Modernidad e identidad del yo. El yo y la sociedad en la época contemporánea*. Barcelona: Península (ed. original: 1991)
- (1998) *Sociología*. Madrid: Alianza (ed. original: 1989).
- (1998) *La transformación de la intimidad. Sexualidad, amor y erotismo en las sociedades modernas*. Madrid: Cátedra (ed. original 1992).
- GILLIGAN, C. (1985) *La moral y la teoría. Psicología del desarrollo femenino*. México: Fondo de Cultura Económica.
- GOETZ, J.P. i LE COMPTE, M.D. (1998) *Etnografía y diseño cualitativo en investigación educativa*. Madrid: Morata.
- GOFFMAN, E. (1970) *Estigma. La identidad deteriorada*. Buenos Aires: Amorrortu (ed. original: 1963)
- (1972) *Internados. Ensayo sobre la situación social de los enfermos mentales*. Buenos Aires: Amorrortu (ed. original: 1961)
- GÓMEZ-GRANELL, C.; GARCÍA, M.; RIPOL-MILLET, A.; PANCHÓN, C. (coords.) (2002) *La infància i les famílies als inicis del segle XXI (Informe 2002)*. 5 vol. Barcelona: Institut d'Infància i Món urbà (CIIMU).
- GONZÁLEZ, A.; LOMAS, C. (coord.) (2002) *Mujer y educación. Educar para la igualdad, educar desde la diferencia*. Barcelona: Graó.
- GOODEY, J. (1997) "Boys don't cry. Masculinities, fear of crime and fearlessness", *British Journal of Criminology*, 37, nº3: 401-418.
- GRIFFIN, C. (1982) "The good, the bad and the ugly: images of young women in the labour market", *Stencilled Ocasional Paper*, 70. Centre for Contemporary Cultural Studies: Birmingham.
- (1982) "Cultures of femininity: romance revisited", *Stencilled Ocasional Paper*, 69. Centre for Contemporary Cultural Studies: Birmingham.
- (1984) "Young women and work. The transition from school to the labour market for young working class women", *Stencilled Ocasional Paper*, 76. Centre for Contemporary Cultural Studies: Birmingham.

- (1987) "Young women and the transition from school to un/employment: a cultural analysis". A: *Gender under scrutiny: new inquiries in education*, M. Arnot i G. Weiner (eds.). Londres: Hutchinson. P. 213-221.
- HALL, S. (ed.) (1997) *Representation. Cultural representations and signifying practices*. London: Sage/ Open University.
- HALL, S.; JEFFERSON, T. (eds) (2002) *Resistance Through Rituals*. Londres: Routledge (ed. original: 1975)
- HOLLANDS, R. (1990) *The long transition. Class, Culture and Youth Training*. London: MACMILLAN.
- (1995) *Friday night, saturday night. youth cultural identification in the post-industrial city*. Newcastle: Newcastle University.
- (2001) *Jugar treballant, treballar jugant: les identitats juvenils i el debat sobre ocupació i ociositat*. Barcelona: Secretaria General de Joventut. Generalitat de Catalunya (Col·lecció Aportacions, nº13).
- HOLSTEIN-BECK, S. (1995) "Consistency and change in the lifeworld of young women". A: *Youth culture in late modernity*, J. Förnas i G. Bolin (eds). London: Sage. P. 96-115.
- HUDSON, B. (1984) "Feminity and adolescence". A: *Gender and Generation*, A. McRobbie i M. NAVA (eds.). London: MacMillan. P. 31- 53.
- HUDSON, A. (1989) "'Troublesome girls'. Towards alternative definitions and policies". A: *Growing up good. Policing the behaviour of girls in Europe*, M. Cain (ed.). London: SAGE. P. 197-219.
- IZQUIERDO, Mª J. (1998) *El malestar en la desigualdad*. Madrid: Cátedra.
- (1998) "Los órdenes de la violencia: especie, sexo y género". A: *El sexo de la violencia*, V. Fisas (ed.). Barcelona: Icaria. P. 61-91.
- (2000) *Cuando los amores matan*. Madrid: Ediciones Libertarias.
- (2001) *Sin vuelta de hoja. Sexismo: poder, placer y trabajo*. Barcelona: Bellaterra.
- JEFFERSON, T. (1994) "Theorising masculine subjectivity". A: *Just boys doing business? Men, masculinities and crime*, T. Newburn i E. Stanko (eds.). London: Routledge. P. 10-31.
- JOLONCH, A. (2002) *Educació i infància en risc. Acció i reflexió en l'àmbit social*. Barcelona: CETC-Pòrtic.
- JONES, G. (1997) "Youth homelessness and the 'underclass'". A: *Youth, the "Underclass" and Social Exclusion*, R. Macdonald (ed.) Londres i Nova York: Routledge. P.96-112.
- JULIANO, D (1998) *Las que saben. Subculturas de mujeres*. Madrid: Horas y Horas.
- KERSTEN, J. (1989) "The institutional control of girls and boys. An attempt at a gender-specific approach" A: *Growing up good. Policing the behaviour of girls in Europe*, M. Cain (ed.). London: SAGE. P. 129-144.
- KESSLER, S. et al. (1987) "Gender relations in secondary schooling". A: *Gender and the Politics of Schooling*, M. Arnot i G. Weiner (eds.) Londres: Hutchinson. P. 223-236.
- LE BRETON, A. (2003) "Les conduites à risque des jeunes", *AGORA Débats-Jeunesses*, 27 : 34-45.
- LEES, S. (1987) "The structure of sexual relations in school". A: *Gender and the Politics of Schooling*, M. Arnot i G. Weiner (eds.). Londres: Hutchinson: 175-186.
- (1989) "Learning to love. Sexual reputation, morality and the social control of girls". A: *Growing up good. Policing the behaviour of girls in Europe*, M. Cain (ed.). London: SAGE. P. 19-37.
- LEMKOW, L.; TEJERO, E.; TORRABADELLA, L. (2000) *Costos biogràfics en la lluita pel benestar*. Barcelona: Mediterrània.
- LEWIS, O. (1964) *Los hijos de Sánchez: autobiografía de una familia mexicana*. Mèxic: Joaquin Mortiz (ed. original: 1961).
- LUKE, C. (comp.) (1999) *Feminismos y pedagogías en la vida cotidiana*. Madrid: Morata.
- MACDONALD, R. (ed.) (1997) *Youth, the "Underclass" and Social Exclusion*. Londres i Nova York: Routledge.

- MARINAS, J.M.; SANTAMARINA, C. (eds.) (1993) *La historia oral. Métodos y experiencias*. Madrid: Debate
- MARTÍN CRIADO, E. (1998) *Producir la juventud. Crítica de la sociología de la juventud*. Madrid: ISTMO.
- MARTÍNEZ ROMÁN, M.A. (2001) "Género, pobreza y exclusión social: diferentes conceptualizaciones y políticas públicas". A: *Pobreza y perspectiva de género.*, J.M. Tortosa (coord.). Barcelona: Icaria. P. 65-83.
- MARTÍNEZ, R. i PÉREZ, J.D. (1997) *El gust juvenil en joc*. Barcelona: Diputació de Barcelona (Materials de joventut, 9).
- MARTÍNEZ, R. (2002) *Cultura juvenil i gènere*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- McROBBIE, A.; GARBER, J. (2002) "Girls and subcultures". A: *Resistance Through Rituals.*, S. Hall i T. Jefferson (eds). Londres: Routledge (edició original: 1976).
- McROBBIE, A.; NAVA, M. (1984) *Gender and Generation*. London: MacMillan
- McROBBIE, A. (2000) *Feminism and youth culture. From Jackie to Just Seventeen*. London: MacMillan. (edició original: 1991)
- (1994) *Postmodernism and popular culture*. Routledge, London
- MERTON, R. (1980) *Teoría y estructura sociales*. México: Fondo de Cultura Económica.
- MIGUÉLEZ, F. *et al.* (1996) *Desigualtat i canvi social*. Barcelona: Proa/UAB.
- MILLS, C.W. (1987) *La imaginació sociològica*. Barcelona: Herder.
- MIRALLES, T. (1983) "La mujer: el control informal". A: *El pensamiento criminológico II*, R. Bergalli i J. Bustos (eds). Barcelona: Península. P.121-147.
- MUNCIE, J. (1999) *Youth and crime. A critical introduction*. London: Sage.
- NAVA, M. (1984) "Youth service Provision, Social Order and the Question on Girls". A: *Gender and generation*, A. McRobbie i M. Nava (eds.). London: MacMillan education. P. 1-30.
- NEWBURN, T.; STANKO, E. (eds.) (1994) *Just boys doing business? Men, masculinities and crime*. London: Routledge.
- OCDE (2001) *Knowledge and Skills for Life. First result from PISA 2000*. Paris: OCDE.
- PANCHON, C. (1993) "Les llars infantils: una alternativa als nens en risc social". Barcelona: Universitat de Barcelona. Tesi Doctoral.
- (dir.) (2001) *Situación de menores de 16 a 18 años en Centros de Protección*. Barcelona: Dulac.
- PAVÁN, G. (2001) *La maternidad adolescente desde la perspectiva de sus protagonistas*. Caracas: Universidad Central de Venezuela
- PAYNE, S. (1996) "Masculinity and the redundant male: explaining the increasing incarceration of young men", *Social & Legal Studies*, vol.5 (2): 159-178.
- PERETTI-WATEL, P. (2002) "Les « conduites à risque » des jeunes : défi, myopie ou déni", *AGORA Débats-Jeunesses*, 27: 16-33.
- PETRUS, A.; PANCHÓN, C.; GALLEGÓ, S. (2002) "La infància en situació de risc". A: *La infància i les famílies als inicis del segle XXI (Informe 2002)*, vol. 5. Barcelona: Institut d'Infància i Món urbà.
- PIÑERO, L. (1998) *Felices por un rato. El embarazo adolescente desde la mirada de sus protagonistas*. Santa Rosa: Instituto Interdisciplinario de Estudios de la Mujer.
- POAL, G. (1995) "Reflexiones entorno a la socialización diferencial de mujeres y hombres", *RTS*, nº 140: 40-53.
- PONCE, M.P. (1999) "Entre el río y la mar. Hacia una etnografía de la sexualidad juvenil en la costa veracruzana", *JOVENes. Revista de Estudios sobre Juventud*, 9: 40-51
- PUJADAS, J. (1992) *El método biográfico: el uso de las historias de vida en ciencias sociales*. Madrid: CIS (Cuadernos metodológicos nº 5).
- QUIVY, R.; CAMPENHOUDT, L.V. (1997) *Manual de recerca en ciències socials*. Barcelona: Herder.

- REVILLA, J. C. (1998) *La identidad personal de los jóvenes. Pluralidad y autenticidad*. Madrid: Entinema.
- ROMAN, R. (2000) *Del primer vals al primer bebé. Vivencias del embarazo en las jóvenes*. México D.F.: Instituto Mexicano de la Juventud.
- RUIZ OLABUÉNAGA, J.I. (1989) *La descodificación de la vida cotidiana: métodos de investigación cualitativa*. Bilbao: Universidad de Deusto.
- RUTTER, M. et al. (2000) *La conducta antisocial de los jóvenes*. Madrid: Cambridge University Press (ed. original: 1999).
- SANTAMARINA, C.; MARINAS, J.M. (1995) "Historias de vida e historia oral". A: *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en ciencias sociales*, J. M. Delgado i J. Gutiérrez (eds.). Madrid: Síntesis.
- SENNETT, R.; COBB, J. (1972) *The hidden injuries of class*. Cambridge: University Press.
- SHOEMAKER, D. J. (1996) *Theories of Delinquency: an examination of explanations of delinquent behaviour*. Nova York: Oxford UP.
- SIMMONS, R. (2002) *Odd girl out. The hidden culture of aggression in girls*. New York: Harcourt.
- SÍNDIC DE GREUGES DE CATALUNYA (2003) *Informe sobre els centres residencials d'acció educativa per a infants i adolescents a Catalunya*.
- SKELTON, T.; VALENTINE, G. (eds) (1998) *Cool Places. Geographies of youth Cultures*. Londres i Nova York: Routledge.
- STANWORTH, M. (1987) "Girls on the margins: a study of gender divisions in the classroom". A: *Gender under scrutiny: new inquiries in education*. M. Arnot i G. Weiner (eds.) Londres: Hutchinson. P. 198-212.
- SUBIRATS, M. (1990) "Sexe, gènere y educació". A: *Sociologia de l'educació*, J.M. Rotger (ed.). Vic: EUMO. P. 217-241.
- TAYLOR, S.J.; BOGDAN, R. (1992) *Introducción a los métodos cualitativos de investigación*. Barcelona: Paidós.
- TEZANOS, J. F. (2001) *La sociedad dividida. Estructuras de clases y desigualdades en las sociedades tecnológicas*. Madrid: Ed. Biblioteca Nueva.
- THERIOT, J.G.; PECORARO, A.G.; ROSS-REYNOLDS, J. (1991) "Revelations of adolescent mothers: an intensive case-study approach", *Adolescence*, 26, nº 102: 349-360.
- TORRABADELLA, L.; TEJERO, E. (1999) "Familisme i exclusió a l'entorn urbà de Catalunya: una mirada biogràfica". A: *Les desigualtats socials a Catalunya*. Fundació Bofill (Col. Polítiques, 24). Barcelona: Mediterrània. P. 193-213.
- TORRABADELLA, L. (2002) *Militància i memòria: aproximació biogràfica al moviment feminista a Catalunya (1975-2000)* (manuscrit)
- TORTOSA, J.M. (coord.) (2001) *Pobreza y perspectiva de género*. Barcelona: Icaria.
- VV.AA. (2001) *Enquesta de la Regió de Barcelona 2000*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans.
- VALDÉS, T.; OLAVARRÍA, J. (eds.) (1997) *Masculinidad/es. Poder y crisis*. Chile: Isis Internacional (Ediciones de las mujeres, 24).
- VELASCO, H.; DÍAZ DE RADA, A. (1997) *La lógica de la investigación etnográfica. Un modelo de trabajo para etnógrafos de la escuela*. Madrid: Trotta.
- WHITE, E. (2002) *Fast girls. Teenage tribes and the myth of the slut*. New York: Scribner.
- WILLIAMSON, H. (1997) *Youth and policy : contexts and consequences. Young men, transitions and social exclusion*. Aldershot : Ashgate (Cardiff Papers in qualitative research)
- WILLIS, P. (1988) *Aprendiendo a trabajar. Como los chicos de clase obrera consiguen trabajos de clase obrera*. Madrid: Akal (ed. original: 1977)
- (1998) *Cultura viva*. Barcelona: Diputació de Barcelona (Materials de joventut, 10).
- (2000) *The Ethnographic imagination*. Cambridge: Polity Press
- WULFF, H. (1988) *Twenty girls. Growing up, Ethnicity and Excitement in a South London Microculture*. Stockholm: Stockholm Studies in Social Anthropology.

Annexos metodològics

Quadre-resum de les informants

	Loli	Isabel	Inés	Sandra	Fàtima
Context institucional	Centre menors	Centre menors	Centre menors	Institut	Institut
Edat	20	22	18	15	15
Sit. pares	Matrimoni	(Mare vídua) Família reconstruïda	Pares separats	Pares separats	Matrimoni
Nº germans/es	9	9	3	2	2
Treball pare	Invalidesa/ feines diverses	(operari RENFE)	? (Intern presó)	Representant comercial	Jubilat/ venedor quiosc
Treball mare	Feina neteja/ recollida de deixalles	Inactiva (cambrera)	Cuidadora gent gran	Feina neteja	Feina neteja
Estat civil	Divorciada	Casada	Soltera (convivència amb parella)	Soltera	Soltera
Lloc de residència	Casa dels pares	Pis de lloguer	Casa pares del xicot	Casa dels pares	Casa dels pares
Feina actual	Ajudant perruquera	Operària manual (empresa cosmètics)	Caixera supermercat	Estudiant	Estudiant
Edat maternitat	18	20	18	-	-
Persones entorn entrevistades	<ul style="list-style-type: none"> • Tutora • Germà 	<ul style="list-style-type: none"> • Tutora • Marit (Antonio) 	<ul style="list-style-type: none"> • Mare • Tutora • Company 	<ul style="list-style-type: none"> • Mare • Tutora • Cap d'estudis • Psicòleg • Educadora social 	<ul style="list-style-type: none"> • Mare • Tutora • Cap d'estudis • Psicòleg

Registre temàtic (categories)

ENTORN (FAMÍLIA)	<ul style="list-style-type: none">- Context (barri, condicions materials...)- Condicions de vida- Socialització de gènere- Vincles- Límits/afectivitat/control- Imatge/definició (pare, mare, germans...)- Altres
ENTORN (ESCOLA)	<ul style="list-style-type: none">- Relacions professors- Experiència primària- Vivència diferència- Clima escolar- Explicació fracàs escolar- relacions iguals- Amistat- Transgressions- Valoració estudis- Altres
ENTORN (CENTRE DE MENORS)	<ul style="list-style-type: none">- Motius internament- Relació família- Valoració/vivència- Records bons i dolents- Paper tutors/vincles- Relacions entre iguals (amistats)- Normativa, càstigs...- Adaptació passiva/resistència activa/supervivència- Desinternament- Valoració a posteriori- Incomprensió-estigma- Explicació transgressió- Altres
ENTORN (INTERVENCIÓ-SERVEIS SOCIALS)	<ul style="list-style-type: none">- Prestacions/ajuts- Experiències d'intervenció- Imatge/valoració- Altres
ADOLESCÈNCIA	<ul style="list-style-type: none">- Transgressió- Estils- Aficions- Imatge/autoimatge- Amistat/grup d'iguals- Relacions amb els nois/novios- Oci- Explicació diferències nois-noies
TRANSICIÓ (DESINTERNAMENT)	<ul style="list-style-type: none">- Condicions- Valoració- Relació amb el centre- Altres
TRANSICIÓ (FEINA)	<ul style="list-style-type: none">- Inici experiència laboral- Condicions laborals- Valor donat a la feina vs. família- Vivència del treball- Expectatives/projectes- Altres

TRANSICIÓ (PARELLA)	<ul style="list-style-type: none"> - Ocupació noi - Classe social/sit. familiar - Expectatives anteriors - Situació primera cita - Noviatge - Convivència i relació - Conflictes - Relacions sogres/pares - Relació valoració fill/pare - Altres
TRANSICIÓ (MATERNITAT)	<ul style="list-style-type: none"> - Visió/expectatives anteriors - Informació anticoncepció - Motivacions - Reacció inicial/presa de decisió - Reacció parella - Reacció pares/mares (suport?) - Reacció consell tutores - Vivència de l'embaràs - Vivència part - Primers mesos - Relació amb el/la fill/a - Dia a dia - Valoració retrospectiva - Visió de futur - Altres
TRANSICIÓ (VINCLES)	<ul style="list-style-type: none"> - Relació antigues companyes - Amistats - Xarxa familiar - Estratègies (xat/internet, televisió com a testimoni...) - Aficions - Altres
TRANSICIÓ (FUTUR)	<ul style="list-style-type: none"> - Imatge futur/Expectatives - Desig - Por - Estratègies - Límits - Altres
VIVÈNCIA	<ul style="list-style-type: none"> - Sentiment diferència - Etiquetatges - Autoestima - Altres
ESCENES ENTREVISTA	<ul style="list-style-type: none"> - Expectatives inicials - Imatge tesi - Relació/confidencialitat - Situacions difícils - Altres

